

**СІЧЕНЬ-
КВІТЕНЬ
2017
№ 1-2 (133-134)**

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Савинович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Рєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 11 від 30 березня 2017 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Коновченко І. Слідами венеців. 3

Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь
Чернігівський і Київський: деякі питання походження,
біографії та складу родини. 11

Бірюк П. Формування території Верхньоокського регіону
у X – XIII століттях. 20

Пилипенко В. «В ім'я Ісуса»: перський проект християнської
коаліції проти турків із початку XVII ст. 27

Ігнатенко І. Чи була в Чернігівській фортеці порохова лабораторія? 31

Іванюк С. Сорочинці в Полтавський період Великої Північної війни
1708 – 1709 рр.: за матеріалами «Похідної канцелярії О. Д. Меншикова» . . . 35

Бовгиря А. «Похідна посольська канцелярія» та репресії
проти мазепинців (1708-1710). 48

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Коваленко О. Вибори цехмістрів у Гетьманщині в першій
половині XVIII ст. 55

Подвербний А. Робота Чернігівської міської думи на початку
I світової війни (за матеріалами преси). 62

Рига Д. До питання про будівельний матеріал і вибір місця будівництва
споруди колишньої класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону
при ній. 69

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Подлевський С. Епіграфічні знахідки в Михайлівській церкві з Остра. 72

Шумило С. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в
монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними
документами XVIII ст. 79

Тимошик М. Петро Огієвський із Данини: священик, журналіст,
проповідник, письменник. 94

Тарасенко О. До листування Чернігівського архієпископа
Філарета (Гумілевського) (1805 – 1866) 105

Пиріг П., Конопля Ю. Релігійне життя села Карпилівки 117

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Листи італійських кореспондентів як історичні джерела
про події 1695 р. в Україні і Московії
(підготовка до друку, коментар та переклад з італійської
С. Дель Гаудіо, О. Циганок, К. Волощук). 136

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини
(друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 5) 140

РОЗВІДКИ

Циганок О. Науковий опис поетики Києво-Могилянської академії
«Rosa inter spinas ...» [Троянда між колючками] (1696/97) 176

Клепак А. Організаційно-видавничі аспекти діяльності
В. В. Тарновського-молодшого. 181

Герасимчук О. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині
в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) 190

Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України
у 1924 році: історіографія питання. 198

Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова
у болгарсько-румунських відносинах (1895–1918 рр.) 207

Курач С. Портрет Івана Лисичина на тлі художнього
середовища Чернігова I половини XX століття 221

Коропатник М. Геноцид як інструмент «гібридної війни» Росії проти України:
від радянських часів до сьогодення. Спроба історичного аналізу 228

Мороз Н. Розвиток місцевого самоврядування як інституту
громадянського суспільства в Україні (1990-2000 роки) 243

ЮВІЛІЇ

Самохіна Н. «Там я мав видатний успіх, успіх не тільки артистичний, але і
національно свідомий...» (До 175- річчя від дня народження М. В. Лисенка). 250

Гапоненко Д., Голець В., Музика Ю.
Половцю Володимиру Михайловичу – 80 років! 258

Каганова І. Славна ювілярка Чернігівського краю 260

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Курочкін О. Ритуальні слов'янські танці – «скоки» 262

ПИСЕМНА СПАДЩИНА ГЕТЬМАНЩИНИ

Книги Забіл (1671 – 1745): історія, структура, склад
(упорядкування та вступна стаття І. Ситого) 270

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським
народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. –
Чернігів, 2016. 334

Сапон В. Тимошик М. Село. Т. 1-2. К., Ярославів Вал, 2017. 337

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «10»

Ігор Коновченко

СЛІДАМИ ВЕНЕДІВ

У публікації вводяться до наукового обігу археологічні пам'ятки першої третини I тисячоліття н. е., що належать до пізньозарубинецької, київської культур, а також випадкові знахідки речей кола східноєвропейських і провінційно-римських виїмчастих емалей, що виявлені в Прилуцькому, Варвинському та Срібнянському районах Чернігівської області. Показаний їхній зв'язок з процесами, що відбувалися в Центральній Європі на кордонах з Римською імперією протягом Ранньоримської доби та на початку Пізньоримського періоду, коли на історичну арену вперше виходять безпосередні предки слов'ян – венеди. Показана безперервність історичного процесу в той час на даній території.

Протягом останнього десятиліття розвідковими роботами по погодженню землевідводів за участю автора в межах Варвинського, Прилуцького та Срібнянського районів Чернігівської області було виявлено ряд пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., що належать до пізньозарубинецької, київської та черняхівської культур зі значними вельбарсько-пшеворськими впливами. Тоді ж було знайдено низку предметів, що належать до кола східноєвропейських виїмчастих емалей. У їхньому розміщенні простежується певна зональність: північну і східну частину території, круті праві береги сточищ Удаю і Лисогору, сильно розчленовані густою сіткою глибоких ярів, займають пізньозарубинецькі і київські поселення. Водночас класичні черняхівські поселення займають лівий пологіший берег Удаю, значно бідніший на ліси, але багатший на типові чорноземи.

Метою даної статті є залучення до наукового обігу нових пам'яток пізньозарубинецької, київської культур та речей кола східноєвропейських виїмчастих емалей, виявлених в ареалах проживання племен балто-слов'янської мовної спільності – венедів. Черняхівські пам'ятки наразі не складають об'єкт дослідження. Їм буде присвячено окрему публікацію. Отже, перейдемо до опису пам'яток, починаючи з півночі на південь.

1. Срібнянський район.

Поселення Никонівка-1 знаходиться за 1,5 км на північний схід від села Никонівка. Воно займає мис першої надзаплавної тераси правого берега р. Лисогір (ліва притока Удаю), утворений петлеподібним вигином річища, де течія різко змінює свій напрям з півдня на північний схід. Довжина поселення від підніжжя правобережної корінної тераси на північному сході до рівня заплави — близько 500 метрів., ширина — близько 230-ти (від заболоченої низовини на півночі до долини річки на півдні). На розораній поверхні знайдено значну кількість ліпної кераміки київської та гончарної черняхівської культур. Ліпна кераміка київської культури — жовто-коричневого кольору. У складі керамічного тіста — невеликі зерна шамоту, на поверхні — сліди грубого загладжування. На схилі корінної тераси випадково знайдено платівчастий браслет з поперечними канелюрами на заокруглених кінцях (рис.4;10). Платівчасті браслети подібної форми і перетину відомі у західних балтів ще за Ранньоримської доби. Най-

© Коновченко Ігор Миколайович — археолог, краєзнавець (м. Варва).

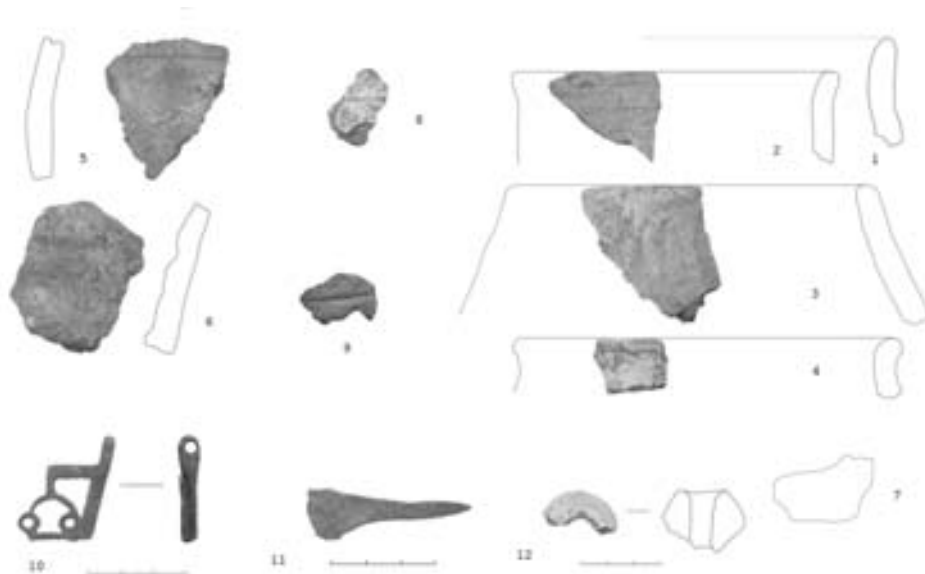

Рис. 1

ближчі аналоги дає комплекс поховання з Двораків-Пікут (Польща). Окрім подібного браслета, в нього входили два спіральні, кілька спіральних пронизок з бронзи, скляне намисто і Т-подібні фібули з емаллю другої серії II типу за О. Гороховським.¹ Ймовірно і в нашому випадку тут ми маємо справу також з могильником. Поселення Тростянець-3 та Тростянець-4 знаходяться відповідно за 1,5 та 2,5 км на північ від с. Тростянець, вони займають надзаплавну терасу правого берега р. Тростинки – правої притоки р. Лисогір – лівої притоки Удай. Поміж ними, дещо вище на схилі тераси, знаходиться курганий могильник, який налічує 21 курган від візуально ледь помітних до насипів висотою 0,7 м та діаметром до 7 м. Ще один компактний курганий могильник більших розмірів, що нараховує до 60 невисоких насипів діаметром не більше 12 м, знаходиться з напільного боку від поселень – за 800 м на південь від поселення Тростянець-4 та за 600 м на захід від поселення Тростянець-3.

Поселення **Тростянець-3** вузькою смугою розмірами 400 на 50 метрів тягнеться вздовж річки з півночі на південь на висоті близько 4 метри від рівня води. На момент дослідження було у процесі розчищення від лісу. Грунт – супіщаний. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал та закладено два шурфи в північній і південній частинах поселення. Потужність культурного шару – жовто-сірого супіску – становить близько 0,5 м. Звідси походять дрібні уламки ліпної кераміки з домішками шамоту в керамічному тісті та поодинокі фрагменти сіроглиняного гончарного посуду. Серед ліпної кераміки заслуговує на увагу уламок біконічної миски з дещо вгнутим денцем, орнаментованої по ребру рядом скісних заглиблень, та фрагмент сіроглиняної гончарної миски есоподібного профілю. Тут також знайдено уламок біконічного керамічного прясла та ажурну бронзову підвіску у вигляді сегнерова колеса (рис. 2:7-12).

Поселення **Тростянець-4** знаходиться за кілометр на північний захід від попереднього, при різкому повороті на пряму сточища з півдня на схід правобережна надзаплавна тераса тут розширюється і має незначний нахил із заходу на схід. Займає площу від підніжжя корінної тераси на півдні до рівчака на півночі (250 метрів) та вглиб надзапавної – на 150 метрів на висоті 2-5 метрів від води. Воно задерноване, частково використовується як сінокіс і має дещо насиченіший від попереднього культурний шар потужністю до 1 м, що складається з лугового гумусованого чорнозему, в товщі якого зустрічається ліпна кераміка київської та вельбарської культур. Під час шурфування у верхній частині культурного шару виявлено кістяну проколку, уламок бронзової трикутної ажурної фібули кола виїмчастих емалей, біконічне глиняне прясло. Кераміка київської культури жовто-коричневого кольору зі слідами вертикального загладжу-

Рис. 2

вання містить в тісті домішки шамоту. Вельбарська кераміка представлена уламками ліпного глека з рельєфними потовщеннями стінок з прокресленими ламаними лініями, смугами (рис. 1;5,6). У тісті – подріблений шамот, жорства, пісок.

2. Прилуцький район

Поселення **Сотниківщина**, що знаходиться за 4,3 км на північний захід від західної окраїни села Красляни, перебуває близько центру вододілу. Від нього в усі напрями відходить розгалужена сітка ярів, вкритих прадавніми лісами. Біля верхів'я одного з них, що нижче річечки під назвою Гречаний Став (впадає до Удаю. – **Авт.**), в урочищі Сотниківщина і розмістилося вказане поселення. Площу його наразі через густі зарослі встановити неможливо. Орієнтовно воно мало невеликі розміри близько 150 на 50 метрів. Місце відоме своїм курганням могильником, на якому проводив розкопки Ю. Ю. Моргунов у 1980 р. Тому ця територія приваблює любителів нелегального пошуку. Взимку 2015 р. одним з них було знайдено трикутну ажурну фібулу типу III варіанту 1 за Г. Ф. Корзухіною. Автору вдалося відшукати місце знахідки (вказав розкопувач) фібули і закласти там шурф 2х1,5 м. У результаті з'ясувалося, що фібула знаходилась в заглибленні, що утворилось на місці давньоруської споруди XII-XIII ст. У нижній частині заповнення споруди поряд з давньоруським гончарним посудом була присутня в невеликій кількості ліпна кераміка першої половини I тисячоліття н. е. Виявлено уламки вінець двох видів: відхилених назовні із значною домішкою жорстви до керамічного тіста та з високою вертикальною шийкою, горизонтально заглаженою при формуванні, і ледь відхиленими вінцями, що містить у тісті домішки шамоту (рис. 2:1,2). Трохи пізніше на поселенні були знайдені бронзові лунниці двох видів: ажурна і платівчаста, а згодом ще й залізна шпора типу В1 за Є. Гінальським (рис.2:9,10,12). Шпора датується кінцем Передримської доби – початком Ранньоримського часу (фаза В1)², що припадає на початок нашої ери і може слугувати початковим репером хронологічного діапазону як вказаної знахідки, так і групи досліджуваних пам'яток в цілому.

Поселення Рибці-Пляж розташоване за 1,1 км на південний схід від північно-східної окраїни села Рибці на першій надзаплавній терасі правого берега р. Удай навпроти гирла Лисогору. Течія Удаю тут різко змінює свій напрям з південного сходу на північний захід, робить петлю і впритул наближається до південного краю тераси, де і знаходиться поселення. Розміри його – 280 м вздовж Удаю, близько 100 м впоперек,

Рис. 3

висота над рівнем заплави – близько 6-7 метрів. Різкий нахил південної частини поселення в бік Удаю призвів до того, що значна частина культурного шару тут змита. У місцях, не пошкоджених ерозією, потужність культурного шару поза межами об'єктів становить близько 0,6 метра. Він розораний на 40-45 см і складається з темносірої гумусованої супісї, в якій зустрічаються рештки ранньоскіфської, пізньозарубинецької та волинцівської культур. З дослідженої господарчої ями вдалося реконструювати повний профіль горщика з рострубоподібною шийкою, підлощеного у верхній частині. У складі керамічного тіста – переважно жорства (рис.4;1). Ймовірно до заключного етапу пізньозарубинецького часу належить випадкова знахідка на поселенні денарія Адріана 117-138 доброї збереженості. На аверсі напис: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG. Припущення щодо проникнення римської монети на територію Подніпров'я у дочерняхівський час (конкретно у другому, на початку третього століття, масово з часу Марка Аврелія), що було висловлено ще кілька десятиліть тому М. А. Тихановою, знаходить чергове підтвердження. Адже старожитностей черняхівської культури на пам'ятці, попри досить ретельне обстеження, не виявлено. Як не знайдено їх на деяких інших пізньозарубинецьких і ранньокіївських поселеннях Лівобережжя, де присутні римські денарії чи то Подесення (Кириївка на Сосниччині), Посейм'я (Шмирево Курська обл.)³, чи Посулля (Кулешівка на Варвинщині, про нього у наступній публікації). Досить докладний перелік пізньозарубинецьких поселень, на яких виявлено римські монети для Правобережжя Середнього Подніпров'я наводить Л. А. Циндровська⁴. Не суперечать цьому і сучасні розробки у галузі нумізматики⁵.

Поселення **Сага-2** знаходиться за 3,8 км на північний схід від с. Подище. Воно тягнеться неширокою смугою (бл.170 м) вздовж болота по першій надзаплавній терасі від підніжжя високого трикутного останця правого корінного берега на півночі, до завороту заболоченої заплави на півдні на віддаль 1,1 км. Поселення перебуває під багаторічною оранкою, тому культурний шар сильно перемішаний і включає матеріали раннього залізного віку, I тисячоліття н. е., давньоруського часу. Серед них вдалося виділити знахідки пізньозарубинецько-кіївського горизонту: уламки ліпних сіроглиняних ребристих мисок, кухонних горщиків з характерними загладжуваннями поверхні, вінця яких відхилені назовні. Деякі мають добре виражену шийку з імітацією підгранки вінчика, як у пшеворській кераміці, або прямий вінчик і невиражену шийку (рис. 4;5,6,7).

Поселення **Подище-Поділ** знаходиться за 3,3 км на північ від північної окраїни с.Подище біля витоків безіменного струмка. Він починається з яру, який прорізає

корінну правобережну терасу Удаю. Біля її підніжжя розміщується поселення розмірами 600 на 200 метрів. Воно витягнуте вздовж струмка – правої притоки Удаю, русло якого вже давно розоране. Південна частина поселення також розорюється, північна перебуває під лісовими насадженнями. Потужність культурного шару, насиченого переважно керамікою київської культури (проте трапляється і пізньоскіфська), поза межами об'єктів становить 0,8 м і в межах закладеного шурфу стратиграфічно не розчленовується. Керамічний матеріал складається з уламків кухонних горщиків жовто-коричневого кольору з шамотом у тісті, уламків двох дисків з невисоким бортиком (один з них орнаментований пальцевими зачіпами по краю), уламка товстостінної підлощеної ребристої миски (рис. 3:18). У нижній частині культурного шару також знайдено залізний ніж непоганої збереженості, що належить до другої групи за Р. С. Мінасяном⁶. З під'ємного матеріалу поселення походить ніжка Т-подібної бронзової фібули, фрагмент бронзової умбоноподібної бляшки, можливо місцеве наслідування провінційно-римським фібулам типу Tutulus, залізні шило та фрагмент серпа з гачковим кріпленням до руків'я (рис. 3:21-23,25,26). Є свідчення про знахідку двошипного наконечника дротика в лісі на схилі тераси над поселенням.

Багатошарове поселення **Подище-Кар'єр**, відкрите автором у 1999 р., знаходиться за 250 м на захід від села Подище. Тут течія Удаю розгалужується, один з рукавів петлею різко завертає на північ і, впритул підійшовши до крутої та високої корінної тераси, повертає на захід. Ділянка, де зустрічається кераміка, що має ознаки пізньозарубинецької та київської культур, тягнеться по досить високій (близько 10 метрів) надзаплавній терасі правого берега р. Удай від підніжжя правобережної корінної тераси, де пролягла дорога Ладан-Подище на південь на 500 метрів. Площу має чи не найбільшу – близько 15 га. Західна і північно-західна частини його знищені старим кар'єром, інша – розорюється та частково перебуває під насадженнями. Серед керамічного матеріалу, що можна віднести до вказаного періоду, – уламки вінець горщиків, вертикальні та відхилені назовні, іноді досить сильно, подекуди орнаментовані зачіпами, уламки сковорідки з низьким бортиком, підлощеної миски пізньозарубинецького зразка. Денця горщиків переважно мають закраїни. Присутні тут і уламки вінець так званих кумпфів, характерних для вельбарської керамічної традиції (рис. 3:1). Індивідуальні знахідки представлені уламками залощеного високого біконічного прясла з глини та точильного каменю з пісковику.

Поселення **Ладан-2** знаходиться за 1,4 км. На північ від північно-західної окраїни смт Ладан у глибині корінної тераси Удаю, поміж двох струмків, що, зливаючись біля

Рис. 4

підніжжя мису (на ньому розташоване поселення), утворюють річку Ладинку. Висота мису над рівнем струмків – близько 12-14 метрів. Площу поселення встановити наразі не вдалося, оскільки поле, що знаходиться тут, заросло густими бур'янами. У кількох місцях була знайдена сильноподріблена оранкою ліпна кераміка з шамотом в тісті, а також ніжка сильнопрофільованої фібули типу Almgren 84, 3.1.2 за E. Riha, типу 5 за Jobst (рис. 3:2). Вважається, що центр їхнього виробництва знаходився у північній Паннонії⁷. Датуються в межах імперії від останньої третини I ст. н. е.⁸ до другої половини II ст.⁹. Поширення таких фібул на схід, у тому числі і на територію сучасної України, пов'язується із експансією пшеворських племен протягом фази B2/C1¹⁰, в середовищі яких вони набули особливої популярності.

Слід зазначити, що із даного мікрорегіону походить низка знахідок провінційно-римських і варварських виїмчастих емалей першої чверті I тисячоліття н. е., виявлених скарбощукачами – «чорними археологами». Серед них виділяється емальована римська провінційна фібула з трикутним щитком і зооморфною ніжкою типу 27 за E. Ettlinger (1973), 26b1 за M. Feugere (1985), 5.17.5 за E. Riha (1979) (рис. 3:3). Мода на ці фібули в межах імперії зародилася ще в I ст. н. е. й існувала до другої половини наступного¹¹, за матеріалами закритих комплексів Галлії датуються першою чвертю II ст.¹². Поширення їх за межами імперії пов'язується з війнами другої половини II ст.¹³. Також тут присутні дві очкові фібули. Перша (рис. 5-1) – з поперечним валиком, прокреслиним смугами та вічками на ніжці і дещо розширеній голівці, з подвійним шарнірним тримачем вісі пружини варіанту Almgren 56 (Лівляндсько-естляндська серія). Друга (рис. 5-4) – з повздовжньою орнаментованою смугою на голівці і трьома парами вічок на ніжці (варіант Almgren 61 – Прусска серія). Подібні до першої-ранішої фібули М. Б. Щукін слідом за Р. Ямкою та О. Альмгреном цілком аргументовано датує кінцем I – початком II ст. н. е.¹⁴ Друга фібула зазвичай датується першою половиною II ст. н. е.¹⁵ Досить цікава географія знаходження цих фібул – о. Готланд, Польське Помор'я, північно-східна Німеччина¹⁶ – саме там, де античні автори в другій половині I – першій половині II ст. н. е. розміщують готів. На вельбарських пам'ятках Польщі вони особливо характерні для ступеня B2a, B2b¹⁷. Аналоги в круглій ажурній підвісці з емаллю відомі на Середньому (Вімінаціум¹⁸) та Нижньому (Нови¹⁹) Дунаї, де вони використовувались як фібули. Речі кола варварських емалей представлені як найранішими (лунниця – рис. 5:8), так і найпізнішими (трикутна і Т-подібна фібули – рис. 5:21;2) екземплярами. Пізній етап на поселеннях представлений також брас-

Рис. 5

летом з Никонівки, показово, що на ньому виявлені виразні черняхівські матеріали. Аналогічний йому браслет з Двораків О. Гороховський відносить до другого етапу розвитку Т-подібних фібул – першої половини–середини 4 ст.н.е.²⁰ Характерно, що до складу комплексу входить і Т-подібна фібула подібних пропорцій і форми, що знайдена на Прилуччині (рис. 5;2) . Останнім часом прийнято опускати до середини 3 ст. н. е. заключний етап розвитку і випадання скарбів з емаллю, щоб синхронізувати його з початком черняхівської культури²¹. На мою думку, для цього не має достатніх підстав. Проникнення нового населення – носіїв черняхівської культури – вглиб Лівобережжя відбувалося досить пізно – у кінці третього – початку четвертого століття і проходило мирним шляхом – освоювалися переважно нові території, нові ландшафтні зони. В якийсь проміжок часу київські й черняхівські пам'ятки регіону могли співіснувати, поки верх остаточно не взяла більш розвинена черняхівська культура. Існування київських традицій в місцевому ювелірстві регіону до гунського часу і кінця черняхівської культури – найбільш переконливий тому доказ (як приклад Сухоносівський скарб²²). У будь-якому випадку слідів військових зіткнень черняхівців з населенням київської культури не виявлено, натомість відбувається демографічний вибух.

Таким чином, нововиявлені матеріали охоплюють проміжок часу від I – до початку IV ст. н.е. без суттєвих прогалин в хронології. На початковому (перше-друге століття нашої ери) етапі наявні виразні західні (шпори типу В-1 за Гінальським, сильнопрофільована та провінційно-римська фібула з емаллю) і північно-західні (очкові фібули) впливи. Вони характерні для пшеворської (носії вандалів або лугії), в першому випадку, та вельбарської – в другому (носії готів) культур. У цей же час з'являються і повідомлення античних авторів про венедів. М. Б. Щукін, розглядаючи етнічну ситуацію на рубежі ер у Центральній і Південно-Східній Європі, висловив щодо них кілька припущень, одне з яких, на мій погляд, найповніше пояснює причини і характер появи прибалтійського і дунайського імпульсу в Подніпров'ї в цілому і в нашому регіоні зокрема. «Не исключено, что сам термин «венеты» был перенесен при Нероне по янтарному пути с побережья Адриатики в Прибалтику группами торговцев, мастеров-ремесленников...эти группы, своего рода «викинги до викингов» разносили по пространству между Балтикой и Поднепровьем глазчатые прусские фибулы, а затем вещи с эмалью, жгли городища штриховиков ...и вообще принимали активное участие в процессе «брожения» охватившем пространства лесной зоны. Их имя и было перенесено информаторами Тацита на все население зоны»²³.

1. Zbior Wiedomosci do antropologii krajow`ei, -tom VII.-1883.,I Dzial archeologiczno-antropologiczny, tabl. VI.

2. Ginalska Erzy Ostrogi kablakowe kultury Przeworskiej.Klasyfikacja typologiczna.// Przegląd archeologiczny -vol.38.-1991, s. 57.

3. Романова Г.А. О топографии кладов римских монет на Левобережье Днепра// Археологічні старожитності Подесення. –Чернігів,1995. – С.124.

4. Цыдровская Л.А. Памятники первой четверти I тыс. н. е.на территории Среднего Поднепровья//Археологія.– 1988. – Вып. 62.– С.88–93.

5. Мызгин К. Дымовский А.приток римских денариев I–II вв. на территорию черняховской культуры в свете хронологической структуры и территориального распределения монетных кладов//Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. – Київ, 2014. – С. 90.

6. Минасян Р.С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // АСГЭ. – 1980. – Вып.21. – С.70

7. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. – САИ Д1–30.–М.,1966.– С. 38

8. Riha E, .Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst // Forschungen in Augst band 3, –Augst 1979. –S. 80.

9. Jobst W, Die römischen Fibeln aus Lauriacum //Forschungen in Lauriacum band 10,– Linz 1975.–S. 41.

10. Dąbrowska T. Die späten kräftig profilierten Fibeln (Almgren Typ 84) in Polen // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis Frühmittelalter. – Krakow, 1992. – S.107.
11. Riha E. Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst ..., Augst 1979 – S.159.
12. C. Ansieau, C. Polet, Decouverte de sepultures a incinuration de la necropole du vicus de Waudrez (Hainaut, Belgique): analyse du mobilier et etude anthropologique. Vie archeologique 60, 2003 – S.132.
13. E. Riha, Die römischen Fibeln ...S.159.
14. Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (К методике историко-археологических сопоставлений) // АСГЭ, вып. 31, 1991. – С.104. Almgren O.M. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial römischen und südrussischen formen // Mannus–Bibliothek Nr.32, – Leipzig 1923, – s.28
15. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части...–С.35
16. Almgren O.M. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial römischen und südrussischen formen // Mannus–Bibliothek Nr.32, – Leipzig 1923, – s.151–154
17. Grabarczyk T. Ein Beitrage zum Kennenlernen der Anfänge von der kontinentalen Gotenwanderung // Gallaecia–vol.14/15, 1996. – S 498.
18. Redž`yic S. Nalayi Rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma – Beograd, 2007. – S.49, Taf.23:250–255.
19. Генчева Е. Римските фибули от България от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. н. е. – 2004, – С.70, Tab. XXVI, 3.
20. Е. Л. Гороховский. О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – Киев, 1982. – С.139.
21. Обломский А.М. Терпиловский Р.В Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы. (Дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова и Е.Л. Гороховского) // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н.э. (Раннеславянский мир. Выпуск 10). – М., 2007. – С.123–124.
22. Левада М.Е Сухоносівка // TERRA BARBARICA Monumenta archaeologica Barbarica, Series gemina, tomus ii Łydź – Warszawa 2010. – С.587.
23. Щукин М. Б. На рубеже ер. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий в до н. е. в н. е. в Восточной и Центральной Европе. – СПб. – 1994. – С.243–244.

В публикации вводятся в научный оборот археологические памятники первой трети I тысячелетия н. е., которые относятся к познезарубинецкой, киевской культурам а также случайные находки круга провинциально-римских и восточноевропейских эмалей, выявленных в Прилукском, Варвинском и Сребнянском районах Черниговской области. Показана их связь с процессами, которые происходили в Центральной Европе на границе с Римской империей на протяжении Раннеримской эпохи и в начале Познеримского периода, когда впервые на историческую арену выходят непосредственные предки славян – веныды.

In a publication entered to scientific turnover archaeological settlement of first one third 1 millennium, that belong to Piznjozarubinetska, Kyiv cultures and also come-by-chances of circle of the Provincially-Roman and east Europe enamels that is educed within the limits of Pryluky, Varva and Sribne of districts of the Chernihiv area. Shown them connection with processes that took place in Central and North Europe on borders with the Roman empire during Roman of time, when first on a historical arena the direct ancestors of Slavs go out – Venedy.

Станіслав Келембет

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ, ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ І КИЇВСЬКИЙ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ, БІОГРАФІЇ ТА СКЛАДУ РОДИНИ

У статті піддається критиці версія О. В. Журавля, згідно з якою Михайло Чернігівський був сином не Всеволода III Святославича Чермного, великого князя Чернігівського й Київського, а Всеволода Святославича, князя Трубчевського. Доводиться, що Михайло все ж був сином Всеволода Чермного та Анастасії, дочки Казимира II Справедливого, князя Польського, а народився у середині 80-х – на початку 90-х рр. XII ст. Також автор вважає, що Михайло Всеволодович був одружений двічі: від першого шлюбу з невідомою народилися його син Роман та дочка Марія, а також, вірогідно, Феодулія; від другого шлюбу, з дочкою князя Романа Галицького – син Ростислав та, можливо, інші сини, які приписуються Михайлу лише родоводами XVI ст.

Ключові слова: Михайло Всеволодович, Всеволод Чермний, Всеволод Трубчевський, династія Ольговичів, Конрад Мазовецький, Роман Брянський, Введенсько-Печерський пом'яник.

Автори XVIII – кінця XX ст. ніколи не сумнівалися в тому, що знаменитий кн. Михайло Чернігівський був представником старшої лінії роду Ольговичів – сином Всеволода III Святославича Чермного, вел. князя Чернігівського й Київського. Разом з тим у пізніх літописних зведеннях Михайло Всеволодович зветься онуком Святослава Ольговича, тоді як Всеволод Чермний був онуком його старшого брата, Всеволода Ольговича. Наприклад, у Московському зведенні кінця XV ст. Михайло Всеволодович названий онуком Святослава Ольговича аж три рази¹. Ця ж генеалогічна схема потрапила й до офіційного московського родоводу нащадків кн. Чернігівських – т. зв. «Государева родословця» 1555 р., включеного потім до складу «Бархатної книги» 1680-х рр.² Що ж стосується найдавніших літописів, зокрема Галицько-Волинського (кінець XIII ст.) та Лаврентіївського (початок XIV-го), то про конкретне походження Михайла Всеволодовича у них нічого не говориться. А отже, генеалогічну вказівку пізніх літописів слід визнати лише вставкою, що була включена до первісного тексту з інформативною метою; такі додатки взагалі є характерними для зведень, призначених для читачів XV – XVI ст. (тоді як літописець «першо-автор», фіксуючи сучасні йому події, потреби в подібних уточненнях не мав). Саме через це, напевне, протягом двох з половиною століть історики і не надавали генеалогічній схемі, що міститься у пізніх літописах та родоводах, особливого значення, сприймаючи її як очевидну помилку.

Однак два десятиліття тому О. В. Журавель спробував довести, що правильне походження Михайла Всеволодовича вказане саме у пізніх літописних зведеннях та родоводах. З цього виходило, що Михайло був сином не Всеволода Святославича Чермного, а Всеволода Святославича, князя Трубчевського († 1196) – наймолодшого сина Святослава Ольговича, брата знаменитого Ігоря. Найвагоміший аргумент на користь такої версії – це те, що після загибелі у 1223 р. Мстислава Святославича Чернігівського (молодшого брата Всеволода Чермного) син Всеволода Святославича Трубчевського мав залишитися найстаршим у роді кн. Чернігівських, оскільки належав до того ж

самого покоління, хоча й походив з наймолодшої лінії Ольговичів³. Дійсно, право родового старшинства серед Ольговичів дотримувалося дуже суворо, і племінники як рідні, так навіть і двоюрідні ніколи не займали головного чернігівського стола перед молодшими дядьками.

Інші ж аргументи О. В. Журавля, по своїй суті, ніякого значення не мають, оскільки вони засновані на «унікальних повідомленнях» В. М. Татіщева та цілком довільних припущеннях. Чого варте, скажімо, таке твердження: «Згідно з Любецьким синодиком, мати Михайла Всеволодовича звали Анастасією, у той час як сина Всеволода Чермного народила Марія». Однак Анастасією у Любецькому синодику названа дружина Всеволода-Данила Святославича, вел. кн. Чернігівського, тобто саме Всеволода Чермного! А щодо народження Михайла Марією Казимирівною, дружиною того ж Всеволода, то про це повідомляє лише Татіщев, «доповнюючи» і без того помилкову комбінацію київського «Синопису» XVII ст. (про неї див. нижче). Далі, начебто «(...) не малозначною є подробиця В. М. Татіщева. Михайло Всеволодович ішов на Калку «с новгородцями», а це означає, що Михайло князував у 1223 р. у Новгороді-Сіверському, який був стольним містом молодших Ольговичів». Насправді ж Татіщев, помилково розповідаючи про битву на Калці під 1224 р., дещо *раніше* повідомляє про вокняжіння Михайла Чернігівського у Новгороді⁴, а отже, явно має на увазі жителів Новгорода *Великого*. Щодо Новгорода-Сіверського, то жодних відомостей про нього у XIII ст. літописи взагалі не зберегли (з князівських пом'яників можна дійти висновку, що це місто стало удільною столицею нащадків Олега II – Костянтина Святославича, старшого брата Всеволода Чермного; але зупинятися на даному питанні тут не місце). Інші «аргументи» О. В. Журавля – це також цілком довільні міркування. Врешті-решт, дослідник робить фантастичний висновок, нібито існувало два Михайла Всеволодовича – нічим не примітний син Всеволода Чермного, який помер невдовзі після 1206 р., та його (Всеволода) троюрідний брат, представник наймолодшої гілки Ольговичів, який у 1223 р. і успадкував Чернігів!

З версією О. В. Журавля ми погодитися категорично не можемо – хоча б тому, що вона суперечить аж трьом літописним свідченням, достовірність яких сумніву не підлягає.

По-перше, у 1224 р. Новгородський літопис зве Михайла Чернігівського шурином, тобто братом дружини Юрія Всеволодовича, вел. кн. Володимиро-Суздальського⁵. І дійсно, у 1211 р. Юрій оженився на дочці Всеволода Святославича, тоді князя Київського, тобто Всеволода Чермного⁶. Щоб спростувати цей факт, О. В. Журавель вдається до деяких даних «Житія св. Єфросинії Суздальської» – дочки Михайла Чернігівського. Але вказана пам'ятка, написана лише близько 1570 р. (!), носить наскрізь легендарний характер (чого вартий хоча б той факт, що князь Суздальський, наречений Єфросинії, зветься тут Міною Іоанновичем, нащадком варяга Шимона!)⁷, а тому достовірним джерелом аж ніяк вважатися не може. До того ж навіть такі дані Журавель тлумачить цілком довільно, у руслі своєї гіпотези: Феодулія Михайлівна у 1227 р. (дата – безпідставна) начебто мала вийти заміж за гаданого сина Юрія Всеволодовича (!), але через його раптову смерть постриглася у черниці в Суздалі; а отже, її брат, Михайло Чернігівський, шурином Юрія бути не міг. Якщо вже і реконструювати історичну основу «Житія Єфросинії Суздальської», то її нареченим слід визнати кн. Федора Ярославича, племінника Юрія Всеволодовича, який справді помер напередодні свого весілля у 1233 р. (див. наприкінці статті).

По-друге, той же Новгородський літопис повідомляє про похід у 1235 р. «на Михайла Всеволодовича *Чермного* кь Чернигову»⁸, тобто явно сина Всеволода Чермного. Цього свідчення О. В. Журавель взагалі не знає.

По-третє, Галицький літопис свідчить про втечу Михайла у 1240 р. «кь *увєи своєму* в Ляхы и кь Кондратови»⁹. Мова йде про кн. Конрада I Мазовецького, молодшого сина Казимира II Справедливого, який, отже, був братом матері Михайла. І дійсно, Київський літопис повідомляє, що у листопаді чи грудні 1179 (6686) р. Святослав Всеволодович, вел. кн. Київський, оженив середнього сина Всеволода на полячці Казимірівні¹⁰. О. В. Журавель у вищенаведеній цитаті надає винятково важливого значення сполучнику

«и», вважаючи, що мова йде про двох різних осіб – ближче невідомого польського князя, Михайлового воя, та Конрада Мазовецького. Перший з них нібито походив з Сілезької чи Великопольської лінії польських П'ястів. З якої ж причини такий дрібний князь, як Всеволод Святославич Трубчевський, *наймолодший* серед Ольговичів, мав одружитися на князівні з далекої Польщі, Журавель не пояснює. Та головне, трохи нижче Галицький літопис, вже без будь-яких двозначностей, повідомляє, що Михайло подався до Конрада, а від нього «иде отъ уя свого» на Русь»¹¹.

Переходимо до питання про матір Михайла Всеволодовича, дочку Казимира II Справедливого, кн. Польського. Це питання свого часу, ще у XVII ст., заплутав укладач знаменитого Синопису: тут повідомляється, що у тому ж 6686 р. (помилково перекладеному як 1172-й) померла дружина Всеволода Святославича Марія, дочка короля Польського Казимира, й була похована у нею ж побудованій кам'яній церкві – пізнішому Кирилівському монастирі¹². Цю звістку під 1179 р. повторює і В. М. Татіщев, але додає, що смертельна хвороба княгині була «отъ тяжкаго рожденія сына Михаила, которой по ней остался»¹³. У даному випадку ми маємо справу з одним із т. зв. «унікальних повідомлень» Татіщева, які насправді є не більше, ніж його власними вигадками: жодних джерел, які були б нам невідомими зараз, Татіщев у своєму розпорядженні не мав¹⁴. Цілком зрозуміло, що дружина Всеволода Святославича не могла протягом одного року вийти заміж, побудувати церкву й померти при народженні сина.

Питання роз'яснює давній Київський літопис, де повідомляється лише про смерть княгині Всеволодової, похованої «у с(вя)того Кюрила», ім'я та походження якої *не вказані*¹⁵. Безперечно, вона була дружиною не Всеволода Святославича, а його діда – Всеволода-Кирила Ольговича. Вже у пізньому Густинському літописі говориться, що незабаром після шлюбу Всеволода Святославича з Казимірівною померла «княгиня Марія Всеволодовая, *мати Святославля*», але тут же вона помилково названа «дщи Казимера короля Полского Мниха, иже пострижеса въ схиму и положена бысть въ церквѣ святого Кирила, юже сама создала бѣ»¹⁶. Насправді ж дружина Всеволода Ольговича була дочкою Мстислава Володимировича Великого, сини якого в літописах не раз зветься шуринами Всеволода. Вказану помилку в Синописі (й відповідно у Татіщева) роз'яснив ще М. О. Максимович¹⁷.

Яке ім'я дочка Казимира Справедливого носила до свого шлюбу в 1179 р., залишається невідомим, у православ'ї ж вона була названа Анастасією – саме так записана дружина Всеволода-Данила Святославича у пом'яниках¹⁸. Ця Казимірівна народилася не раніше 1164 р., оскільки її батько одружився у попередньому році¹⁹. Зіставляючи наведені дані (у т. ч. шлюб Всеволодової дочки та Юрія Всеволодовича у 1211 р.), народження Михайла слід відносити десь до середини 80-х – початку 90-х рр. XII ст.²⁰.

Щоправда, в літературі можна зустріти вказівку, нібито вперше після народження Михайло Всеволодович згадується ще у 1186 р. Вона походить з легендарного «Житія св. Микити Переяславського», написаного у 1-й половині XV ст. або незадовго перед тим: тут повідомляється, що кн. Михайло Чернігівський, захворівши, вирушив до Переяславля-Заліського (!), де св. Микита вилікував його одним дотиком свого посоха. У деяких списках Житія до цього додано: «Благовѣрный же князь Михаил повелѣ поставити крестъ честный на том мѣстѣ, в лѣто 6694 месяца майя 16 день индикта 8, на нем же прощенъ бысть отъ тяжкаго недуга и въсприим благословение». Але у списках, що відбивають *первісний* текст Житія, цей епізод відсутній. А в короткій редакції, крім того, кн. Михайло названий зовсім не Чернігівським, а *Оболенським*. Отже, вказана дата довіри викликати не може²¹. У цитованому написі рік та індикт не співпадають: 6694 (1186) р. припадав не на 8-й, а на 4-й індикт. Та й у травні 1186 р. Михайлу Всеволодовичу ніяк не виповнилося б і шести років, а цілком можливо, що він тоді взагалі ще не народився! Скоріш за все згаданий хрест поставив у XV ст. кн. Михайло (Іванович) Оболенський, далекий нащадок Михайла Чернігівського. Один же з редакторів Житія «перетворив» князя Оболенського на його предка, знаменитого князя Чернігівського, неправильно прочитавши або «скорегувавши» дату на хресті, який дійсно мав існувати в околицях Переяславля-Заліського.

Щодо подальшої біографії Михайла Всеволодовича, ми обмежимося лише фіксацією основних віх його політичної кар'єри, оскільки дана тема аж ніяк не обділена увагою в історіографії²².

У вересні 1206 р. Всеволод Чернігівський, зайнявши Київ, посадив сина у Переяславі; але ще тієї самої осені його вигнав звідти Рюрик Ростиславич²³. Після смерті батька у 1212 р., а, може, й раніше, Михайло мав отримати якийсь уділ у Чернігівській землі, можливо – Брянськ, який потім успадкував його син Роман. 31 травня 1223 р., у першій битві з монголами на р. Калці, загинув Мстислав II Святославич, вел. кн. Чернігівський. Після цього його племінник Михайло Всеволодович (який теж брав участь у тій битві) очолив рід Ольговичів і, відповідно, зайняв чернігівський стіл: уже у 1224 р. він з чернігівцями ходив до Торжка на допомогу Юрію Всеволодовичу, вел. кн. Володимиро-Суздальському²⁴. У 1225 і 1229 рр. Михайло Чернігівський князував також і в Новгороді Великому, а потім залишив там сина Ростислава, якого городяни вигнали від себе у грудні 1230 р.²⁵. У 1235 р., здобувши (разом із Ізяславом Мстиславичем) перемогу над київсько-галицькою коаліцією, Михайло Чернігівський посів княжий стіл у Галичі²⁶, хоча жодних вагомих прав на нього і не мав. Скоріше за все, саме тоді, за давньою традицією Ольговичів, Михайло відступив Чернігів наступному за старшинством родичу – двоюрідному брату Мстиславу Глібовичу.

Піку своєї політичної кар'єри Михайло Всеволодович досяг у 1237 р., коли йому вдалося зайняти великокняжий стіл у Києві; при цьому він зберіг за собою і Галич, де залишив сина Ростислава²⁷. Восени 1239 р. відбувся похід монголів на лівобережну Русь. Після того, як вони здобули й спалили Чернігів (18 жовтня)²⁸, Менгу-хан підійшов до Дніпра навпроти Києва, намагаючись «прелстити» Михайла та киян, але даремно²⁹. Тим не менш, Михайло залишатися у Києві не став і втік, слідом за сином Ростиславом (який перед тим втратив Галич), до Угорщини. Але угорський король, відмовившись видати свою доньку за Ростислава, «погна и прочь». Тоді Михайло з сином пішли до свого вуй, кн. Конрада Мазовецького, звідки вигнанець звернувся до галицько-волинських Романовичів – братів своєї дружини, вибачаючись за попередні образи та обіцяючи надалі з ними вже не ворогувати. Романовичі, прийнявши вибачення, «приведоста его из Ляховъ»; самому Михайлу вони пообіцяли Київ, а Ростиславу дали Луцьк. Однак «Михаиль же, за страхъ татарський, не смѣи ти къ Киеву, Даниль же и Василко въдаста ему ходити по земли своей»³⁰.

Після того, як Михайло почув про здобуття Києва монголами (листопад 1240 р.), вони з сином знову подалися до Конрада Мазовецького, а звідти, дізнавшись про наближення монгольських військ, – ще далі на захід, до Сілезії. Очевидно, руський князь мав намір з'єднатися з Генріхом II Благочестивим, який чекав на монголів під Легніцею. Але у м. Середа (суч. Сьрода-Сльонська, по-німецьки Ноймаркт), на півдорозі між Вроцлавом і Легніцею, з Михайлом трапилася біда: місцеві німці, довідавшись про багате майно князя, якого, вірогідно, прийняли за передовий монгольський загін, «избиша ему люди, и товара много отьяша, и унуку его убиша». До того ж «уже бо бяху татаре пришли на бой къ Аньдриховичю» (Легницька битва відбулася 9 квітня 1241 р.), через що Михайло повернувся до Конрада Мазовецького³¹.

У 1241 р., після відходу монгольських військ з Русі, Михайло Всеволодович нарешті повернувся до Києва «и живяше подъ Кыевомъ въ островѣ, а сынъ его иде в Чернѣговъ Ростиславъ». Ростислав незабаром втрутився у боротьбу за Галич, на початку 1242 навіть ненадовго засів там, але тієї ж весни його «разгнаша татарове», які поверталися з Угорщини, натомість сам Ростислав утік до Угорщини. Наступного року він одружився-таки на дочці короля Бели³², після чого зостався в Угорщині вже назавжди († 1264). У 1243 р. Батий проголосив Ярослава Всеволодовича, вел. кн. Володимирського, «старѣи всѣм князем в Русскомъ языкѣ»³³. Без сумніву, саме тоді Ярослав отримав і Київ: у 1245 р. згадується, що «объдержашю Кыевъ Ярославу бояриномъ своимъ Ёйковичемъ Дмитромъ»³⁴. Михайло ж був вимушений повернутися до Чернігова. У 1243/1244 р., довідавшись про одруження сина з угорською королівною, він «бѣже у Угры. Король же Угорскій и сынъ его Ростиславъ чести ему не сотвориша; онъ же розгнѣвался на сына, возвратися к Чернѣгову»³⁵.

У 1246 р. Михайло Всеволодович вирушив у свою останню, знамениту подорож до Батия – «прося у него волости своєї» (за недавно встановленим правилом, руські князі мали отримувати підтвердження на свої володіння від ординського правителя). Батий наказав Михайлу поклонитися «отець нашихъ закону». Князь відповів, що владу завойовників він визнає, але виконувати язичницьких обрядів не буде³⁶. За свідченням сучасника, папського посла Платона Карпіні, Михайло відмовився поклонитися зображенню Чингізхана, оскільки християнам цього не личить; не змінив князь свого рішення навіть після того, як Батий попередив його про неминучу смерть у такому разі³⁷. Михайла Всеволодовича було жорстоко вбито, разом з його вірним боярином Федором, у вересні 1246 р. (різні джерела подають числа 18, 20 та 23 вересня; найбільш вірогідним ми вважаємо останнє з них)³⁸. Цілком можливо, що «відмова від виконання обряду поклоніння ідолу Чингізхана стала лише приводом, за який зачепився хан, щоб усунути чернігівського князя». Зокрема, Батий міг бути невдоволеним західними зв'язками Михайла – з його сватом, королем Угорщини (якого монголи так і не змогли підкорити своїй владі), а також, вірогідно, навіть із самим папою Римським³⁹.

Як відомо, біографія Михайла Всеволодовича мала, так би мовити, і «посмертне» продовження. Вже його дочка, княгиня Марія Ростовська († 1271), та онуки, кн. Борис і Гліб Васильковичі Ростовські побудували на честь Михайла спеціальну церкву, встановивши його пам'ять 20 вересня⁴⁰. Але офіційна канонізація Михайла Чернігівського, як загальноруського святого, була здійснена лише в 1547 р. У 1578 р., за наказом царя Івана Грозного, мощі Михайла Всеволодовича було перенесено з чернігівського Спаського собору до Москви, де перепоховано у спеціально збудованому на Іванівській площі Кремля соборі Чернігівських чудотворців. У 1681 р. цю будівлю розібрали, мощі перенесли до Архангельського собору, а в 1683 р. повернули вже до нового храму, зведеного над Тайницькими воротами. У 1769 р. й цю будівлю призначили до знесення, і тоді ж виявилось, що у мідній гробниці зберігалися рештки одного кн. Михайла, без боярина Федора. Наступного року мощі перенесли до Стретенського собору, а в 1774 р. – до Архангельського, родової усипальниці московських великих князів та царів; там вони знаходяться і понині (хоча протягом XX ст. не раз переміщувалися з місця на місце). Мідна рака з останками святого князя вміщена у дерев'яну, виготовлену 1688 р. на замовлення одного з його нащадків – боярина кн. Я. М. Одоевського⁴¹.

* * *

З літописних даних відомо, що дружиною Михайла Всеволодовича була сестра галицько-волинських Романовичів: у 1240 р. її захопив у полон Ярослав (Всеволодович або Інгварович, кн. Луцький), але на прохання Романовичів віддав їм сестру, а ті повернули її чоловікові, якого «приведоста» з Польщі⁴². Сином Михайла та Романівни був Ростислав, вуями (братами матері) якого зветься Романовичі у 1241 р.⁴³. Відомо, що «постриги» Ростислава відбулися у Новгороді 1230 р.⁴⁴; цей обряд звичайно проводився у трирічному віці⁴⁵, а отже, Ростислав народився близько 1227 р. Судячи з цього, його мати мала бути дочкою Романа Галицького від його другого шлюбу, укладеного наприкінці 1190-х рр., і ледве чи не *молодшою* сестрою Данила та Василька (народилися у 1201 та 1203 рр.). З іншого боку, дочка Михайла Всеволодовича (Марія) вийшла заміж узимку 1227/28 р., а в липні 1231 р. народила старшого сина⁴⁶, тобто сама народилася десь у межах 1210 – 1214 рр. Отже, можна констатувати наступні факти. 1) Різниця між датами народження Марії та Ростислава становила близько 15 років. 2) Мати Марії не могла бути дочкою Романа Галицького від другого шлюбу, якою, скоріш за все, була мати Ростислава. Вже ці факти дозволяють висунути припущення про те, що Марія та Ростислав були народжені від різних дружин Михайла Всеволодовича. І це припущення підтверджується деякими даними, що стосуються іншого Михайлового сина, кн. Романа Брянського.

Відомо, що у 1263 р. Роман Брянський видав свою четверту дочку, Ольгу, заміж за Володимира Васильковича, кн. Володимиро-Волинського⁴⁷. Вже Г. О. Власєв звернув увагу на те, що якби Роман Брянський був сином Михайла Всеволодовича та Романівни, то він доводився б (по матері) двоюрідним братом Володимирові Васильковичу, а шлюб між двоюрідними дядьком та племінницею є досить сумнівним (за церковним каноном

– взагалі неможливим). Власєв пояснював даний факт тим, нібито Роман Брянський взагалі належав до роду кн. Смоленських, а не чернігівських Ольговичів⁴⁸. За думкою Р. О. Беспалова, Роман Брянський також не міг бути сином Михайла Всеволодовича, але походив, напевне, все-таки з династії Ольговичів⁴⁹.

Ми ж з такими версіями погодитися не можемо (їм суперечать деякі факти, які розглядати тут не місце) і вважаємо, що пояснення має бути іншим: Роман був сином Михайла Чернігівського, але не від дочки Романа Галицького, а від першого, невідомого за іншими джерелами шлюбу. Оскільки Роман Брянський у 1263 р. мав аж чотирьох дочок, *молодшу* з яких тоді вже видав заміж, а також не менше ніж двох синів (Михайла та Олега), приблизно-правдоподібні розрахунки показують, що він мав народитися раніше за Ростислава Михайловича, скоріш за все – не пізніше початку 1220-х рр. Нарешті, варто пам'ятати, що давньоруські князі, як правило, вступали у перший шлюб у досить юному віці, а близько 1227 р., коли народився Ростислав Михайлович (звичайно вважається старшим сином Михайла), його батькові було вже близько сорока років.

Дружина Михайла Всеволодовича, дочка Романа Галицького, в історіографії ХХ ст. звичайно зветься Оленою – на підставі запису Любецького синодика. Хоча Р. В. Зотов, через не зовсім ясну стилізацію цієї пам'ятки (де ім'я Михайла повторено двічі), вважає, що кн. Михайло, чоловік Олени – це особа, окрема від великого князя Михайла Всеволодовича, можливо, один з його молодших синів, Мстислав Карачевський⁵⁰. Дане питання роз'яснює більш давній і достовірний Введенсько-Печерський пом'яник, де після вел. кн. Михайла Всеволодовича читаємо: «Князя *Михайловы*. Кн(я)гину *Євдокію*»⁵¹. Отже, дружина Михайла Всеволодовича насправді звалася Євдокією. Але чи була вона дочкою Романа Галицького, чи, може, ще першою дружиною Михайла, матір'ю Марії та Романа Брянського, точно сказати неможливо.

Крім Марії, ще однією дочкою Михайла Всеволодовича, напевне, була Феодулія, у чернецтві св. Єфросинія Суздальська. Про її існування нам відомо лише з легендарного Життя, написаного аж у XVI ст. Тут повідомляється, що Феодулія мала вийти заміж за кн. Суздальського Мину Іоанновича, нащадка варяга Шимона (!), але через раптову смерть нареченого постриглася у черниці у Суздалі⁵². В історіографії Феодулія небезпідставно вважається нареченою Федора, старшого сина Ярослава Всеволодовича, кн. Переяслав-Суздальського, який раптово помер у Новгороді, посеред весільних приготувань, 10 червня 1233 р.: «сватба пристроена, меды изварены, невѣста приведена, князю позвани; и бысть въ веселия мѣсто плачь и сѣтование за грѣхы наша»⁵³.

Нарешті, родоводи XVI ст. приписують Михайлу Чернігівському ще трьох молодших синів – Семена Глухівського й Новосильського, Мстислава Карачевського та Юрія Таруського. У новітній історіографії ці пізні дані ставляться під сумнів⁵⁴, і не зовсім безпідставно; але це вже є темою окремого дослідження.

1. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 119, 121, 136.

2. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 179; Лихачев Н. П. Государев родословец и Бархатная книга. – СПб., 1900. – С. 6-8. Втім, тут батьком Михайла правильно названий Всеволод *Чермний*, але він помилково показаний сином Святослава Ольговича, а не його племінника Святослава Всеволодовича, як було насправді.

3. Журавель А. В. Происхождение князя Михаила Всеволодовича Черниговского // Из истории Брянского края: материалы юбилейной историко-краеведческой конференции. – Брянск, 1995; Журавель А. В. Михаил Черниговский: соотношение жизни и жития // Святый князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів, 1996. – С. 15-19. Електронна версія: <http://www.hrono.ru/statii/2003/muchenik.html>.

4. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. – М., 1774. – Кн. III. – С. 433, 435.

5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 64.

6. ПСРЛ. – М., 2001. – Стб. 435; М., 2004. – Т. XXV. – С. 108.

7. Клосс Б. М. Избранные труды. – М., 2001. – Т. II. – С. 374-404.

8. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л.. 1950. – С. 73-74.
9. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 101.
10. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 612. Літочислення тут на одиницю нижче березневого, як це видно з порівняння з Новгородським I літописом, тобто 6686 р. слід виправити на 6687-й березневий (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 200).
11. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 101, 102.
12. Синопис или краткое описание от различных летописцев... – СПб., 1798. – С. 117.
13. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. – М., 1774. – Кн. III. – С. 234.
14. Див. напр.: Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.;К., 2005. – С. 21-22.
15. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 612.
16. ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 317.
17. Максимович М. А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. II. – С. 161-165, 170-171.
18. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 17.
19. О. Бальцер і приймає датою народження князівни 1164 р., але лише на тій підставі, що пізніше цього року вона народиться нібито не могла, оскільки вийшла заміж у 1178 (потрібно 1179) р. (Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 8, 259. Але шлюби князівень відбувалися і в більш ранньому віці.
20. Див. також: Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996. – С. 6-7 (дослідник вважає датою народження Михайла кінець 1180-х рр.).
21. Федотова М. А. Краткая редакция Жития Никиты Столпника Переяславль-ского // Труды Отдела древнерусской литературы. – СПб., 2004. – Т. LV. – С. 290, 292, 294-295, 299.
22. Див. напр.: Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996; збірку статей: Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів, 1996, і т. д. (деякі пізніші роботи вказано нижче).
23. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 105. Ім'я сина Всеволода не вказане, але, крім Михайла, інших його синів ми не знаємо.
24. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л.. 1950. – С. 64; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 268-269.
25. Там само, с. 64, 68-70.
26. Там само, с. 74. М. Димник чомусь вважає, що після перемоги над Данилом, у травні 1235 р., Михайло зайняв Київ, де й сидів до вересня того ж року, коли перебрався до Галича, а Київ відступив Ізяславу Мстиславичу (Димник М. Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235 – 1245 гг.) // *Rossica antiqua*. – 2013. – № 1. – С. 59, 62). Але жодних підстав для такого висновку джерела не дають.
27. Галицько-Волинський літопис. – С. 98. Тут говориться, що у Києві сів Ярослав Суздальський, але, не маючи змоги його держати, пішов до Суздаля, після чого Києвом заволодів Михайло. Ярослав пішов з Новгорода до Києва у 6744 р. (Новгородская первая летопись... – С. 74), тобто не пізніше зими 1236/37 р. Сидів він у Києві, як випливає зі смислу Галицького літопису, досить недовго; тому прихід туди Михайла слід відносити до 1237, може, навіть кінця 1236 р.: під час монгольської навали Ярослав, як добре відомо, знаходився вже на півночі. У пізньому Воскресенському літописі повідомляється, що на початку 1238 р. Ярослав сів у Володимирі-Суздальському, прийшовши туди з Києва, де після цього сів Михайло (ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 143-144). Але це, безперечно, лише «авторський здогад» пізнього редактора: у найдавнішому Лаврентіївському літопису, і навіть зведеннях XV – початку XVI ст., даного уточнення немає (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 467; Т. XVIII. – С. 59; Т. XXV. – С. 130).

28. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 130, та інші літописи. Псковський літопис уточнює, що Чернігів було здобуто 18 жовтня у вівторок (Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2. – С. 79). Вказане число та день неділі дійсно співпадали у 1239 р.

29. За даними деяких пізніх джерел, Михайло навіть наказав вбити татарських послів. Але ця деталь, без сумніву, є літературним «додатком», що з'явився, скоріш за все, лише у 1470-х рр. (Горский А. А. Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 144-148; Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Ч. I // Rossica antiqua. – 2012 – № 1. – С. 80-84).

30. Галицько-Волинський літопис. – С. 100-101. За північно-руськими літописами, Михайло втік з Києва у 6748 (1240) р. (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 131). Однак більш детальне події викладає Галицький літопис, за яким вже *після* втечі Михайла до Угорщини Ярослав полонив його жінку й здобув Каменець (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 782-783). А за тими ж північно-руськими зведеннями, це сталося ще у 6747 (1239/40) р. (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 130; Т. I. – Стб. 469). Напевне, правильну послідовність подій подає Галицький літопис, а північно-руське повідомлення про появу навпроти Києва Менгу-хана та втечу Михайла носить *вступний* характер до основної оповіді про здобуття Києва у 6748 (1240) р. Тим більше, що за Галицьким літописом Менгу-хан наблизився до Києва, залишаючись ще на лівому боці Дніпра, відразу після здобуття Чернігова – 18 жовтня 1239 р. (див. вище), – а між втечею Михайла та здобуттям Києва пройшло досить багато часу. Осінь 1239 р. як дату втечі Михайла приймає і М. С. Грушевський (Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1901. – Т. XLI. – С. 28-29).

31. Галицько-Волинський літопис. – С. 101; Майоров А. В. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницею // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2015. – № 2. – С. 23-35.

32. Галицько-Волинський літопис. – С. 102-105; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 30-31.

33. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. I. – Стб. 470.

34. Галицько-Волинський літопис. – С. 102-109.

35. Галицько-Волинський літопис. – С. 105; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 31.

36. Галицько-Волинський літопис. – С. 105.

37. Плано Карпини Д. дель. История монгалов. – М., 1957. – С. 29.

38. За найдавнішим Лаврентіївським літописом та деякими іншими – 20 вересня 6754 (1246) р. (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 471). За житійним «Сказанням» 2-ї половини XIII ст. – 20 вересня 6753 (1245) р. (Серебрянский Н. Древне-русские княжеские жития. Тексты – М., 1915. – С. 58). За Новгородським I літописом молодшого ізводу – 18 вересня 6753 р., але потім наводиться переробка церковного «Сказання» з датою 20 вересня (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 298, 303). У Софійському I літопису – 23 вересня 6753 р. (ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 325), те ж число – у деяких списках Новгородського IV літопису, але рік явно хибний – аж 6755-й ПСРЛ. – М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 229, прим. 41). Правильним роком, без сумніву, є 6754-й березневий, оскільки Михайла вбито тієї ж осені, що і Ярослава Всеволодовича, за даними Плано Карпині – саме 1246 р. (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 111-112). Що ж до числа, то надати перевагу якомусь з варіантів ми не беремося. Зазначимо лише, що двоскладова цифра 23 (КГ) має певну перевагу перед 20 (К), яка могла утворитися через втрату другої літери-цифри; «розширення» ж односкладової первісної цифри К (20) до двоскладової, здається, не мало жодного смислу.

39. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський... – С. 34-37; Горский А. А. Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 138-154, особливо 144, 148.

40. Серебрянский Н. Древне-русские княжеские жития. Тексты – М., 1915. – С. 51.

41. Панова Т. Д. Кремлевские усыпальницы. – М., 2003. – С. 84-86.

42. Див. прим. 30.

43. Галицько-Волинський літопис. – С. 102-109.
44. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л. 1950. – С. 69.
45. Судячи з відомих нам дат народження та постригів синів Всеволода Юрійовича, вел. кн. Володимиро-Суздальського, наприкінці XII ст. (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 408-409, 411).
46. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 450, 457.
47. Галицько-Волинський літопис. – С. 128; це сталося одного року з вбивством Міндовга Литовського, тобто у 1263 р.
48. Власьев Г. А. Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий. – СПб., 1906. – Т. I. Князья Черниговские. – Ч. 1. – С. 28-30.
49. Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – С. 72-74.
50. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 68; критика цього погляду: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [Львів, 1905]. – Т. III. – С. 569.
51. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17. Ще одне ім'я Михайлової дружини, Феофанія, наводить нібито з Київського синодика архієпископ Філарет Гумілевський. Але Зотов справедливо зазначив, що в даному випадку Філарет просто спутав Михайла Всеволодовича з іншим вел. кн. Михайлом – Олегом Святославичем, який дійсно був одружений на Феофанії (Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 67).
52. Клосс Б. М. Избранные труды. – М., 2001. – Т. II. – С. 374-404.
53. Новгородская первая летопись... – С. 72. Див. про це напр.: Павленко С. Князь Михайло Чернігівський... – С. 20-21.
54. Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – С. 63-97.

В статтє критикуєтєся версія А. В. Журавля, согласно которой Михаил Черниговский был сыном не Всеволода III Святославича Чермного (Красного), великого князя Черниговского и Киевского, а Всеволода Святославича, князя Трубчевского. Доказывается, что Михаил всё же был сыном Всеволода Чермного и Анастасии, дочери Казимира II Справедливого, князя Польского, а родился в середине 80-х – начале 90-х гг. XII века. Также автор считает, что Михаил Всеволодович был женат дважды: от первого брака с неизвестной родились его сын Роман и дочь Мария, а также, вероятно, Феодулия; от второго, с дочерью князя Романа Галицкого – сын Ростислав и, возможно, другие сыновья, приписываемые Михаилу только родословными XVI в.

Ключевые слова: Михаил Всеволодович, Всеволод Чермный, Всеволод Трубчевский, династия Ольговичей, Конрад Мазовецкий, Роман Брянский, Введенско-Печерский помянник.

Stanislav Kelembet. Mikhail Vsevolodovich, Grand Prince of Chernigov and Kiev: some questions of origin, biography and family composition.

The article criticizes A.V. Zhuravl's version where Mikhail of Chernigov was not the son of Vsevolod III Svyatoslavich the Red, Grand Prince of Chernigov and Kiev, but he was the son of Vsevolod Svyatoslavich, Prince of Trubchevsk. It is proved that Mikhail was the son of Vsevolod the Red and Anastasia, the daughter of Casimir II the Just, the Polish prince, and was born in the mid 80's – early 90-ies of XII century. The author also believes that Mikhail of Chernigov was married twice: from his first marriage with an unknown woman his son Roman and daughter Maria were born, and probably Theodoulia; from his second marriage to the daughter of Prince Roman Galitsky – Rostislav the son and perhaps other sons were born. These other sons were referred to Mikhail only to the XVI century pedigrees.

Keywords: Mikhail Vsevolodovich, Vsevolod the Red, Vsevolod of Trubchevsk, dynasty of Olegoviches, Conrad of Masuria, Roman of Bryansk, Pechersk-Vvedensky pomyannik.

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬООКСЬКОГО РЕГІОНУ У X – XIII СТОЛІТТЯХ

Досліджено форми та основні шляхи формування історичної області у Верхів'ї Оки. Прослідковано правонаступництво земель від регіону поширення племен в'ятичів і території «Лесной земли». Проаналізовано літописні назви територій та ототожнено їх з нині відомою назвою «верховські землі». Охарактеризовано основні міста регіону та визначено їхню роль у становленні меж Верхнього Пооччя.

Ключові слова: формування, верховські землі, регіон, територія, в'ятичі, «Лесная земля», міста.

Історико-географічний напрям дослідження верховських земель не був об'єктом студіювань в українській історіографії. Така тенденція стала причиною того, що наразі відсутні змістовні та конкретні праці, які могли б розкрити політичний розвиток Верхньоокського регіону, виокремити його кордони. Процес його становлення хронологічно сягає періоду розселення слов'янських племен і так званої «домонгольської» епохи існування Чернігівського князівства. Визначення територіальних меж верховських земель (князівств) дозволяє нам ідентифікувати регіон у системі земель колишньої Русі. Метою нашого дослідження є реконструкція кордонів Верхньоокського регіону на основі історичних процесів та подій, що передували утворенню на цих землях окремих князівств.

Історіографічні напрацювання по вказаному напрямку можна поділити на окремі групи. Перша, це дослідження істориків, які дають лише епізодичні згадки щодо питання визначення меж верховських земель. Така тенденція пояснюється відсутністю, передусім в українській історіографії, змістовних робіт стосовно князівських утворень у Верхів'ї Оки. Наступну групу становлять дослідники, які дотично з основною тематикою своїх робіт розглядали процеси у верхньоокській області як складовій Чернігівського князівства. Зокрема, такими є роботи О. Зайцева [6], О. Насонова [10], М. Зотова [7]. Праці М. Барсова зосереджені на історико-географічному дослідженні руських земель [1, 2], натомість Т. Нікольська розглядала археологічні особливості регіону верхньої та середньої Оки в IX-XIII ст. [11].

Типова локалізація згаданих князівств до верхньої течії річки Оки не дає чітких меж розташування численних вотчинних утворень, що з'явилися після занепаду Чернігівського князівства в результаті ординської агресії [5, с. 494]. Першочергово історіографічні згадки стосовно Верхів'я Оки стосувалися питання розселення слов'янських племен в'ятичів. Зокрема, в літописах за Іпатіївським та Лаврентіївським списком відображено перші історичні події регіону, а саме: «А Вятко съде съ родомъ своимъ по Оце, от негоже прозвашася Вятичи» [14, с. 11-12; 12, с. 7]. Поряд з полянами та сіверянами у 859 р. в'ятичі сплачували данину хозарам «имаху по бългѣй въвериць отъ дыма» [14, с. 13]. Під 964 р. існує згадка про прихід на Оку князя Святослава «и идее на Оку рѣку и на Волгу, и налѣзе Вятичи, и рече Вятичемъ». Похід завершився тим, що племена в'ятичів звільнилися від данини хозарам, яку виплачували «по щѣлгу отъ рала даемъ» та давали данину Святославу [14, с. 63; 12, с. 41-42]. Проте

© Бірюк Павло Михайлович – аспірант кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

мирна виплата поборів невдовзі припинилася, тому князь у 966 р. змушений був повторно здійснити похід на непокірні племена та знову «дань на них възложи» [14, с. 64]. Поширювати свій вплив за допомогою війська доводилося і князю Володимирі, який у 981 та 982 рр. перебував у Верхів'ї Оки. Приблизно в цей період племена в'ятичів активно займалися орним землеробством [11, с. 13].

Складність ототожнення області в'ятичів із верховськими землями полягає ще й у тому, що племінне утворення не залишило після себе якогось державного (князівського) формування, що виступало б «спадкоємцем» вказаної етнічної групи. Як приклад, топонім «Сівер» відображав території племен сіверян, що пізніше трансформувався в історико-географічне поняття «Сіверська земля», яка була частиною Чернігівського князівства та неодноразово в схожій варіації згадана в літописах [15, с. 41]. Натомість, племена в'ятичів не сприяли формуванню, скажімо, «В'ятицького князівства» та не залишили по собі міста-центра, що сприяло об'єднанню навколо нього земель.

Історики ще в XIX ст. локалізували верховські князівства як область поселення слов'янських племен в'ятичів, чим визначили їхні межі. Зокрема, мав місце наступний опис: «въ земль древнихъ вятичей, по верховьямъ Оки съ ея притоками, располагались изстаринные удѣлы русскихъ князей Черниговскаго дома, подъ именемъ князей верховскихъ» [8, с. 282]. Історик та географ М. Барсов піддавав критиці літописну згадку про ареал поширення в'ятичів по Оці в районі впадання річки в Волгу. Автор подає власне бачення щодо регіону поселень племен. Місто «Корачев» (Карачев) учений локалізував як таке, що вже не входило «в составъ Вятичей» та відділялося від зазначеної території лісом. Найближчим до нього «Вятическимъ» містом був Козельськ, що розташований на річці Жиздрі – притоці Оки [2, с. 135].

Обширні території поблизу літописного «Добрянска» (Брянська), що визначалися притокою Десни Болви, вважаються вже сіверськими. У зв'язку з цим басейни річок Неруси, Навли, Ревни, Болви та з іншої сторони Жиздри доцільно називати західним рубезем в'ятицьких земель [2, с. 135]. Схожі межі визначала О. Русина, характеризуючи територію Сіверського регіону [15, с. 47-48]. Південними рамками виступав басейн Зуши, однак місто Мценськ, яке розташоване на згаданій річці, як і Карачев, було поза в'ятицьким регіоном [2, с. 135].

Розмежування на північ та схід залишається проблемним для М. Барсова, однак можемо встановити, що кордони співпадали з межами Чернігівського князівства. Території проходили на північ від Оки, в середній течії річок Протви та Лопасни та південніше до середньої течії Угри [6, с. 93]. Реконструкція східних кордонів пов'язана з відсутністю значних літописних згадок чи міст. Проте таким рубезем може виступати район витоків річок Дону, Протви, Упи та русло річки Сосни. За нашими переконаннями місто Єлець теж варто віднести до в'ятицьких територій [1, с. 71-72]. Однак Т. Нікольська, подаючи кордони поселень в'ятичів, не відводить Єлець та русло річки Сосни до їхніх меж. Проте городища племен також нанесені на поданий нею карті й на зазначених територіях [11, рис. 1а]. Такі розбіжності можуть бути пов'язані з вживанням поняття «територія в'ятичів» з точки зору археології та етнографії чи адміністративної одиниці Чернігівської землі в XII ст. На думку О. Зайцева, це спричинено відмінностями у літописанні. У більшості випадків термін «в'ятичі» визначався як назва територій «в «Вятичи» можно было бежать и выбежать из них, стоятъ в них и т. п.». Частими випадками було вживання терміну як етноніму, де на перше місце виходили племена, а не їхні території [6, с. 92].

Для нас важливим є трактування «землі в'ятичів» як територіально-адміністративної одиниці, а не ареалу поширення племен та їхніх археологічних пам'яток. Робота Т. Нікольської зосереджена саме на археологічній характеристиці регіону. У зв'язку з цим включення міста Єльця до складу регіону як східного рубезу є доречним, оскільки територія в'ятичів є набагато більшою від їхнього етнічного поширення.

Територіальний підхід до визначення в'ятицьких територій зумовлює виникнення ще однієї проблеми при реконструкції меж верховських земель. Зокрема, згадані вище

міста Карачев, Мценськ, а також Кроми та Спаш, за версією М. Барсова, не відносяться до в'ятицьких земель. О. Зайцев власне і вирішував це питання тим, що розглядав етнічні рамки племен. Проте таке трактування сумнівне, оскільки той же М. Барсов у своїй більш ранній праці називає Карачев, Мценськ, Єлець, Кроми і Спаш «городомъ въ земль Вятичей» [1, с. 103, 131, 71, 108-109, 189]. Швидше за все, ці міста можна віднести до іншої територіальної групи «Лесная земля», яку виокремлено згідно з літописними даними [6, с. 82]. Літопис за Іпатіївським списком містить згадки: «пойди въ лъсную землю... и тако побъже Святославъ из Новагорода Корачеву» [12, с. 237], «и воеваша у Корачева много, и бѣжа за лѣсъ у Вятичѣхъ» [12, с. 239].

Лісистої місцевості простягалася від Брянська та закінчувалася Бельовським лісом у верхів'ї річки Зуши саме поблизу Мценська. Тому основу «Лесной земли» швидше за все складали саме Карачев, Мценськ, Спаш, які також формували систему оборони, що характеризувалася наявністю засік [6, с. 87-88]. Сам Єлець в системі міст Чернігівського князівства та у наступні роки вже самостійного існування відіграв роль східного форпосту при обороні верховських територій [7, с. 185]. На нашу думку, згадуючи засічну систему, яку складали міста, Єлець міг бути останнім з перерахованого списку, контролюючи область поблизу рязанських земель та Посем'я.

Основу для формування умовних кордонів Верхнього Пооччя становила область поширення племен в'ятичів, проте до цього варто додати вже розглянуту нами «Лесную землю». Враховуючи це, реконструкція територіальних меж верховських земель виглядає більш реальною. У подальших століттях, вже при існуванні на цих землях князівств, міста, що знаходилися на лісистих територіях, становили собою центри адміністрації та влади. Середньовічний принцип встановлення кордонів, що базується на визначенні їх природними об'єктами, типу річками, горами чи лісами, був досить доречним в питанні непорушності меж земель. Фактично з часу виокремлення Верхньоокського регіону як частини Чернігівського князівства і до середини XIII ст. територія верховських земель принципово не змінювалась.

Територіальне правонаступництво «від в'ятичів до верховських князів» прослідковувалося в питаннях регіональної термінології. Поряд з терміном «Вятичи» в джерелах з другої половини XII ст. з'являються назви, подібні до загальноновизнаного трактування князівських утворень у Верхів'ї Оки. Мова йде про документальні відомості, що відносяться до середини XV ст. та можуть бути трансформованою аналогією більш ранніх згадок в історичних джерелах [4, с. 160].

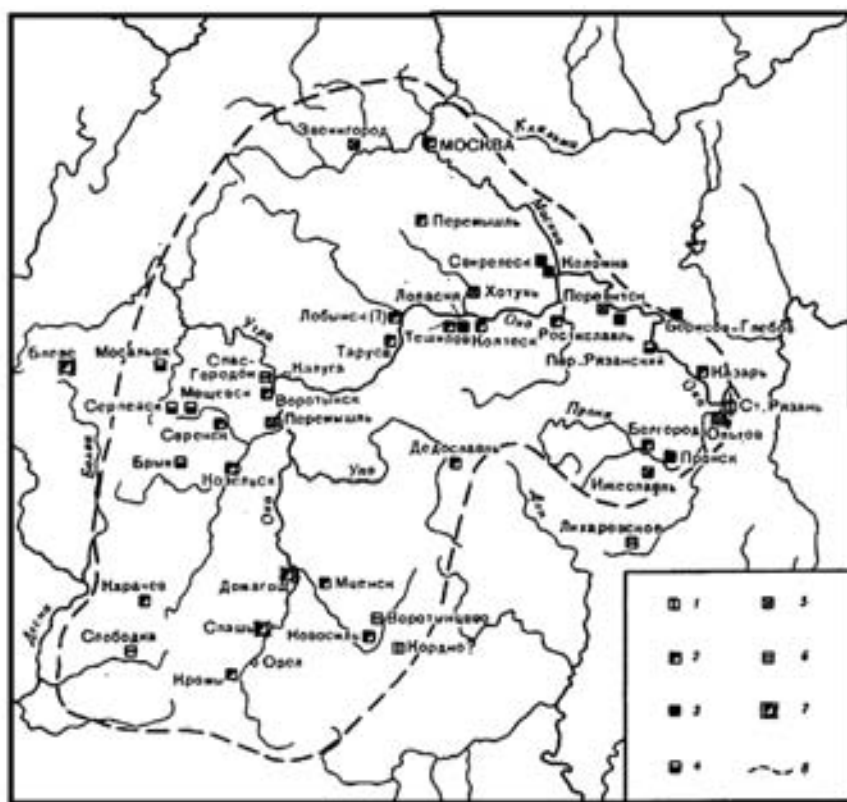
У літописі за Іпатіївським списком існують записи, що можуть бути тотожним нині відомій назві «верховські землі». Під 1146 р. існує згадка, де «Святославъ (Святослав Ольгович. – Авт.) възратися, поиде вверхъ Оки, и пришедь ста на усть Поротве в городъ Лобыньскъ» [12, с. 240]. Наступного року зафіксоване звернення великого князя Ізяслава Київського до брата Ростислава Смоленського: «тобъ Богъ далъ верхнюю землю» [12, с. 253]. Читаючи далі звернення Ізяслава, знаходимо наступне: «тамо у тебе (тобто у «верхніх землях». – Авт.) Смолняне и Новгородци». Такого роду згадки виглядають позначенням земель відносно одне одного. Місто Любинськ, про яке йде мова, позначене як територія рязанських земель [1, с. 119] та розташоване «вище» по течії річки Оки, натомість, верховські землі знаходяться «нижче» рязанських. Проте М. Барсов, подаючи характеристику «низовим землям», визначає їх наближеними до новгородських територій [1, с. 135-136].

Р. Беспалов та О. Майоров пов'язують цей термін з водним (річковим) маршрутом [3, с. 24-25; 9, с. 127]. Зокрема, Р. Беспалов критично підходив до використання терміну «верховские». За його переконаннями, ним позначалися «области, расположенные в верховьях Днепра и в верховьях Десны, по отношению к стольному городу Киеву. Другая аналогия: «низовская земля», «низ», «низовские князья», «низовцы» – широко применялась в новгородском летописании XIII-XV вв. в отношении Ростово-Суздальской земли, а затем и Великого княжества Московского». Доречнішим є запропонований М. Любавським термін «верхнеокские», використання якого для

російського історика-краєзнавця є більш влучним [3, с. 17-18]. Позиція О. Майорова менш принципова. Термін «верховье» хоч і є протипоставленим «низовским» землям, однак територіально був «жестко привязан» тільки до верхів'я Оки [9, с. 127].

Літопис також містить згадку вже під 1185 р., коли великий князь Всеволод Святославович «шелъ бяшетъ в Корачевъ, и сбирашетъ отъ вѣрхнихъ земель вои» [12, с. 434]. У військовій кампанії 1185 р. проти половців участь брали війська чернігівських та сіверських князів. «Верхніми», по відношенню до Карачева, були власне землі в'ятичів, які розміщені у Верхів'ї Оки. Отже, можемо вважати, що згадка про «вѣрхнихъ земель» вживалася як назва конкретної території. Підтвердженням цього може свідчити епізод, де Ростислав, якому «Богъ далъ верхнюю землю», вручив дарунки Ізяславу «отъ всихъ Вѣрхнихъ земель и отъ Варягъ». М. Барсов пропонує варіацію назви «Верховная земля» [1, с. 29]. Показово, що в літописі термін вказаний із заголовної літери та, за нашими переконаннями, позначав регіон, який тогочасні літописці вже могли локалізувати як частину Чернігівського князівства та надали йому окрему назву.

Термін «в'ятичі», що фігурував у XII ст., і надалі застосовувався. Часте використання у літописах назви історичної області, наближеної до «верховські», може свідчити про поступове вкорінення цього терміну. У зв'язку з цим єдине згадка у договорі 1449 р. терміну «верховськіи» виглядає не такою ж і випадковою. Вона використана як своєрідна заміна вже не актуальної території «в'ятичів». Після розколу Чернігівського князівства в 1246 р. новоутворені князівства отримали назви відповідно до міст, які

Города в Земле вятичей

1—3 — города, упомянутые в письменных источниках: 1 — год 1036; 2 — 1146—1157; 3 — 1176—1186; 4 — 1207—1227; 5 — снос городов XIV в.; 6 — города в последние городские века, известные только археологически; 7 — города — феодальные замки; 8 — граница Земли вятичей.

Карта 1. Верховські міста. Згідно з картою: Никольская Т. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX – XIII вв. / Т. Никольская. – М., 1981. – С. 121.

були центрами князівських вотчин. Тому назва територій «верховські» землі чи князівства не набула масового використання в джерелах.

Значну роль у розвитку верховських територій відігравали міста (див. карту 1). З моменту поширення у басейні річки Оки чернігівської юрисдикції місцеві поселення стали осередками владної адміністрації. Деякі з них здобули статус центрів ремесла і торгівлі, інші, маючи оборонні споруди, сприяли захисту князівства. «Лесная земля» та область розселення в'ятичів не відзначалися як густонаселені регіони, відповідно кількість міст на цих територіях була нечисленною. Однак, завдяки подіям середини XII ст., а саме політичному конфлікту між Ольговичами та Мономаховичами, що досить детально описані у літописах, ми маємо змогу дослідити статус, рівень розвитку та роль міст у формуванні Верхньоокського регіону.

Дані археології не дають точної інформації щодо часу заснування верховських міст. Єдиною хронологічною опорою для нас є перша літописна згадка про певне місто, проте і такий підхід має недоліки. Зокрема, Торуса, Одоев, Серпейськ і Мезецьк (див. табл.1) вперше згадуються в документі під назвою: «А се имена всем градом Русским дальним и ближним», походження якого дослідники відносять до 1387–1392 рр. [16, с. 220]. Однак на цей час м. Торуса було центром окремої лінії верховських князів, а Одоев резиденцією Новосильських. Доказом того, що вони були засновані приблизно в той же час, що і решта, свідчить розташування їх поселення поблизу річок, що топографічно характерно в'ятицькому періоду формування міст [11, с. 43]. Як приклад, Карачев розташований на р. Снежедь, Козельськ – р. Жиздра, натомість, Одоев на р. Упа, Торуса на р. Торуса [17, с. 222, 225, 244.], Серпейськ на р. Серпейка (звідки і назва поселень), Мезецьк на р. Турея [11, с. 155].

Враховуючи період появи в літописі того чи іншого міста, можна простежити його роль у системі Чернігівського князівства. Першочергово деякі міста згадуються у епізоді про військові походи середини XII ст., які безпосередньо стосувалися верховських територій. Зокрема, під 1146 р. існує запис: «И Давыдовича доста къ Дьбрянску, а Всеволодичъ Святославъ в Корачевъ, и посла Козельску ко Святославу стрьви своему» [12, с. 239]. Роком пізніше літописна згадка називає ще кілька міст: «Посадничи Володимери Изяслави из Вятичъ, изъ Бряньска, и изъ Мъченска, и изъ Блеве; и оттуда иде Девягорьску, иде заемъ вси Вятичи и до Брянескъ и до Воробинъ, Подесънье, Домагащъ и Мценескъ» [12, с. 242].

Таблиця 1. Основні міста Верхньоокського регіону X-XIII ст.															
НАЗВА МІСТА															
Карачев	Козельськ	Серенськ	Домагащ	Кроми	Дедославль	Мценськ	Воротинськ	Новосиль	Спаш (Звенигород)	Мосальськ	Перемишль	Торуса	Мезецьк	Серпейськ	Одоев
ДАТА ЗГАДКИ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ															
1146	1146	1147	1147	1147	1146	1146	1154	1155	1147 1328	1231	1328	наприкінці XIV ст. ***	наприкінці XIV ст. **	наприкінці XIV ст. **	наприкінці XIV ст. ***
ПЛОЩА ГОРОДИЩА															
бл. 5,9 га*	бл. 7,8 га*	бл. 4 га**	бл. 0,4 га**	дитинець бл. 0,1 га**	бл. 1,05 га**	бл. 1,9; 2,8 га**	бл. 1,4 га*	бл. 2,4 га*	бл. 0,12 га** бл. 0,3 га*	бл. 0,4 га*	бл. 1,8; 0,3 га*	бл. 1 га*	бл. 0,8 га*	бл. 0,58 га**	бл. 1,5 га*

Як уже зазначено, верховські землі становили собою сукупність двох історичних областей. У зв'язку з цим часті згадки під час воєнних дій міст Карачева та Козельська можуть свідчити про те, що вони були центрами «Лесной землі» та «Вятичей» відповідно. У «домонгольський» період існування Чернігівського князівства серед численних князівських уділів згадані також Козельський та Карачевський. Останній відносився до другорядних та імовірно мав свого посадника [7, с. 183]. Доказом цього факту та підкресленням значимості міст є те, що з-поміж відомих нам верховських поселень саме Карачев та Козельськ мали найбільшу площу городища.

Однією з характерних рис розвитку верховських міст була їхня поступовість розвитку та залежність від зміни політичної обстановки в регіоні. Поселення, що відігравали важливу роль у системі Чернігівського князівства, поступово втрачали свої позиції. Причини цього були різні. Козельськ значно зупинився у розвитку після погрому монголів у 1238 р. Т. Нікольська наголошує на важливості міста Дедославля в «Земле вятичей». У них уже була сформована «феодална верхушка», а «Вятичи» скликали в ньому віче. У джерелах висвітлена лише одна згадка про місто, що датується 1146 р. Однак знайдені археологічні пам'ятки свідчать про його існування в XIV – XV ст., але вже як поселення Дедилово [11, с. 131]. Занепад Дедославля міг бути спричинений його географічним розташуванням. Територія витоків річок Упи та Дону не відносилася до транзитної чи торговельної області. У часи поширення в регіоні влади татар межиріччя згаданих річок перетворилося в зону, що підпорядковувалася безпосередньо темникам.

Тенденція «піднесення – занепад» і навпаки також була характерна Карачеву. Статус центрального міста регіону був характерний йому в XII – XIII ст. Після розпаду Чернігівського князівства похідна князівська лінія мала найвищі позиції серед верховських князівств, однак поступово через територіальне роздроблення занепадала. Простежувалася серед верховських земель черговість міста-центра, зокрема Глухів – Новосиль – Одоєв. Місто Мценськ навпаки з плином часу лише посилювався у політичному плані. Будучи одним з окраїнних міст Верхньоокського регіону в XIII – XIV ст., вже на середину XV ст. воно отримало статус намісництва та було одним з головних осередків литовської великокнязівської влади на сході.

Таким чином, процес формування територій Верхньоокського регіону хронологічно можна віднести до періоду розселення слов'янських племен в'ятичів. Локалізація земель зумовлюється приналежністю територій до басейну верхньої Оки, а також річок Упи, Угри, Болви, Протви, Жиздри, Зуши та інших. У період поширення влади Чернігівського князівства на згаданих землях були сформовані своєрідні адміністративно-територіальні одиниці «В'ятичі» та «Лесная земля». Саме такими назвами, приблизно до початку XIII ст. позначалися території майбутніх верховських князівств. З другої половини XII ст. в історичних джерелах зафіксовані назви, подібні до терміну «верховські», що є свідченням формування нового регіонального топоніму.

Географічними ознаками територій була лісиста місцевість та широка мережа річок, що виступали природними кордонами. Міста Верхньоокського регіону не відзначалися масштабністю та чисельністю. Проте саме вони були репрезентами влади та сприяли політичному становленню верхньоокських земель. Підтвердженням ролі міст у розвитку регіону є політичний конфлікт середини XII ст. у Чернігівському князівстві. Містам була характерна поступовість розвитку та залежність від територіального розташування. Найбільшими та найважливішими серед них були Карачев, Козельськ, Дедославль та Мценськ.

* Згідно: Шеков А. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. / А. Шеков. – М., 2012. – С. 275.

** Згідно: Никольская Т. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX – XIII вв. / Т. Никольская. – М., 1981. – С. 120-157.

*** Згідно: Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. – Т. 7. – СПб., 1856. – С. 240.

1. Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. / Н. Барсов. – Вильна, 1865. – 220 с.
2. Барсов Н. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. / Н. Барсов. – Варшава, 1873. – 254 с.
3. Беспалов Р. К вопросу о терминах «верховские князья» и «Верховские княжества» / Р. Беспалов // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. – Брянск, 2010. – Вып. 12. – С. 15-61.
4. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. – М., 1950. – 586 с.
5. Енциклопедія історії України в 5-ти томах. – Том 1. Голова редколегії Смолій В. / В. Смолій. – К., 2003. – 688 с.
6. Зайцев А. Черниговское княжество в X – XIII вв. Избранные труды. / А. Зайцев. – М., 2009. – 224 с.
7. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. / Р. Зотов. – СПб., 1892. – 374 с.
8. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права (продолжение). / Ф. Леонтович. // Журнал министерства народного просвещения. – Часть ССХС. – СПб., 1893. – С. 259 – 327.
9. Майоров А. История Орловская. Славянская история с древних времен до конца XVII в. / А. Майоров. – Орел, 2013. – 375 с.
10. Насонов А. «Русская земля» и формирование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование. / А. Насонов. – М., 1951. – 260 с.
11. Никольская Т. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX – XIII вв. / Т. Никольская. – М., 1981. – 294 с.
12. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Летопись по Ипатьевскому списку. – Т. 2. – СПб., 1871. – 616 с.
13. ПСРЛ. Летопись по Воскресенскому списку. – Т. 7. – СПб., 1856. – 345 с.
14. ПСРЛ. Летопись по Лаврентьевскому списку. – Т. 1. – СПб., 1872. – 512 с.
15. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. / О. Русина. – К., 1998. – 243 с.
16. Тихомиров М. «Список Русских городов дальних и ближних». / М. Тихомиров. – Исторические записки. – Т. 40. – М., 1952. – С. 214 – 259.
17. Шеков А. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. / А. Шеков. – М., 2012. – 364 с.

Исследованы формы и основные пути формирования исторической области в верховьях Оки. Прослежены правопреемство земель от региона распространения племен вятичей и территория «Лесной земли». Проанализированы летописные названия территорий и отождествлено их из ныне известным названием «верховские земли». Охарактеризованы основные города региона и определена их роль в становлении границ Верхнего Поочья.

Ключевые слова: формирование, верховские земли, регион, территория, вятичи, «Лесная земля», города.

Studied the form and the main historic area forming in the upper Oka. Followed the succession of land distribution by region and area tribes Vyatichi «Lesnoy earth.» Analyzes chronicle name and identified areas of the now famous title «Verkhovska earth.» Characterize the main cities of the region and define their role in the Upper limits Poochchya.

Key words: formation, Verkhovska land, region, area, vyatichi, «Lesnaya land», the city.

Володимир Пилипенко

«В ІМ'Я ІСУСА»: ПЕРСЬКИЙ ПРОЕКТ ХРИСТИЯНСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ПРОТИ ТУРКІВ ІЗ ПОЧАТКУ XVII ст.

Стаття присвячена ймовірному листу від перського шаха Аббаса до короля Речі Посполитої Сигізмунда III із пропозицією організувати антитурецьку коаліцію. Проаналізовано зміст листа та обставини появи. Запропоновано аргументи щодо його автентичності та авторський переклад українською мовою.

Ключові слова: лист, Персія, Річ Посполита, Османська імперія, війна.

Початок XVII ст. був для Речі Посполитої періодом надзвичайної активності на міжнародній арені. У першу чергу це було пов'язано із втручанням Варшави до Смути у Московії та спробами опанувати трон сусідньої держави. Але були й інші, більш традиційні, напрямки діяльності. Зокрема, турецький. Політику Польсько-литовської держави щодо Османської імперії можна розглядати у двох вимірах. Першим є внутрішня політика Варшави та пов'язана з нею політична риторика. Це був продукт для «внутрішнього використання», сповнений агресивно-пафосних заяв, замішаний на релігійній основі. Зовсім інакше справа виглядала з перспективи міжнародних відносин. Тут дипломатія Варшави була надзвичайно обережною, а заяви стриманими. Можна сказати, що Річ Посполита балансувала на тонкій межі між необхідністю провадити спільну антитурецьку політику зі своїми союзниками (реальними чи потенційними) та категоричним небажанням воювати із Портою, що диктувалося фінансовим та військовим станом держави – своєрідний «політичний реалізм» XVII ст.

Але в будь-якому випадку міжнародні відносини вимагали пошуку союзників. У такому розрізі є цікавим образ Персії у суспільно-політичній думці Речі Посполитої початку XVII ст.¹ як партнера у боротьбі проти Османської імперії. Адже, з одного боку, Персія була ісламською державою, яка погано вписувалася у концепцію загальнохристиянської оборонно-наступальної війни проти турків. З іншого ж боку, чи не найбільше поразок османське військо зазнало від персів. А наявність спільного ворога об'єктивно підштовхувала європейські держави та Персію до співпраці.

Кілька років тому, працюючи із приватними архівами польської шляхти – *Silva rerum*, я натрапив на цікавий документ – копію листа перського шаха Аббаса I до польського короля Сигізмунда III, написаного 1605 року. Як лист потрапив до приватного архіву, сказати складно. Мабуть, його читали десь на шляхетських зібраннях, а невідомий нам шляхтич розцінив його, як вартого уваги і переписав до *Silva rerum*. Також неможливо сказати, коли листа переписали, адже зазвичай *Silva rerum* формувалися досить хаотично, і на сусідні сторінки могли потрапити рецепти горілки, ліків, виписки із текстів міжнародних договорів та Біблії. Залишається відкритим і питання автентичності листа. Цілком можливо, що цей лист – черговий пропагандистський хід.

Спочатку слід поглянути на контекст появи листа. Документ датований 22 листопада 1605 р. Його автор очікував, що він матиме якийсь вплив на позицію шляхти

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вже на сеймі наступного 1606 р. Про скликання звичайного сейму було оголошено 19 грудня 1605 р., сам же він відбувався у Варшаві із 7 березня по 18 квітня 1606 р.² і на ньому не було затверджено жодних конституцій.

На початку XVII ст. Річ Посполита не шукала конфлікту із Османською імперією. Десятиліття тому польська шляхта «провалила» спроби свого короля Сигізмунда III та імператора Священної Римської імперії Рудольфа II втягнути Варшаву до чергової Священної Ліги – антитурецької коаліції, яку намагався створити Віденський двір. Придушивши повстання Наливайка та оголосивши його учасникам баніцію, польський двір почувався досить спокійно і у козацькій справі. Вочевидь, найбільше уваги привертала Смута у Московії. Із півдня відновилися напади татар на українські воєводства. Мабуть, ханат робив розрахунок на те, що значна частина запорожців та шляхти буде задіяна у польській інтервенції до Москви, що послабить і так не надійну оборону південних рубежів Речі Посполитої. У листах-легаціях на передсеймові сеймики 1605 р. король досить туманно висловився про оборону південного кордону. У більшості йшлося про необхідність знайти гроші, щоб виплатити татарам упоминки³. Показово, що король просив у шляхти грошей, щоб черговий раз відкупитись від татар, а не на те, щоб найняти військо чи відремонтувати прикордонні фортеці. Цілком у тон королівській інструкції частина сеймиків проігнорувала проблему кордону. Шляхта черговий раз нагадала королю, що він не виконав своїх обіцянок і не побудував на Задніпров'ї фортеці, не дбає про поточну оборону. Зовнішніх проблем белзька шляхта не бачила, адже Річ Посполита мала мирні угоди з усіма сусідами. Від татар черговий раз пропонували відкупитись упоминками⁴.

Активність шляхти у питанні безпеки зростає, починаючи з 1606 р. Із цього часу листування короля з воєводськими сеймиками наповнюється постійними згадками про татарську небезпеку, забезпечення кордону, необхідність бути готовими захищати державу тощо. У свою чергу король у легації на посеймовий сеймик Краківського воєводства у Прошовіцах 3 червня 1606 р. вказував, що готовий побудувати замки на кордоні за свої кошти⁵. Але, читаючи цю легацію, виникає враження, що розмовами про небезпеку рідної землі, про допомогу «українським братам» король намагався відвернути увагу шляхти від рокошу, що вже набирав обертів.

Але шляхта все ж таки відгукнулася на заклики короля впорядкувати південно-східний кордон та посилити оборону від турків і татар. Багато уваги обороні приділено в інструкції Познанського воєводства від 9 лютого 1606 р. Окрім традиційних вимог – якнайшвидше укласти мирну угоду з Османською імперією та обов'язково сплатити татарам упоминки – посли вимагали негайної побудови замків на кордоні, обов'язкового квартирування кавалерійських загонів в Україні. Цікавою є ідея (пункт 23) передачі до казни на оборонні витрати щорічних виплат Короні від Бранденбурга та щорічних виплат, які польський клір відсилає до Ватикану⁶. Аналогічні заклики про перенаправлення коштів щорічного податку Ватикану на оборону держави довгий час перебували у сфері політичної публіцистики, обговорювалися на сторінках численних брошур, присвячених татарсько-турецькій загрозі. Перехід цих ідей до площини політичної практики можна розглядати, як приклад взаємного впливу публіцистики на політику.

7 липня 1606 р. шляхетське коло Львова запропонувало на наступному сеймі прийняти новий податок на оборону і разом стати проти ворога Святого Хреста. За три тижні у ляді Руського воєводства послам було наказано радитися з королем та представниками інших воєводств про забезпечення Речі Посполитої⁷. З початком рокошу Зебжидовського українська шляхта, розуміючи, що у короля з'явилися більш нагальні справи, все більше переймається проблемою оборони кордонів власних воєводств. За спостереженнями К. Мазура, в цей час київська і волинська шляхти найчастіше звертаються до короля з проханням навести лад у війську та забезпечити прикордонні території від татарських набігів. Прибувши під Сандомир до табору рокошан, київська та волинська шляхти уклали власні артикули, в яких, перш за все, звернули увагу на необхідність відновлення системи оборони південно-східних кресів, а вже потім висунули свої вимоги до монарха⁸.

Примітно, що у жодному документі не йдеться про союз із Персією проти Османської імперії. Натомість король та шляхта послідовно наголошують на необхідності миру із сусідами та радіють мирним угодам, які вже має Варшава.

Тож лист можна вважати перевіркою настроїв шляхти перед сеймом та спробою знайти прихильників ідеї спільної війни проти турків. Без пошуків у архіві королівської канцелярії неможливо підтвердити автентичність документа. Навіть побіжний перегляд тексту наводить на думку, що лист є або підробкою, або досить довільним переказом, який здійснив невідомий шляхтич. Так, у листі не дотримано формуляр дипломатичного листування. Але це можна виправдати тим, що шляхтич, який записав листа до власних *Silva rerum*, просто відкинув «зайві» частини. А от згадки «християнських володарів» та Христа, в ім'я якого має відбуватися майбутня війна, виглядають дивно.

КОПІЯ ЛИСТА ПЕРСЬКОГО КОРОЛЯ ДО КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ЖИГМУНДА, ВІДДАНИЙ У КРАКОВІ РОКУ 1605, 22 ЛИСТОПАДА⁹.

Десять разів вітаю, Великий і всюди відомий і озброєний конем і шаблею, під сонцем і небом, прикрашеним зорями, і з-поміж інших держав своєю силою відомий і на сході славний, і різні землі під собою маючи, і усім християнським володарям, так, як сонце, світлом сонячним своїм освітлюєш, або ж ворогів приводиш у страх, і собі їх приязне ставлення отримуєш, над усіма неприятелями своєю силою отримуєш перемогу. Бажаючи собі гарного ставлення Польського короля і великого князя литовського Зигмунта і до того ставлення приязно прагнучи з непереможними і досвідченими своїми військами, про що пишу у листі і готовий на майбутнє таке ж ставлення демонструвати і неодмінно його дотримуватися. Так говорю, що між нами, двома християнськими володарями, така встановилася любов і приязне ставлення, як між італійськими державами і усіма християнським володарями. І тому як до нас Посли з листами і посольствами від християнських володарів приходять, так і ми теж до вас відсилати хочемо, щоб вони у вас бували добре прийняті. Не відмітайте від себе нашої приязні. Але щоб ми спільно ту приязнь поміж нами зміцнювали і при великій потребі наш народ вам так же і ваш нам через своїх послів усе розповідав, щоб добре перебування наших людей у вас і ваших у нас була. Ми чули, що ваш володар Король має з християнським володарем Рудольфом любов і приязні стосунки, це нас дуже утішає і наповнює нас радістю, ми теж хочемо, щоб така ж між нами і усіма християнськими володарями любов і згода була, щоб ніхто з нас між собою неприязні не показував і не чинив, щоб той, хто є неприємцем Рудольфові цезареві християнському і нашій величності був приятелем, а кому цезар Рудольф зі своїм військом є неприємцем і ми будемо неприятелями і щоб наша величність була неприємцем і ми зі своїм військом проти неприємця встати хочемо. Турки є неприятелями нам і вам, усім християнам, тобто Папі, цезарю Рудольфові, Іспанцям, Королю польському і московському, проти нього ми вже відправили наші війська (в ім'я Ісуса), з обох боків узявши зброю, прийшли у його землю, захопивши, і невірників підбили. Ми його замки і твердині на тих землях опанували – головні замки Таїріс, Хамна, цадале, Махчиман, Карасі, Разван, Мазаге, Дізван, великий замок Ордживан, провінцію Вазкілісію, і три костели, тобто Костел святої трійці, Кагазмен, Шорагел, Брегучак, Кролдур, Кушлан, Куралак та інші, яких і обрахувати не можливо, про які ми зараз не говоримо, а лише про головні, котрі за Божою поміччю своєю силою взяли. Ти зі свого боку маєш величність, аби те саме з ним чинити, узявши Бога у поміч, виженемо його з його землі. Після цього дасть нам Бог будемо у згоді і приязні, у добрій приязні та з любов'ю та приязню пропозиціями нашими з листами відсилаю нашого посла Мехтеголіка Туркмана, прагнучи, аби те посольство Бог до доброго кінця направив,

Я є того королівства володар, шах, Бас.

1. Пилипенко В. В. Ворог мого ворога – мій друг, або Ідея польсько-перської співпраці в середині XVI – середині XVII ст. // Сіверянський літопис. – Чернігів. – 2011. – № 2. – С. 27-33.
2. Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493-1793 // Archiwum Komisji Historycznej. Seria 2. – T. 4 (og. zb. 16). – Nr. 3. – Kraków, 1948. – S. 145.
3. Strzylecki A. Sejm z r. 1605. – Kraków, 1921. – S. 47.
4. Strzylecki A. Sejm z r. 1605. – Kraków, 1921. – S. 53, 56, 59.
5. Akta sejmikowe województwa krakowskiego. – Kraków, 1932. – T. 1. 1572-1620. – 1932. – s. 288.
6. Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. – Poznań, 1957. – T. 1. 1572-1632. – Cz. 1. 1572-1616. – S. 275.
7. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum ziemskiego we Lwowie. – Lwów, 1931. – Tom XXIV. Lauda sejmikowe halickie 1575-1695. – S. 116, 117.
8. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006. – S. 296.
9. Copia lista krola Perskiego do krola Polskiego 1606. // RACZ. 34. – k. 125-125v.

Стаття посвящена вероятному письму персидского шаха Аббаса королю Речи Посполитой Сигизмунду III с пропозицией организации антитурецкой коалиции. Проанализировано содержание письма и обстоятельства его возникновения. Предложены аргументы аутентичности текста и авторский перевод на украинский язык.

Ключевые слова: письмо, Персия, Речь Посполитая, Османская империя, война.

The article is devoted to the letter, which was probably sent to the King of Polish-Lithuanian Commonwealth from the Persian Shah Abbas the Great in the beginning of the XVIIth century. Shah Abbas the Great proposed to organize antitürkish coalition. The contents of the letter and circumstance of its origin are analyzed. Also the arguments for letters authenticity and Ukrainian translation are suggested.

Keywords: letter, Persia, Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, the war.

Ігор Ігнатенко

ЧИ БУЛА В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ФОРТЕЦІ ПОРОХОВА ЛАБОРАТОРІЯ?

У статті йдеться про технологію виготовлення чорного пороху в XVIII ст. Також приведені архівні дані про наявність у Чернігівській фортеці в 20-30-х роках XVIII ст. інструментів і припасів, необхідних для виготовлення пороху, та відсутність необхідних фахівців для налагодження цього виробництва.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, артилерія, порох.

У XVIII ст., окрім великих порохових заводів, таких як Шосткінський, що забезпечували армію Російської імперії, також існували так звані «лабораторії». Вони, зазвичай, обслуговували гарнізонну артилерію міст-фортець. Тут займалися приготуванням артилерійських снарядів: спорядженням бомб, гранат, брандскугелів (запалювальних ядер), каркасів, лайткугелів (освітлювальних ядер), різних ракет, литтям свинцевих куль, виготовленням гноту, бомбових, гранатних трубок та інш. Місцеві артилерійські лабораторії засновували переважно на головних шляхах сполучення, якими мала рухатися армія. Їх влаштовували зі всілякими пересторогами від вогню і в місцях, віддалених від житла [1, 627]. Важливим елементом артилерійських лабораторій були порохові млини. Їх необхідність у фортецях була пов'язана з особливостями чорного пороху. Він тоді застосовувався у військовій справі. До складу пороху входила калійна селітра, що має здатність вбирати в себе вологу із повітря. Внаслідок чого при зберіганні вибухової речовини у негерметичній тарі вона за кілька років псувалася і ставала непридатною для стрільби. Завезення нового пороху з далеких порохових заводів було дорогим. Тому артилеристи переробляли старий, розділяючи його на окремі компоненти, з яких виготовляли новий. Особливо цінною речовиною в складі пороху була селітра, яку намагалися якомога більше зберегти при переробці.

Місцева лабораторія протягом XVIII – XIX ст. існувала у Києві. Однак невідомо, чи була у XVIII ст. подібна в Чернігові? У всякому разі на планах фортеці й міста вона ніде не позначена. Однак на певні припущення щодо предмета дослідження наштовхують два джерела: першим із них є книга під назвою *«Учение и практика артиллерии или внятное описание, в нынешнем времени употребляющиеся артиллерии, купно со иными новыми, и во практике основанными манеры, ко вящшему научению все предложено надобнейших чертежей»*. Вона була написана артилерійським поручиком на службі саксонського курфюрста – Іоанном Зигмунтом Бухнером та видана російською мовою у Москві в 1711 р. [2]. Друге джерело – документ, що зберігається у фондах Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку в Санкт-Петербурзі (Архів ВІМАІВІВЗ Ф.2, оп.4, спр.37, 12 арк.)

У книзі Бухнера, поміж іншим, подається опис технологічного процесу виготовлення (переробки) пороху за допомогою ручного порохового млина [2, 256 – 262]. Також у виданні поміщена гравюра із зображенням цього пристрою. Розміри ручного млина в «Учении» вказані такі: висота 5 ліктів, ширина/довжина – 3х4 лікті. Зображений на малюнку пороховий млин має три товкачі та може легко управлятися двома людьми. Товкачі із мідними наконечниками ковзають вертикально всередині рами у верхній частині млина. Обертання ручкою зубчастого колеса передається на

два великих маховики, на яких закріплені шматки свинцю. Маховики з'єднані віссю, на якій знаходяться диски («круги») із зачепками, що при обертанні чіпляють поперечини («подъемные гвоздья»), приєднані до товкачів, і підкидають їх угору. Униз товкачі опускаються під своєю вагою у мідні ступи («піддони»).

Бухнер рекомендував спочатку окремо перетовкти селітру, сірку та вугілля протягом півтори чверті години, зволоживши «водкою» на траві хелдонії, гарячим вином, уксусом, сечею або простою водою. Після цього складові порохи треба змішати, і одержану масу знову товкти 2-3 години до утворення грудок, які потрібно перетерти руками, а потім розбивати у ступах ще 3-4 години. Коли з порохової маси почне виділятися пил, її треба вийняти, намочити, перетерти руками і далі товкти стільки, скільки необхідно для такого сорту пороху. «Добрий ручний порох для винтовальних (нарізних) пищалей» товкли 24-30 годин, до мушкетів і подвійних затинних пищалей – 12-20 годин, порох для «змій» або маленьких гармат товкли по 10-12 годин, для картаун (великих гармат) по 8-10 годин. Після подрібнення, злегка вологий порох просіювали через сита, вкладаючи у них поверх порохової маси дерев'яні кришки або тарілки для тягара. Далі вироблений порох просіювали через рідке сито у дерев'яний ящик. Для отримання дрібнішого пороху для пищалей та ручниць суміш додатково просіювали через більш часті сита. Для того, щоб отримати порох із круглими гранулами, його пропускали через пергаментне сито із круглими отворами, через що просіювання відбувалося набагато повільніше. Після цього готовий порох клали на порохові дошки – своєрідні полиці розміром 1,5х3 лікті із бортиками по боках, на які насипали тонкий шар пороху, який часто ворушили граблями. Влітку порох сушили кілька годин на сонці, взимку «у тій ізбі де його просіюють». Просіяний у зерна порох катали (гладили). Останню операцію робили кілька годин на пороховому млині, засипавши порох у діжечку, куди вставляли жердину, що оберталася усередині діжечки за допомогою млинового колеса. Після такої обробки зерна речовини ставали твердішими і не так псувалися, оскільки некатаний порох через 20 років перетворювався на пил. А якщо він був не просушений, то із нього виходила селітра.

Що ж ми знаємо про порохове виробництво в Чернігові? Деякі натяки на його існування знаходимо в документах Петербурзького архіву. Зокрема, до рапорту, що був надісланий начальником Чернігівської гарнізонної артилерії підпоручиком Петром Пузирьовим у канцелярію Головної артилерії в Санкт-Петербург у 1728 році, прикладена відомість, датована 1727 р., «про необхідні для артилерії Чернігівського гарнізону припаси» [3, 1-12]. У ній зазначено, що при гарнізоні належить зробити порохову сушильню «для сушки и перекрутки пороху». Для цього необхідні такі припаси: різні решета і сита, ночви, паруси з полотна, ступи і товкачі, оковані міддю, крила гусячі, ядра свинцеві, діжечки та горілка (див. табл. 1). Оскільки припаси не були надіслані в 1727 р., П. Пузирьов у 1728 р. повторно надіслав донесення у Київ до майора Фон Деберха та у Петербург у Головну артилерію. У ньому він зазначав необхідність збудувати порохову сушильню – «избу-амбаром», для сушки та «перекрутки» негодного пороху. При цьому донесенні знову наводився «реєстр необхідним припасам», але із деякими відмінностями у назвах (див. табл. 2). У документі вказана також вартість цих предметів [3, 12] (див. табл. 3).

Приведений список припасів указує на те, що при Чернігівському гарнізоні планувалося збудувати лабораторію для переробки старого пороху. Зазначені у переліку ступи та товкачі аналогічні елементам конструкції ручного порохового млина, описаного в книзі Бухнера. Так, сита застосовували для просіювання сухих компонентів пороху і видалення із них грудок, решета – для гранулювання виробленого пороху на зерна необхідного розміру: для рушниць, мушкетів та гармат. Гусячі крила використовувались у якості віничків для замітання пороху, циновки, ймовірно, заміщали дошки для сушіння пороху, паруси із полотна могли використовувати у якості запон, які б перешкоджали розлітатися пороховому пилу. У ночвах замішували порохову масу горілкою – «простым вином», така значна їхня кількість – 40 шт., можливо, була потрібна для «розпускання» старого пороху на складові та «літрування» селітри. Ймовірно, свинцеві ядра вкладали до діжки при перекручуванні пороху.

Певно, пороховий млин наприкінці 20-х років XVIII ст. так і не був зроблений, оскільки артилерійський офіцер Ульріх фон Сеперейтор, який прибув до Чернігова у 1733 р. із гарматами та боеприпасами із Брянська, зазначав, що він планує забрати браковані бомби із собою до Києва для виймання з неякісного пороху селітри [4, 2]. Також У. Сеперейтор вказав у таблиці, що із Чернігова на переробку слід відправити 380 шт. «нарядних» (тобто заряджених) гранат для 3-х фунтових гармат. Водночас у документі зазначені предмети, належні до реманенту лабораторії, наприклад: порохові казани, нафта, олія конопляна, сірка, селітра, сита волосяні, також окремо перераховані «лабреторные вещи»: тагани залізні, труба, вугілля, «уполовники» (черпаки) залізні, «холст на армяки», циновки, ланцюги, «щит поясной войлочный».

Вірогідно, що порохова лабораторія не була збудована в 1720-х рр. не з причини нестачі обладнання і матеріалів, бо за документами ми бачимо наявність лабораторного реманента вже у 1733 р., а через відсутність досвідчених кадрів, на що жалілися артилерійські керівники у 1728 та 1733 роках [3, 7-7зв.; 4, 3-4]. Однак не виключена можливість існування подібної мануфактури у більш ранній період, наприклад на початку XVIII ст., коли в Чернігові навіть відливали чавунні гармати [5, 1], або ще раніше, у XVI – XVII ст., коли у ВКЛ, Польщі і Московії існувала практика утримання містами пушкарів, на яких був покладений обов'язок не тільки в бою стріляти з гармат, а й ремонтувати їх та виготовляти порох для міських гармат власними силами.

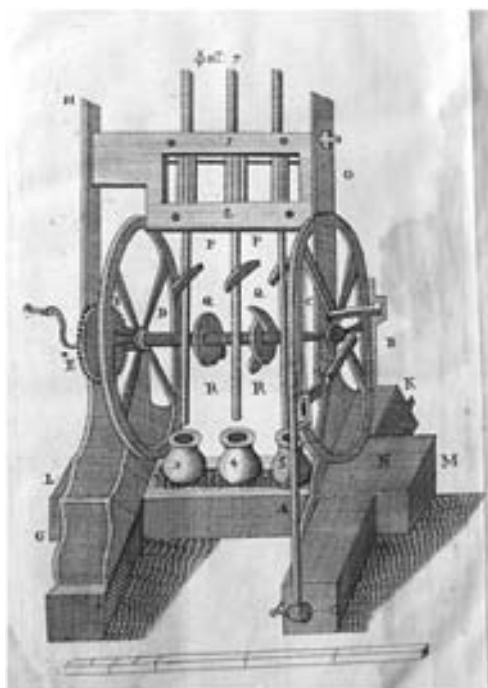

Рис. 1 Ручний пороховий млин за І. Бухнером.

Таблиця 1. Необхідні припаси для порохової сушильні (1727 р.)

Решет волосяных	Пушечных	30
	Ручных	20
	Мушкетных	10
Сит частых		10
Начевок		40
Парусов холщених		8
Ступ с поддонами медными		4
Пестов с оковками медными		4
Ядер свинцовых ½ фунтовых		12
Крыл гусиных		40
Вина простого что надлежит		3 пудов
Боченков пороховых		200

Таблиця 2. Необхідні припаси для порохової сушильні (1728 р.)

Сит разных рук	50
Ночев	40
цыновок	60
Парусов	8
Ступ с поддонами медными	4
Пестов с оковками медными	4

Ядер свинцовых	12
Крыл гусиных	40
Боченков пороховых малых	200

Таблица 3. Вартість необхідних припасів для порохової сушильні (1728 р.)

Звание вещей		Па цене		
		рубли	копейки	итого
В Черниговском гарнизоне решет волосяных	30 10 } 20	1		60 р.
сит	10 40 } 8		90	9 р.
Ступ и пестов	4 4		20	80 коп.
Ядер свинцовых	12	½		6 р.
Крыл гусиных	40	½		20 р.
цыновок	60	6		3 р.60 коп.
боченков	200		8	16 р.

1. Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов и посвященный Его Императорскому Высочеству Наследнику Цесаревичу и Великому Князю Александру Николаевичу СПб., 1856. – Т.Х. –741 с.

2. Бухнер И.С. Учение и практика артиллерии (часть 3). М., 1711. –278 с.

3. Архів ВІМАІВІВЗ. Ф.2, оп.4, спр.37.

4. Архів ВІМАІВІВЗ. Ф.2, оп.Креп., спр. 101, 62 арк.

5. ЦДІАК України. Ф.51, оп.1, спр.48.

Игорь Игнатенко

Была ли в Черниговской крепости пороховая лаборатория?

В статье говорится о технологии изготовления черного пороха в XVIII в. Также в ней приведены архивные данные о наличии в Черниговской крепости в 20-30-х годах XVIII в. инструментов и припасов, необходимых для изготовления пороха, и отсутствии необходимых специалистов для налаживания этого производства.

Ключевые слова: Чернигов, крепость, артиллерия, порох.

Ihor Ihnatenko

Was Chernihiv fortress gunpowder laboratory?

The article refers to the technology of black powder in the 18th century. Also, it shows the historical data on the availability in the Chernihiv fortress in the 20-30-ies of the 18th century, tools and supplies needed for the manufacture of gunpowder, and the absence of necessary specialists for the establishment of production.

Keywords: Chernihiv fortress, artillery, gunpowder.

Сергій Іванюк

СОРОЧИНЦІ В ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1708 – 1709 рр.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОХІДНОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ О. Д. МЕНШИКОВА»

На підставі низки раніше неопублікованих документів із фонду «Похідна канцелярія О. Д. Меншикова» зібрання «Російської секції» Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук докладно висвітлюються події Полтавського періоду Великої Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) у районі містечка Сорочинці.

Ключові слова: Сорочинці, Петро I, Карл XII, Полтава, Північна війна.

У наші дні залишається незаперечним той факт, що події Великої Північної війни під час перебування шведської і російської армій на території Гетьманщини (Сіверщині, Лівобережній Україні та Слобожанщині) восени 1708 – влітку 1709 рр. є одним з найважливіших і вирішальніших етапів в протиборстві Карла XII і Петра I. Попри те, що тема Полтавського періоду досить широко висвітлена у світовій історіографії, кількість опублікованих джерел, пов'язаних з цим історичним періодом, залишається недостатньою і не охоплює повною мірою тієї джерельної бази, яку мають в розпорядженні архіви Росії, України і Швеції.

Зокрема, якщо звернутися до колекції документів російського командування на цей період, які знаходяться у фондах державних архівів Російської Федерації, стає зрозуміло, що кількість опублікованих джерел, незважаючи на широку популярність цієї воєнно-історичної події, дуже мала. При цьому можна назвати лише два фундаментальні видання російською мовою, повністю присвячених Полтавському періоду Великої Північної війни. Це восьмий і дев'ятий том збірки листів імператора Петра I з додатками, а також публікація документів за 1708 – 1709 рр., виданих за результатами колективної роботи співробітників Російського державного архіву давніх актів (РДАДА)¹.

Хотілося б відмітити, що упорядники перелічених вище видань при формуванні своїх збірок в основному спиралися на фонд № 9 «Кабінет Петра I і його продовження», що знаходиться у розпорядженні РДАДА. Цей фонд по-справжньому вважається базовим для дослідників подій Великої Північної війни. Документи саме з цього архіву ставали основними для вивчення Полтавського періоду кількома поколіннями істориків як Росії, так і низки зарубіжних країн². На жаль, до теперішнього часу залишається недостатньо вивченою ще одне зібрання джерел початку XVIII ст., яке знаходиться у матеріалах «Російської секції» Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук (далі РС НІА СПбІІ РАН. – **Авт.**). У даному випадку йдеться про документи, що детально висвітлювали події Великої Північної війни, якими наповнений фонд № 83 «Похідна канцелярія О. Д. Меншикова».

© Іванюк Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу Меморіально-історичного музею Федерального державного бюджетного закладу культури «Державний історико-меморіальний музей-заповідник «Сталінградська битва» (м. Волгоград).

На особливу увагу заслуговують документи цього фонду саме Полтавського періоду (осінь 1708 – літо 1709 рр.), коли О. Д. Меншиков був повноправним начальником російської кавалерії і тому організатором розвідувальної діяльності. Окрім цього, під час відсутності Петра I на театрі військових дій він ще і фактично виконував обов'язки головнокомандувача російської армії. Відповідно величезний об'єм інформації про події, що відбувалися, проходив саме через штаб (похідну канцелярію) князя. Серед цих документів – зведення про місця розташування і переміщення військ по театру військових дій, характеристика гарнізонів фортець, склад команд і партій, імена командирів і начальників, повідомлення про супротивника, питання організації розвідки і постачання армії. При цьому більшість листів і паперів з похідної канцелярії О. Д. Меншикова є досі невідомими широкому колу дослідників³.

Для українських істориків ці документи представляють особливу цінність, оскільки вони є одним із важливих джерел інформації про події, що відбувалися, в Гетьманщині у важкі роки напередодні Полтавської битви. Цей матеріал також представляє інтерес і для краєзнавців, які б хотіли дізнатися детальнішу інформацію про те, що подієво відбувалося безпосередньо біля міст і містечок України в період Великої Північної війни.

На особливу увагу заслуговує той період, коли ворогуючі армії зайняли традиційні для XVIII ст. зимові квартири. У попередній роботі «Карл XII проти Веприка» автором статті на основі документів РС НІА СПбІ РАН досить детально були розкриті події, що відбувалися у Веприцькій фортеці напередодні її штурму шведськими військами (грудень 1708 – січень 1709 рр.), а також передумови, що вплинули на рішення короля захопити будь-якими засобами це невелике українське місто⁴. У цій статті розглядається доля ще однієї невеликої фортеці – Сорочинці, що виявилася також, як і Веприк, у центрі військових дій Полтавського періоду, але й досі недостатньо розкрита в історіографії.

Варто нагадати, що в листопаді 1708 р. з настанням холодів шведське командування прийняло рішення розмістити свої війська на так званих «зимових квартирах», розподіливши військові загони за населеними пунктами Гетьманщини в районі Ромен, Гадяча, Прилук і Лохвиці. При цьому загальна площа зайнятої військами Карла XII території становила 50-60 км⁵. Оцінивши стратегічну важливість населених пунктів, які оточували квартирний район супротивника і давали можливості для створення ключових баз ведення розвідувально-диверсійної діяльності, російським командуванням були сформовані невеликі мобільні з'єднання з драгунської й іррегулярної кавалерії, посилені піхотними загонами, які повинні були оперативно зайняти найважливіші об'єкти в регіоні. Окрім цього, гарнізони російської армії в цих укріплених пунктах повинні були забезпечити безпеку в разі атаки з боку супротивника, тобто не дати ворогові перезайняти основні позиції в районі розквартирування.

Невеликі підрозділи царських військ були розподілені до початку грудня 1708 р. по всій Лівобережній Україні і ланцюгом своїх легких загонів стискали район розквартирування шведської армії: основні сили армії (3 піхотні дивізії) розташувалися в районі Михайлівки, Мижерічі і Лебедина (головна квартира); мобільними гарнізонами зайняті українські містечка Веприк (1500 чоловік піхоти⁶), Сорочинці (загін князя Г. С. Волконського⁷), Ніжин (2 піхотні полки з бригади полковника І. Анненкова), Переяслав (загін генерал-майора М. Ю. Інфланта⁸) і Полтава (бригадир А. Г. Волконський з Інгерманландським драгунським полком⁹); між Ромнами і Конотопом курсували розвідувально-диверсійні загони донських козаків і калмиків під керівництвом царських ад'ютантів А. І. Ушакова і Ф. О. Бартенєва.

Таке розташування, що охоплює противника, давало можливість розвідувально-диверсійним загонам Петра I повною мірою використати всі способи малої війни в цих укріплених пунктах. Не даючи шведським військам перепочинку, вони примушували його постійно знаходитися у бойовій готовності. Як повідомляли в цей час зі шведського табору – «от ближняго соседства с москвичами чинятся... некоторыя безпокойства и частые реконтры между их и наших партиев»¹⁰. Однією з таких укріплених баз, організованих російським командуванням, стала Сорочинська фортеця.

Містечко Сорочинці було відоме ще з 20-х рр. XVII ст. як укріплене поселення на правому березі річки Псел¹¹. Воно було центром однойменної сотні Миргородського козацького полку, в якому в початковий період Великої Північної війни із-за незручності розміщення в Миргороді знаходилося і полкове правління¹². У листопаді 1708 р. Г. С. Волконський повідомляв про те, що «фартеця сарочинская зело велика»¹³. Це вказує на те, що на початку XVIII ст. Сорочинці були досить великим населеним пунктом¹⁴. У 1729 у містечку налічували 857 дворів¹⁵.

Укріплення Сорочинців знаходилися на підвищенні, мали форму трикутника і склалися із земляних валів, які проходили зі східного і західного боку. Два входи у фортецю розташовувалися з північного і південного боку. Периметр сторін фортеці складав 1491 м при довжині валів 988,32 м і ширині 23,43 м¹⁶. При цьому точних відомостей про оборонні споруди Сорочинської фортеці в Полтавський період не збереглося. Можна припустити, що осінню 1708 р. в систему її укріплень входили традиційні для фортифікаційних споруд Гетьманщини земляні бастиони з вежами і дерев'яний частокіл¹⁷. Окрім цього, деякі дослідники вказують на те, що на початку XVIII ст. в Сорочинській фортеці знаходилася так звана «кам'яниця» – будівля з міцними стінами і дверима, а також невеликими вікнами, схожими на бійниці. Такі характерні споруди могли використовуватися як цитадель і давали можливість захисникам фортеці стримувати тут облогу під час прориву ворога за захисну огорожу¹⁸.

Щоб зайняти Сорочинці раніше супротивника, 16 листопада 1708 р. було прийнято рішення про направлення до містечка полковника О. О. Головіна з двома батальйонами Копорського і Ростовського піхотних полків. Але для підтримки піхотних підрозділів потрібні загони кавалерії, і у вирішенні цього питання фельдмаршал звернувся до О. Д. Меншикова як командувача над російською кіннотою¹⁹. Виконуючи його прохання, князь направив до Сорочинців генерал-майора Г. С. Волконського з драгунським загonom, який у цей час знаходився в районі Конотопа²⁰. Зайнявши Сорочинську фортецю до підходу піхоти, він повинен був організувати розвідку в підконтрольному районі й провести оборонні заходи у фортеці, щоб підготувати плацдарм для батальйонів О. О. Головіна, що знаходилися на марші²¹. Виконуючи наказ командування, кіннота князя форсованим маршем висунулася в пункт призначення, слідуючи по маршруту Конотоп – Чернечя – Хоружівка – Сорочинці.

Оперативна обстановка в регіоні вимагала рішучіших дій, тому, перебуваючи 18 листопада 1708 р. в районі села Хоружівки, Г. С. Волконський отримав уточнювальний указ царя на прискорення свого маршу до Сорочинців²². При цьому для зв'язку в дорозі між ставкою російського командування і загonom генерал-майора до Г. С. Волконського був спрямований царський ад'ютант С. О. Маврин, який доставляв Петру I донесення, а від нього передавав укази князеві, аж до його вступу в Сорочинці²³.

21 листопада 1708 р. князь Г. С. Волконський доповів цареві й О.Д. Меншикову, що «пришел я с кумандою в город Сароченц в добром здравии»²⁴. Генерал-майор повідомив Петру I про свій марш наступне: «С кумандою шел с поспешением, как мог, хотя людей и лошадей утрудил»²⁵. Тут варто було б відмітити, що марш цього загону був не таким уже і «швидким» – трохи більше 120 км за 3 дні. Можливо, це було пов'язано з тим, що рухатися доводилося по розбитих дорогах пізньої осені й поблизу від зайнятих шведськими квартирами території.

Прискорення маршу і здійснення швидкого контролю над Сорочинцями вимагала ще і політична обстановка, що склалася після виступу І. С. Мазепи проти царського уряду. У містечко неодноразово надходили універсали шведського командування і прибічників гетьмана, які закликали місцеве населення до озброєного опору російським військам²⁶. Про настрої сорочинської козачої старшини при підході до містечка сил Г. С. Волконського можна судити з його листа в листопаді 1708 року. Зокрема, він повідомляв що, прибувши до укріплень містечка, виявив повну відсутність старшини, яка залишилася вірною І. С. Мазепі і покинула місто, висунувшись до Гадяча в розташування шведських військ. Окрім цього, перш ніж покинути містечко, сорочинський сотник зруйнував частину міських комунікацій, «розметав на мельницах мост». При цьому Г. С. Волконським відзначалося, що населення Сорочинців у

цілому зустріло російські війська привітно («встретили нас благодарно»)²⁷. До того ж в містечку генерал-майор виявив миргородського полковника Д. Апостола, котрий пішов зі шведського табору. Він, побоюючись репресивних заходів щодо себе з боку царського уряду, попрямував «в свои маестности»²⁸. Взявши «расспросные речи» з Д. Апостола, Г. С. Волконський направив його у кінці листопада в царську ставку для надання свідчень про обставини своєї «измены»²⁹.

Ставці російського командування восени-зимою 1708 р. була украй потрібна інформація про розташування шведських військ. Для збору цих відомостей Г. С. Волконським відразу ж після прибуття в Сорочинці була організована розвідувальна служба. Розвідка велася за допомогою легких загонів, які знаходилися у безпосередній близькості від шведських позицій, захоплювали «языков» і відстежували усі переміщення військ Карла XII в районі їхніх зимових квартир. Такі дії були украй потрібні для того, щоб можна було контролювати загрозу Сорочинцям з боку шведів.

Для успішного виконання поставлених завдань із ведення розвідувально-диверсійних дій на підконтрольній території угрупованню Г. С. Волконського була потрібна іррегулярна кіннота. Ще при підготовці до маршу на Сорочинці 15 листопада 1708 р. генерал-майор звертався до О. Д. Меншикова з проханням «прибавить ко мне казаков и калмыков над неприятелем для лутчего поиска», посиляючись на те, що в його загоні знаходилося всього 150 донців «и те художонные»³⁰. Якщо до складу корпусу К. Е. Ренне біля Веприка були виділені донські козаки, калмики і компанійці А. Танского, то в Сорочинці були спрямовані з Харкова слобідські козаки Ізюмського полку на чолі з бригадиром Ф. В. Шидловським, які прибули у населений пункт 2 грудня 1708 р. і відразу ж підключилися до ведення розвідувальної діяльності³¹. Ф. В. Шидловський повідомляв О. Д. Меншикову: «Выправили мы партию под местечко Сенчю командированных казаков. А с чем оние посланные наши возвратятся, о том к вашей Светлости будем писат вперед»³².

Трохи пізніше, 14 грудня 1708 р., до складу корпусу Г. С. Волконського був спрямований ще один загін іррегулярних військ в 100 чоловік (донські козаки і калмики), виділених з корпусу К. Е. Ренне під Веприком³³. Козачі загони надавали неоціниму допомогу гарнізону Сорочинців у захопленні «языків», які регулярно доставлялися ними у фортецю. Г. С. Волконський неодноразово повідомляв про такі операції іррегулярної кінноти: «Которого языка привели ко мне из Лохвиц казаки и того языка с темиж казаками послал я да твоей светлости (О. Д. Меншикову. – Авт.)»³⁴.

Із зрозумілих причин сорочинський гарнізон, як укріплений пункт, що знаходиться у безпосередній близькості із зимовими квартирами шведських військ, доставляв Карлу XII не менше занепокоєння, ніж той же Веприк. Тим паче, що 3 грудня 1708 р. угруповання військ у Сорочинцях було посилене піхотою, котра прибула у фортецю³⁵. Це був не загін О. О. Головіна, а два батальйони від Київського і Нарвського піхотних полків на чолі з полковником Г. І. Карташовим («И по Его Царского Величества указу от Нарвского и Киевского полков из Лебедина вторые батальионы велено отправить в город Сорочинец под командою господина полковника Карташова»³⁶). Тому, щоб знищити гарнізон або змусити російські війська в Сорочинцях покинути місто, шведському командуванню необхідно було застосувати нехарактерну для Карла XII тактику ведення війни – атаку фортеці.

Перша спроба захоплення Сорочинської фортеці була зроблена супротивником у кінці листопада 1708 р., коли з Лохвиці для цієї мети висунувся досить великий шведський загін у складі 4000 чоловік³⁷. Про наближення ворожих сил до міста гарнізону стало відомо заздалегідь завдяки тому, що Г. С. Волконським була відправлена розвідувальна партія під маршируючі шведські колони, де розвідникам вдалося захопити двох «языків». На підставі отриманих від них відомостей князь повідомив 28 листопада 1708 р. О. Д. Меншикову, що шведські авангардні загони були помічені в районі Камишні, приблизно в 50 км від Сорочинців³⁸.

Швидким кидком наблизившись до фортеці, того ж дня шведські війська спробували атакувати місто. Про подробиці нападу Г. С. Волконський повідомив у листі Петру I: «Пришли ани в передместья, и несколько дворов в передместье выпалили...

а как ани были в передместье, несколько из них побито»³⁹. Не бажаючи втягуватися в довготривалу облогу, шведські загони в ту ж ніч покинули передмістя і висунулися до села Савинці. Знищивши цей населений пункт («выпалили ж»), шведи перекинули свої сили в містечко Камишанка.

Під час знаходження на зимових квартирах шведським військам довелося зіткнутися з ще однією важливою проблемою – нестачею провіанту і фуражу в тій кількості, яка була б здатна забезпечити армію короля. Щоб вийти із скрутного становища, з кінця листопада до середини грудня 1708 р. Карл XII, перебуваючи в Ромнах, інтенсивно поширював серед населення Гетьманщини універсали, в яких, окрім іншого, звучав заклик до місцевого населення про надання продуктів харчування для забезпечення шведської армії⁴⁰.

У листопаді 1708 р. в Ромни були запрошені представники козацької старшини з Лохвиці, Лукомлі, Чигирин-Дубровського, Пирятина, Чернух і Сенчи. З цих сотенних містечок було наказано зібрати на потреби шведської армії 24000 волів, 60000 житньої і 40000 пшеничної «осмачек» борошна⁴¹. Такого ж типу універсал був спрямований у кінці листопада 1708 р. і жителям Миргорода, щоб вони негайно відправили встановлену кількість провіанту до Лохвиці. Але жителі міста, не виконуючи вимог шведського командування, переправили цей документ у Сорочинці Г. С. Волконському. Вивчивши отримані відомості, генерал-майор через старшину Миргородського полку зробив контрзаходи і розповсюдив серед населення свій універсал, в якому закликав їх не поставляти в армію Карла XII провіанту⁴².

Тут хотілося б відмітити, що російська армія відчувала потреби в постачанні не менше супротивника і тому також вимагала від населення постачань у війська продовольства і фуражу. Втомлене від невгамовних апетитів протиборчих армій і важкого тягара фуражировок населення Гетьманщини будь-якими способами намагалося уникнути передачі своїх запасів у війська. Генерал-майор Г. С. Волконський скаржився О. Д. Меншикову, що «каторые уневерсалы посланы в села и в деревни о провианте те уневерсалы ж мало слушают и провианту возят самое малое число. А драгунам и салдатам в провианте есть немалая нужда»⁴³.

Важким тягарем на місцевих жителів лягла ще одна повинність по виділенню в розпорядження російської кавалерії наявних у козацької старшини коней. Останнє в першу чергу стосувалося тих представників козацтва, які підтримали І. С. Мазепу. Зокрема, в середині грудня 1708 р. О. Д. Меншиков вимагав від Г. С. Волконського зібрати коней на території Миргородського полку, але зробити це було досить скрутно, оскільки майно ряду старшин було до цього часу вже розграбовано селянами або шведськими військами («А дом полковника Лубенского тамошние жители пограбили весь, только взята к нам одна лошадь его»)⁴⁴. Проте Г. С. Волконському вдалося все-таки направити в ставку князя кілька кобил і лошадей⁴⁵.

8 грудня 1708 р. російське командування приймає рішення про перекидання загонів кавалерії із Сорочинців у Миргород для зміцнення ще одного стратегічно важливого пункту в регіоні. Можливо, це було пов'язано з досить щільним розміщенням таких великих сил російської армії (драгуни Г. С. Волконського, козаки Ф. В. Шидловського і 2 піхотні батальйони Г. І. Карташова) в Сорочинцях, де їм стало затісно у фортеці. Окрім цього, можна припустити, що відправлення Г. С. Волконського в Миргород було пов'язане з кількома спірними ситуаціями, що сталися між ним і Г. І. Карташовим. Спочатку це були спори із-за пароля на вступ у місто, потім Г. С. Волконський скаржився князеві на непокору піхотного полковника, мабуть, під час з'ясування, кому повинна належати головна роль в керівництві сорочинського гарнізону⁴⁶. Таким чином виведенням загонів генерал-майора з Сорочинців і перекиданням його на іншу не менш важливу ділянку командування намагалося погасити подальший у край небажаний розвиток конфліктів, які періодично виникали між кавалерійськими і піхотними командирами у ході всієї Великої Північної війни і призводили до плачевних наслідків. Досить було б згадати непокору К. Е. Ренне вказівкам Б. П. Шереметева по вивезенню припасів із Мглина в жовтні 1708 р., внаслідок чого шведам дісталася багата здобич, що дозволила їм поповнити

свої запаси продуктів і фуражу («Неприятельское войско немалое себе довольство во всем от Мглина получило»⁴⁷).

9 грудня 1708 р. кавалерійський корпус Г. С. Волконського убув із Сорочинців у Миргород у супроводі загону Ф. В. Шидловського, який залишив у фортеці тільки 200 козаків на чолі з двома сотниками для оперативної розвідувальної служби⁴⁸. На прощання генерал-майор побажав Г. І. Карташову «фартецию Сорочинскою держать по указу царского Величества»⁴⁹.

У січні 1709 р. полковник Г. І. Карташов уже діяв у ролі коменданта – повноправного хазяїна Сорочинців. На нього покладалося усе коло обов'язків, що відповідають цій посаді: зміцнення захисних споруджень міста, заготівля на гарнізон провіанту і захист до останньої людини при атаці ворога⁵⁰. 12 січня на його адресу надійшов так званий царський «Указ для комендантів», складений після втрати Веприка і який визнав звід правил для неухильного виконання гарнізонами фортець в Гетьманщині: «Как во укреплении города, також и в провианте, трудиться... и в воинской амуниции... ежели неприятель будет ваш город отаковать... боронитца до последнего человека и ни на какой акортъ с неприятелем никогда не вступать под смертною казнию»⁵¹. Окрім Г. І. Карташова, такі ж укази надійшли на адресу інших комендантів міст, розташованих на лінії зіткнення з супротивником: Охтирки – В. В. фон Делдена, Полтави – А. С. Келена, Ромен – П. П. Лассі⁵².

У цей же час, щоб оцінити сили гарнізонів фортець, російським командуванням було прийнято рішення провести ревізію артилерійського парку вище названих фортифікаційних пунктів⁵³. При цьому варто відмітити, що артилерія Сорочинської фортеці на початку січня 1709 р. зазнавала певних труднощів у забезпеченні боеприпасами і кваліфікованими артилеристами. Гармати, що знаходилися на озброєнні, були «нерегулярныя» і ядра, що знаходилися в обозі російської армійської артилерії, не підходили до них по калібру. Солдати гарнізону мали в наявності тільки «при каждом фузелере по 50 патронов». У цих обставинах було вирішено заряджати кріпосні гармати картечю, «дабы к отпору неприятельскому в том скудости не имели»⁵⁴. Також для збільшення парку артилерійських знарядь на початку грудня 1708 р. розглядалося питання про перекидання гармат з Лютенки в Сорочинці, стан яких оцінювався як «зело хорошие»⁵⁵. Не вистачало в Сорочинцях і кваліфікованих фахівців артилерійської справи («людей мало, а пушкарей единого не имеем»)⁵⁶. З цієї причини ще Г. С. Волконський неодноразово звертався з проханням до командування російської армії про спрямування в його розпорядження фахівців артилерії⁵⁷.

Вимоги царя і його воєначальників щодо посилення кріпосних гарнізонів були не випадковими, оскільки до середини січня обстановка загострилася і з'явилася загроза нападу з боку шведської армії, у тому числі й на Сорочинці. Загони А. І. Ушакова, що вели розвідку в районі Гадяча, повідомляли зведення про можливий наступ військ Карла XII на цей населений пункт⁵⁸. Військовий історик М. Л. Юнаков вважав, що на цьому етапі ця думка була помилковою. Переміщення шведських військ у цей час у межах зайнятого ними квартирного району були насправді підготовчими заходами для вирішального маршу в східну частину театру військових дій⁵⁹.

Проте спроба прориву шведської армії на цьому сорочинському напрямі все-таки була зроблена 21 січня 1709 р., коли Карл XII направив до містечка сильний загін на чолі з підполковником Ю. Галле з Північно-Сконського рейтарського полку. Шведи планували раптовим і рішучим штурмом узяти Сорочинці. Але, попри те, що зовнішні ворота в ході бою були захоплені, штурмуючим не вдалося розвинути успіх, їм довелося відступити⁶⁰. У цей же час (22 січня) за повідомленням шведських джерел під стінами Сорочинців під час проведення розвідки околиць міста був смертельно поранений з фальконета підполковник Врангель із Сконського станового драгунського полку⁶¹. Втягуватися в довготривалу облогу шведи не планували. На думку історика А. Стилле, у них ще були свіжі спогади про труднощі «веприкської» кампанії⁶². Командування армії Карла XII обмежилося тим, що узабезпечило себе з боку угруповання російських військ, що знаходилися в Сорочинцях, зайняттям сильними гарнізонами Лохвиці і Лютенки, загони яких постійно патрулювали район⁶³. Князь О. Д. Меншиков

писав 20 січня 1709 р. царю, що супротивник «около Сорочинца кругом обретаеця»⁶⁴. З кінця січня 1709 р. сорочинський гарнізон виявився практично блокованим двома шведськими полками на чолі з полковником Г. Горном⁶⁵. Незважаючи на заходи, вжиті російським командуванням, умовна блокада Сорочинців тривала близько 6 місяців і продовжилася до травня 1709 року. Як повідомляв у своїй автобіографічній «сказці» офіцер Київського піхотного полку А. І. Казаринов – «был в местечке Сорочинцах 6 месяцев в осаде от шведских войск, Киевский и Нарвский полков 2 баталиона солдат, в команде господина полковника Карташова»⁶⁶.

На початку лютого 1709 р. російське командування прийняло рішення про проведення масштабного розвідувально-диверсійного рейду, в ході якого російські війська могли б зайти в тил основних сил шведської армії і знищити їхні найвіддаленіші заго-ни. Основним об'єктом атаки став корпус генерал-майора К. Г. Крейца, штаб якого знаходився в Лохвиці, а інші частини розміщувалися в Лютенці, Гадячі, Камишанці і Зуєвці⁶⁷. Від основних сил російської армії для виконання цих завдань виділявся спеціальний корпус («деташмент»), до складу якого увійшли піхотні й кінні полки, кінна артилерія, донські козаки та підрозділи І. І. Скоропадського. Очолити «деташмент» було доручено фельдмаршалові Б. П. Шереметеву, який мав уже достатній досвід здійснення рейдів у Прибалтиці (1701-1704 рр.), де подібні військові операції проводилися регулярно⁶⁸.

Окрім основних сил «деташмента», для підтримки рейду планувалося також притягнути і гарнізони фортець, що знаходяться на лінії зіткнення з супротивником, серед яких були і Сорочинці. Так, 26 лютого 1709 р., доповідаючи Петру I про результати операції проти угруповання шведських військ К. Г. Крейца, Б. П. Шереметев повідомив і про зроблену йому допомогу військовослужбовцями сорочинського гарнізону. Зокрема, фельдмаршал писав, що 25 лютого полковник Г. І. Карташов із Сорочинців направив легкий загін у складі козаків з сорочинським і корсуньським сотниками, капітана Нарвського полку Калетина і ад'ютанта Коптяжина напереріз відступаючому супротивникові для того, щоб «во время неприятельской переправы чинил поиск»⁶⁹. У результаті підлеглим Г. І. Карташова вдалося захопити на переправі через Псел генерального есаула А. М. Гамалію і зятя Д. Апостола А. Д. Горленка з дружинами і дітьми. Миргородський полковник повідомляв у листі до О. Д. Меншикова подробиці цієї акції і участі в ній козаків його полку: «Войска неприятельские из Лохвиц ко Пслу рушили, переправлялися чрез тех всех Савинцах выше Сорочинец, где оным великая трудность была за разливанием вод в переправе, на которой сотник мой сорочинский и хорунжий полковый с людьми... ударивши... есаула генерального Гамалея з братом и зятя моего з женою и дочкою моею и з детми отгромили и палубов (понтонны. – Авт.) два... с челядью отбили»⁷⁰.

Трохи пізніше фельдмаршал відвідав Сорочинці, щоб особисто допитати «мазепинцев», котрі потрапили в полон, і оцінити стан сорочинського гарнізону⁷¹. Звідси ж за його указом силами загонів, що знаходяться у фортеці, була проведена розвідка з метою узяття «языків» і отримання інформації для розвитку подальших військових дій. Офіцер Нарвського піхотного А. І. Кушников повідомляв, що «по прибытии его превосходительства граф Шереметева командирован я был с полною от тех баталионов с ротою с капитаном-поручиком Воейковым под командою подполковника господина князь Мещерского для достания от неприятеля языков за реку Псел, где от неприятеля драгуна взяли и привели в Сорочинец»⁷².

Весною 1709 р. угруповання військ протиборчих сторін стали маневрувати по театру військових дій. Район розквартирування шведів став звужуватися, і ряд укріплених пунктів Гетьманщини, що знаходилися під контролем російської армії, перейшов в категорію тилових. Гарнізонні полки стали покидати такі фортеці, але в Сорочинцях було вирішено залишити угруповання, що знаходилося в цьому районі, оскільки обстановка в цей період часу ще вимагала наявності великих сил на цій ділянці⁷³. Сорочинці в цей період стали одним з розвідувальних центрів російської армії, звідки вирушали легкі заго-ни і шпигуни для збору відомостей про супротивника. Такі відомості, що передаються по каналу «розвідники – пункт збору, в даному

випадку Сорочинці – штаб корпусу – ставка командування», давали можливість для правильного розподілу сил на тій або іншій ділянці бойових дій, а дані про місця зосередження шведських загонів дозволяли організувати диверсійні атаки (нальоти, засідки) на найуразливіші об'єкти.

Так, 26 квітня 1709 р. фельдмаршал писав цареві про доставлені відомості від «коменданта Сорочинського», який передавав отримані розвідниками дані про переміщення ворожих військ: «Неприятельское войско из Лютенки марширующее к Опошне, некоторая часть обратила ко Псолу к урочищу Шишкам... И из онаго неприятельского действия я разсуждаю, что оные закрывают главной свой корпус, которой обретається близ Полтавы пасом Псолским»⁷⁴. Тобто зібрані розвідувальні відомості вказували на стягування усіх шведських сил в регіоні до головної армії під Полтаву. Виходячи з цього, наявність великих сил в Сорочинцях ставала даремною, тому в травні 1709 р. піхотні батальйони Г. І. Карташова були безперешкодно виведені із складу гарнізону фортеці і перекинуті в табір під Полтаву⁷⁵.

Хотілося б відмітити, що в 20-х числах травня 1709 р. в районі Сорочинців знову групувалися значні сили російської армії⁷⁶. Така концентрація військ в регіоні була пов'язана із загальним завданням для цього угруповання по контролю над лінією річки Псел, з метою відвертання прориву на цьому напрямі армії Карла XII («стать от Сорочинца в близости и по всей Псле реке были б розъезды и караулы, чтоб неприятель нечаянно нападения... не учинил»⁷⁷). Але після переможної для російської армії Полтавської битви 27 червня загроза Сорочинцям з боку шведської армії була остаточно ліквідована.

На завершення хотілося б відмітити, що разом з широко відомими населеними пунктами України, що тією або іншою мірою прославилися в період Великої Північної війни (Батурин, Веприк, Полтава й інші), існує ряд городків, сіл і містечок, мало висвітлених у світовій історіографії. Однак події, що розгортаються навколо них, у Полтавський період цього військового конфлікту представляють не менший інтерес для дослідників. Справа майбутнього для істориків – це збір і обробка додаткових документів, що зберігаються в архівах Росії, України, Білорусі, Швеції і Польщі, для глибшого вивчення цієї теми і всебічної оцінки того, що відбулося. Нижче подаємо низку документів, які стосуються тієї доби.

Доповнення (документи)

№ 1

1708, листопада 27. – Сорочинці. – Лист Г. С. Волконського до О. Д. Меншикова.

«Светлейший Князь мой милостивый Государь,

Покорне даношу твоей светлости сего ноября по 27 число с кумондрованными своими в городе Сорочинце за помощью божиею жив. Которого языка привели ко мне из Лохвиц казаки и того языка с темиж казаками послал я да твоей светлости. Униженный твой слуга князь Григорей Волконской. Из Сорочинца ноября 27го дня, 1708»

(РС НИА СПб ИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – Д. 2736. – Л. 1)

№ 2

1708, грудня 6. – Сорочинці. – Лист Г. С. Волконського до О. Д. Меншикова.

«Светлейший князь мой милостивый государь,

Покорне доношу твоей Светлости сего декабря по 6 число в городе Сорочинце с комондированными милостию божію в добром здравии. Только Государь каторые уневерсалы посланы в села и в деревни о провианте те уневерсалы ж мало слушают и провианту возят самое малое число. А драгунам и салдатам в провианте есть немалая нужда. Я же доношу твоей Светлости сего числа поймали в веске Поповки казаки казака ж которой ехал с писмом из Рамны от полковника Лубинского. И того казака

и письмо послал я к твоей Светлости. А впредь какие получу ведомости а том к твоей Светлости писать буду. А по ведомостям неприятель еще стоит в Лохвицах и в Гадиче. И я сего числа пошлю доброю партию осведомица подлинно. Униженный твой слуга князь Григорий Волконской. Из Сорочинца декабря 6 дня, 1708»

(РС НИА СПб ИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – Д. 2784. – Л. 1-1 об.)

№ 3

1708, грудня 8. – Сорочинці. – Лист Г. С. Волконського до О. Д. Меншикова.

«Светлейший князь мой милостивый Государь,

Покорне доношу твоей Светлости сего декабря 8 го дня писал ко мне бригадир Шидловской из Лютенки и прислал ко мне сердюцкого писаря каторой взят под Гадичеми от неприятельского войска. И оног писаря и письмо от брегадира Шидловского послал я к твоей Светлости. А по указу твоей Светлости я с кумандою своею и бригадир Шидловской со мною пойдем декабря 9 го дня да Миргородка. Писал я к твоей Светлости а пушках которые в Лютенки а указу от твоей Светлости не получил куда их повелишь. А не худо б что их приприводить в Сарочинцы. А пушки слышал я что зело хорошие. Как повелишь велено мне чтоб в Миргороде. А по осмотру посланного от меня капитана что фартеция Миргородка зело худая. Естли неприятел придет силен повелишь мне оный держать или как повелит твоя Светлость. А полковнику Карташеву по отъезде своем приказал фартецию Сорочинскую держать по указу царского Величества. Униженный твой слуга князь Григорей Волконской. Из Сорочинца декабря 8го дня, 1708го года»

(РС НИА СПб ИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – Д. 2796. – Л. 1-1 об.)

№ 4

1708, грудня 10. – Миргород. – Лист Ф. В. Шидловского до О. Д. Меншикова.

«Светлейший римский и российский князь милостивейший мой Государь,

По указу Вашой княжой Светлости Сего декабря 10 числа пришил я з брегадою моею в Миргород з Господином Генералом маеором Князем Волхонским. А партию послал семсот коней к местечку Сенче и под Лохвицу. А двести человек казаков и двох сотников оставил в Сороченцах у Господина полковника Карташова. А какую от партии ведомость получу о том к вашей княжей Светлости буду писать впредь. Наинижайший ваш раб и слуга Шидловский. Из Миргорода декабря от 1708 10го»

(РС НИА СПб ИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – Д. 2804. – Л. 1)

№ 5

1708, грудня 14. – Веприк. – Лист К. Е. Ренне до О. Д. Меншикова.

«Светлейший князь милостивый Государь,

Вашей княжей светлости доношу, сего дня о неприятеле какие у нас получены ведомости чрез поляка, который служит при полковнике господине Якавлеве И под Хмелевым взят он в полон, и оттоле взяли наши волохи. И явился у нас также сего дня. На предместье Гадяцком взят мужик. И я оных допросил и те допросные речи послал до вашей княжей светлости. Присем доношу как я шел до Лебедина и был в Конотопе в то время для споможения. И дабы нам о неприятеле была общая ведомость дал господину генералу маеору Волконському по прошению ево казаков и калмыков сто человек. Также по указу вашей княжей светлости определено ему с полков гренадеров. И оной господин Волконской просил у меня, чтоб дал ему гренадеров ево полку, а наших полков вместо того хотел князь отпустить. И князь выше помянутых казаков и калмыков и гренадеров наших полков и моего полку по се число не отпускает. А нам в том самим есть оскудование. В прочем остаюся вашей княжей светлости всепонднейший слуга Карл Е. Ренне. Из Веприку дня 14го декабря 1708 г.»

(РС НИА СПб ИИ РАН. – Ф. 83. – Оп. 1. – Д. 2825. – Л. 1-2 об.)

1. Письма и бумаги императора Петра Великого (ПИБ). Т. VIII. Вып. 1. М.-Л., 1948. 407 с.; Т. VIII. Вып. 2. М., 1951. 775 с.; Т. IX. Вып. 1. М.-Л., 1950. 527 с.; Т. IX. Вып. 2. М., 1952. 1093 с.; Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. М., 2011. – 807 с.
2. Наприклад: Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. Т. IV. – М., 1838. – 582 с.; Тельпуховский Б.С. Северная война. 1700 – 1721. Полководческая деятельность Петра I. – М., 1946. – 198 с.; Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700 – 1709). – М., 1958 – 448 с.; Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 2002. – 656 с.; Артамонов В.А. «Полтавское сражение»: к 300-летию Полтавской победы. – М., 2009. – 704 с. і інші.
3. Єдиною централізованою спробою публікації документів з фондів «Похідної канцелярії А.Д. Меншикова» стало видання двох томів «Трудов Императорского русского военно-исторического общества» (ТИРВИО) в 1909 році (ТИРВИО. Т. I. – Спб., 1909. 291 с.; Т. III. – Спб., 1909. 339 с.). Ця робота була далеко не повною і містила ряд дослідницьких помилок за текстом, наявність яких не раз відзначалася сучасними істориками періоду Великої Північної війни.
4. Іванюк С.А. Карл XII проти Веприка (грудень 1708 – січень 1709 р.) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1(127). Січень – лютий. – С. 93-96.
5. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. V. III. London, 1740. P. 81.
6. 2 батальйон Переяславського і 1 батальйон Івангородського піхотних полків (Табель чисельності 3-х піхотних дивізій // Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. М., 2011. – Табл. VI).
7. Г.С. Волконский Петру I 21.11.1708 р. // ПИБ. Т.VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 983.
8. Петр I Н.Ю. Инфланту 3.12.1708 р. // ПИБ. – М.-Л., 1948. – Т. VIII. – Вып. 1. – № 2890. – С. 336.
9. А.Г. Волконский А.Д. Меншикову 4.12.1708 р. // РС НИА Спб ИИРАН). Ф. 83. Оп. 1. № 2778. Л. 1; Петр I А.Г. Волконскому 28.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 1. М.-Л., 1948. – № 2878. – С. 327.
10. Масловский Д.Ф. Записки по истории военного искусства в России. 1683-1762 год. (с планами, чертежами и схемами). Вып. I. Приложение № 3. – СПб., 1891. – С. 31.
11. До другої половини XVII ст. цей населений пункт носив іншу назву – Краснополь (Ляскоронский В.Г. Карты Украины составленные Левассером Бопланом // Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – Киев, 1901. – С. 26).
12. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии. Ч. III. – Полтава, 1852. – С. 197; Великі Сорочинці // Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. Т. 17. – Київ, 1967. – С. 667.
13. Г.С. Волконский Петру I 29.11.1708 р. // ПИБ. Т.VIII. Вып. 2. М., 1951. – № 2867. – С. 985.
14. Незважаючи на великі розміри Сорочинців відносно інших населених пунктів Гетьманщини, місто проте не змогло в грудні 1708 р. вмістити в кордонах кріпосних укріплень усі сили російської армії. Бригадирові Ф.В. Шидовському навіть довелося вивести свої козачі загони в містечко Ковалівку (1,5 км від Сорочинців), залишивши в Сорочинській фортеці лише 500 козаків (Ф.В. Шидловский А.Д. Меншикову 3.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2769. Л. 1-1 о.).
15. Барвинский В.А. Генеральное следствие о местностях Миргородского полка 1729-1730 г. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 9. – Полтава, 1912. – С. 152.
16. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). Полтава, 1917. – С. 34-35.
17. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии. Ч. III. Полтава, 1852. – С. 197.

18. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма. – М., 1970. – С. 114.
19. Б.П. Шереметев А.Д. Меншикову 15.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2674. Л. 1; Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708 – 1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // ТИРВИО. Т. IV. – СПб., 1909. – С. 17.
20. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 16.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2680. Л. 1.
21. Для зайняття стратегічно важливих об'єктів у Гетьманщині російське командування застосовувало стандартну оперативну схему, коли драгунські загони форсованим маршем спрямовувалися до населеного пункту і готували плацдарм для піхотних батальйонів, що підтягувалися до об'єкта пізніше. Після введення в містечко піхоти, кавалерія покидала його і перекидалася на інші важливі ділянки (Петро І А.Д. Меншикову 19.01.1709 р. // ТИРВИО. Т. III. – Спб., 1909. – № 80. – С. 79).
22. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 18.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2691. Л. 1.
23. Петро І С.А. Маврину 19.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 1. – М.-Л., 1948. – № 2858. – С. 316; Г.С. Волконский Петру І 25.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 984.
24. ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. До № 2867. – С. 983; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690 – 1709 гг. / Рук. проекта Т.Г. Таирова-Яковлева. СПб., 2014. – № 481. – С. 382.
25. ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 983.
26. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 5.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2779. Л. 1; И.П. Левенец Г.И. Головкину 9.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2776. – С. 882.
27. ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 983.
28. Д. Апостол И.И. Скоропадскому 21.11.1708 р. // РГАДА. Ф. 124. Малоруські справи. Оп. 1. 1708 р. Д. 128. Л. 1-2; Петро І Г.Ф. Долгорукому 23.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 1. – М.-Л., 1948. – № 2868. – С. 321; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи : соратники та прибічники. Київ, 2004. – С. 189-190.
29. Г.С. Волконский Петру І 25.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. М., 1951. До № 2867. С. 984.
30. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 15.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2673. Л. 2.
31. Ф.В. Шидловский А.Д. Меншикову 20.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2703. Л. 1.
32. Ф.В. Шидловский А.Д. Меншикову 3.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2769. Л. 1-1 о.
33. К.Э. Ренні А.Д. Меншикову 14.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2825. Л. 1 о.
34. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 27.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 2736. Л. 1.
35. Г.С. Волконский Петру І 4.12.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 985.
36. Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах. Т. 2 / Сост. К.В. Татарников. М., 2015. – С. 1843.
37. Шведські сили очолював генерал-майор кавалерії Ю.А. Мейерфельт – шеф Північно-Сконського рейтарського полку, а також полковник м. Горн і шеф Енчепингського піхотного полку полковник Г. фон Бухвальд (Г.С. Волконский Петру І 25.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 984).
38. НИОР РГБ. Ф. 166. Меншиковы. № 15.7. Л. 1.
39. Г.С. Волконский Петру І 29.11.1708 р. // ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2867. – С. 984.
40. Наприклад: Манифест шведского короля Карла XII, 7 ноября 1708 г. // Бан-

- тыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. М., 1859. – С. 211.
41. Костомаров Н.И. Мазепа и Мазепинцы // Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. XVI. – СПб., 1905. – С. 650.
42. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 30.11.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2752. Л. 1.
43. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову .12.1708 р. // РС НИА Спб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2752. Л. 1.
44. Шутой В.Е. Классовая борьба в период народной войны на Украине в 1708 – 1709 гг. // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. Т. VI. № 4. М., 1949. – С. 320.
45. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 16.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2843. Л. 1.
46. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 5.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2781. Л. 1; Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 7.12.1708 р. // РС НИА Спб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2789. Л. 1.
47. Б.П. Шереметев Петру I 20.10.1708 р. // Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, мальтийского, с. Апостола Андрея, великого орла и прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. Ч. 2. – М., 1778. № 154. – С. 95-100; ТИРВИО. – Спб., 1909. – Т. I. – № 27. С. 23; ПИБ. Т. VIII. Вып. 2. – М., 1951. – № 2671. – С. 726.
48. Г.В. Шидловский А.Д. Меншикову 20.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2804. Л. 1.
49. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 8.12.1708 р. // РС НИА Спб. ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2796. Л. 1 о;
50. РГАДА. Ф. 9. Кабинет Петра Великого. Оп. 2. Отд. I. Д. 30. Л. 268.
51. ПИБ. Т. 9. Вып.1. – № 2972. – С. 20-21; Там само. – № 2975. – С. 22.
52. Иванюк С.А. Забытый 5-й батальон. К вопросу о гарнизоне Полтавской крепости в 1709 году // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. – Волгоград, 2014. – № 1 (25). – С. 15.
53. Б.П. Шереметев Я.В. Брюсу 12 січня 1709 р. // ТИРВИО. Т. III. – Спб., 1909. – № 70. – С. 70.
54. Б.П. Шереметев Я.В. Брюсу 13.01.1709 р. // Сборник Русского исторического общества. – Т. 25. – № 183. – С. 143.
55. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 8.12.1708 р. // РС НИА Спб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2796. Л. 1.
56. Г.С. Волконский Петру I 29.11.1708 р. // ПИБ. Т.VIII. Вып. 2. М., 1951. До № 2867. С. 985.
57. Г.С. Волконский А.Д. Меншикову 28.11.1708 р. // РС НИА Спб ИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. №. 2741. Л. 2.
58. А.И. Ушаков Петру I 17.01.1709 р. // ТИРВИО. Т. III. Спб., 1909. № 78. С. 77.
59. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708 – 1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // ТИРВИО. Т. IV. Спб., 1909. – С. 46.
60. Варто відмітити, що полтавський дослідник Н. Макаренко у своїй науковій роботі повідомляв про сліди руйнувань на місці південних воріт Сорочинської фортеці (Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917. – С. 35).
61. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. V. III. London. 1740. P. 94.
62. Стилле А. Карл XII, как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. СПб., 1912. С. 69.
63. Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700 – 1709). – М., 1958. – С. 346.
64. ПИБ. Т. IX. Вып. 2. – М., 1952. – № 2991. – С. 591.
65. Nordberg J.A. Histoire de Charles XII, roi de suede. V. II. J. – M. Husson, 1748. P. 275.

66. Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах. Т. 2 / Сост. К.В. Татарников. – М., 2015. – С. 1695.
67. Generalstaben: Karl XII på slagfältet: karolinsk slagledning sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider. V. III. Stockholm, 1919. Karta 23 a.
68. Масловский Д.Ф. Записки по истории военного искусства в России. 1683-1762 год (с планами, чертежами и схемами). Вып. I. Приложение № 3. – СПб., 1891. – С. 667.
69. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, мальтийского, с. Апостола Андрея, белого орла и прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. Ч. 2. – М., 1778. № 175. – С. 146-145; Д. Апостол А.Д. Меншикову 25.02.1709 р. // ПИБ. Т. IX. Вып. 2. – М., 1952. – До № 3112. – С. 752-753.
70. Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700 – 1709). – М., 1958. – С. 362.
71. Б.П. Шереметев Петру I 20.03.1709 р. // ТИРВИО. Т. III. – СПб., 1909. – № 122. – С. 124.
72. Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах. Т. 2 / Сост. К.В. Татарников. – М., 2015. – С. 1843.
73. Б.П. Шереметев Петру I 28.02.1709 р. // Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, мальтийского, с. Апостола Андрея, белого орла и прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. Ч. 2. М., 1778. – № 176. – С. 149.
74. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, мальтийского, с. Апостола Андрея, белого орла и прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. Ч. 2. – М., 1778. № 176. – С. 213.
75. Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах. Т. 2 / Сост. К.В. Татарников. – М., 2015. – С. 1853.
76. Б.П. Шереметев Петру I 29.05.1709 р. // Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, мальтийского, с. Апостола Андрея, белого орла и прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. Ч. 2. М., 1778. № 176. С. 236; Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708 – 1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // ТИРВИО. Т. IV. – СПб., 1909. – С. 116.
77. Г.И. Головкин И.И. Скоропадському 29.05.1709 р. // Материалы Военно-Учебного Архива Главного Штаба. Т. 1. – СПб., 1871. – Стб. 662.

На основании ряда ранее неопубликованных документов из фонда «Походная канцелярия А. Д. Меншикова» собрания «Русской секции» Научно-исторического архива Санкт-Петербургского института истории Русской академии наук обстоятельно освещаются события Полтавского периода Великой Северной войны (осень 1708 – лето 1709 гг.) в районе городка Сорочинцы.

Ключевые слова: Сорочинцы, Петр I, Карл XII, Полтава, Северная война.

On the basis of a number of previously unpublished documents from the fund of «Marching Office Menshikov» in the «Russian section» Scientific and historical archive of the St. Petersburg Academy of Sciences Institute of detail tells the story of the highlights of the events during the Great Northern War (autumn 1708 -. Summer 1709) in the area Sorochinty town.

«ПОХІДНА ПОСОЛЬСЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ» ТА РЕПРЕСІЇ ПРОТИ МАЗЕПИНЦІВ (1708-1710)

Після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля розпочалися слідчі процеси проти мешканців Гетьманщини, підозрюваних у симпатіях до гетьмана. Функції боротьби з «мазепинством» були покладені на «Похідну посольську канцелярію». З існуванням її пов'язані численні акти репресій проти явних чи вигаданих прибічників Мазепи, проявів антицарських настроїв. У статті аналізуються матеріали таких справ, свідчення їхніх фігурантів, інші нормативні акти, які віддзеркалюють складну суспільно-політичну атмосферу того періоду.

Ключові слова: Гетьманщина, репресії, «мазепинці», політичні злочини.

Звістка про перехід Мазепи на бік Карла XII стала несподіванкою для Петра І. У своєму листі до О. Меншикова від 27 жовтня 1708 р., одразу по отриманні такої інформації, він указує на необхідність стратегічних заходів по недопущенню подальшого поповнення шведсько-українського війська, а також просить князя поводитися «сколь можна ласково» з старшиною, яка залишилась осторонь намірів Мазепи¹. Цар не володів достатньою інформацією про масштаби антиросійських виступів у Гетьманщині, не знав він достеменно навіть про те, хто із генеральної старшини й полковників підтримував Мазепу й короля. Про це свідчить хоча б текст згаданого листа до Меншикова, де згадується про Данила Апостола, як ймовірного претендента на гетьманство замість Мазепи. Втім, Апостол уже перебував на той час в таборі прихильників шведського короля. У такій ситуації, аби запобігти зростанню чисельності «мазепинців», цар у тому числі вдається й до засобів інформаційної війни – анти-мазепинської й антишведської пропаганди². Паралельно з ідеологічними заходами наростає і терор. Його апогеєм стало знищення 2 листопада 1708 р. гетьманської резиденції Батурина, падіння якого, жорстока розправа з мешканцями й захисниками, стали для населення Гетьманщини пересторогою у підтримці Мазепи³.

Невдовзі після батуринської трагедії були оприлюднені три монарші укази, які можна вважати легітимацією подальшого терору проти явних та вигаданих прихильників Мазепи. 6 листопада 1708 р. датовано «Указ всему малороссийскому народу», в якому, серед іншого, вказувалося на сувору заборону будь-яких контактів зі шведами та їхніми українськими союзниками, включно із наданням фуражу, продовольства. Винним у цьому, згідно з текстом указу, загрожувала смертна кара. Для ліпшого ефекту тут же вказувалося про долю захисників Батурина, що прийняли «достойную казнь за учиненню Великому Государю противность и измену»⁴. Два інші укази – гетьману Івану Скоропадському та українській старшині від 7 листопада 1708 р.⁵ не лише черговий раз легітимували переслідування прихильників Мазепи, але й сприяли широкому розповсюдженню доносів, які відтепер стають незмінним атрибутом суспільно-політичного життя Гетьманщини впродовж усього періоду її існування. В цих документах, серед іншого, містилися норми про втрату прихильниками Мазепи прав на своє майно, яке ставало «изменичьими маестностями» й підлягало відчуженню на користь лояльним до царя співвітчизникам.

Відтак, для потенційних власників чужого добра було надто привабливим до-

© Бовгіря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України.

нести на найближчого сусіда, аби мати з цього прибуток. Адже по закону донощик, в разі доведення свого доносу, мав право на частку «изменничьих маетностей». Як писав Д. Дорошенко: «Почалася справжня оргія доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службову кар'єру».⁶ Конфіскації земель та усього майна спочатку підлягали всі, хто прямо перейшов на бік короля, потім це торкнулося непрямих прихильників – в основному жертв доносів, які в більшості були опосередковано причетні до мазепинської акції⁷. Таким чином, вилучення майна стає елементом покарання за політичний злочин. З часом конфіскація маетностей набуває безсистемного характеру. Вилучені землі надавалися часто особам наближеним до царя – російським урядовцям. В останньому випадку під приводом конфіскації земель за зраду тривало, як стверджував О. Грушевський, широке запровадження в Гетьманщині російського землеволодіння, зміцнення російського елементу серед старшини⁸. Окрім земель, донощики претендували й на відповідні уряди. Так, у 1709 р. О. Меншиков пише до гетьмана І. Скоропадського лист, в якому просить посприяти отримання сотницького уряду Йосифу Заїці – автору доносу на сотника Коробського, звинуваченого в «измене»⁹. А в 1710 р. мешканець Полтави Петро Яковлев писав чолобитну до царя, в якій просив віддати йому полтавський будинок мазепинця В. Герцика та ще й млин і ліси біля Полтави. Підставою такого щедрого запиту стали скарги на розорення Мазепою його власної садиби у Полтаві, через що він був змушений переїхати з родиною до Москви, а також його причетності до справи Іскри й Кочубея. Він, зокрема, брав участь у передачі їхніх доносів на гетьмана Мазепу¹⁰.

На відміну від мирних часів, коли злочинами категорії «слова і діла» займалися Преображенський приказ, а згодом із 1718 р. Таємна канцелярія, у 1708-1709 рр., а також у дещо пізніший період ці справи були покладені на установу, що носила назву «Походная посольская канцелярия». Саме з нею пов'язаний терор, який провадився в Гетьманщині в означений період. Ця канцелярія була утворена в 1706 р. як відгалуження Посольського приказу спеціально для умов військового часу, аби завжди бути при цареві в його походах та здійснювати дипломатичні функції¹¹. Фактично Похідна посольська канцелярія була проміжним етапом між Посольським приказом та Колегією закордонних справ, утвореною в 1718 р.

У Гетьманщині діяльність цієї інституції мала ще й каральний характер. Згідно із датуванням та місцем відправлення документації Петра І, його ставка розміщувалася спочатку в Глухові, а згодом переїхала на Слобожанщину до Лебедина¹². Не відомо, однак, чи завжди місце перебування царя збігалось із локацією Посольської канцелярії. Наприклад, у матеріалах справи селянина Прокопа Іваненка, звинуваченого у вбивстві російського драгуна, відзначено, що цар, який знаходився тоді в селі під Глуховом, наказав відправити заарештованого князю Меншикову до Лебедина «в посольскую канцелярию для розыску». Козака Івана Нежбовського, який звинувачувався у зв'язках із колишнім гетьманом, допитували спочатку в Лебедині, а згодом перевезли у Воронеж, де в той час перебувала царська ставка¹³. Однак саме в Лебедині, де Петро І перебував від кінця грудня 1708 до початку лютого 1709 р., припав апогей діяльності канцелярії. Втім, є свідчення, що лебединська канцелярія існувала поза межами цього періоду. Принаймні трапляються справи за 1710 р. Її існування, очевидно, було пов'язане із численними проявами «мазепинства», які необхідно було розслідувати. Назва ж Лебедин у свідомості багатьох сучасників тих подій та наступних поколінь асоціювалася зі страхітливим терором, «тиранствами», «зверскими лютостями, ужасающих само воображение человеческое», як писав про це автор «Історії русів»¹⁴. За його ж даними в Лебедині було страчено близько 900 чол. Там існувало навіть кладовище «гетьманців». На жаль, нині підтвердити чи спростувати ці дані поки не можливо. Погоджуюсь із твердженням О. Грушевського, що частина архіву Похідної посольської канцелярії була складовою фонду Посольського приказу.¹⁵ Нині ці справи входять до складу фонду «Малороссийские дела».¹⁶ Однак кількість справ не дає уявлення про масштабність роботи канцелярії в Лебедині. Цьому може бути кілька пояснень: під час роботи канцелярії діловодство по багатьох

судових справах просто не велося, зважаючи на велику кількість звинувачуваних та обмеженість ресурсів установи; більша частина документів не збереглася; всі документи збережені, але й досі не доступні для дослідників. Першу версію доведеться відкинути, оскільки, зважаючи на категорію справ по «слову і делу», їх зобов'язані були не лише фіксувати, але й упорядковувати повноцінну документацію із показаннями свідків, матеріалами по конфіскаціям майна та ін. Дві останні мають право на існування, однак поки що не можна довести правочинність однієї із них. При такому стані документальної бази може скластися думка, чи існував трибунал у Лебедині взагалі. Однак для нейтралізації останнього твердження маємо численні свідчення сучасників – іноземних представників при російському імператорі та свідчення представників шведського табору. Крім цього, в одному із документів – судової справи 1716 р. є згадка про «коля», які стояли на центральних площах Сум, Глухова й Лебедина, на яких були нанизані численні «изменичы головы»¹⁷. Цілком очевидно, що ці страти були результатом роботи Похідної посольської канцелярії в цих містах, адже царська ставка впродовж 1708-1709 р. перебувала саме там. Той факт, що страхотливі ознаки страт перебували на своїх місцях і через вісім років по їхньому здійсненні свідчить про те, що їм надавалося велике значення як превентивному засобу залякування та впливу на суспільну свідомість.

Трибунал у Лебедині, а також в інших містах діяльності Похідної посольської канцелярії, був призначений для «розыску» у справах «мазепинців». Ця категорія в період 1708-1709 рр. переживала певні трансформації. Спочатку нею означали безпосередніх прихильників гетьмана, що разом із ним перейшли до шведського короля¹⁸. Згодом подібне трактування значно розширилося й стосувалося не лише тих, що перебували у ставці гетьмана й Карла XII, але й усіх, хто прихильно ставився до шведів, гетьмана, його соратників. Після вище означених царських маніфестів до мазепинців стали долучати усіх, хто свідомо чи не свідомо, добровільно чи примусово сприяв шведському війську. Це могло бути постачання продуктів, фуражу, надання нічлігу, показ шляху солдатам ворожої армії, надання будь-якої інформації, що могла б їм сприяти. Відтак, коло звинувачених, підозрюваних і фігурантів слідства Посольської канцелярії було надзвичайно широке. Так, фігурантом лебединського трибуналу став запорожець Михайло Полугер, посланий Мазепою з листом до Скоропадського. Подальша його доля не відома. Данило Опочонок – вїйт одного із сіл Шептаківської волості був страчений у Лебедині через донос у закликах до мешканців Новгород-Сіверського не чинити опір шведським військам¹⁹. Допитам у період кінця 1708 початку 1709 рр. піддавалися взагалі всі, хто певний час перебував на «окупованих територіях», тобто теренах Гетьманщини, певний час підконтрольній шведам²⁰.

Особливою категорією підозрюваних чи обвинувачуваних у справі Мазепи ставали представники генеральної старшини, які прийняли бік гетьмана, а потім його облишили чи навіть тих, які залишалися вірними царю²¹.

Часто траплялися колізії на зразок справи канцеляриста Олександра Дубяги (листопад, 1708), який, не відаючи про перехід Мазепи до короля, продовжував виконувати його попередні доручення, посилаючись на перебування у віддаленому селі, куди не надходила жодна інформація²². Втім, усі пояснені ним обставини не переконали, напевно, службовців лебединської канцелярії. Після тривалого слідства, в 1710 р. його разом із родиною відправили до Сибіру²³.

Свідчення більшості обвинувачених у прихильності до Мазепи, які проходили через лебединську канцелярію, мають однотипну структуру й складаються з двох умовних частин. Спочатку йде виклад власних доказів непричетності, якими можуть слугувати перебування в іншому місці (алібі), інформація про примус до співробітництва з боку шведів чи їхніх українських союзників. Наприклад, Яків Гречаний – військовий канцелярист, засланий в Сибір на довічне проживання за звинуваченням у підтримці Мазепи, писав із заслання листи з проханням звільнення. Основними аргументами невинуватості стали твердження про його насильницьке утримання в таборі шведів, де він був за полоненого. Гречаний закликав у свідки генерального осавула Гамалію, що перебував разом із ним у Мазепи²⁴. На наступному етапі допиту

обвинуваченого детально розпитували про обставини його затримання й основне – про будь-яку інформацію військово-стратегічного характеру: розміщення ворожих військ, настрої в протилежному таборі, кількість прихильників Мазепи серед українців тощо. Одна із таких справ 1708 р. – «Допросы, чинимые малороссиянам об измене Мазепиной», об'єднує допити близько двадцяти чоловік²⁵. Вони усі стосуються розслідування обставин переходу Мазепи на бік короля, про розташування військ, ворожих позицій та ін. Матеріали справи не містять інформації про подальшу долю підсудних.

Те ж саме можна сказати і про матеріали аналогічної справи 1709 р.²⁶, яка містить допити козацької старшини, в тому числі й миргородського полковника Данила Апостола, міщан, запорозьких козаків. Попри однотипність більшості свідчень, деякі з них містять унікальні відомості про тогочасні настрої в Гетьманщині. Козак Іван Никифоров на допиті свідчив, що запорозький кошовий отаман умовляв їх перейти на бік Мазепи, бо цар хоче увесь малоросійський народ вигубити, «загнать их за долгу реку», також про те, що «москальские войска в здешних краях чинят разорения». В такому контексті цікавим є свідчення вже згадуваного козака Івана Нежбовського. Він у 1708 р. приїхав з Білгорода на Запоріжжя. Там йому влаштували допит і обшук, як «человека подозрительного», «шпига» й «изменника Сечи Запорожской». Нежбовський повідав про напади їх на село Царичанку, де місцеві жителі, об'єднавшись з ними, кололи сонних драгунів, які перебували в них на квартирах. Утім, більшість козаків залишилися вірні царю, але готові перейти до табору Мазепи, бо серед них ширяться чутки про те, що в московському війську на запорожців уже «наготовано три тысячи колодок». «Сначала старшин закуют в ссылку, – свідчив Нежбовський, – а потом и все войско погонят как скот. ...Большую досаду имели на полковников малороссийских, которые, быв в измене, а привернув к Великому Государю, чинят Украине великое разорение...». Нежбовський також стверджував, що запорожці – прихильники Гордієнка й Мазепи – впевнені в тому, що «Государь города и народ малороссийский разоряет а швед городов украинских не разоряет и берет всяко что хочет за деньги»²⁸. Після 1709 р., коли апогей діяльності Посольської похідної канцелярії в Гетьманщині минає, судові справи проти мазепинців продовжуються. Частина із них розглядається в цій установі, більшу ж частину «політичних» справ перебирає на себе Преображенський приказ й, пізніше, Таємна канцелярія. Хоч мазепинці вже не становлять реальної загрози для імперського правління, розпочинається «полювання на відьом», інспіроване численними доносами проти своїх же співвітчизників. Яскравим зразком цього явища є, наприклад, «Письмо неизвестного доброхота о склонности на шведскую сторону некоторых малороссиян»¹⁹. Анонімний лист не містить конкретних імен, а є своєрідним маніфестом до українців із закликм не слухати Орлика, вірно служити царю та ін.

Події Північної війни на теренах Гетьманщини справили значну шкоду для її автономії. У суспільстві були присутні настрої поразки, втрати колишніх «прав і вольностей» і страх перед майбутнім. Це яскраво відображене у листі київського губернатора князя Дмитра Голіцина до канцлера, сподвижника Петра I Гаврила Головкина 1710 р.²⁹ Там ідеться про донос, який поступив на ім'я київського губернатора на слугу гетьмана Скоропадського Матвія Подольського від чигиринського сотника Невінчаного. Останній, повертаючися з Москви в Україну, де не був довгий час, запитав у гетьманського слуги про останні новини. На що той почав розповідати наміри царя «всех украинских людей перевести до Москвы [в значенні країни – Росії], а на Украине поселить русских людей... Москва хочет наши все города себе забрать». Оскільки Подольський перебував при гетьмані, із своїм співрозмовником він поділився власними спостереженнями про те, що «...министры при гетмане всякие письма откуда присланные осматривают», при цьому з гиркотою додав: «Какая наша вольность и знатность! Москва иное над нами мыслит». Жалівся він також і на колишнього гетьмана Мазепу за те, що той «не хорошо начинал свое дело, не объявив всей старшине и посполству». Нестуля повідомив про наміри гетьмана Скоропадського писати до царя про повернення колишніх вольностей, у разі коли вони

не будуть повернені – «иное будем думать». Чигиринський сотник також питав про настрої серед запорожців, що перебували в турецьких володіннях і чи мають вони намір повернутися в російське підданство. На що була відповідь: «Дураки, если пойдут, они добрый способ сделают если орду подымут, то вся Украина свободна будет, а то от москалей вся Украина пропала. ... из Украины просят чтобы их вызволили для того чтобы от Москвы не пропали».³⁰ Окрім змісту, в цій справі привертає увагу процедура розслідування. Його первинний етап, одразу після доносу, проводився в київській губернській канцелярії тодішнім губернатором Дмитром Голіциним. Лише потім фігурантів слідства направили в Лебедин. Невінчаного – як автора доносу – піддали трьом етапам тортур, на яких він без змін підтвердив свої свідчення. Далі, як сповіщає про хід справи Д.Голіцин у листі до гетьмана Скоропадського, згідно з «государственных прав и уложений», тортурам мав піддатися об'єкт доносу. Однак були враховані обставини біографії гетьманського слуги, який виявився учасником полтавської битви та ще й мав поранення, а брат його загинув на полі бою. Невінчаний ж був колись у «явной измене». Тому за особистим указом царя, Подольського звільнили від тортур та доправили в Соловецький монастир «за вымышление бессмыслиц» без арешту із виділенням йому харчового й фінансового утримання³¹. Невінчаний, попри доведений під час тортур донос, був засуджений до смертної кари, заміненої згодом на вічну сибірську каторгу³². Приклад останньої справи дає підстави стверджувати, що Похідна посольська канцелярія була не єдиною установою розслідування справ, звинувачених у прихильності до Мазепи. Крім того, можна припускати, що вирішальну роль у їхній долі справляла позиція царя.

У цілому ж процедура слідства в посольській канцелярії відповідала загальній схемі політичного судочинства. Початком його у переважній більшості випадків слугував донос, ініційований співвітчизниками або російськими солдатами. На первинному етапі фігуранти могли направлятися в київську губернську канцелярію або допитуватися на місці представниками військового командування. При розгляді більшості справ застосовувалися очні ставки й тортури. Усі ці етапи були пройдені селянином Прокопом Іваненком, звинуваченим у вбивстві драгуна, чиє тіло було виявлене Іваном Румянцевим – ад'ютантом драгунського полку. Він же направив селянина до князя Семена Мещерського, який допитував його на місці й лише згодом направив у Лебедин. У результаті первинного допиту Іваненко розповів, що тіло те підкинув йому козак Мойсей Войтовицький. У Лебедині селянина тричі піддавали тортурам, аби підтвердити його попередні свідчення. Не витримавши катувань, Іваненко визнав, що обмовив Войтовицького, «не стерпя побоев и встряски», що заподіяли йому в князя Мещерського. Втім, він продовжував наполягати на тому, що не вбивав драгуна. Подальша доля селянина не відома, козака ж Войтовицького, завдяки свідченням Іваненка, відпустили з обмовкою, якщо проявляться нові обставини цієї справи, йому «в посолской походной канцелярии самому явится немедленно»³³.

Після полтавської катастрофи багато українців, які пішли за Мазепою та Карлом у вимушену еміграцію, тепер поверталися до Гетьманщини, обнадієні царськими маніфестами про милість. Допити цих людей, які проводилися в канцелярії, знову ж таки є доволі однотипними, оскільки здійснювалися, напевно, за єдиним зразком. «Перебіжчиків» найчастіше питали про те, як вони опинилися на боці Мазепи, добровільно пішли за ним, чи «аль кто научил», про військово-стратегічні аспекти: кількість військ шведського короля, його наміри, настрої серед українців³⁴. В одного із таких людей – запорожця Нестулі запитували, чому він прийшов сам, а не привів із собою інших козаків. На що той відповів, що сам ледве втік від своїх товаришів, які хотіли його вбити, дізнавшись про його наміри, бо, вказує Нестуля, серед них «великое к России недоброхотство».³⁵

Про розмах репресій проти явних та вигаданих прибічників Мазепи може опосередковано свідчити маніфест Петра I 1710 р., в якому, зокрема, забороняється безпідставне переслідування українців та заборона називати усіх їх «изменниками»³⁶. Однак це зовсім не була «амністія» в сучасному її розумінні. Це навіть не була спроба законодавчого її закріплення. Маніфест 1710 р. слід розглядати знову ж таки як еле-

мент інформаційної кампанії, направленої тепер уже проти прихильників гетьмана в екзилі Орлика й запобігання його підтримці населенням Гетьманщини. Свідченням того, що ефект цього маніфесту був направлений передусім на українців, а не царських урядовців є лист того ж року київського губернатора Д. Голіцина до гетьмана І. Скоропадського, в якому він пише, що нічого не знає про заборону називати малоросіян «изменниками» й про прощення ним усіх провин³⁷. В іншому листі до гетьмана у відповідь на його скаргу про порушення прав малоросійського народу через арешт роменських жителів, звинувачених у злочинах проти царя, Голіцин стверджував, що добре знає усі їхні права й нічого протиправного не чинив³⁸.

Ще одним непрямым свідченням масштабів репресій проти явних та вигаданих прихильників Мазепи може свідчити те, що у свідомості людей XVIII ст. їх факт був беззаперечним. Відтак в пізніших документах доводиться зустрічати сентенції на кшталт: «мало вас мазепинцев били» (1736)³⁹ або «когда государь [Петро III] примет престол, будет тогда на Малороссию гонение как после Мазепы» (1752)⁴⁰.

Діяльність Похідної посольської канцелярії, що перебувала в різних містах Гетьманщини – Глухові, Лебедині, Сумах, полягала в здійсненні двох основних функцій. Через брак повноцінної інформації про стан шведського війська, ступеня поширення «измены» серед українського населення, особливо козаків та старшин, канцелярія акумулювала всі доступні дані шляхом допитів тих, хто перебував на території, контрольованій ворогом. Друга її функція була компонентом інформаційної кампанії поряд з царськими маніфестами до українського народу, в яких останній запевнявся у даруванні всіляких монарших милостей на противагу зрадницькій і егоїстичній політиці колишнього гетьмана. Поряд з цим в означених документах містився широкий набір погроз та репресій тим, хто все ж таки наважився прийняти сторону Мазепи. Похідна посольська канцелярія якраз і була практичним втіленням тих погроз. Для українців, абсолютна більшість яких доти нічого не знали про політичні злочини й політичне судочинство, канцелярія стала першим їхнім втіленням. Торттури й страти, що там проводилися, мали справити ефект на українське суспільство, подібний церковній анафемі Мазепі та знищенню Батурина.

1. Письма и бумаги Петра Великого. – Москва-Ленинград, 1948 – Т. 8. Вып.1. – С. 237.
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. – С. 285.
3. Див докладніше: Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – К., 2007.
4. Письма и бумаги Петра Великого. – Т. 8. – С. 278-284.
5. Письма и бумаги Петра Великого. – Т. 8. – С. 288-290; 300-301.
6. Цитовано за: Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005. – С.414.
7. Грушевський О. По катастрофі 1708. Конфіскація земель у мазепинців // ЗНТШ. – 1907. – Т.75. – 85-95.
8. Там само. – С. 93-95.
9. Материалы военно-ученого архива Главного штаба. – Спб., 1871. – Т.1. – С. 567.
10. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф. 124. – Оп.1. – 1710. – Д. 12.
11. Семьянова А. История дипломатического права в России до конца XIX в. Автореферет на соискание научной степени кандидата юридических наук. – Казань, 2001. – С.12.
12. Письма и бумаги Петра Великого. – Т. 8. – С. 324.
- 13.РДА ДА.– Ф. 124. № 18. (1709). – Арк. 23.
14. История русов или Малой России [репринтне видання]. – М., 1848. – С.213.
15. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709) // Записки НТШ. – 1909. – Т.92. – С.54.

16. РДАДА. – Ф.124 (Малороссийские дела). – Оп.1.
17. РДАДА. – Ф.165. – Спр. 16. – Арк. 37.
18. Див. детальніше про персоналії оточення гетьмана у 1708-1709 рр.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи. Соратники та прибічники. – К., 2004.
19. Костомаров Н. Руина. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 743-745.
20. Там само. – С. 746-748.
21. Павленко С. Свідчення на допитах старшин // Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи. Соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 572-578.
22. Грушевський О. Глухів і Лебедин. Додатки. – С. 60-61.
23. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1710. – Спр. 6. – Арк. 3.
24. Судиенко М. Материалы к отечественной истории. – К., 1855. – Т. II. – С. 172.
25. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1708 р. – Спр.54.
26. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1709 р. – Спр.18.
27. Там само. – Арк. 24-27, 35, 38.
28. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1710 р. – Спр.50.
29. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1710 р. – Спр.18.
30. Там само. – Арк. 2 зв. – 4.
31. Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Санкт-Петербург, 1871. – Т.1. – С. 752. Гетьманський слуга Подольський, попри «комфортне» життя в Соловецькому монастирі, зважився на втечу звідти в Гетьманщину. Його в 1713 р. впіймали в Глухові та відправили назад.
32. Судиенко М. Материалы к отечественной истории. – Т. II. – С.168-170
33. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709). – С. 63-65.
34. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1711 р. – Спр.6 (Повести и допросы о поведении малороссиян, бежавших с Мазепою и Орликом); 1713 р. – Спр.6 (Дела о приличившихся к измене).
35. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1711 р. – Спр.6. – Арк.11.
36. Бантиш-Каменский. Источники малороссийской истории. – М., 1859. – Т. II. – С.263.
37. Судиенко М. Материалы к отечественной истории. – Т. II. – С.89.
38. Там само. – С. 18-19.
39. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д. 1077.
40. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.5. – Т.3. – Арк. 3-8 зв.

После перехода гетмана Мазепы на сторону шведского короля начались следственные процессы против жителей Гетманщины, подозреваемых в симпатиях к гетману. Функции борьбы с «мазепинством» были возложены на «Походную посольскую канцелярию», с существованием которой связаны многочисленные акты репрессий против явных или вымышленных сторонников Мазепы, проявлениями антицарских настроений. В статье анализируются материалы таких дел, свидетельства их фигурантов, другие нормативные акты, которые отражают сложную общественно-политическую атмосферу того периода.

Ключевые слова: Гетманщина, репрессии, «мазепинцы», политические преступления.

After the Hetman Mazepa's defection to the Swedish side, the investigative proceedings against hetman's followers began. To fight against «mazepynstvo» were introduced «Field Ambassadorial Chancellery», which is related to the existence of numerous manifestations of repression against real or imaginary Mazepa's supporters, displays of anti-government sentiments. The article analyzes the materials of such cases, the testimony of the defendants, regulations that reflect the complex of socio-political atmosphere of that period.

Keywords: Hetmanate, repression, «mazepists», political crimes.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 334.782«17»

Оксана Коваленко

ВИБОРИ ЦЕХМІСТРІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті розглядається питання обрання цехмістрів ремісничих цехів у першій половині XVIII ст. Проаналізовані ревізії та фінансові відомості Полтавського полку 1718, 1721, 1722, 1726 рр. і Прилуцького полку 1729, 1731, 1740 рр. З'ясовано, що цехмістрів, у переважній більшості, переобирали щорічно. Виділені окремі особливості виборів: можливість переобрання через смерть та вибуття з цеху, вибори нової пришлої до цеху людини через незначний проміжок часу. Простежений рух по ієрархічній драбині у цеху, від ключника до цехмістра. Показано, що цехмістром не обов'язково обирали заможну людину і що перебування на цій посаді не призводило до покращення матеріального становища. Цехмістри не могли належати до «патриціату» міста, оскільки не становили малої соціальної групи. Їхня участь у громадському (управлінському) житті міста скоріше показує «демократичність» ранньомодерного міста Гетьманщини, ніж його «класову сутність».

Ключові слова: місто, цех, цехмістер, ключник, вибори, Магдебурзьке право, Полтавський полк, Прилуцький полк, Гетьманщина, майстри, ревізії, ремісники.

Цехова організація ремісників Гетьманщини XVIII ст. регламентувалася нормами Магдебурзького права та відповідними до нього, прийнятими цими корпораціями, цеховими статутами. У першу чергу ця підпорядкованість проявилася в структурі цехів, яка в цілому відповідала їхній внутрішній організації, подібній до німецьких та інших європейських міст [1, с. 73]. За класичними німецькими зразками структура ремісничих корпорацій відтворювала становий поділ суспільства, розподіляючись на майстрів, підмайстрів та учнів [2, с. 245]. Очолювали цехи цехмістри, які виконували адміністративну, організаційну, репрезентативну, фінансову, деякою мірою судову та фінансову функції. М. Капраль указує, що у шевському цеху Львова обирали двох цехмістрів, один з яких формально вважався старшим, інший молодшим [2, с. 245]. У цехах Гетьманщини обирали одного цехмістра, проте ця двоїстість управління трансформувалася у підтвердне право «старшого брата», який поряд із очільником цеху, ключником та писарем постійно фігурує в цехових книгах. Наприклад, у цеховій книзі гончарського цеху 1743-1804 рр. стандартною формулою сплати за вступ до цеху був запис «за присутності цехмістра N та старшого брата N» [3, арк. 2-18].

Саме на цьому аспекті – обранні цехмістрів у містах Гетьманщини – необхідно зупинитися детальніше. Адже, попри те, що вивчення історії ремісництва Гетьманщини триває вже століття, воно конкретизовано не вивчалось. Наявні на сьогодні праці торкаються різних вузьких аспектів діяльності ремісничих корпорацій. Так, видаткову політику цехів Гетьманщини та Києва досліджували П. Клименко [4], К. Лазаревська [5], А. Єршов [6], О. Лазаревський [7]. За радянської доби вийшла значна кількість

Коваленко Оксана Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

праць, дотичних соціально-економічній історії XVII-XVIII ст. У них історія цехів виступала окремими сюжетами (О. Гуржій [8], О. Компан [9], Л. Пляшко [10], В. Дядиченко [11] тощо). Узагальнююча характеристика гончарських цехів Гетьманщини була проведена у дослідженні керамолога О. Пошивайла [12]. Обрядовість цехових ремісників ґрунтовно студіювалася В. Балущком [13]. Наявні й праці, присвячені окремим аспектам діяльності цехів певних мікрорегіонів (П. Пиріг [33; 34], Л. Лесик [32], С. Щербина [37] тощо). Проте на сьогодні спеціального дослідження, яке б показало особливості виборів очільників ремісничих цехів, не проводилося.

Цехмістра обирали на загальних зборах братчиків. Цехові акти Лівобережжя XVII ст. засвідчують, що міщани, які об'єднувалися в цех, мали право вільного обрання більшістю «старшого» зі своєї групи. При тому вимоги до кандидата в цехмістри, який мав влаштовувати все братство, ставилися прості: він мав бути гідним, чесним, добрим [31, с. 203], а на думку А. Єрофіїва, ще несудимим, заслуженим і енергійним [10]. М. Капраль також уточнює, на більш ширшому матеріалі, що претендент мав не бути боржником перед цехом та зазначає, що в окремих європейських містах від цехмістра вимагали елементарної грамотності [24, с. 247]. Щоправда, остання норма не дотримувалася навіть у Львові, а згідно з підрахунками Ю. Волошина за «Генеральним переписом Лівобережної України» 1765-1766 р.р. грамотних ремісників у Полтаві (тих, хто власноруч підписувався в переписові) було лише 3,1 % (тобто лише шість осіб з 194 ремісників — власників домогосподарств) [4, с. 150].

На думку М. Кобилецького, міська рада контролювала вибір цехових старшин, при цьому ступінь контролю варіювався в залежності від типу міста: у містах повного Магдебурзького права і королівських цехмістрів обирали члени цеху, а затверджували міська рада та бургомістр; у містах неповного Магдебурзького права та приватновласницьких містах цехмістрів призначав бургомістр і радники [26, с. 72]. На жаль, ця теза не підкріплена джерельно й не окреслена хронологічно. Міст *«повного Магдебурзького права»* в Гетьманщині не було. У Переяславському акті 1637 р. зазначено, що втручання міського уряду відбувалося лише за умов наявності двох кандидатів на посаду цехмістра *«когда согласно между собой двоих цехмистровъ выберутъ, тогда должен имъ предъ урядъ нашъ Переясловскій представитъ, яко заразъ оніе цехмистри повинни будутъ на урядъ мескій виконать присягу»* [31, с. 209]. Отож повноправним очільником цеху цехмістер ставав після представлення та схвалення кандидатури райцями.

У радянській історіографії цехмістрів традиційно «відділяли» від решти ремісників, зараховуючи до міського *«патриціату»*. Х. Фрідріхс указував, що поділ міського суспільства на соціальні групи раннього модерного часу — це поділ з точки зору сьогодення: багаті й бідні, купці й ремісники, плебеї та патриції [цит. за: 24, с. 20]. Традиційне сприйняття цехмістрів, як елементу панівного прошарку міського суспільства Гетьманщини, а ргіогі передбачає постійність цієї категорії. Отож для створення подібного прошарку цехмістри мали обиратися якщо не довічно, то на довгий строк. Проте за цеховими актами цехмістра мали обирати щорічно [31, с. 204, 29].

З метою з'ясування періодичності та окремих особливостей обрання цехмістрів у містах Гетьманщини у першій половині XVIII ст. у даній статті вирішено проаналізувати ревізії та фіскальні відомості Полтавського полку 1718, 1721, 1722, 1726 р.р. [23; 22; 16; 17; 7-10] та Прилуцького полку 1729, 1731, 1740 рр. [19, арк. 11 зв.-13 зв.; 20; 21, арк. 1-196]. Ці ревізії переслідували мету збору певної соціальної інформації, тому до своєї структури вони включали: списки старшини, перелік козаків за майновими категоріями, списки міського населення «купецьких та торгових міщан», посполитих та окремо цеховиків. Проведені через незначний проміжок часу (1-3 роки) вони дають можливість простежити зміни цехмістрів, з'ясувати частоту змін майстрів на цій посаді, встановити ряд особливостей, які проливають світло на організаційну структуру ремісничих цехів Гетьманщини. Поза увагою нині залишаємо механізм виборів, місце, час та обрядовість, пов'язані із подіями.

Загальний огляд ревізій Полтавського полку та оцінку їхнього інформаційного

потенціалу як джерельної бази для реконструкції соціальної палітри Гетьманату першої половини XVIII ст. було зроблено В. Горобцем [5] та В. Мокляком у передмові до видання ревізій 1718 та 1721 рр. [7, с. 3-7; 8, с. 4-8].

У час, який охоплюють указані ревізії, у Полтавському полку цехові об'єднання були в 11 з 15 містах та містечках, лише у Маячці, Нехворощі, Царичанці та Китайгороді їх не було [1, с. 27-28; 22, арк. 12-13 зв.]. На жаль, серед даних ревізій Прилуцького полку 1729, 1731, 1740 рр. лише при описі цехів полкового міста Прилук указували цехмістрів, саме тому ми залучили їх до аналізу [28, с. 43].

З означених ревізій маємо 20 даних за три роки (див. табл. 1) та 18 даних лише за два роки, які дозволяють скласти уявлення про частоту змін переобрання цехмістрів.

Таблиця 1

Всього	К-ть осіб, які залишалися на посаді цехмістра 3 роки		К-ть осіб, які залишалися на посаді цехмістра 2 роки		К-ть осіб, які залишалися на посаді цехмістра 1 рік	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
20	3	15	6	30	11	55
18	-	-	5	27,8	13	72,2

У результаті аналізу наведених даних доходимо таких висновків. Цехмістрів у більшості переобирали щороку. Тобто ця норма права та вимога цехового статуту продовжували виконуватися в першій половині XVIII ст. в Гетьманщині. Лише у трьох цехах з 20 цехмістри залишалися на своїй посаді з 1718 по 1722 р. Це гончар Ярема Ісаєнко з Полтави, шевці Кузма Тценко зі Старих Санжар та Іван Лисенко із Сокилки. Ще у двох випадках цехмістрами були одні й ті ж особи, але дані наявні через три роки (1718 та 1722). Маємо також вибірку із 18 цехів, у яких змін не зафіксовано у більше ніж 27%, а щорічне переобрання – у переважній кількості, 72,2 %. Вибірка мала, щоб робити ґрунтовні висновки, але вже на її основі можна припускати, що більша тяглість, сталість притаманна шевським та гончарським цехам та малим містечкам. Найбільше змін для полкових міст – Полтави та Прилук. В останньому стовідсотково переобирали цехмістрів щороку. У такій ситуації цехмістри не могли належати до «патриціату» міста, оскільки не становили малої соціальної групи. Їхня участь у громадському (управлінському) житті міста скоріше показує «демократичність» ранньомодерного міста Гетьманщини, ніж його «класову сутність».

Отже, чому відбувалися перевибори? По-перше, людина вибувала з цеху. Дані наступної ревізії через рік не фіксують колишнього цехмістра. Серед вірогідних причин цього смерть майстра, переїзд чи інша причина вибуття з цеху, різний запис імен і прізвищ, що унеможлиблює ідентифікацію, невідомі причини. Наприклад, у ткацькому цеху Решетилівки у 1718 р. цехмістром був Степан Н, який, очевидно, помер до 1721 р., оскільки в тих списках з'явилася тягла вдова Степаниха й немає жодного Степана.

По-друге, обрання нової людини. Йдеться про випадки, коли цехмістром обирали майстра, якого не було в попередніх ревізійних відомостях. Наприклад, різники тієї ж Решетилівки обрали у 1721 р. замість Андрія Дубовика якогось Гелету (ім'я не зазначене), якого у 1718 р. в цеху не було. Андрій Дубовик і надалі працював, він є в наступних ревізіях. У 1718 р. переписувачі зафіксували тільки двох майстрів із прізвищем Гелета – Процика і Конона, які й надалі працювали. Отже, було обрано нову людину, щойно записану до цеху, можливо, родича згаданих майстрів. Подібна ситуація спостерігалася і в різників Старих Санжар. Ці випадки не слід розглядати, як свідчення порушення у XVIII ст. корпоративної замкненості цехів, хоча і це почасти правильно, адже прихід приплив людей не був унікальним явищем і для більш ранніх часів. А. Заяць, аналізуючи 29 артикул III розділу Другого Литовського Статуту, в якому йшлося про втікачів до міст, навів приклад, коли відпущений власником до міста Володимир для навчання ремеслу селянин Дмитро Шарапа врешті зумів стати цехмістром ковальського цеху та лавником [15, с. 11].

По-третє, просте переобрання. Тобто майстри залишаються працювати, але поступаються посадою іншим цеховикам. Таких прикладів найбільше. Інколи траплялося, що через певний період людину знову наділяли повноваженнями очільника цеху. Наприклад, різника Феска Василенка обирали 1718 і 1722 р., а у 1721 р. він проступився посадою іншому майстру. Подібне явище добре ілюструє також вже згадана книга гончарського цеху, де одних й тих же майстрів обирали на посаду цехмістра через певний проміжок часу [18, арк. 3-13 зв.].

По-четверте, спостерігаємо своєрідний рух ієрархічною драбиною вгору до найвищої посадової особи в цеху. Йдеться про обрання з посади ключника – другої за значимістю людини в ремісничому об'єднанні. Такий випадок засвідчений у Полтаві, де у ковальському цеху, який 1718 р. очолював цехмістр Данило, був Микита Ключник, а пізніше саме він 1721, 1722 рр. був обраний цехмістром. Ще один цікавий приклад стосується родинних зв'язків всередині цеху, так, цехмістр Яків Гончар з Великих Будищ був вірогідно сином ключника, бо 1718 р. записаний як Ключниченко.

Типовим явищем з другої половини XVII ст. було об'єднання ремісників різних спеціальностей в одному цеху [3, с. 99]. Коли у містечку один з них зникав, (як, наприклад, у 1721-26 рр. у Біликах не стало ковальського і гончарського, у Кобеляках – гончарського і колісницького, у Кишеньках – кушнірського, у Келеберді – кравецького, Решетилівці – кушнірського), майстрів приписували до найбільшого цеху із суміжною спеціальністю. Так, згадані решетилівські та білицькі кушніри були записані до кравецьких цехів. Гончарі ж Біликів і Кобеляк перейшли до категорії посполитих. Окрема ситуація була наявна у Полтавському полку з кравецькими та кушнірськими цехами. Між ними були дуже тісні зв'язки, вони об'єднувалися і знов відокремлювалися від ревізії до ревізії. Так, у Великих Будищах за ревізіями 1718 та 1721 рр. не було кравецького цеху, тоді як фіскальна відомість, складена Гаврилом Карташовим 1722 р., засвідчує, що цех був і його очолював Андрій Петренко, той що роком раніше (за списками 1721) очолював кушнірський цех цього містечка. Та ж ситуація була наявна і в Решетилівці, і Старих Санжарах.

Віднесення цехмістрів до соціальної групи феодалної верхівки міста XVII–XVIII ст. у радянській історіографії підкріплювалося фактом обов'язкової заможності цехмістрів, у порівнянні із іншими майстрами: вони мали володіти майстернями, мати багато наймитів і експлуатувати середні та нижчі верстви міського люду [3, с. 113, 188, 213, 214; 29, с. 203]. Спробуємо розглянути майновий стан цехмістрів та його зміну в зв'язку із обранням (чи втратою) на посаду голови цеху. Ревізія 1718 р. в більшості не містить поділу цеховиків за майновим станом (*«тяглих ґрунтових» та «неґрунтових», «піших», «піших ґрунтових», «піших, які не мають ні ґрунтів ні дворів»*), окрім містечок Великі Будища та Решетилівка. Тому важко детально прослідкувати зміни впродовж усього розглядуваного періоду (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Рік	піші		тяглі		немає даних	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
1718	3	3,9	13	17,1	40	78,9
1721	3	7,1	14-ґрунтових 6-безґрунтових	47,6	19	45,2
1726	1	4,35	14	60,87	8	34,78

Навіть побіжний погляд на дані показує, що цехмістри в переважній своїй більшості сплачували тягло, зрідка мали власні ґрунти, лише 3,9 %, 4,3 % 7,1 % з них були пішими. Інколи майновий стан змінювався після обрання цехмістром. Так, решетилівський швець Андрій Якименко з категорії піших перейшов у тяглі у 1721 р. Проте не всі покращували свій матеріальний стан: кушнір з Великих Будищ Максим Репченко (Репанок), втративши цехмістрівську цішку, з тяглого став пішим. Проте переважна більшість осіб зберігала свій майновий статус.

Ще одним цікавим прикладом є наявність «незможних» цехмістрів. У Полтавському полку зафіксовані такі випадки: Іван Гриценко, старосанжарівський різник, у 1718 р., будучи цехмістром, вважався «пішим неімущим» і ним же залишився в 1721 р., працюючи просто різником. Бондар з цього містечка Онисько Микитенко був цехмістром у 1718 р. (тоді його майновий стан невідомий), а будучи просто майстром у 1721 р., входив до категорії «неімуще ні дворів ні ґрунтів». Проте більш вражаючими є дані ревізій 1729 та 1731 рр. у Прилуках (таблиця 3), де у 100% випадків братчики, обираючи цехмістра, через рік віддали перевагу незможнішому.

Таблиця 3

1729						1731					
можні		середне-ґрунтові		крайне убогі, безґрунтові		можні		середне-ґрунтові		крайне убогі, безґрунтові	
К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
6	100	0	0	0	0	0	0	1	16,6	5	86,4

При цьому майновий стан цих цехмістрів погіршувався й надалі. Так, Лиско Кушнір, цехмістр кравецький, у 1731 р., належав до категорії «крайне убогі безґрунтові». За даними ревізії 1740 р. він перейшов до «весьма ніщених» і це засвідчує, що цехмістрування не покращило його матеріальний стан. Погіршився він у цехмістра Василя Швеця, який з «середньогрунтових» 1731 р. скотився за 9 років до «ніщених». Отже, вибір особи на керівника не обов'язково призводив до покращення його добробуту. Як показують документи, не завжди цехмістрами вибирали і заможних осіб. Вірогідніше, економічне становище очільника залежало від матеріального стану цеху в цілому, адже цехи різних спеціальностей різнилися. Детальний аналіз видаткової діяльності цехів Полтавського полку цього часу засвідчив, що якщо різницький, шевський, кушнірський цехи виглядають економічно стабільними, то гончарські, бондарські стабільно перебуваючими у скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками, але й за чисельністю ремісників у цеху [27].

У результаті аналізу наведених даних доходимо таких висновків. Цехмістрів у більшості переобирали щороку. Тобто ця норма права та вимога цехового статуту продовжували виконуватися в першій половині XVIII ст. в Гетьманщині. Тенденцію до більшої адміністративної сталості простежуємо у шевських та гончарських цехах, також вона більш притаманна малим сотенним містечкам. Найбільше змін дані ревізій зафіксували для полкового міста Полтави. У такій ситуації цехмістри не могли належати до «патриціату» міста, як це традиційно вважалося в радянській історіографії, оскільки не становили сталої малої соціальної групи.

Причинами переобрання цехмістрів найчастіше були: смерть попереднього очільника, вибуття з цеху в зв'язку із переїздом чи іншою причиною; просте переобрання, тобто, майстри залишаються працювати, але поступаються посадою іншим цеховикам; обрання нової людини. Йдеться про випадки, коли цехмістром обирали майстра, якого не було в попередніх ревізійних відомостях, а отже, він не входив до цеху за рік чи кілька років до того. Крім того, простежується поступовий «кар'єрний ріст», йдеться про обрання з посади ключника – другої, за значимістю, людини в ремісничому з'єднанні.

Вибір особи на цехмістра не обов'язково призводив до покращення добробуту останнього й не завжди цехмістрами вибирали заможних осіб. Вірогідніше, економічне становище очільника залежало від матеріального стану цеху в цілому.

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / редкол.: Білоус Г. П., Білоусько О. А., Гудим В. В. та ін.; упоряд.: Васильєва Ю. О., Жук В. Н., Коротенко В. В. та ін. – Полтава: АСМІ, 2012. – 400 с.

2. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. – К.: Наукова думка, 1993. – 120 с.

3. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 264 с.
4. Волошин Ю. Писемність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Рум'янцевського опису) // Київська академія. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Вип. 5. – С. 143-154.
5. Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. М Горобець // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 5. – С. 49-67.
6. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине / А. И. Гуржий – К. : Наукова думка, 1986. – 134 с.
7. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2007. – Т. I : Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 400 с.
8. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття : В. О. Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2010. – Т. II : Компут 1721 р. – 436 с.
9. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2012. – Т. III : Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.
10. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2013. – Т. V : Ревізія 1733 р. – 476 с.
11. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : Наукова думка, 1959. – 532 с.
12. Єрофіїв І. Дещо про цехи / Ів. Єрофіїв // Знання. – 1924. – №8. – С. 10.
13. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII в. // Записник Ніжинського Інституту народної освіти / Анатолій Єршов. – Ніжин : [Б.в.], 1929. – Кн. IX. – С. 123-136.
14. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. / А. Єршов // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під редакцією М. Грушевського. – К., 1928. – С. 315–318.
15. Заяць А. Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя. / Андрій Заяць // Соціум – К., 2010. – Вип. 9. – С. 9-19.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ) ф. I, спр. 54481.
17. ІР НБУ ф. I, спр. 58171.
18. ІР НБУ, ф. I, спр. 2198.
19. ІР НБУ, ф. I, спр. 54340.
20. ІР НБУ, ф. I, спр. 54344.
21. ІР НБУ, ф. I, спр. 54345.
22. ІР НБУ, ф. I, спр. 54480.
23. ІР НБУ, ф.61, спр. 1577.
24. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII-XVIII ст. / Мирон Капраль. – Львів : Простір, 2012. – 552 с.
25. Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764 / Пилип Клименко – К. : ЗІФ УАН, 1926. – Т. 7-8. – С. 305-378.
26. Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за Магдебурзьким правом / Микола Кобилецький // Вісник Львівського університету. – Серія юридичні науки. – Львів, 2011. – Вип. 52. – С. 71-76.
27. Коваленко О. В. Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. / О. В. Коваленко // Вісник МНТУ. – К., 2007. – Т. I. – №1. – С. 97-103.
28. Коваленко О.В. Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття / О. В. Коваленко // Історична пам'ять. – Полтава, 2012. – Вип. 28. – С. 32-45.

29. Компан. О. Міста України в другій половині XVII ст. / Олена Компан. – К. : Наукова думка, 1963. –
30. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII століття та на початку XIX століття / Катерина Лазаревська. – К. : ДВУ, 1926. – С. 275-307.
31. Лазаревський А. Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622-1645 гг.) / Александр Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К.: Типография М.М. Фиха, 1901. – Вып. 15. – С. 202-214.
32. Лесик Л. Діяльність ремісничих цехів Ніжина та їх взаємодія з міським магістратом (XVII–XVIII ст.) / Л. Лесик // Ніжинська старовина. – К., 2015. – Вип.19 (22). – С. 71-76.
33. Пиріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. В. Пиріг. – К. : Інформаційний видавничий центр «Стилос», 1998. – 184 с.
34. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / Петро Пиріг // Київська старина. – К., 1999. – №5. – С. 155-163.
35. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. / Л.А. Пляшко – К. : Наукова думка, 1980. – 148 с.
36. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна (Гетьманщина). / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 395 с.
37. Щербина С. В. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С. В. Щербина, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., : [б. в.], 2011. – 20 с.

ВЫБОРЫ ЦЕХМИСТРОВ В ГЕТМАНЩИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII В.

В статье рассматривается вопрос о выборах цехмистров ремесленных цехов в первой половине XVIII в. Проанализированы ревизии и фискальные ведомости Полтавского 1718, 1721, 1722, 1726 гг. и Прилукского полков 1729, 1731, 1740 гг. Цехмистров, в основном, перевыбирали ежегодно. Определены отдельные особенности выборов: возможность перевыборов из-за смерти, выхода из цеха, выбора нового человека через незначительный промежуток времени. Прослежена возможность движения по иерархической лестнице от ключника к цехмистру. Показано, что цехмистром не обязательно выбирали богатого человека и что пребывание на этой должности не приводило к улучшению материального положения. Цехмистры не могли принадлежать к «патрициату» города, поскольку не составляли малой социальной группы. Их участие в общественной жизни города скорее показывает демократичность раннемодернового города Гетманщины, нежели его «классовую сущность».

Ключевые слова: город, цех, цехмистр, ключник, выборы, Магдебургское право, Полтавский полк, Прилукский полк, Гетманщина, мастера, ревизии ремесленники.

THE HEAD-WORKSHOPS' ELECTION IN HETMANSHCHINA IN THE FIRST HALF OF 18TH CENTURY

The question of the head-workshops' election in the early 18th century is observed in the article. The revisions and fiscal statements of the Poltava district in 1718, 1721, 1722, 1726 and the Pryluky district in 1729, 1731, 1740 are analyzed. In most cases the head-workshops' elections took place each year. Some specific features of the elections are outlined: re-election in case of a death or leaving the workshop, election of a newcomer in a while. The possibility of promoting is traced. The author emphasized that not only a rich person could become a head-workshop and this position didn't give much money. The head-workshops couldn't belong to the city aristocracy, as they were not a small social group. Their participation in public city life rather demonstrates democracy of an early modern Hetmanshchina city than its «class nature».

Key words: city, workshop, head-workshop, elections, Magdeburg Law, Poltava district, Pryluky district, Hetmanshchina, masters, revisions, handicraftsmen.

РОБОТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ НА ПОЧАТКУ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ (за матеріалами преси)

У статті за матеріалами газети «Черниговская земская неделя» висвітлені особливості роботи Чернігівської міської думи у другій половині 1914 року, описані суспільні та соціально-економічні процеси, яким приділяла найбільше уваги тодішня міська влада у ході початку військових дій Першої світової війни.

Ключові слова: Чернігівська міська дума, земство, мобілізація, кошторис.

Несподіваною звісткою для жителів Чернігова й усієї Російської імперії стало вбивство у боснійському місті Сараєво 28 червня 1914 року австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда, а потім оголошення Німеччиною війни Росії 1 серпня 1914 року. Початок Першої світової війни та пов'язані з нею мобілізація населення до діючої армії та введення на більшій частині території губернії військового стану викликали значну активізацію роботи урядових та міських установ Чернігова.

20 липня (2 серпня за н. ст.) 1914 р. відбулася приватна нарада гласних Чернігівської міської думи. На порядок денний було висунуто план дій міського самоуправління стосовно матеріального забезпечення сімей, взятих на дійсну службу службовців міської управи та її підприємств, а також неможливих родин мобілізованих мешканців Чернігова. Нарадою було доручено кошторисній комісії негайно випрацювати і обґрунтувати норми допомоги та за можливістю скоріше з'ясувати чисельний склад та ступінь потреб родин мобілізованих. Також тоді ж вирішили видавати платню родинам міських службовців на час війни, якщо не повністю, то хоча б у половинному розмірі. У заключному положенні зазначалося наступне: «Без сумніву, для цього потрібні величезні затрати, проте всі вони бліднуть перед тією благородною ідеєю, яка осілила наше самоврядування. Земство та інші установи, напевно, вчинять аналогічно» [5, с. 6].

У зв'язку з розгортанням військових дій 24 липня (6 серпня) відбулося надзвичайне зібрання Чернігівської міської думи. Відкривши засідання, міський голова А. В. Верзилов звернувся до гласних з промовою про важливість моменту та запропонував висловити імператору Миколі II вірнопідданицькі почуття. Він зачитав наступний текст телеграми: «Его Императорскому Величеству. Вашего Императорского Величества призыв на защиту Отечества и к единению находит в наших сердцах горячий отклик и твердую веру, что доблестная русская армия, под верховным предводительством Вашего Величества, единодушно поддержанная народом, одолеет дерзкого врага. Примите, Всемилостивейший Государь, от Черниговской городской думы, выражение верноподданических чувств неизменной любви и преданности Престолу и готовность пожертвовать всем нашим достоянием и самой жизнью на защиту дорогого отечества». За інформацією тодішньої преси читання телеграми було заглушене криками «Ура». Потім дума, за пропозицією міського голови, вирішила передати 1000 руб. на особисті потреби нижчих чинів полку, що виходив з Чернігова. Далі міський голова ознайомив думу з законодавством про видачу зі скарбниці грошової допомоги дітям від незаконних шлюбів. Міська влада взяла на себе обов'язок по забезпеченню цих родин. Дільничним попечительствам у справах бідних було необхідно провести дослідження стану родин запасних. На збільшення коштів для міських ясельних притулків думою було виді-

© Подвербний Андрій Миколайович – незалежний дослідник, співробітник департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської ОДА.

лено 1000 руб. Варто відмітити, що з питання про забезпечення міських службовців, призваних із запасу до лав армії, дума прийняла рішення зберегти за ними посади та видавати їм половину належної платні, а на місце вибулих запросити тимчасових осіб. Думці вирішили брати участь у заходах з організації шпиталю, якщо такий мав би бути відкритий у Чернігові земством чи Червоним Хрестом. Спочатку виділялося 10000 руб., проте за необхідності цю суму планували збільшити до 35000 руб. [6, с. 3-4]

Чергове засідання Чернігівської міської думи відбулося 20 серпня (2 вересня) 1914 р. На початку зібрання міський голова оголосив текст телеграми імператора з подякою думі за висловлені вірогідні почуття. Далі А. В. Верзилов зробив детальну доповідь щодо засідань з'їзду міських голів губернських та обласних міст імперії, що відбувся у Москві, з питань створення міського союзу для обслуговування потреб хворих та поранених воїнів. Міський голова доповів, що військове відомство не вважає доцільним облаштування у Чернігові шпиталів. Згідно з пропозиціями управи, дума постановила: приєднатися до загальноміської організації з надання допомоги хворим та пораненим воїнам; зробити у загальноміську касу відповідний внесок у сумі 3000 руб.; вибрати міського голову в якості представника думи для участі у майбутніх з'їздах представників міст з питань допомоги хворим та пораненим воїнам. Думці також намітили створити особливу виконавчу комісію з гласних, яка за участі представників земства, Червоного Хреста та інших делегатів мала б займатися вирішенням усіх питань, пов'язаних з діяльністю союзу по догляду за пораненими та хворими воїнами. Також учасники зібрання за пропозицією гласного М. Д. Рудіна одноголосно прийняли побажання з'їзду міських голів про висунення міськими думами клопотання щодо припинення продажу міцних алкогольних напоїв на весь час військових дій. Раніше дума висловлювалася за побудову будівлі для училища на Олександрівській площі поряд зі спорудою вільного пожежного товариства. Училищна комісія ще раз оглянувши місцевість, висловила також на користь неї, проте в думі стали лунає голоси за побудову будівлі поряд з Народним домом чи хоча б біля депо пожежного товариства, але дещо вглиб площі, так, щоб не рубати дерев, які ростуть на бульварі. Після обміну думками гласні вирішили залишити в силі свою минулу постанову. Насамкінець, дума розглянула й прийняла нові тарифи на хліб та м'ясо [9, с. 7].

У зв'язку з пропозицією губернатора стосовно відкриття міського попечительства у справах допомоги родинам запасних та воїнів ополчення 22 вересня (05 жовтня) 1914 р. було скликане надзвичайне зібрання Чернігівської думи. Згідно з новим законом, оприлюдненим у серпні 1914 р., міським та земським управлінням надавалося, при їх бажанні, право відкривати особливі попечительства, обов'язком яких було остаточне затвердження списків родин, що потребують допомоги (ці обов'язки до останнього часу лежали на повітових з'їздах). Незважаючи на зрозумілість цього нового закону, у думі доволі багато часу пішло на пояснення його мети окремим гласним. Нарешті дума одностайно вирішила надати згоду на відкриття міського попечительства. До його складу з числа гласних таємним балотуванням вибрали С. Я. Авдєєва та М. А. Доброгаєва. Відкриваючи засідання, міський голова А. В. Верзилов повідомив, що прибулий до Чернігова та запрошений на засідання інженер Московсько-Київсько-Воронізької залізниці С. О. Серебряков склав план місцевості майбутнього вокзалу в Чернігові та просить затвердити його для майбутнього подання до міністерства шляхів сполучення. Місце для майбутнього вокзалу було визначене самою думою у січні 1914 р. під час її виїзду до району розташування міського хутора по дорозі до с. Козел (зараз смт Михайло-Коцюбинське Чернігівського району); тому дума затвердила представлений план та виразила інженеру Серебрякову подяку за його працю [14, с. 5].

Слід відмітити, що у місцевій пресі згадується випадок, коли у 1914 р. господарка квартири могла піднімати ціну, тому що будинок знаходиться неподалік... від залізничного вокзалу. «Від якого вокзалу?» – спантеличено запитував квартирант, адже у місті не було ні вокзалу, ні залізниці. «А від того, що збираються будувати», – відповідала домовласниця [1, с. 284]. Втім, з подальшим розгортанням військових дій Першої світової війни та соціально-економічної кризи у Російській імперії плани будівництва та облаштування чернігівської ділянки залізниці Петроград-Київ так і не були доведені до логічного завершення.

За доповіддю управи стосовно витрат з надання додаткової допомоги родинам запасних та ополченців дума у ході вищезгаданого засідання вирішила відкрити клопотання по додатковому наданню родинам мобілізованих міщан допомоги не лише на харчування, але й для найму квартири з опаленням та освітленням, а також щодо надання допомоги всім членам сімей запасних, що знаходилися на їхньому утриманні. Витрати міста на додаткову допомогу родинам запасних поки виразилися в сумі 1000 руб. До уваги думи представлено доповідь про відкриття містом, разом з повітовим земством, шпиталю для поранених воїнів. Для цього надано будівлю Народного дому. Шпиталь міг вміщувати до 200 поранених воїнів; завідування господарською частиною в ньому взяла на себе дружина міського голови М. І. Верзилова. За попередніми підрахунками, близькими до дійсності, утримання в шпиталі одного хворого в день обходилося у 34 коп. Очікувалося отримання перев'язочних та інших матеріалів від Всеросійського Міського Союзу. Дума постановила виразити подяку всім особам та установам, які сприяли справі влаштування та утримання шпиталю. Також прийнято до уваги докладну доповідь міського голови про його участь у з'їзді Всеросійського Міського Союзу, що відбувся у Москві 14-15 вересня (27-28 вересня). Насамкінець думою розглянуто ряд дрібних господарських питань. Головою міського попечительства у справах бідних обрано гласного С. Я. Авдеева [14, с. 5]

24 вересня (07 жовтня) відбулося чергове зібрання думи. На майбутній 1915 р. думі було потрібно визначити суму шинкового збору. Але цього не зроблено з огляду на неясність перспективи подальшого функціонування закладів з продажу алкогольних напоїв. Після дискусії думцями ухвалено відкласти вирішення цього питання до визначення суми збору із закладів, що торгують алкогольними напоями. У зв'язку зі зниженням цін на худобу дума вирішила дещо зменшити ціни на м'ясо 2 та 3 сортів. Ціни на м'ясо 1 сорту від вгодованої худоби залишились без змін. Також дума прийняла заяву мешканця М. О. Максимовича щодо надання його землі під прокладання вулиці Садової. За проханням мешканця Гурського дано згоду на влаштування ним миловарного заводу на Успенській вулиці, при неодмінній умові виробництва мила холодним способом. За відсутності кворуму засідання в подальшому було закрито [14, с. 5].

На черговому думському засіданні, яке відбулося 8 (21) жовтня 1914 р., представлено запит керуючого акцизними зборами стосовно обмеження відкриття у місті пивних закладів. У зв'язку з тим, що ця пропозиція мала близьке відношення до загального питання торгівлі спиртними напоями, дума вирішила передати її для розгляду в комісії з благоустрою та санітарну. До цих же комісій передано запит наглядача акцизних зборів Чернігівського повіту щодо місця розташування закладів з продажу алкогольних напоїв на наступне чотириріччя. Потім думі повідомлено припущення управи про визначення суми шинкового збору на наступний 1915 р. Управа пропонувала прийняти суму збору з шинкових закладів у 2780 руб., при цьому при нарахуванні цієї суми припускалося, що торгівля спиртними напоями у Чернігові проводитися не буде. Вжиті заходи щодо обмеження продажу даних напоїв принесли місту недостачу в кошторисі від закладів з продажу спиртних напоїв. Тому потрібно було шукати нові джерела, що давали б Чернігову більше 2000 руб. щорічно. Управа та кошторисна комісія запропонували завести клопотання щодо надання місту збору з різноманітних розваг у розмірі половини вартості добродійної марки на кожен квиток. Гласний І. М. Якубович запропонував порушити клопотання щодо надання місту частини збору із запланованого прибуткового податку. Гласний А. Г. Розенель як варіант запропонував введення у Чернігові попудного збору з вантажів. Дума вирішила клопотатися щодо надання місту збору від розважальних та інших заходів. Також думцями заслухано клопотання поліцейських чинів Чернігова про збільшення їм квартирної та роз'їзної платні, отримуваної від міста. Рахункова комісія, визнавши існуючі норми недостатніми, запропонувала мати на увазі збільшення квартирної та роз'їзної платні чинам поліції при розгляді кошторису на 1915 рік, з чим дума погодилася. У ході засідання також прийнято до відома акт перевірки каси міського громадського банку. Насамкінець дума перейшла до перегляду обов'язкової постанови щодо порядку утримання вулиць та тротуарів [16, с. 4].

Наступне засідання Чернігівської думи відбулося 29 жовтня (11 листопада) 1914 р. Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни для надання допомоги постраждалим від

військових дій звернувся до думи з клопотанням про допомогу і нею було виділено у розпорядження цієї структури 500 руб. На засіданні також заслухано повідомлення, що від урядових ревізорів, які проводили в 1913 р. перевірку діяльності Чернігівського міського громадського банку, надійшов звіт за результатами їхньої ревізії. Зауваження перевіряльників не повідомлялись. За пропозицією гласного Б. І. Камінера перед розглядом звітів дума вирішила заслухати щодо них відгуки правління банку, ревізійної комісії та облікового комітету. Далі розпочато розгляд проекту обов'язкової постанови щодо порядку утримання вулиць, площ та тротуарів, що вже раніше виносився у ході низки попередніх думських засідань. Цей документ було прийнято повністю.

Санітарна комісія та комісія з благоустрою міста представили думі свою доповідь з питання заборони продажу алкогольних напоїв. Навівши ряд загальних міркувань щодо шкоди алкоголізму для населення та відзначивши сприятливі результати останньої заборони торгівлі спиртними напоями, доповідачі з цього питання запропонували подати клопотання про заборону продажу різного роду спиртних напоїв не тільки у Чернігові, але і скрізь. Окрім того, були висунуті пропозиції щодо розширення та розвитку народних розваг у вигляді народних будинків, театрів, аудиторій, чайних та інших закладів, про надання містам нових джерел доходів, нарешті, про необхідність при можливості взагалі ліквідувати виробництво та продаж спиртних напоїв, компенсавши приватним особам завдані ним збитки. Ця доповідь викликала тривалий та жвавий обмін думками. Деякі гласні визнали незручним суміщати клопотання щодо надання місту нових джерел прибутків та подання прохання про заборону продажу спиртних напоїв, нібито тільки за умови отримання нових прибутків. У зв'язку з тим, що питання не мало нагальності, дума дозволила відкласти його вирішення до наступного засідання [19, с. 3]. Необхідно зазначити, що прийняте у подальшому рішення про заборону продажу спиртних напоїв не було раціональним, оскільки призвело до значних втрат у частині прибутків міського бюджету, в той же воно спричинило масове виробництво населенням самогону та інших сурогатних продуктів [1, с. 309].

5 (18) листопада 1914 р. відбулося продовження попереднього засідання Чернігівської міської думи. Губернатор запропонував гласним потурбуватися про відкриття у Чернігові інфекційного відділення лікарні для потреб хворих воїнів у зв'язку з відсутністю у Чернігові особливої міської лікарні. Міська управа підняла питання перед губернською земською управою щодо розширення інфекційного відділення губернської лікарні для розміщення там хворих військових. Земська управа знайшла можливим звільнити деякі приміщення лікарні з тим, щоб місто надало квартири з опаленням та іншими зручностями для тих служб, котрі у зв'язку з цим виселялися з території лікарні. Витрати міста по найму квартири з утриманням медичного персоналу визначені у 1914 р. в розмірі 500-600 руб. Дума, схваливши припущення управи, виділила за кошторисом 1914 р. на його здійснення 400 руб.

Причет Казанської церкви Чернігова звернувся до думи з клопотанням щодо дозволу на прокладання вулиці по церковній землі з виїздом на Сіверянську вулицю та в 1-й Холодний Яр. Для влаштування виїзду в Яр необхідно було купити приватну садибу, для чого церква бажала отримати від міста допомогу. Після огляду ділянки церковна громада погодилася провести вулицю шириною у 8 сажнів, проте з доволі вузьким в'їздом з боку Сіверянської вулиці. Дума в принципі погодилася виконати бажання громади з тим, щоб при першій можливості розширити в'їзди та дану вулицю передати місту. Також у ході засідання заслухано доповіді щодо прокладання вулиць на землях пана Затворницького та про з'єднання Ново-Мстиславської вулиці з П'ятницькою. У першому випадку дума вирішила прийняти вулиці від п. Затворницького, якщо він депо розширить їх, у другому ж випадку дума відхилила проект з'єднання вулиць за кошти міського бюджету в зв'язку з малою доцільністю такого з'єднання. Нарешті думцями розглянуте ще одне земельне питання – про встановлення межі між міською землею та землею пані Винник. За дорученням думи, гласні М. Д. Рудін та І. П. Тудоровський визначили точні межі. Думці вирішили перед остаточним вирішенням питання вислухати по ньому висновок міської комісії. На завершення засідання закритим балотуванням проведені вибори до присутствія з квартирного питання та до комісії [20, с. 2-3].

На черговому засіданні міської думи (12 (25) листопада 1914 р.) думці заслухали

пропозицію губернатора, засновану на повідомленні Олександрівського комітету про поранених, щодо надання особливого кладовища та влаштування пам'ятників на могилах жертв війни. Управа заявила, що знаходить можливість виділити на міському кладовищі особливе місце для поховання померлих воїнів, а по закінченні війни планувалося встановити тут дошку з іменами похованих. Дума погодилася з цією пропозицією.

Особливий інтерес учасників засідання викликав звіт урядової ревізії міського громадського банку, проведеної в 1913 р. з ініціативи групи міських діячів, що заявляли про ненормальне функціонування фінансової установи. Надавши короткий огляд економічного стану Чернігова, ревізори висвітлили всю діяльність банку з часу його заснування у 1875 р. У звіті зазначалося, що найкрупнішими його операціями були вексельні, після них – операції по позиках під заставу нерухомого майна. За кількістю операцій обіг міського банку перевищував більше половини всіх кредитних операцій, що були здійснені міськими кредитними установами. Відзначено велику роль, яку зіграв банк у кредитуванні по векселях населення не тільки під час відсутності дрібних кооперативних організацій, але і в тодішній час. Зловживань у веденні справ банку ревізорами виявлено не було, зроблені тільки зауваження щодо неповноти ведення обліку, недостачі деяких рахунків та інших погрішностей бухгалтерського характеру. Причину цих недоліків ревізори бачили у недостатності штату службовців банку, переобтяжених роботою. Стан справ банку ревізори визнали повною мірою задовільним та у підсумку запропонували ряд вказівок щодо ведення банківської справи. По суті звіту ревізорів правління фінансової установи дало пояснення, в якому причиною виявлених ревізорами недоліків, крім недостатності штату службовців, вказано, що ревізія проходила в той час, коли міським банкам тільки-но запропоновані законом нові форми рахівництва, у перехідний час, а ревізори зробили зауваження як би при нормальному стані звітності. Після обміну думками, дума вирішила запропонувати правлінню банку прийняти до уваги та керуючись зауваженнями ревізії приступити до діяльності за вказаним напрямком [21, с. 4, 5].

Чергове засідання думи відбулося 26 листопада (9 грудня) 1914 р., відкриттю якого передувала панahiда по померлому напередодні старожилу міста, гласному, колишньому судовому діячу І. Т. Свириденку. Міський голова А. В. Верзилов у короткій промові охарактеризував особистість покійного, відзначивши його досвідченість, авторитетність у питаннях міського господарства, що змушували всіх дослухатися до його думки. Пам'ять покійного було вшановано вставанням та хвилиною мовчання.

Дума приступила до розгляду кошторису прибутків та видатків міста на 1915 р. Міський голова дав короткий огляд фінансового прогнозу на наступний рік. Кошторис на 1915 р. зведений у сумі 540032 руб. 82 коп., з перевищенням на 55000 руб. попереднього кошторису. При його складанні потрібно було мати на увазі екстрені витрати у сумі до 25000 руб., потім створити обіговий капітал у 14000 руб. для заготівлі палива, перевлаштування водогону та для інших потреб. Відзначено сильне зростання цін на фураж, нафту, кам'яне вугілля. З огляду на це, стало необхідним збільшити на 1 % оціночний збір з нерухомого майна з 8,1 до 9,1 %. Але потреби навчальних закладів та підприємств у міському бюджеті були задоволені, частково ж і розширені. Зменшення у витратах зроблене на благоустрої міста – розширенні мережі електричного освітлення, мощенні вулиць. Голова кошторисної комісії Б. І. Камінер доповів кошторис прибутків. Думою були прийняті наступні цифри прибутків: збір з нерухомого майна – 43932 руб., з торгівлі та промисловості – 10830 руб. 57 коп., з автомобілів та велосипедів – 2450 руб., нотаріального збору – 3000 руб., від міського нерухомого майна – 87093 руб. 20 коп., з міських підприємств – водогону, електричної станції та ін. – 292767 руб. 50 коп., допомоги від скарбниці та ін. – 95116 руб. 21 коп., у тому числі з прибутків міського громадського банку – 50000 руб. та інші дрібні надходження. По витратному кошторису дума вирішила асигнувати на утримання управи та сирітського суду 39228 руб. Кошторисом майбутнього року вводилося нове положення про те, що службовець управи після 5-річної служби отримує додаток до платні у 5 %. Подальший розгляд цього питання було відкладено до наступного зібрання.

За клопотанням чернігівських торговців печеним хлібом, дума збільшила ціну на

½ копійки за фунт усіх сортів чорного хліба та на 1 коп. за фунт білого хліба другого сорту [23, с. 3]. Варто сказати, що зазначене стало першопочатком різкого збільшення у подальшому вартості на продукти харчування та товари першої необхідності. Хоча зазвичай у Чернігові вищезгадані ціни були нижчими, ніж у більшості інших міст імперії. Загалом їх регулювання на місцевому ринку було важливою складовою соціально-побутового напрямку роботи органів самоврядування. Тверді ціни, як правило, встановлювалися на продукти першої необхідності: хлібопекарські вироби, м'ясо, рибу, сіль тощо. Міська влада збирала інформацію про їхній рівень на базарах (для цього призначалися відповідальні гласні), аналізувала її з урахуванням вихідних ринкових показників (попиту і пропозиції) і встановлювала обмежування. Прейскуранти граничних цін публікувалися та розповсюджувалися серед населення переважно шляхом вивішування на центральних вулицях та базарах Чернігова, контроль за їхнім дотриманням торговцями покладалася на представників поліції [28, с. 152-153].

3 (16) грудня 1914 р. відбулося надзвичайне зібрання Чернігівської думи. Гласний П. І. Кручок-Голубов, звернувши увагу на те, що для охолодження машин на міській електростанції щоденно добувається зі свердловини при станції велика кількість води, яка, нагріваючись, скидається у річку Стрижень, уніс пропозицію щодо можливості передавати цю воду по особливій трубі для потреб розташованої поряд зі станцією міської лазні. Це питання розглядалося у комісії підприємств, яка висловилася за повне здійснення пропозиції П. І. Кручка-Голубова. Потрібні для цього витрати повинні були окупитися на економії палива, витраченого міською лазнею. Крім того, передача води усунула би часто спостережену нестачу гарячої води. Дума погодилася на негайне здійснення внесеної пропозиції. З уведенням у Чернігові денної роботи електростанції деякі підприємства встановили двигуни для отримання електричної енергії для машин. Думі запропонували встановити новий тариф за електроенергію, що використовувалася вдень для технічних потреб. У вигляді експерименту вирішено стягувати за денну енергію, використовувану двигунами для технічних потреб, по 18 коп. кВт/год. замість 25 коп. за той же об'єм для інших потреб.

На користь постраждалих від війни жителів Бельгії та Сербії думою було асигновано 500 руб. у розпорядження бельгійського консула у Києві та 500 руб. – Сербського подвір'я у Москві, комітету союзу міст на допомогу росіянам, що повертаються з-за кордону, – 100 руб. Затверджений висновок міської училищної комісії про призначення стипендії на кошти чернігівських благодійників В. П. та А. П. Гутманів учням міських училищ, торговельної школи, реального училища та жіночої гімназії. Визнані вибулими зі складу облікового комітету міського громадського банку: з гласних – О. І. Барсуков, С. В. Мокієвський-Зубок, В. П. Лиман та І. І. Савич, з числа господарів будинків – гласні О. А. Бакуринський, Б. П. Неговський та І. І. Мінченко. Закритим балотуванням були вибрані до складу облікового комітету міського громадського банку: від гласних – О. І. Барсуков, С. В. Мокієвський-Зубок, В. І. Сікорський та І. І. Савич, від господарів будинків – гласні О. А. Бакуринський, Б. П. Неговський, О. К. Карпенко та І. І. Мінченко. Представником від міста у попечительській раді Київського навчального округу вибрано М. Д. Рудіна [24, с. 4].

Останнє у 1914 р. зібрання думи відбулося 10 (23) грудня, у ході якого розглянуто та прийнято прибутково-видатковий кошторис по утриманню ломбарду в 1913 р. За висновком училищної комісії вирішено збільшити заставу при отриманні з міської публічної бібліотеки книг для читання вдома по 1 руб. на кожен розряд. Думі запропоновано для затвердження звіти міського ломбарду за 1908-1911 рр. з висновками ревізійної комісії. У ході засідання розглянуто та затверджено звіт за 1908 р., причому з колишнього завідувача ломбарду К. П. Тищенка вираховано 45 руб. Що стосується звітів за подальші роки, то дума залишила питання їх затвердження відкритим надалі до отримання від ревізійної комісії деяких додаткових даних та витребування пояснень від завідувача. Внесена до порядку денного доповідь з проекту статуту позиково-допоміжної каси службовців міського громадського банку не обговорювалася [25, с. 3].

Таким чином, початок Першої світової війни збільшив обсяг роботи як для державних установ, так і для органів місцевого самоврядування Російської імперії. Діяльність Чернігівської міської думи у другій половині 1914 р. є одним з характерних прикладів

цього процесу. Окрім питань, пов'язаних з наданням допомоги діючій армії та родинам мобілізованих, вона і надалі продовжувала займатися побутовими та господарсько-економічними питаннями життя міста, а також питаннями землевпорядкування. Три-вогу серед думців та мешканців міста викликало й підвищення цін на товари першої необхідності. Патріотична ейфорія перших тижнів війни незабаром почала змінюватися розгубленістю та спадом у настроях суспільства.

1. Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
2. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 27 (4 июля). – С. 2, 3.
3. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 28 (11 июля). – С. 6.
4. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 29 (18 июля). – С. 5–6.
5. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 30 (25 июля). – С. 1–2, 6.
6. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 31 (1 августа). – С. 3–4, 6.
7. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 32 (8 августа). – С. 4–5, 6, 16.
8. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 33 (15 августа). – С. 4–5.
9. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 34 (22 августа). – С. 6, 7, 9.
10. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 35 (29 августа). – С. 1.
11. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 36 (5 сентября). – С. 3, 6, 12.
12. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 37 (12 сентября). – С. 5.
13. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 38 (19 сентября). – С. 1, 5, 6, 10.
14. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 39 (26 сентября). – С. 1, 3, 4, 5, 8.
15. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 40 (3 октября). – С. 1, 3, 8, 9.
16. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 41 (10 октября). – С. 4, 8, 11.
17. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 42 (17 октября). – С. 10.
18. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 43 (24 октября). – С. 1, 6.
19. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 44 (31 октября). – С. 3, 5.
20. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 45 (7 ноября). – С. 2–3.
21. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 46 (14 ноября). – С. 4, 5, 6, 7.
22. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 47 (21 ноября). – С. 1, 4, 6.
23. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 48 (28 ноября). – С. 3, 6–7, 10.
24. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 49 (5 декабря). – С. 4, 7.
25. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 50 (12 декабря). – С. 3.
26. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 51 (19 декабря). – С. 7.
27. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 52 (26 декабря). – С. 7.
28. Шара Л. М. Чернігівська міська дума (70–90-і роки ХІХ ст.) – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 224 с.

В статье по материалам газеты «Черниговская земская неделя» освещены особенности работы Черниговской городской думы во второй половине 1914 года, описаны общественные и социально-экономические процессы, которым уделялось с началом военных действий Первой мировой войны наибольшее внимание тогдашней городской властью.

Ключевые слова: Черниговская городская дума, земство, мобилизация, смета.

The peculiarities of work of Chernihiv city дума (council) in the second half of 1914 with the beginning of military actions of the First World War, based on the materials of the newspaper «Chernihovskaia zemskaia nedelia» (Chernihiv district council week), have been highlighted; public and social and economic processes, on which the most attention was given by the contemporary city authorities, have been described in the article.

Key words: Chernihiv city дума, zemstvo (district council), mobilization, cost sheet.

ДО ПИТАННЯ ПРО БУДІВЕЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ І ВИБІР МІСЦЯ БУДІВНИЦТВА СПОРУДИ КОЛИШНЬОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ ТА БЛАГОРОДНОГО ПАНСІОНУ ПРИ НІЙ

У статті йдеться про цегельні заводи, а також будівельний матеріал, що був використаний під час зведення споруди класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній. Окремо розглядається питання щодо місця будівництва зазначених споруд.

Ключові слова: Чернігівська класична чоловіча гімназія, благородний пансіон, цегла.

Чернігівська класична чоловіча гімназія являла собою одну з головних важливих складових навчально-виховного процесу на території Лівобережної України XIX століття. Розташовувалась вона на Валі і займала два приміщення. В одному (тепер це будівля сучасного історичного музею) були навчальні класи, а в іншому (нині його, на жаль, немає) – пансіон для сторонніх учнів [1, с.4].

Територія Дитинця або Валі впродовж століть була адміністративним центром міста, саме тому не дивно, що тут зведені найважливіші споруди міста. Будівлі класичної Чернігівської чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній з'являються у цьому куточку фактично у першій половині XIX століття.

Цікавим є два головних історіографічних питання дослідження означеної теми: вибір місця будівництва споруд та будівельний матеріал, з якого вони були збудовані. Для розв'язання цих завдань зануримось у пізніший час, а саме в XVIII століття.

Чернігівське намісництво було утворено взимку з 1781 на 1782 рр. згідно з імператорським указом від 1775 р. Керівництво новоутворенням покладалося на державного намісника чи генерал-губернатора, який призначався безпосередньо імператрицею. На намісника покладался обов'язок нагляду за виконанням законів та діяльності місцевих органів влади, також йому були підпорядковані місцеві гарнізони, військові частини та поліція [2, с.176].

За свідченням А. Шафонського, яке відноситься до 1786 р., дім для генерал-губернатора – дерев'яний, на кам'яному фундаменті стояв посередині фортеці, навпроти архієрейського будинку. Він був збудований у 1781 р. [3, с.280].

Дослідник І. Ігнатенко вказує, що та ж сама назва будинку – «дом генерал-губернатора» фігурує і у топографічному описі губернського міста, складеному в 1798-1800 рр. А от на плані губернського міста цього ж періоду споруда названа «домом намісника», вона справді розміщувалася у центрі Чернігівської фортеці, через дорогу від Спасо-Преображенського собору, поруч із тим місцем, де нині стоїть будівля Чернігівського історичного музею (колишньої чоловічої гімназії). Дім намісника під цією назвою показаний на кресленнях міста і фортеці 1786, 1787, 1788, 1789, 1791, 1792 рр. На мапі міста 1787 р. його стіни були паралельно сучасній вул. Горького і відповідно будівлі сучасного історичного музею (колишньої чоловічої гімназії). Однак на планах 1788, 1789, 1791, 1792 рр. будинок намісника зображений під кутом до фасадів Спаського собору, історичного музею й архіву, а також споруда показана більшою за розмірами, аніж на планах 1786 та 1787 рр. [4, с.41-42].

За проектом перепланування губернського міста, який А. Карнабед приписував

Румянцеву-Задунайському і датував 1786 р. [5, с.52-53], як зазначає чернігівський дослідник І. Ігнатенко, будинок намісника планувалось знести, ймовірно, ця споруда не вписувалась у амбітну ідею суцільного регулярного перепланування міста.

Десь на початку другої чверті XIX ст. дім намісника був розібраний, а на його місці постав кам'яний будинок цивільного чернігівського губернатора (в якому через деякий час була розміщена чоловіча гімназія) [6, с.77].

Зануритись у ще більш пізній історичний час доволі складно і, на жаль, невідомо, що було на місці майбутніх споруд колишньої Чернігівської класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону в XV-XVI століттях, не кажучи вже про давньоруську добу. Скоріше за все там були розташовані дерев'яні господарські споруди біля Спасо-Преображенського собору. Тут треба згадати велику пожежу 1750 року, коли фактично всі дерев'яні будівлі міста були знищені пожежею.

Доволі цікавим є питання будівельного матеріалу, який використовувався під час зведення споруди колишньої класичної Чернігівської чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній. На території Чернігова і зараз знаходять стародавні цеглини. Але найбільш розповсюдженими зразками (їх можна знайти в будь-якому місці обласного центру від Валу чи Красної площі до окраїн міста) є цегла з втисненим зображенням одноголового орла з «розпростертими» крильми.

Це – клеймо державного заводу Чернігова (заводу міської управи). Дослідниця О. Степанова вказує початок роботи цегельні з кінця XVIII ст., він співпав з процесом секуляризації монастирських володінь у місті, в т. ч. цегельних заводів [7, С.52-53].

Отже, можна зробити висновок, що кам'яний будинок цивільного чернігівського губернатора (споруда колишньої чоловічої гімназії) був збудований саме з цієї цегли. Потрібно зазначити, що, окрім державного цегельного заводу Чернігова та багатьох інших, невеликих цегельень, відомі у XIX столітті ще два найпотужніші подібні підприємства, які виготовляли продукцію в пореформений період. Їхніми власниками були Микола Добронизький і Микола Де-Морен. Цікаво, що в зібранні таврованої цегли, яка зберігається в фондах заповідника «Чернігів стародавній», є екземпляри з таврами Де-Морен і літерами Н. Д. (далі – Миколай Добронизький).

Дослідниця історії міста О. Степанова вказує, що перший завод знаходився в передмісті Чернігова, біля хутора Курганського, неподалік Чорторія і Стрижня, на землях самого власника, який, до речі, походив з відомої і шанованої родини шляхтичів Добронизьких. Завод існував принаймні протягом 60-80-х років XIX ст. і був тоді найпотужнішим в Чернігівській губернії. Його робітники випалювали протягом року до мільйона цеглин [8, с.53-55].

Вірогідно що продукція з цього заводу активно використовувалась під час будівництва пореформеного періоду в Чернігові. Так відомо, що під час побудови Вознесенської церкви на перетині Петербурзької і Московської вулиць саме завод М. Добронизького виконав замовлення на більш ніж чверть мільйона цеглин [9, с.487].

Щоб уявити собі розмах будівництва пореформеного часу, достатньо перелічити тодішні новобудови: Чернігівське духовне чоловіче училище, будинок дворянського пансіону Чернігівської чоловічої гімназії, перебудови будинку магістрату, побудови численних прибудов будинків заможних чернігівців.

З 1843 року при Чернігівській чоловічій класичній гімназії діяв шляхетний пансіон з лікарнею, аптекою і бібліотекою [10, с.4].

Пансіон для сторонніх учнів був збудований у 1850 році і впродовж XIX – початку XX століття виконував фактично роль «гуртожитка» для гімназистів. Розбудова гімназії була необхідна тому, що кількість бажаючих навчатись у навчальному закладі поступово збільшувалась.

Пансіон був розрахований на 40 вихованців та утримувався за їхній рахунок. Розмір оплати становив 300 рублів щорічно. У пансіоні при Чернігівській класичній чоловічій гімназії працювало 2 вихователі, 1 інспектор, 1 помічник вихователя. Виконавча функція була у економа. Щорічно складався кошторис трат, який затверджувався попечителем пансіону [11, с. 420-421].

Історія будівлі Чернігівського дворянського пансіону Чернігівської чоловічої гімназії після жовтневого заколоту 1917 року і до початку Другої світової війни – доволі цікаве питання. Проблемність його полягає в тому, що багато темних плям з історії Чернігова пов'язано саме з 20-30-ми роками XX століття.

Після жовтневого заколоту 1917 року, «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, Чернігівська класична чоловіча гімназія проіснувала тільки два роки.

В одній споруді, де зараз міститься Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, деякий час розміщувалась губпартшкола. З 1924 року в будинку колишньої класичної чоловічої гімназії була вже середня семирічна українська школа ім. Коцюбинського [12, с.4].

Доволі цікаво, що в будинку колишнього пансіону гімназії на вулиці Револуції було розташоване дитяче містечко ім. Комінтерну. Щоправда, про це містечко фактично нічого не відомо. Але в роки Другої світової війни одна будівля колишньої гімназії (так званий пансіон для сторонніх учнів) була зруйнована. На її місці зараз залишились тільки розвалини фундаменту та знаходять цеглу колишнього будинку пансіону, збудованого в стилі класицизму.

Зважаючи на виробника цегли, можна констатувати, що будинок дворянського пансіону Чернігівської чоловічої гімназії було збудовано з будівельного матеріалу, який був виготовлений на заводі, що належав шанованій родині шляхтичів Чернігівської губернії, – Добронизьких.

1. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання / Ф. Спиридонов // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.

2. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский // Киев: Унив. Тип., 1851. – 697 с.

3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский // Киев: Унив. тип., 1851. – 697 с.

4. Ігнатенко І. До питання про локалізацію будівель військової та цивільної адміністрації в Чернігівській фортеці у кінці XVII-XVIII ст. / І. Ігнатенко // Сіверянський літопис. 2016. – №3. – С.41-42.

5. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – 2-е вид., перероб і доп. / А. Карнабіда. – К.: Будівельник, 1980. – 128 с.

6. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова / М. Маркевич // Черниговские губернские ведомости (Часть неофициальная). – 1852. – №9. – С.77.

7. Степанова О. Цегельний завод Чернігівської міської думи. Буремні сторінки. / О. Степанова // Чернігівські старожитності, 2008. – С.52-53.

8. Там само. – С.53-55.

9. Отчет Черниговской Вознесенской церкви по постройке нового казенного храма // Черниговские епархиальные известия. – (Часть неофициальная). – 1870. – №24. – С.487-498.

10. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. / Е. Шпилевский. – 1995. – 16 ноября. – С.4.

11. Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805-1905: краткая историческая записка. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. / М. Тутомлин. – С.420-421.

12. Чи не помилка? // Червоний стяг, 1924. – 3 червня. – С.4.

Рига Д. В.

К вопросу о строительном материале и выбор места строительства зданий бывшей классической мужской гимназии и благородного пансиона при ней.

В статье речь идет о кирпичных заводах, а также о строительном материале, который был использован при строительстве зданий классической мужской гимназии и благородного пансиона при ней. Отдельно рассматривается вопрос о месте строительства указанных сооружений.

Ключевые слова: Черниговская классическая мужская гимназия, благородный пансион, кирпич.

Riga D. V.

On the building material and choice of building structures of the former classical gymnasium and boarding school with her.

In the article it comes to brick factories, building material which was used during the construction of buildings classical gymnasium and boarding school with her. Separately considered the issue of the construction of signification facilities.

Keywords: Chernihiv classic male high school, boarding school, brick.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 904.930.2:003.072(477.51)

Святослав Подлевський

ЕПІГРАФІЧНІ ЗНАХІДКИ В МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ З ОСТРА

Стаття присвячена знахідці давньоруських надписів на стінах Михайлівської церкви в Острі (Юр'євій божниці) та їхньому епіграфічному аналізу.

Ключові слова: епіграфіка, Давньоруська доба, давньоруські графіті, Юр'єва божниця.

Михайлівській церкві в Острі присвячено чимало наукових досліджень. Вони розпочалися ще в XIX ст. і були сконцентровані переважно на архітектурі храму та фресковому живописі [1, с. 105-106]. Останніми в цьому плані можна назвати праці Ю. О. Коренюка та В. Д. Сарабьянова [2; 3; 4]. Вони ґрунтовно описують нинішній стан храму і оцінюють як його збереженість, так і цінність пам'ятки. Втім, дане дослідження має дещо інші пріоритети. До його здійснення спонукала гіпотеза, згідно з якою у Михайлівській церкві, де вціліли значні за площею ділянки давньоруського тиньку, збереглися і тогочасні графіті. Однак до сьогодні їхня наявність не відзначалася науковцями. З огляду на це, у липні 2016 року автором цієї статті було здійснено комплексний огляд та фотофіксацію Михайлівської церкви в Острі. У ході цих робіт на давньоруському тиньку вдалося виявити графіті, які можна віднести до періоду XII–XV ст. Користуючись нагодою, автор висловлює подяку за допомогу в здійсненні даної роботи директору Остерського краєзнавчого музею А. П. Мисливцю, реставратору НАІЗ «Чернігів Стародавній» Р. М. Боголюбу, магістранту Інституту історії, етнології та правознавства ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка А. Є. Гомону. Автор також висловлює подяку Т. А. Бобровському та Т. В. Рождественській за поради та змістовні консультації, отримані в ході здійснення палеографічного аналізу.

Під Михайлівською церквою розуміється лише її збережена вівтарна частина або апсида. Храм датується кінцем XI – першою половиною XII ст. і відноситься до переяславської будівельної школи [2].

Його будівництво пов'язується з заснуванням «городка на Острі» і приписується діяльності Володимира Мономаха. Нині пам'ятка перебуває в аварійному стані, але мова про це піде пізніше.

Самих графіті на стінах Михайлівської церкви дуже багато. Однак у переважній більшості вони є продуктом відносно недавнього часу. Майже вся площа давньоруських фресок укрита нашаруваннями надписів з XIX по XXI ст. на висоту до 2,5 метра. Більшість з них датовані, завдяки чому вдалося встановити їхні хронологічні рамки (XIX – початок XX ст.). Деякі з надписів 2000-х років траплялося знаходити і на висоті до 3-х метрів. Однак у двох місцях, на висоті 45–50 см від підлоги, вдалося знайти середньовічні графіті (рис. 1). Вони знаходяться на південній та північній

© Подлевський Святослав Володимирович – аспірант навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, старший лаборант Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

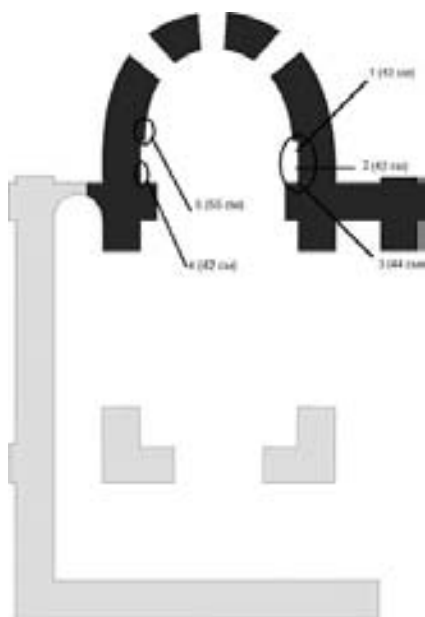

Рис. 1. Розташування графіті в Юр'євій божниці

Рис. 2. Графіті №1

стінах апсиди, і їх умовно можна поділити на дві групи: надписи і молитовні зарубки. На південній стіні було знайдено три надписи і три ряди зарубок. На північній є тільки два графіті. Їх збереженість обумовлюється дуже низьким розміщенням від нинішньої підлоги, що, можливо, і зберегло їх від руйнування пізнішими «авторами».

Серед надписів на південній стіні особливу увагу привертає перший і найбільший з усіх (рис. 2). Він знаходиться на висоті 43 см від сучасної підлоги. З технічних причин сфотографувати надпис повністю не вдалося, тому фотофіксація відбувалася блоками. Підсвічування здійснювалося ліхтарем знизу-справа. При інших ракурсах освітлення надпис або деформувався, зливаючись з тінями, або повністю зникав. Незважаючи на пошкодження та нашарування нерозчищеного тиньку, в ньому можна виділити 10 рядків.

ТРЪ ЛЕТЪНО
С(ОУЩИ) БЦИМЛЕ
КЪМЪПИ(І)
ТА(Є)М(Ъ)
М ... Р ...
ОУТ(Ъ або Ъ) РЖ(В-?)А ...
Ф(або Т) ... (ДА) ...
І(Ъ А)
С (?) ХЪ ..(І)
Т (Ъ) О ...

Утім, графіті має значні пошкодження, що робить інтерпретацію приблизною. Наприклад, можлива й інша транскрипція:

ТРЪ(Е або Ъ)ЛЕТЪНО
С(У)ЩИ БЦИ МЛЕ
КЪМЪ ПИ(І-?)
ТАЄМ(ЪИ) ...
М ... Р ...
ОУТ(Ъ або Ъ) РЖ(В-?)А ...
Т(або Г) ... ДА ...
...
С ... ХЪ ...
Т ... КО ...

У будь-якому випадку в цілому зміст тексту є досить зрозумілим. Основна його суть – у перших чотирьох рядках. Даний надпис, імовірно, є фрагментом молитви

чи акафіста і приблизно читається як: «Троелетно Сущей Богородицы млеко питаемый... Рождества (?)...».

Перший рядок складає одне слово – це похідна від прикметника середнього роду **трѣлѣтѣный, трѣлѣтѣный** (трирічний, три літа триваючий) [5, с. 998]. У даному випадку слово має форму **трѣлѣтѣно** (трирічно). Т. В. Рождественська підтверджує таке визначення, відмічаючи, що в надпису є графічні заміни: **ѣ – и, е – ѣ**, що характерно для т. зв. побутової системи письма. Варто також відзначити, що дві літери **ѣ (єрь)** можуть бути літерами **ѣ (єрь)**. Остання, в деяких випадках, повторювала написання **ѣ (єрь)** і мала покриття над стовбуром.

Дещо проблематичним здається виділення в другому рядку скорочення **с(ущ)и бци** (сущої Богородиці), враховуючи сильне пошкодження на його початку. Можна припустити, що в другій графемі **суци** була лігатура **оу**. Тоді слово мало б повну і правильну форму – **соуци** (істинна). В загальному контексті надпису таке прочитання є досить ймовірне. Враховуючи, що до літери **р** є значні пошкодження, було запропоноване альтернативне тлумачення слова як **(т)роици**.

Наступна фраза **млекѣмъ пи(і)таемъ** з переносами закінчується на четвертому рядку. У першому слові **млекѣмъ** (похідне від **млеко** – молоко) остання літера може бути **ѣ (єрь)**. Скоріш за все, тут мала місце заміна **е – ѣ, ѣ** після **к** замість **о**. Друге слово **пи(і)таемъ**, вірогідно, походить від **питѣние** (їжа, годування, те, що дає силу). У словнику І. І. Срезневського до цього слова є гарний приклад: «**Млѣкомъ питѣеть, чюдо страшно, жизни нашеа питѣния**» [6, с. 944].

Наступні рядки, з 5-го по 10-й, сильно ушкоджені тріщинами та закриті нашаруваннями більш пізнього тиньку. В них можна лише визначити межі рядків та виокремити окремі літери. Шостий рядок починається діграфою **оу т(?)**. Припустимо, що це закінчення слова з попереднього рядку. Саме по собі сполучення **оу** має значний діапазон значень: тепер, тоді, при, біля, в [5, с. 1106–1108]. Останні літери у даному рядку це **рж(в)а**. Така комбінація є, скоріш за все, скороченням слова **рождѣство** (народження, Різдво), як наприклад: «**Ѣ Рѣтва Гна...**» (від Різдва Господнього) [5, с. 145–146]. Останні чотири рядки мають лише поодинокі літери, що через пошкодження не вдається виділити в слова.

Палеографія графіті в цілому відповідає графіці написання XII ст.:

<i>Літера з ознакою</i>	<i>Дата</i>	<i>Примітка</i>
А випукла з гострим верхом	1100 – 1450	
А з петлею з двома зламами	(1025 – 1260) – 1400	Ознака непевна, лише в одній з трьох літер
А з покриттям	(1025 – 1280) – 1320	
А з нижньою засічкою	1025 – (1160 – 1380) – 1450	Ознака непевна, лише в одній з трьох літер
А з подовженою спинкою	(1025 – 1200)/(1410 – 1450)	
Б з округлою петлею	1025 – 1120	Ознака непевна
Д подібне до А	1100 – 1200	
Є нахилена праворуч	(1025 – 1120) – 1240) – 1380	Ознака непевна
Є з відворотом ліворуч зверху	1025 – 1280	
Ж у вигляді «неповного жука»	(1025 – 1260) – 1450	
И з короткою верхньою засічкою	(1025 – 1400) – 1450	Ознака непевна, лише в одній з трьох літер
Л з покриттям зверху	(1025 – 1280) – 1360	
М з верхніми засічками	(1025 – 1280) – 1450	

Літера з ознакою	Дата	Примітка
М з петлею з двома зламами	1340 – 1450	Виключення
Р пряма з округлою петлею	(1025 – 1320) – 1360	Ознака лише в одній з трьох літер
Р з петлею кутом догори	(1025 – 1280) – 1380	Ознака лише в одній з трьох літер
Р з петлею кутом уперед	1140 – 1450	Ознака лише в одній з трьох літер
Р цілком у рядку	1025 – (1120 – 1320) – 1410	
Т з нижньою засічкою	1025 – (1120 – 1400) – 1450	Ознака лише в одній з трьох літер
У з фігурним завершенням спинки	1025 – (1180 – 1300) – 1450	Ознака непевна
Х цілком у рядку	1100 – (1140 – 1300) – 1450	
Підсумок	1100 – (1140 – 1200)	

Варто додати щодо діграфи **ОУ**. Її начертання в даному випадку відповідає періоду 1025–1160 за такими ознаками: **О** і **У** не зближені, графема літери **О** є звичайною [7, с. 190].

Наступне друге графіті на південній стіні включає поминальний надпис та хрест у колі (рис. 3). Надпис представляє класичну формулу (**Господи помози**) і в даному випадку може бути скороченням або недописаним молитовним зверненням. Транскрипція надпису: **ГИ ПО(М)**. Над скороченням **ГИ** можна побачити лінії, що можуть бути залишками титла. Поряд з ним є пошкодження, схоже до виносного **Д**. Наступне слово має деяку хаотичність написання і в ньому можна лише умовно виділити графеми літер. Єдиною чіткою літерою є перше **П**, далі можна виділити **О** та **М**. Літера **М** має деяку схожість до **Ж**. Якщо припустити таку варіацію, то тоді невизначені графеми в середині слова можуть бути лігатурами і надпис читається як **ГИ ПОМОЖ**. Однак заміна **помози** на **помози** в давньоруських графіті не простежується.

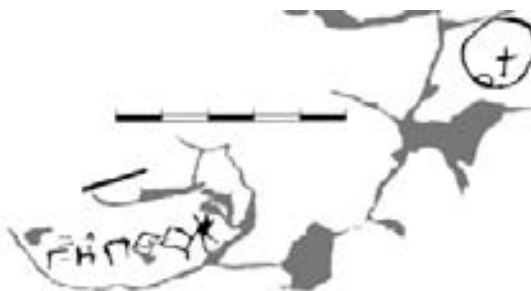

Рис. 3. Графіті №2

Палеографія визначається у двох хронологічних проміжках: друга половина XII – перша чверть XIII ст. або друга половина XIV – середина XV ст.

Літера з ознакою	Дата	Примітка
Г без бокової засічки	1025 – (1140 – 1220) – 1450	
О шириною як И або Н	1160 – (1360 – 1450)	
Підсумок	(1160 – 1220) – (1360 – 1450)	

У разі інтерпретації останньої літери як **Ж**, вона підходить під зіркоподібний тип в чотири замахи, що визначається в межах XIV–XV ст. [7, с.165]. Тоді ймовірно, що могла відбутися заміна літературного слова на певну діалектичну форму **помози**.

Хрест у круглій рамці знаходиться дещо осторонь від надпису. Він може бути як пов'язаним з ним, так і самостійною символічною молитвою.

Третє графіті з південної стіни, судячи з усього, є фрагментом тексту, що не зберігся (рис. 4). Це перший рядок, одне речення, що можна тлумачити як:

ВО СЕРЕДОУ Н(або К)ОВ(ОУ). Вірогідне прочитання: «**Во середу нову (?)**...». Можливо, це – фрагмент пам'ятного запису, однак релігійна інтерпретація також

не виключена. У праці І. І. Срезневського є зразок вживання подібного обороту: «**Потъщитесь вы на середу принести исправления ваша**» (Поспішіть ви в середу принести виправлення ваші) [5, с. 338]. Палеографічно графіті було визначено в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст., з ймовірним уточненням дати: друга – третя чверті XII ст.

Рис. 4. Графіті №3

Літера з ознакою	Дата	Примітка
В з перелом поза мачтою	(1025 – 1340) – 1400	
В з нижньою петлею кутом уперед	1025 – 1160	Ознака в одній з двох літер
Д з покриттям зверху	(1025 – 1280) – 1360	
Є правонаклонна	(1025 – 1120) – 1240) – 1380	Ознака в одній з двох літер
ОУ зі зменшеним О	(1025 – 1200) – 1220	
Р з петлею кутом догори	(1025 – 1280) – 1380	
Р з виступом зверху	1025 – 1280	
Р з маленькою голівкою	(1025 – 1200) – 1240	
Р широка й відкрита з заломом	1120 – 1280	Ознака непевна
Підсумок	1025 – (1120 – 1160) – 1220	

Рис. 5. Графіті № 4

Останні два графіті написані на північній стіні. Четверте, по загальній нумерації, є початком недописаної фрази чи самостійним словом (рис. 5). Транскрипція слова може бути така: **ПОНЄ(ВА)**. Запропоноване тлумачення надпису: «**Понєва(?)**» (гіпотетично – іменник, можливо, у значенні церковна завіса, плащаниця тощо), в якому остання графема є лігатурою (**ВА**), що не суперечить

датуванню графіті. Втім, вихідне слово «**понава**» хоч і пишеться через **малий юс**, але І. І. Срезневський наводить варіанти написання через **Є**.

Характерно, що у деяких київських написах заміна **малого юса** на **Є** (та навпаки) фіксується для XIII ст.

Можна також припустити, що остання літера могла бути **Д**, тоді графіті інтерпретується як **понед(ельник?)**. Автор статті схиляється більше до тлумачення графіті як «**понєва**», з уточненням, що слово **понєва** має також значення «з тих пір як» [6, с.1179].

Це здається більш вірогідним в контексті інших написів у Михайлівській церкві. Палеографічно графіті слід визначити у межах першої чверті XII – кінця XIV ст.

Літера з ознакою	Дата	Примітка
А випукла з гострим верхом	1100 – 1450	Ознака непевна
В з нижньою косою до мачти	(1140 – 1380) – 1450	Ознака непевна

Літера з ознакою	Дата	Примітка
В з нижньою петлею кутом уперед	1025 – 1160	Ознака непевна
Н з короткими нижніми засічками	1025 – 1400	
П з нижніми засічками	(1120 – 1380) – 1410	
Підсумок	(1120 – 1380) – 1400	

П'яте графіті з північної стіни є останнім зі знайдених (рис. 6). Незважаючи на значні тріщини, що частково перекривають графеми надпису, тут можна виділити 6 чітких літер. Транскрипція слова може бути така: **ВОСЕРЄ**. З огляду на це, графіті було прочитано як: «**Во сере(ду)**» (недописаний пам'ятний запис). Палеографічно воно датується у межах другої половини XII – початку XIII ст.

Літера з ознакою	Дата	Примітка
В з нижньою петлею кутом уперед	1025 – 1160	Ознака непевна
В з виступом угорі	(1025 – 1200) – 1280	
Є з язичком донизу	(1100 – 1400) – 1450	
Р криволінійна, з петлею кутом донизу	1160 – (1240 – 1450)	
Р з відкритою петлею, що не звужується	1025 – 1220	
Підсумок	(1160 – 1200) – 1220	

У разі подібної інтерпретації постає питання про зв'язок цього графіті з третім. Якщо прийняти беззаперечно написання **В** з нижньою петлею кутом уперед, дата напису визначалася би у межах 1140–1180 рр. Між іншим, початок напису схожий на третє графіті, що приблизно того ж часу. Не виключено, що в обох написах йшлося про одну подію, що відбулася «во середу».

На початку статті вже згадувалося про місцезнаходження виявлених графіті всього за 45–50 см від сучасної підлоги. У той же час в більшості давньоруських пам'яток найнижчі графіті знаходяться на висоті близько 100 см, тобто приблизно на висоті очей людини, яка стоїть навколішки. Напевно, таким є і рівень графіті Остерської божниці від первинної долівки, перекритої в наш час більш пізніми нашаруваннями. Серед іншого, це дозволяє припустити, що ретельне дослідження церкви може відкрити фрагменти фрески, що збереглися на її стінах нижче нинішнього рівня підлоги.

У цілому дані знахідки лише підтверджують перспективність пошуків графіті навіть у давно відомих науковцям пам'ятках. При цьому нововиявлені написи можуть бути досить численними. Так, окрім проаналізованих 5 графіті (XII–XV ст.), в Михайлівській церкві існує значний пласт пізніших надписів, що ще потребують окремого дослідження.

Знайдені надписи в Михайлівській церкві з Остра є важливим доповненням до давньоруської епіграфічної спадщини України. Подальші дослідження цієї пам'ятки можуть відкрити нові надписи і доповнити вже знайдені. Однак знахідка цих графіті також піднімає ряд важливих питань. Таких як: дійсний стан збереження пам'яток архітектури в Україні і їх фахового дослідження на предмет наявності непомічених раніше деталей тощо.

Окреме питання – стан самої пам'ятки, збереженої до сьогодні апсиди храму та її фресок. На липень 2016 року в середині апсиди було зафіксоване осипання

Рис. 6. Графіті №5

давнішого тиньку із залишками давнього живопису. Крім того, в храмі почали проводити періодичні богослужіння, що завдає окремої шкоди мікроклімату апсиди. Реставраційні докладки північної стіни руйнуються, південний контрфорс поступово з'їжджає зі схилом в урвище. Як відомо, реставрація фресок та залишків храму відбувалася в останній раз ще в радянські часи, сьогодні він потребує термінового здійснення принаймні відповідних протиаварійних заходів.

1. Гейда О. С. Церкви Остра у XVI–XIX ст. / Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.) / НКПІКЗ. – К., 2016 р. – С. 102–106

2. Коренюк Ю. О. Фрески кінця XI ст. церкви Михаїла в Острі. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/korenjuk/oster.html>

3. Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, І-90 ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; ред. т.: Л. Ганзенко, Р. Забашта, Т. Трегубова, Ю. Коренюк. – К., 2010. – Т. 2 : Мистецтво середніх віків. – С. 611–612.

4. История русского искусства. В 22 томах. Том 1. Искусство Киевской Руси IX – первой четверти XII века. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 489–490

5. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Том третий. – СПб., 1912. – 1684 с.

6. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Том второй. – СПб., 1902. – 1802 с.

7. Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг.) Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. Том X. – М., 2000. – 430 с.

Стаття посвящена находке древнерусских надписей на стенах Михайловской церкви (Юрьева божница) из города Остра и их эпиграфическому анализу.

Ключевые слова: эпиграфика, Древнерусская эпоха, древнерусские граффити, Юрьева Божница.

This article is devoted to the discovery of ancient Rus inscriptions on the walls of St. Michael's Church (Yurieva boznica) from city Oster, and it's of epigraphical analysis.

Keywords: epigraphic, Ancient Rus era, Ancient Rus graffiti, Yurieva boznica (shrine).

Сергій Шумило

ДО ІСТОРІЇ ІГУМЕНСТВА ПРП. ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО В МОНАСТИРІ СИМОНОПЕТРА НА АФОНІ ЗА НЕВІДОМИМИ РАНІШЕ АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ XVIII ст.

У статті вперше наводяться документи з архівів України та Афону, що підтверджують факти настоятельства прп. Паїсія в Афонському монастирі Симонопетра. Ці свідчення відкривають нові сторінки в історії як українського чернецтва на Афоні і в житті прп. Паїсія Величковського, так і спроб з його боку відновити на новому місці духовний центр слов'янського святогірського чернецтва, по суті – відтворити новий Русик після того, як історичний давньоруський святогірський Пантелеймонів монастир (Старий Русик) з середини XVIII століття перейшов до рук грецьких ченців.

Ключові слова: Афон, Свята Гора, Паїсій Величковський, монастир, Симонопетра, Русик, старчество, православ'я.

Через брак документальних джерел афонський період біографії видатного українського культурного і релігійного діяча, духовного письменника і подвижника XVIII ст. прп. Паїсія Величковського (1722 – 1794) є одним з найменш досліджених¹.

Основними джерелами щодо його життя та діяльності слугують його автобіографія, а також житіє. Останнє складене вже після смерті преподобного схимонахом Митрофаном².

Іл. 1: Монастир Симонопетра. Сучасний вигляд.
Фото Шумила С. В., 2015 р.

Проте автобіографія автором не була завершена. Вона закінчується перебуванням старця у Молдо-Валахії ще до його переїзду на Афон.

Найбільше відомостей, хоча й скупих, про перебування Паїсія на Афоні ми дізнаємось з його життя, укладеного уродженцем українського Переяслава і вихідцем із козацької сім'ї – схимонахом Митрофаном, який був найближчим учнем і келійником старця. На послух до нього в буковинській Драгомирні він поступив 1766 р., через два роки прийняв від нього чернечий постриг і виконував різні

послухи, зокрема, переписував книги святих отців у «скрипторії» преподобного. Загалом під духовним керівництвом старця він перебував близько 30 років. За дорученням братії Нямецького монастиря життя прп. Паїсія він писав по гарячих слідах, незабаром

© Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина».

після смерті наставника. Воно вважається найбільш достовірним, оскільки написане близьким учнем і келійником старця на основі особистих спостережень, розповідей самого преподобного та його сподвижників. Однак через те, що о. Митрофан сам не був очевидцем перебування старця Паїсія на Афоні, цей період не описаний ним досить докладно, і його опис може мати неточності, характерні для усного оповідання. Свою працю о. Митрофан так і не встиг до кінця виправити й відредагувати.

Після смерті схимонаха Митрофана в Нямецькому монастирі неодноразово робилися спроби завершити його роботу. Ще один учень прп. Паїсія — молдавський монах Ісаак — у 1815 р. за дорученням братства намагався доопрацювати й виправити текст о. Митрофана, однак і він не встиг завершити задумане. Тоді братія доручила вченому монаху Григорію (Даскалу, 1765–1834), згодом митрополиту Угро-Влахійському (канонізований Румунською Православною Церквою у 2005 р.), на основі праць отців Митрофана та Ісаака підготувати короткий життєпис старця. У 1817 р. його було видано румунською мовою в друкарні Нямецького монастиря під назвою «Коротка повість про життя блаженного отця нашого Паїсія». Крім того, існувало ще одне румунське житіє старця, складене монахом Віталієм, але воно довгий час лишалося невідомим у Нямецькому монастирі. Оскільки сильно скорочений о. Григорієм (Даскалом) текст життя не відображав у всій повноті духовний образ старця Паїсія, братство Нямецької обителі доручило ще одному учневі преподобного — ієросхимонаху Платону, який раніше був переписувачем при старці, на основі вже існуючих праць Митрофана, Ісаака і Григорія підготувати слов'янською компілятивну версію життя старця³. Вперше видана в Нямці 1836 р., вона була перевидана в 1847 р. в Москві за благословенням старців Оптиної пустині⁴. Саме цей життєпис став широко відомим у Російській імперії і згодом неодноразово перевидався. Водночас перший твір схимонаха Митрофана частково забувся і вперше повністю був перевиданий лише в 1986 р.⁵

Вагомий внесок у вивчення життєвого шляху та спадщини прп. Паїсія Величковського вніс відомий філолог-славіст і спеціаліст з історії культури Румунії проф. А. Яцимирський (1873–1925), а в наш час — видатний візантиніст, професор Фес-салонікійського університету та член-кореспондент Афінської академії А. Тахиаос, який опублікував на цю тему понад 20 праць⁶. Крім того, останнім часом вийшли дві нові книги, що містять маловідомі листи прп. Паїсія до Кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського та інші документи, які істотно доповнюють відомості про старця⁷.

Проте й досі в біографії старця Паїсія Величковського лишається чимало «білих плям» і недовомовленостей. Найменш дослідженим лишається афонський період його подвижництва. Як видно, головним джерелом свідчень про діяльність старця на Афоні є лише кілька версій життя подвижника, укладені вже після його смерті. Ні в автобіографії, ні в відомих раніше листах преподобного цей момент не знайшов свого відображення⁸.

Через брак документальних джерел фактично поза увагою дослідників лишився факт ігуменства прп. Паїсія в монастирі Симонопетра. Водночас, незважаючи на свою короткотривалість, він має важливе значення не тільки в біографії старця, а й в історії слов'янського чернецтва на Афоні. Як відомо, на цей час давньоруський Пантелеймонівський монастир (Старий Русик) уже був зайнятий греками, і осиротілі руські ченці не мали на Святій Горі власного самостійного монастиря⁹, гуртуючись в новоутворених на Святій Горі «малоросійських» Іллінському і Чорно-Вирському скитах, а також інших невеличких келійних обителях Афону¹⁰.

По суті, перехід прп. Паїсія до Симонопетра — це була спроба відновити обитель і таким чином перетворити її на новий центр руського чернецтва на Афоні, яке гостро потребувало відновлення власного самостійного монастиря¹¹.

Житіє прп. Паїсія Величковського, складене його учнем і келійником схимонахом Митрофаном, оповідає, що, коли заснований старцем на Афоні Іллінський скит не міг більше вміщати у своїх стінах усіх бажаючих бути там насельниками, преподобний з частиною братії перейшов у старовинний монастир Симонопетра на Афоні.

На жаль, свідчення про ігуменство прп. Паїсія в цій святогірській обителі вкрай скупі. З життя старця нам відомо лише, що «чесні святогорці порадили йому [Паїсію] взяти собі монастир Симонопетра. Обитель ця мала борги, і братство її було нечисленним. Блаженний подав про це прохання Собору і незабаром отримав його рішення з благословенням. Узявши половину братії, він переселився в монастир, а інших лишив у скиту. А коли по

*Ил. 2: Монастир Симонопетра. Сучасний вигляд.
Фото С. Шумила, 2015 р.*

недовгому часі позичальники почули, що в монастирі зібралося братство, то одразу ж приїхали вимагати борги, і блаженний, який не був винен, віддав їм 700 левів. Незабаром, боячись інших кредиторів, він залишив монастир і повернувся у скит»¹².

Як і в митрофанівському тексті життя прп. Паїсія, у всіх наступних версіях період ігуменства старця в афонському монастирі Симонопетра висвітлено вкрай скупо. В платонівському тексті є лише уточнення, що в Симонопетра прп. Паїсій «пробув тільки три місяці», а потім вимушений був залишити його під тиском турецьких позикодавців¹³.

Біограф старця Паїсія прот. Сергій Четверіков (1867–1947) доповнює¹⁴, що серед афонітів, які радили преподобному зайняти монастир Симонопетра, був Константинопольський патріарх Серафим II (Аніна), який жив на покої на Афоні¹⁵. Однак прот. Сергій не уточнює, з яких джерел він почерпнув цю інформацію. Подібних загадок ми не бачимо ані в інших житійних списках, ані в документах, з чого можна зробити висновок, що прот. С. Четверіков у даному випадку дещо доповнив біографію старця від самого себе.

Як би там не було, судячи з наявної стислої інформації, прп. Паїсій, хоч і пробув на посаді ігумена афонської обителі Симонопетра нетривалий час, все ж устиг надати їй досить істотну допомогу. Щоправда, борги монастирських попередників так і не дозволили старцю остаточно відновити обитель і перетворити її на новий центр слов'янського чернецтва¹⁶.

Донедавна науці не було відомо жодного аутентичного документа того періоду, що підтверджує факт ігуменства прп. Паїсія в монастирі Симонопетра. Всі свідчення про це, як уже зазначалося, ґрунтувалися лише на більш пізніх житійних текстах і свідченнях, написаних після смерті старця.

Справжньою сенсацією можна вважати виявлення Міжнародним інститутом афонської спадщини в Україні невідомого раніше оригіналу листа прп. Паїсія Величковського за 1763 рік, а також грамот колишнього Константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса) і Собору Святої

*Ил. 3: Монастир Симонопетра. Сучасний вигляд.
Фото С. Шумила, 2015 р.*

Гори з підписами ігуменів 20 афонських монастирів за 1762 рік¹⁷, в яких повідомляється, що рішенням загального «Священно-Духовного всієї Святої Гори Собору» обитель Симонопетра передана духівнику Паїсію Малоросу і його «малоросійському братству», як і «приходящих зъ російскихъ странъ ихъ Сѣчи Запорожской», «во вѣчнія роди»¹⁸.

Документи ці зберігаються серед матеріалів справи Київської духовної консисторії про приїзд до Києва з Афону в 1762 р. учнів прп. Паїсія ієродиякона Парфенія (Кармазіна)¹⁹ і ченця Гавриїла (Петки) для збирання пожертвувань по Україні та в Запорозькій Січі на відновлення обителі Симонопетра, названої в грамотах «Новим Вифлиємом». У них докладно описується перебування старця Паїсія Величковського з його «малоросійською» братією в цьому знаменитому афонському монастирі і причини їхнього вимушеного уходу звідти в подальшому²⁰.

Оскільки ці документи раніше не були відомими, зупинимось на їхньому розгляді більш докладно.

У листі прп. Паїсія Величковського до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) від 20 квітня 1763 р. з перших вуст ми дізнаємося про те, що монастир Симонопетра був переданий йому за рішенням Собору Святої Гори.

Як повідомляє старець, «*видящи соборъ Стыя Горы в малом нашем скитку оумноженія ради братіи великую тѣсноту, и тяжести ради во оном скиту воздуха крайнее здравіа ихъ разореніе, оусовѣтовали и приговорили были отдати намъ единъ опустѣлый монастырь именуемый Сѣмопетръ, бошаго ради общему нашему житію оутвержденія*»²¹.

Цей факт підтверджується і в грамотах як Собору святогірських монастирів, так і патріарха Кирила.

Так, у грамоті «Священно-Духовного всієї Святої Гори Собору» від 3 квітня 1762 року, зверненій до «Возлюблѣнныхъ Стыя Православновосточныя Грѣкороссійскія Цѣрквы сыновомъ, всѣмъ всякаго духовнаго и мирскаго чина христоимѣнитимъ людѣмъ, в прѣпрославлѣнной самодѣржавной Россійской Имперіи, въ Малой Россіи обрѣтающимся», повідомляється, що царська обитель Симонопетра, «*в превеликія долги, до десяти тысящей рублей впавши, в крайнее пришла запустѣніе немоущимъ бо братіямъ оная обители горкоє от займодавцовъ терпѣти нападеніе, гдѣ кто возмогъ розошлись, вся утвари и сосуды церковныя у займодавцовъ в залогахъ оставивши. И тако ирская прекрасная сія обитель, в крайнее, и риданію достойное, пришла запустѣніе, еже ми плачевными зряще очима, невозмохомъ понести сіе*»²².

Далі в грамоті повідомляється, що «*общимъ нашимъ священно-духовнымъ всея Святыя Горы соборомъ, ѿ общей ползѣ всѣхъ Стыхъ обителей, а найпаче за опустѣлой предреченной обители, по должности нашей промишляюще призвавшее честнаго во*

Лл. 4: Наскельні городи в монастирі Симонопетра. Сучасний вигляд. Фото С. Шумила, 2015 р.

Лл. 5: Монастир Симонопетра. Гравюра кін. XVIII ст.

ієромонасѣхъ духовника Паисія Малороссійца, во общежителномъ житіи искусна, при которомъ выше тридцати учениковъ в послушаніи при немъ общежителнѣ, на скиту Пандонраторскомъ²³ Святаго пророка Іліи пребывают, общимъ нашимъ совѣтомъ и приговоромъ соборнимъ отдали сей запусѣлій црскій предѣречонный монастырь, да будетъ ко утвержденнѣйшему ихъ общему житію, и приходящихъ зъ російскихъ странъ ихъ Сѣчи Запорожской ревностію монашества россияномъ. Да будетъ имъ, аки тихое и небурное пристанище во вѣчнія роди»²⁴.

Цей історичний документ підписали «вси предстоятели священныхъ мнстрей Святыя Аоонскія Горы» з прикладенням монастирських печаток. Як сказано в самому документі: «большаго ради вѣроятія, сію нашу данную имъ граммату, печатмы всѣхъ сиценныхъ всея Святыя Горы монастырей, утверждаемъ. Подписана сія подлѣнная граммота съ приложеніемъ на ней девятнадцати Аоонскихъ лавръ и монастырей печатей»²⁵. Зокрема, на грамоті стоять підписи і печатки «от всей братіи двадцати монастырей конх монастырей а іменно з Лаври, Івера, Хиландара, Кутлумуса, Дохіара, Зографа, Святаго Павла, Есфирмена, Рускаго, Гриоріата, Жінофа, Ватопеда, Діонисіата, Пантократора, Жіропотама, Симопетра, Каракала, Филаоея, Кастамоніта, и Ставреникити»²⁶.

Викладені в грамоті Собору афонських монастирів відомості підтверджуються і в супровідному листі до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) від 26 березня 1762 р., підписаному колишнім Константинопольським патріархом Кирилом V (Каракалосом)²⁷, який на цей час жив у Свято-Аннінському скиті на Афоні. Зокрема, патріарх Кирило у своєму листі повідомляє: «объявляю братству твоему яко по блсвенію нашему, общимъ всѣхъ всея Стыя Горы сиценныхъ монастырей началствующихъ отцъ приговору, царскій монастырь Сімопетръ великѣхъ ради долговъ запусѣлій отданъ есть на общее житіе дховнику Паисію Малороссу и его оученикам малороссамъ которыхъ при немъ болѣе тридцати имѣется, яко мужу чстну благоговѣйну наказанну и во общемъ житіи искусну»²⁸.

Іл. 6: Факсиміле Константинопольського патріарха Кирила V (Каракалоса) у Грамоті до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) від 26 березня 1762 р.

Також патріарх сповіщає, що монастир «въ великія долги впаде до десяти тысящей рублей, которыхъ не уплативши небѣзбедно имъ обитель оную содержать»²⁹.

Описуючи скрутне становище Симонопетрської обителі і новопоселеного в ньому «малоросійського» братства старця Паїсія, патріарх Кирило просить митрополита Арсенія сприяти в наданні матеріальної допомоги монастирю. Як повідомляється в листі, «того ради по благословенію нашему посилаемъ отъ общества оная ієродіаконъ Пароенія съ единымъ братомъ въ Малую Россію и въ Сѣчь испрошенія ради млстни отъ хрестолюбцовъ»³⁰.

Про посилання учнів прп. Паїсія Величковського до України і на Січ Запорозьку для збирання пожертвувань на відновлення монастиря Симонопетра і сплату боргів обителі повідомляється і в грамоті Собору афонських монастирів:

«Того ради, и оны, избравше отъ между себе честныхъ братій Пароенія ієродіакона,

и монаха Гавріла, послали в Малую Россію, и в Сѣчь Запорожскую, милостыны ради, ко искупленію долговъ монастырскихъ, /.../ да искупившися отъ долговъ святая сія црская обитель, будетъ во вѣчнія роды, отъ православнаго россійскаго народа ревностію Бжїею во Святую Гору монашества ради приходящихъ, в твердое извѣстное пребываніе, которое ваше богоугодное милосердное дѣло, всей Россіи будетъ в великое похваленіе, вамъ же в вѣчное в предреченной святой обители, яко новымъ ея ктитормъ, помяновеніе»³¹.

Серед іншого, в грамоті Собору пояснюються і причини, за якими «малоросійське братство» прп. Паїсія Величковського, постійно зростаючи чисельно, не могло більше залишатися в заснованому ними раніше Свято-Іллінському скиту:

*«Понеже [бо] и скитъ той Святаго пророка Илиі, в которомъ они доселѣ пребываютъ, тѣсноты своея, болѣе братіи отнюдь не вмѣщаетъ. Аще и болѣе отъ благоговѣнныхъ братій съ ними въ купѣ желаютъ общее житіе препроводити. Еще же скитъ той воздухъ и воду не здраву имѣя, к крайнему здравію ихъ приводитъ разоренію»*³².

Про труднощі і нестерпні умови перебування в Іллінському скиту свідчить в своєму листі і сам прп. Паїсій Величковський. Зокрема, він повідомляє: «в скиту нашемъ оумноженіа ради братіи ихъ же кромѣ мірскихъ послушниковъ до чотыредесяти, съ ними же и до пятидесять челоувѣкъ обрѣтается, крайнюю тѣсноту, злостраданіе отъ вредителнаго воздуха, за хлѣбъ и прочія нужніа потреби къ состоянію нашего общаго житія великое иждывеніе, и застяженіе сего всегдашнее братіи по разнымъ странамъ расточеніе»³³.

Як бачимо, в документах жодним словом не згадується про участь колишнього Константинопольського патріарха Серафима II (Аніна) у справі переселення прп. Паїсія до Симонопетра. Таким чином висловлене прот. Сергієм Четверіковим твердження не знайшло свого підтвердження.

Судячи зі знайдених документів, митрополит Київський Арсеній (Могилянський) жваво відгукнувся на отримані прохання зі Святої Гори. Зокрема, результатом розгляду звернень від Собору афонських монастирів і колишнього патріарха Константинопольського Кирила V було видання київським митрополитом грамоти від 17 липня 1762 року до «Христоименитымъ православнo-восточныя греко-российския Киевския церкви духовнаго и мирскаго звания чадамъ». Підтримавши ідею передачі монастиря Симонопетра на Святій Горі українським ченцям, він благословив посланцям прп. Паїсія Величковського збирати пожертви на відновлення та облаштування обителі по єпархіях і парафіях Київської митрополії. У грамоті, зокрема, зазначалося:

*«Общимъ всехъ всея Стыя Афонския Горы священныхъ монастырейъ началствующихъ отецъ приговору, царская обительъ преподобнаго Сумона, именуемая Сумопетръ и Новій Вифлемъ великихъ рады долговъ запустѣлая отдана есть на общее житіе духовнику Паисию Малороссу и его ученикамъ малороссамъ которыхъ при немъ болѣе тридесяти имѣется яко мужу честну благоговѣйну наказанну и во общемъ житіи искусну. А понеже де та обительъ по временнымъ обстояниемъ и по непостоянству вещей в великіе долги впаде до 10 тысячъ рублевъ которыхъ не уплативши небезбедно обительъ оную содержать. Того ради по благословенію его свѣти и патриарха писаний присланъ отъ общества Афонской Гори скита святого пророка (Илиі) іеродіаконъ Пароеній с еднымъ братомъ монахомъ Гавріломъ в Малую Россію и в Сѣчь Запорожскую испрошения ради милостыни отъ христолюбцевъ»*³⁴.

Благословивши збирання пожертвувань, митрополит Арсеній пише:

*«Отъ добротодателей милостинное подаяніе чрезъ одинъ годъ онѣмъ іеродіакону Пароенію и монаху Гаврілу испрашиватьъ позволили и во увереніе того сию нашу грамоту за рукою нашею при печати катедральной зъ инурозапечатанною книгою для вписанія в ней того подаянія и дательскихъ именъ к помяновенію ихъ в той обители преподобнаго Симона выжали с притвержденіемъ онымъ іеродіакону Пароенію и монаху Гаврілу в томъ испрошеніи никакова выматательства и наприиренія не чинить но поступать смиренно доброохотно безъ ималейшого соблазна»*³⁵. При этомъ в грамоте отмѣчается, что «въ Сечи Запорожской зъ сего грамотою той милостыни не испрашивать, по прошествіи сию нашу грамоту при доношеніи онымъ іеродіакону Пароенію и монаху Гаврілу намъ представитъ с показаніемъ коликое число той милостыни испрошено и в книгу записано будетъ»³⁶.

В іншому документі від 15 липня 1762 р. митрополит Арсеній пише:

«Из допроса оного ієродіакона Пароенія сумнителства никакова за нимъ в томъ не оказалось. Для того изъготовивъ позволительную имъ ієродіакону и монаху испрашивать в епархіи нашей, кромѣ Сѣчи Запорожской, чрезъ одинъ годъ милостиню на искупленіе оной именуемой Симопетръ обители предложитъ намъ к подписанію и книгу для вписанія подаянія и подателей именъ к всегдашнему их в той обители помяновенію изъ канторы нашей за надлежащею скрѣпою выдать»³⁷.

Про те, наскільки успішно була місія посланих прп. Паїсієм ченців до України, ми можемо судити з листа прп. Паїсія Величковського до митр. Арсенія (Могилянського) від 20 квітня 1763 р., в якому афонський старець дякує київському владиці за надані допомогу і сприяння:

«И послали были мы къ вашему преосвященству от общества нашего чстнаго ієродіакона Пароенія, съ монахом Гавріилом, съ молителною от стѣйшаго патріарха Константинопольскаго кур Курілла къ вашему преосвященству грамотою, о преподаніи блсвнїа преосвященства вашего о испрошеніи млстни от хрстолюбцовъ, о искупленіи тяжкихъ долговъ въ няже оная обитель по обстоянію ннѣшнего времени впаде, на которое стѣйшаго патріарха моленіе, и преподали преосвященство ваше реченному ієродіакону блсвнїе, по епархіи преосвященства вашего испрашивать от хрстолюбцовъ млстню. За которое премилосердїйшее архіпастврства вашего къ намъ оубогимъ показанное благодѣяніе. Самъ точію архіерей грядущіхъ блгъ Хрстосъ снъ и слово Бжїе можетъ вамъ со всѣми любящими его въ будущемъ блжнствѣ достойную воздати мзду»³⁸.

Іл. 7: Лист прп. Паїсія Величковського до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) від 20 квітня 1763 р.

Проте далі в листі на ім'я митрополита Арсенія прп. Паїсій Величковський повідомляє, що, поживши зі своїм братством в обителі Симонопетра деякий час, вони змушені були покинути її і знову повернутися в Іллінський скит. Лист написано старцем вже з цього скиту. Це єдиний на сьогоднішній день документ, написаний прп. Паїсієм на Афоні. Зокрема, преподобний в ньому повідомляє:

«Егда же преживше тамо чрезъ нѣколько мѣсяцей, оувидѣхомъ съ коликою бѣдностію и лостраданіемъ под властію иновѣрныхъ содержатся здешніи монастыри, размотрѣхомъ,

яко не точію весма невозможно нам яко странным въ здѣишней странѣ мнстыр содержа-ти но и полѣтъ нашей душевной отнюдъ противно, ово яко братіи въ раз[ли]чныя страны мало не вѣмъ должно мстни ради расточатися, что нѣмоцнымъ душею съ немалымъ ихъ душевнаго оустроенія было бы разореніемъ, овоже яко непрестаннымъ отвсюду бѣдамъ и напастемъ отъ иновѣрныхъ находящимъ, нужда бы была и на судъ къ нимъ приходити и оунихъ судитися, паче же отъ ихъ неправдосудія всегдашнюю обиду терпѣти, овоже яко и вся грунта монастырскія отъ нихъ же хлѣбъ мнстры приходять съ неизреченными напастми и бѣдами и превеликимъ изжыденіемъ едва бы возможно содержати, моимъ же яко намъ страннымъ и отнюдъ бы было невозможно. Сія вся еще же и множайшая неудобства яже въ маломъ сѣмъ писанійце невозможно представити оусмотрѣвши, еще же и самымъ дѣломъ и искусомъ отъ иновѣрныхъ обители оная заимодавцевъ возмнѣвшихъ акибы мы совершеннѣ оуже мнстыръ воспріяли, безчеловѣчное нападеніе, и что имѣхомъ къ нужному нашему препитанію отятіе пострадавшие, едва возмогахомъ, на первый нашъ скитъ въ самое зимное время съ немалымъ злостраданіемъ возвратитися, и пришедши предъ соборъ Стогорскій о содержаніи онаго мнстры такихъ ради неудобствъ совѣршеннѣ отпреклися»³⁹.

Далі прп. Паїсій пише, що на Афоні для розгляду скрутного становища, яке спіткало його братство, було скликано спеціальний Соборъ святогірськихъ монастирівъ, який благословивъ старцю і його учнямъ, аби не згубити розпочату ними справу, заснувати новий монастир у земляхъ Молдовалахії, під захистомъ молдавськихъ православнихъ господарівъ. Якъ пише прп. Паїсій:

«Ко оутверждѣнію общаго нашего житія въ такомъ множествѣ братіи, и боящеся да не будетъ сего ради крайнее онаго разореніе возложихомся вси обще на промыслъ Бжій, и совѣтъ о нашемъ житіи составили, вси единомушнно произволихомъ Бгу намъ поспѣшествующу изшедши отъ Стыя Горы избрати въ Волоской Земли безмолвное и оудаленное отъ мира мѣсто (яковыхъ много въ оной земли и имѣется) да тамо сѣдши могли бы и своими трудами воздѣловающе землю оудобнѣйшее себѣ препитаніе имѣти, и возмогло бы и толикими трудами составленное наше общее пребываніе къ болішему прійти оутвержденію»⁴⁰.

Отримавши таке благословення від Собору афонськихъ монастирівъ, старецъ Паїсій за порадою такожъ звернувся до колишнього Константинопольського патріарха Кирила V, який на цей часъ перебувавъ на покої въ святогірському скиті св. Анни. Останній такожъ благословивъ переїздъ братства прп. Паїсія до Молдовалахії, відповівши наступне:

«Бгъ вѣсть елико мы желаемъ, да оутвердится, а не разорится сіе ваше общее житіе, а понеже яко же и самы разсуждаемъ, яко сіе стоє мѣсто видно оутвержденія вашего житія во множествѣ братіи руки не подаєтъ, Бгъ сей вашъ єсть совѣтъ, Бгъ васъ да оукрѣпитъ и поможетъ, Бжїє благословеніе, и наше архіпастьрское да будетъ съ вами»⁴¹.

З цього питання зберігся і листъ патріарха Кирила V до митрополита Арсенія (Могилянського) від 4 квітня 1763 р., в якому вінъ уточнює суть того, що сталося:

«Предъ симъ писали мы къ вашему преосищенству, чрезъ нѣкоторого іеродіакона Пароенія что какъ изъ общаго согласія всехъ во Святой Афонской Горѣ жителствующихъ отцовъ приговорено учредить общежителный монастырь прозываемый Сумоновскій и отдать его вѣдомство всечестному іеромонаху Паисію съ братією его; то такъ и учинено. А понеже онъ Паисій зъ братією проживши в томъ монастырѣ нѣсколько мѣсей, усмотрѣли себѣ великой вѣдѣ въ душевномъ спасеніи. Которой изъ троихъ причинъ послѣдоваль. Первая, что невѣрній народъ со всѣхъ сторонъ жестоко стужаль имъ объ отдаче долговъ въ которія тотъ монастырь вѣвязался. Другая что монашествующіе тамо изъ монастыря повиходили въ близкіє села и тамъ начали жить зъ мирскими лицами изъ жєнами, а третое познали что ежели примутся тѣмъ монастыремъ владѣть, то конечно принуждєни будутъ разорыть монашескій общежителный уставъ и тѣсное житіе; для сыхъ причинъ они того монастыря отказались, а избрали себѣ полезнѣе искать мѣста спокойного монашеству приличного и отъ многихъ попеченій и неспокойствъ свободного да держатъ монастырской уставъ и жестокое житіе»⁴².

З цього листа ми дізнаємося, що, крімъ непомірнихъ боргівъ обителі Симонопетра передъ турецькими кредиторами, у «малоросійського братства» прп. Паїсія, яке оселилося в монастирі, виникла й інша проблема – попередні насельники обителі, які

на той час розбіглися по довколишніх селах, дізнавшись про відновлення монастиря прп. Паїсієм, судячи з усього, стали висувати якісь свої претензії і вимоги, що серйозно загрожувало порушенням сформованого в громаді старця порядку і устрою. З цієї причини, щоб у братстві не почався розлад і воно зовсім не розпалася, прп. Паїсій і зважився перевести його в більш усамітнені й спокійні на ті часи ліси Буковинських Карпат в Молдовалахії.

У своїх листах і прп. Паїсій, і патріарх Кирило просять митрополита Арсенія (Могилянського) дозволити посланим з Афону задля збирання милостині ієродиякону Парфенію (Кармазіну) і ченцеві Гавриїлу (Петку) відбути в Молдовалахію до нового місця перебування братства, а також дозволити їм привезти з собою зібрані ними пожертви, *«собранное от подаянїя хрстолюбцѡв, къ помощи и оутвержденїю нашего общаго пребыванїя къ обществу нашему принести»*⁴³.

Водночас у справі зазначається, що, зібравши милостиню по парафіях Лівобережної України, посланці прп. Паїсія вирушили на Запорозьку Січ, звідки вже не поверталися до Києва і не повідомили митрополита про розмір зібраних пожертвувань. Зокрема, у відповіді патріаху Кирилу митрополит Арсеній повідомляє, що *«коликое же число имъ то[ї] милостыни испрошено, въ томъ д[оно]шенїи, какъ должно было, не объявил онъ потому требовано от него по оной въ которую подаянїе записыва[ють] книги, токмо онъ Пароенїй той кни[зи] не предявилъ и уже какъ извѣстно учинилось съ Кїева въ Запорожскую Сѣ[чѣ] отправился, имѣя отътоль возв[ерну]тись къ пославшимъ его, и потому сколько имъ Пароенїемъ той милости[ни] испрошено, неизвѣстно»*⁴⁴.

Також київський митрополит уточнює, що всі зібрані в Україні кошти він благословляє передати на облаштування братства прп. Паїсія на новому місці в Молдовалахії: *«аще что собрано, тая да достанется вся въ пославшимъ въ облегченїе ихъ нуждѣ»*⁴⁵.

Про те, що зібрані на відновлення монастиря Симонопетра пожертвування в подальшому були доставлені в нову обитель старця Паїсія в Драгомирні, ми дізнаємося з інших, більш пізніх документів. Так, в протоколі допиту посланця прп. Паїсія, колишнього насельника Афонського Іллінського скиту, а на той час вже драгомирського ченця Гавриїла (Петки) від 17 лютого 1769 р. повідомляється, що в 1764 р., зібравши на Запорозькій Січі пожертвування, він відвіз їх до о. Паїсія на Буковину в Драгомирнський монастир, куди на той момент з Афону вже переселився преподобний зі своїм братством⁴⁶.

Про долю зібраних у цей період пожертвувань ми дізнаємося також із листа прп. Паїсія Величковського вже з Драгомирні до Кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського за червень 1768 р., де він зазначає: *«Имеюще ми въ незабвенной памяти премногая благодеяния отъ васъ Милостевейшихъ благодетелей нашихъ, якоже прежде въ святой Афонской Горѣ намъ суцимъ соделанная, такожже и преселишимся оттуду Божїимъ изволенїемъ въ Молдовлахійскую Землю ныне убожеству и бедности нашей делаемая, нижайше благодарствуемъ и благодарить навсегда словомъ и сердцемъ за таковое ваше убогому общежителству нашему милостивное благотворение и благодарное благопризрителство не престанемъ»*⁴⁷.

Ще один важливий документ, який містить чергове унікальне свідчення про перебування прп. Паїсія в Симонопетра, зберігається в самій обителі на Афоні⁴⁸. За люб'язного сприяння ігумена монастиря Симонопетра архімандрита Єлисея та духівника обителі о. Макарія⁴⁹ автору цих рядків удалося отримати доступ до нього та сфотографувати.

Цей документ — монастирський «Кодекс А», який зберігає свідчення про найважливіші події в житті обителі, що мали місце між 1620 і 1800 рр.⁵⁰ Вони відображені у вигляді досить коротких записів грецькою. Рукопис, написаний близько 1800 р., складається з П+294 сторінок у палітурці розмірами 21×15 см. Частина аркушів лишилася незаповненою, деякі постраждали від вологи, через що прочитати їх неможливо. У 1988 р. архівіст монастиря Симонопетра здійснив повну транскрипцію Кодекса грецькою мовою.

На сторінці 68 рукопису коротко повідомляється про прибуття в монастир Симонопетра старця Паїсія Величковського разом із братією числом 35 чоловік — зі

скиту пророка Іллі, який став затісним для їхньої громади, що розрослася⁵¹.

Автор запису (грецький чернець), мабуть, мав лише опосередковані свідчення про цю подію, як і про самого преподобного, оскільки називає старця Паїсія «сербом» і не вказує, скільки часу вони залишалися в обителі та з якої причини покинули її.

Разом з тим Кодекс повідомляє точну дату прибуття прп. Паїсія в Симонопетра — 15 квітня 1762 р., чого немає в житіях старця, складених схимонахом Митрофаном, отцями Ісааком і Платоном, а також в інших джерелах і дослідженнях.

Ці документальні свідчення, хоч і короткі, є важливим доповненням до вищезгаданих документів, віднайдених в українських архівах.

З огляду на цінність цього свідчення, наведемо його повністю (транскрипція тексту запису подається зі збереженням орфографії оригіналу):

1762. Ἀπριλίου 15

+ ἦλθεν ὁ πνευματικὸς παπὰ Παῖσιος· σέρβος με τοὺς καλογέρους τοῦ μήαν τραντεπενταρία καλογέρους μαζί του οπου ἐκάθουνταν εἰς τον προφητην Ἰλῆαν εἰς την σκύτην την παντοκράτοριν· καὶ ἐμπήκεν εἰς τὸ μοναστηρίον μας· να καθῆσι παντοτινὰ να το φυλάξῃ· μόνον τὸ ἄφησεν καὶ ἔφηγεν ἡς τὴν Μπουδανῆα· καὶ φεύγωντας αὐτὸς ἐκκλήστικεν το μοναστήρι καὶ το ἐξουσίαζεν ἡμεγάλη Μέσι⁵².

У перекладі українською це повідомлення звучить так:

«1762, квітня 15, прийшов духівник отець Паїсій серб зі своїми ченцями, числом тридцять п'ять. Вони подвизалися у Пророка Іллі скиту Пантократоровому і приїхали в наш монастир, аби поселитися в ньому навіки, доглядати його та керувати ним як господарі. Але не зміг, залишив його й пішов у Молдавію. Після його від'їзду монастир закрили і ним керувала Велика Середина [Протат Святої Гори]».

На жаль, на цьому монастирські джерела про перебування старця Паїсія в обителі Симонопетра вичерпуються. Далі укладач Кодексу переходить до опису подій, коли ігуменом монастиря став якийсь папас Іоасаф з Мітіліні, який продовжив виплачувати борги обителі, повертати її подвір'я та відновлювати обитель, а також повернув монастирську святиню — руку святої Марії Магдалини, яка після викрадення піратами зберігалася в Тріполі.

Лл. 8: «Кодекс А» з бібліотеки монастиря Симонопетра на Афоні. Фото С. Шумила, 2015 р.

Лл. 9: Сторінка в «Кодексі А», де повідомляється про прп. Паїсія Величковського

Лл. 10: С. В. Шумило та духівник монастиря Симонопетра на Афоні ієромонах Макарій у бібліотеці обителі розглядають перші видання «Філокалії», видані прп. Паїсієм Величковським. Фото 2015 р.

Лл. 11: Фрескове зображення прп. Паїсія Величковського в кафоліконі монастиря Симонопетра на Афоні. Сучасний вигляд. Фото С. Шумила, 2015 р.

фінансово-матеріальних проблем обителі, що дозволило їй у майбутньому відродитись до нового життя⁵⁴.

І донині в монастирі Симонопетра глибоко шанують пам'ять їхнього колишнього ігумена прп. Паїсія Величковського. У приділі головного соборного храму (кафолікону) обителі по праву сторону міститься фрескове зображення преподобного.

Так само і у трапезній монастиря одна з фресок зображає преподобного на повний зріст. Поряд із нею — зображення іншого афоніта та основоположника давньоруського чернецтва — прп. Антонія Києво-Печерського.

На день пам'яті прп. Паїсія в монастирі відправляється на його честь особлива служба, складена гімнографом обителі, духовним сином афонського старця Паїсія (Езнепідіса, † 1994) ієромонахом Афанасієм Симонопетритом. Крім

Проте й така коротка згадка, як уже було сказано, має важливе значення у питанні підтвердження факту ігуменства старця Паїсія в монастирі Симонопетра та його спроб відновити на новому місці духовний центр слов'янського чернецтва на Афоні, по суті — відновити новий Русик після того, як історичний давньоруський святогірський Пантелеймонів монастир у середині XVIII ст. перейшов до грецьких монахів⁵³.

Як уже зазначалося, прп. Паїсій, хоч і пробув на посаді ігумена афонської обителі Симонопетра нетривалий час, все ж устиг надати їй дуже істотну допомогу, сплативши кредиторам монастиря значну частку боргу. Завдяки цьому була вирішена частина

Лл. 12: Фрескове зображення прп. Паїсія Величковського в трапезній монастиря Симонопетра на Афоні. Сучасний вигляд. Фото С. Шумила, 2015 р.

того, в бібліотеці монастиря зберігаються два томи першого видання «Філокалії», перекладені слов'янською прп. Паїсієм⁵⁵.

Виявлені Міжнародним інститутом афонської спадщини в Україні згадані документальні свідчення є цінним доповненням до життєвої старця Паїсія. Більш того, лист прп. Паїсія за 1763 р. – це найстаріший на сьогоднішній день з відомих листів старця і єдиний, написаний ним не з Молдавії, а ще під час перебування на Святій Горі. Цей лист, як й інші документи, що стосуються згаданої справи, відкривають абсолютно невідомі досі сторінки як життя старця на Афоні, так і його тісних зв'язків із Україною і Запорозькою Січчю, а також ігуменства в монастирі Симонопетра. Як уже було сказано, всі відомості про перебування старця в Симонопетрі раніше базувалися винятково на розповідях оо. Митрофана, Ісаака, Григорія та Платона, достовірність яких не представлялося можливим перевірити через відсутність підтверджуючих їх джерел. Тепер же цей факт біографії подвижника не викликає сумнівів.

1. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. – Киев – Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – С. 66-92; *Шумило С. В.* Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С.В. – К.: Видавничий відділ УПЦ, 2016. – С. 12-64; *Шумило С.В.* Новые архивные документы, подтверждающие настоятельство прп. Паисия Величковского в келье св. Константина и монастыре Симонопетра на Афоне // Обсерватория культуры. – М., 2016. – Т. 13, № 3. – С. 377-383; *Шумило С.В.* Малоизвестные факты биографии прп. Паисия Величковского во время пребывания его на Афоне (по архивным источникам) // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 3-4. – Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2016. – С. 175-185.

2. Anthony-Emil N. Tachiaos. The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794). – Thessaloniki, 1986. – С. 106; *Преподобный Паисий Величковский.* Житие и избранные творения. – Серпухов: Наследие Православного Востока, 2014. – С. 223.

3. Жгун П. Б., Жгун М. А. Схиархимандрит Паисий (Величковский) Нямецкий // Prin ortodoxie și umanism spre reintegrarea Moldovei. Materialele Conferinței Științifico-Teologice. – Chișinău, 2008. – С. 28–29.

4. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского с присовокуплением предисловий на книги св. Григория Синаита, Филофея Синайского, Исихия Пресвитера и Нила Сорского, сочиненных другом его и сопостником, Старцем Василием Поляномерульским, о умном трезвении и молитве. – Москва, издание Козельской Введенской Оптиной Пустыни, 1847.

5. Anthony-Emil N. Tachiaos. The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794). – Thessaloniki, 1986.

6. Тахиаос А.-Э. Предварительный список полной библиографии о св. Паисии Величковском // Cyrillomethodianum, 1993-1994, 17–18. – С. 212–227.

7. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... – 128 с.; Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С.В. – К., 2016. – 208 с.

8. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... – С. 74-92; Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія... – С. 12-14, 44-47.

9. Григорович-Барський В. Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. – К.: Основи, 2000. – С. 624–625.

10. Шумило С. В. 1) «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий

скит «Черный Выр» на Святой Горе. – К., 2015. – С. 29-32; 2) Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон: Свято-Пантелеимонов монастырь на Афоне, 2016. – С. 214-246.

11. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... – С. 74-92.

12. Anthony-Emil N. Tachiaos. The Revival... – С. 106; Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения. – С. 223.

13. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – С. 35.

14. Четвериков С., прот. Молдавский старец Паисий Величковский. Его жизнь, учение и влияние на православное монашество. – Минск, 2006. – С. 124.

15. Серафим II Аніна (грецьк. Πατριάρχης Σερραφείμ Β), Константинопольський патріарх (1757–1761). Народився наприкінці XVII ст. в м. Дельвіна в албанській родині. З 8 жовтня 1746 р. був митрополитом Филиппопольським (нині Пловдив). 22 липня 1757 р. обраний патріархом Константинопольським. У 1759 р. встановив 30 листопада свято на честь святого Андрія Первозванного, а в 1760 р. першим дав дозвіл св. Космі Етолійському розпочати місіонерські поїздки Фракією. У 1759 р. запросив Євгенія (Булгаріса) реформувати Патріаршу гімназію в Константинополі. За антитурецькі настрої був скинутий турками з Константинопольської патріаршої кафедри 26 березня 1761 р. й засланий на Афон, де поселився в келії Серай, майбутньому руському Андріївському скиту. Підтримував теплі стосунки з прп. Паїсієм Величковським. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 років підтримував ідею створення православної держави на Балканах і в 1769 р. закликав грецьке населення повстати проти турків. Після провалу повстання в 1776 р. через переслідування з боку турків мусив переїхати до Російської імперії, де поселився на батьківщині прп. Паїсія Величковського – Полтавщині, в козацькому Мгарському монастирі, де й помер 7 грудня 1779 р., там і похований.

16. Четвериков С. Згад. праця. – С. 124.

17. Шумило С.В. Малоизвестные факты биографии прп. Паисия Величковского во время пребывания его на Афоне (по архивным источникам) // Афонское наследие: Научный альманах («The Athonite Heritage», a Scholar's Anthology). Вып. 3–4. – Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2016. – С. 175-185.

18. ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 3443. – Арк. 6.

19. Судячи з матеріалів справи, ієродиякон Парфеній (Кармазін) в минулому був уродженим козаком Омелницької сотні Миргородського полку. Спочатку став послушником у Півгородській обителі, а на четвертий рік послуху був переведений до Київського Пустельно-Микільського монастиря, де через півроку пострижений (в 1752 р.) настоятелем обителі архім. Назарієм (Солониною) в рясофор з ім'ям Памфіл. Через рік новим настоятелем архім. Никифором (Грибовським) пострижений у мантию з ім'ям Парфеній, а в 1754 р. київським митрополитом Тимофієм (Щербацьким) висвячений у сан ієродиякона. Потім перейшов до Свято-Миколаївського Пустельно-Медведовського монастиря на Правобережній Україні, а звідси з благословення ігумена Віссаріона в 1758 р. вирушив на Афон, де 6 серпня того ж року був «принятъ в вишепомянутий скитъ Святаго пророка Ілїи подсудственній монастирю Пантократорскому того скита начальникомъ и духовникомъ Паисіємъ Малороссомъ».

20. Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія... – С. 44-64.

21. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25.

22. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 5зв.-6.

23. *Треба*: Пантократорському, Пантократор.

24. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 6.

25. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 7.

26. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 10, 15зв.

27. Кирило V (Каракалос) – Константинопольський патріарх з 1748 по 1751 рр. і з 1752 по 1757 рр. Народився напри. XVII ст. В 1737 р. був обраний митрополитом Меленойконським у Македонії, а в 1745 р. переведений на Нікомидійську єпархію

в Малій Азії. Брав участь в скинненні патр. Паїсія II (Кюмуржиоглу), місце якого і зайняв 28 вересня 1748 року, але в червні 1751 р. усунутий з кафедри. Головними опонентами патр. Кирила V були єпископи патріархату, яких він обклавав податками. У 1751 р. він заборонив єпископам, що входили до складу Синоду, проживати в Константинополі, зобов'язавши їх повернутися у свої єпархії. У 1749 р. підтримав створення на Афоні чернечої академії «Афоніада», запросивши до викладання в ній Євгена Булгаріса (пізніше на поліг на його відстороненні). Також він ініціював реформування в Грецькій Церкві чиноприйому в православ'я, наполягаючи на застосуванні акривії і перехрещення до тих, хто приєднується з інших християнських деномінацій (католиків, вірменів, лютеран). Після його скинення на патріаршу кафедру знову повернувся патр. Паїсій II, але в результаті спровокованої прихильниками Кирила V смуги і підкупу османських чиновників у Стамбулі той був незабаром низведений, а на його місце 7 вересня 1752 р повернувся Кирило. Намагався протистояти посиленню філокатоліцьких настроїв всередині патріархату, для чого пішов на радикальні заходи – запровадження перехрещування всіх неправославних при прийнятті до православ'я. Також він видав книгу «Відмова від окроплення», в якій засуджував поширені на Заході «обливальну» і «окроплевальну» форми хрещення, наполягаючи, подібно до російських старообрядців, на дотриманні лише трикратного занурення. Ці дії викликали опір Синоду єпископів патріархату, які 28 квітня 1755 р. скликали Собор, на якому піддали різкій критиці книгу Кирила і засудили повторне хрещення над тими, хто приєднується до православ'я. У відповідь патр. Кирило оголосив дії єпископату неканонічними, розпустив Синод і відправив ієрархів у їхні єпархії, а також видав послання, відоме під назвою «Анафема тим, хто приймає папські таїнства». Потім, разом з Олександрійським патріархом Матвієм Псалтом і Єрусалимським патріархом Парфенієм Афінянином він підписав документ, в якому «обливальне» хрещення оголошувалося неприйнятним і «єретичним». В результаті виниклого протистояння і смуги 16 січня 1757 року на Константинопольському Соборі єпископів патр. Кирило V був усунутий з кафедри і позбавлений сану. Його наступником став Каллінік IV (Маврикій), який скасував повторне хрещення над католиками і вірменами. Після скинення экс-патріарх оселився в Свято-Аннїнському скиту на Афоні. Тут він виступив головним ініціатором гонінь проти ісихастського руху отців-коллівадів, на полігши на накладенні на них заборон і вигнання з Афону. У 1774 р. під його головуванням в монастирі Кутлумуш було скликано собор, який засудив отців-коллівадів як «єретиків» і звернувся до Синоду Константинопольського патріархату з вимогою відлучити їх від Церкви, що і було виконано новообраним патріархом Софронієм II (1774-1780). В результаті вчинених гонінь багато старців-коллівадів змушені були покинути Афон, серед них ректор богословської академії Афоніада св. Афанасій Парійський (1721-1813), свт. Макарій Коринфський (1731-1805) та інші, завдяки чому їхні ідеї поширилися вже по всій Греції. Лише на початку XIX ст. були зняті всі несправедливі звинувачення проти старців-коллівадів, а їхнє вчення визнане істинно-православним. Головний противник і гонитель коллівадів экс-патріарх Кирило V помер на Афоні 27 липня 1775 р. незабаром після проведення Кутлумуського антиколлівадського собору. Контакти патр. Кирила V з прп. Паїсієм Величковським і листи на його підтримку до України і на Запорозьку Січ датуються періодом до початку антиколлівадської смуги.

28. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 3.
29. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 3.
30. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 3.
31. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 6зв-7.
32. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 6-6зв.
33. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25.
34. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 15.
35. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 15зв
36. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 15зв-16.
37. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 13зв-14.
38. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25.

39. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25.
40. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25.
41. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25.
42. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 32-32зв.
43. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 25зв.
44. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 37.
45. ЦДІАУК. Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3443. – Арк. 37.
46. К истории обителей Паисия Величковского // Киевская Старина. – 1894. Т. XLV. – С. 348–350; Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... – С. 16-17, 33-34, 40.
47. ЦДІАУК. Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 35.
48. Шумило С. В. 1) Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... – С. 83-87; 2) Малоизвестные факты биографии прп. Паисия Величковского во время пребывания его на Афоне (по архивным источникам)... – С. 175-185.
49. *Иером. Макарий Симонопетрский: «Жития святых — это высокий идеал, который каждый призван преломить через свою призму»* // Русский Афон, православный портал. Сетевой ресурс. URL: <http://www.afonit.info/monitoring-smi/ierom-makarij-simonopetrskij-zhitiya-svyatykh-eto-vysokij-ideal-kotoryj-kazhdyj-prizvan-prelomit-cherez-svoyu-prizmu> (дата обращения: 14.12.2014).
50. Архів монастиря Симонопетра на Афоні. Рукопис «Кодекс А». – 1800. – II+294 с.
51. Там само. – С. 68.
52. Архів монастиря Симонопетра на Афоні. Рукопис «Кодекс А». – 1800. – С. 68.
53. Григорович-Барський В. Згад. праця. – С. 624–625.
54. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь... – С. 74-92; Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія... – С. 61.
55. Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія... – С. 64.

В статье впервые приводятся документы из архивов Украины и Афона, подтверждающие факты настоятельства прп. Паисия в афонском монастыре Симонопетра. Эти свидетельства открывают новые страницы в истории как украинского монашества на Афоне и в житии прп. Паисия Величковского, так и попыток с его стороны восстановить на новом месте духовный центр славянского святогорского монашества, по сути — воссоздать на Афоне новый Русик после того, как исторический древнерусский святогорский Пантелеимонов монастырь (Старый Русик) к середине XVIII века перешёл в руки греческих монахов.

Ключевые слова: Афон, Святая Гора, Паисий Величковский, монастырь, Симонопетра, Русик, старчество, православие.

The article focuses on the documentary evidence from the archives of Ukraine and Athos are provided for the first time, confirming facts of rector of St. Paisius Velichkovsky in the Simonos Petras Athos monastery. These evidence open a new page in the history of Ukrainian monachism on Mount Athos and in the life of St. Paisius Velichkovsky, who attempted to restore spiritual center of the Slavic Svyatogorsk monastic life in a new location, in fact – to recreate new Russikon on Mount Athos after the fact that historic oldrussian Svyatogorsky Panteleimon Monastery (Old Russikon) passed into the hands of the Greek monks in the middle of the XVIII century .

Keywords: Mount Athos, Holy Mountain, St. Paisius Velichkovsky, monastery, Simonos Petras monastery, Russikon, eldership, Orthodoxy.

Автор висловлює подяку Віталію Анатолійовичу Ткачуку та Олександрі Михайловичу Пономарьову за допомогу під час підготовки статті.

Микола Тимошик

ПЕТРО ОГІЄВСЬКИЙ ІЗ ДАНИНИ: СВЯЩЕНИК, ЖУРНАЛІСТ, ПРОПОВІДНИК, ПИСЬМЕННИК

Уперше на основі архівних матеріалів та публікацій рідкісних періодичних видань XIX ст. досліджено життєвий і творчий шлях священика, журналіста, проповідника і письменника-байкаря із Чернігівщини Петра Огієвського.

Про непересічний талант цієї маловідомої особистості свого часу писав відомий діяч українського відродження Олександр Кониський.

Детально досліджена священича діяльність, яка розпочалася 1837 року в селі Данина Ніжинського повіту і тривала там 20 літ. Підкреслюється значення цього на той час високодуховного села у формуванні й розвитку інших талантів молодого священика.

Тут він став записувати прислів'я, приказки, легенди та перекази й публікувати ці записи в офіційній урядовій газеті «Черниговские губернские ведомости». За підписом священика Огієвського з Данини були опубліковані десятки журналістських матеріалів.

Окремо розглядається проповідницька діяльність цього діяча. Аналізуються окремі проповіді з точки зору структури та змістових акцентів.

З'ясовуються причини, через які священик мусив покинути село Данина, та описується шлях подальших переміщень по службі – в Ніжині та Чернігові – від доступних для простолюду храмів до закритих тюремних закладів. Наголошується, що ізоляція від народу авторитетного діяча була не випадковою: духовне начальство не поділяло його відкрито афішованих українофільських позицій, захоплення українознавчою журналістикою.

Аналізуються байки Огієвського, які нині включені до шкільних та університетських програм.

Ключові слова: *Петро Огієвський, священик, журналіст, проповідник, Данина, легенди, прислів'я, приказки, народні повір'я, «Черниговские губернские ведомости», українофільство.*

Огієвський належить до тих людей, що природа щедро наділяє розумом і талантом, а доля і люди – кидають йому під ноги каміння на кожному ступні й не дають йому вийти та ту стежку, де розвивається і кріпне талант, моральна і духовна сила.

Олександр Кониський (Із «Біографічних заміток», Стрий, 1887).

«Пастирські обов'язки отець Огієвський завжди виконував палко, повчаючи прихожан своєчасно й дочасно і такою діяльністю підняв моральність прихожан села Данини, що в цьому селі не було жебраків і злодіїв...»

(«Черниговские губернские известия». – 1888. – Ч. 5. – С. 141).

Видатний діяч українського відродження Олександр Кониський, готуючи до друку в літературному збірнику «Ватра» (Стрий, 1887) біографічні нариси маловідомих посеред тогочасної громади українських письменників, вважав за необхідне вмістити до свого огляду розповідь про Петра Огієвського – незвичайного священика із черні-

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

гівського села Данина. Важливість публікацій таких нарисів Кониський аргументував тим, що і в науці, і в письменстві вплив на суспільну думку мають не лишень генії і таланти першої величини. Не менш важливими, вважає автор, є низка діячів менш помітних, що працюють на ниві думки, просвіти і культури. Такі, набравшись нових ідей, «розповсюджують їх, популяризують, розносять між людьми і тим самим виготовляють нову ниву під посів нових ідей і зростання нового генія».

Завдяки цій публікації Кониського чи не вперше назва села Данина, перетнувши губернські масштаби побутування в друках, зазвучала й у всеукраїнській літературно-художній критиці. Про це село і результативну працю в ньому людини непересічного літературного таланту Петра Миколайовича Огієвського Кониський пише так: «Село Данина – село не убоге, але мешканці Данини добули собі недоброї слави; тим-то отець Петро постановив собі метою пильнувати, щоб піднести моральність своїх парохіян і відвернути їх від горівки. Для цього він пізнався більше з парохіянами. Він добре знав кожного господаря, його сім'ю, їх побут і вдачу; знав, що в кого болить і чим треба гоїти. Церковна проповідь і особистий приклад були йому зброєю і помічником» [1].

Творці в діаспорі неповторної «Енциклопедії українознавства» вважали за необхідне помістити про цю неординарну особистість скупі, але промовисті дані: священник на Чернігівщині, етнограф і письменник, збирав матеріали про народні звичаї, пов'язані з Новим роком, з весіллям тощо, які часто публікував сам., а решту використав Б. Грінченко у своїх виданнях; писав вірші [2].

Село, де розкрилися його таланти

У давноминулі часи Данині особливо таланило на священників. Сповняти душпастирські обов'язки сюди приїздили не просто добре вишколені випускники духовних закладів. Це були справжні Особистості – кращі представники тогочасного українського духовенства, яким не була байдужа доля народу, з якого вони самі вийшли. Таких, без перебільшення, можна назвати духовною й інтелектуальною елітою українства. Свою начитаність, інтелігентність, віру, непоказну побожність вони переконливо прищеплювали прихожанам, водночас переймаючи від них щиро життєву мудрість, порядність, любов до власної історії, культури, звичаїв мудрих пращурів.

До когорти таких данинських священнослужителів у першу чергу можна віднести Петра Миколайовича Огієвського.

Народився 5 (17) жовтня 1814 року у містечку Носівці. Походив із дворянського роду. Батько його Микола Йосипович Огієвський-Охоцький тривалий час був священником Носівської Преображенської церкви. Прожив у щасливому шлюбі зі своєю добродійкою Іриною Петрівною 55 років. У ту пору діти священників зазвичай набували богословську освіту. Тому й Петра направили вчитися до Чернігівської духовної семінарії, яку й закінчив з атестатом другого розряду богословського відділення. 23 жовтня 1837 року, після висвячення, отримав від єпископа Чернігівського і Ніжинського Павла священничу грамоту на працю в село Данину до Архидіаконо-Стефановської церкви [3].

Новому священнику на той час виповнилося 23 роки. Такого ж віку була і його дружина Ксенія Якимівна, з якою він і прибув уперше в село, яке було всього лиш за 15 верст від містечка, де народився і виріс.

Початок священничої служби в Данині припав на некращі часи. 1838 року в Ніжинському повіті прокотилася хвиля селянських заворушень. Доведений поміщицьким свавіллям до межі терпіння, простолюд переставав коритися своїм хазяям. Смута прийшла і в селянські господарства князя Голіцина. Піддані цьому князю данинці висловили гарячу готовність пристати на заклики сусідів із Володькової Дівиці палити маєток та грабувати панське майно. Наляканий пан викликав військову підмогу.

Ситуація одного дня мало не вийшла з-під контролю: з одного боку стояли спільно прислані з Ніжинського гарнізону озброєні солдати, з іншого – розлючені селяни. Кровопролиття вдалося уникнути в ту мить, коли з боку прибулих до панського маєтку з вилами та канчуками в руках стихійно організованих данинських чоловіків, на

яких уже були спрямовані заряджені бойовими патронами рушниці, вийшов наперед із хрестом у руках молодий священик.

Історія не зафіксувала тих слів, із якими звернувся новий священик і до селян, і до військових. Але, безсумнівно, що в результаті віднайдених ним проникливих слів, високий градус напруги між обома сторонами помітно спав: військові опустили рушниці, селяни відступили.

Про цей драматичний епізод, описаний на сторінках «Черниговских Епархиальных Известий», довідався Чернігівський цивільний губернатор Жуков. Він без зволікань звернувся до архієпископа Чернігівського і Ніжинського Павла з проханням оголосити данинському священику подяку. В особовій справі Огієвського віднаходимо офіційне тлумачення цієї подяки: «За добрі дії із заспокоєння селян князя Голіцина» [4].

Випадок той був визначальний у налагодженні подальших добрих і довірливих стосунків між новим священиком і мешканцями села.

На початку селянам якось незвично було спостерігати за деякими «причудами» нового священика. Всі в селі знали, що він панського роду. А от любив вдягати те, в чому ходили у вихідні молоді данинські чоловіки: сорочку-вишивану, білі домоткані штани та сіру коротку свитку. Таким його часто бачили то в одному куті села, то в іншому.

Зачастив від початку на хутір Тарасевича, де доживав свого віку поважний родич українського гетьмана Тараса Трясисла – колишній офіцер Чернігівського кінного карабінерного полку Іван Андрійович Тарасевич. Повертався від нього завжди із якимись паперами, свіжими записами. Таким був результат багатогодинних розмов-спогадів старого.

Не раз заходив отець Петро і в ті двори, де господарі вправлялися за токарним верстатом, займалися лозоплетінням чи вишиванням. Подовгу приглядався за руками умільців. Незабаром сам пробував робити те, чому навчався у працюючих селян. З'явився у клуні його господарського обійстя і токарний верстат, і різак по дереву, і кольорові заполочі для вишивання. Останнє захоплення передав і дружині.

І добре все виходило з-під його майстровитих рук. Старожили не раз згадували, що вирізьблена їхнім священиком епітрахиль, яку відразу подарував церкві, багато років опісля милувала око численних прихожан храму Св. Архидиякона Стефана. Шкода, кажуть, що у вихорі лихоліть, які прокотилися над їхньою церквою, пропала назавжди та пам'ятка про талановитого священика.

Ще більше заповажали прихожани свого священика, коли від двору до двору стали передавати примірники головної урядової газети краю – «Черниговские Губернские Ведомости». Доти зроду-віку ніяка газета не писала про їхнє село. А тут, прямо на першій сторінці – аж дух захоплювало, коли читали про свою прадідизну. Тих, хто грамотним був, зазивали до сусідніх хат, аби уголос почути те, що «надруковане в казньонній газеті за Данину». І хоч не рідною українцям мовою те писалось, та все ж приємно було усім і незвично. Ось хоча б таке (подаю в перекладі українською. – М. Т.):

«На південно-західному боці села Данини Ніжинського повіту, посеред цвинтаря вивищується курган, всіяний напівструхлявілими хрестами. На цьому кургані – великий дубовий хрест осяває свіжу могилу потомка знаменитого Гетьмана Мало-російського Тараса Трясила, Катерининського воїна – відставного корнета Івана Андрійовича Тарасевича. Прожив він до ста літ і під мирним прихистком родини своєї тихо, спокійно заклав очі на віки»... [5].

Дивувалися люди: прожив добрий пан Тарасевич стільки літ на їхньому хуторі, а дізналися так багато про нього лише з чернігівської газети. І про те, що предок його гетьман Тарас Трясило за Україну стояв, і про героїство трьох його синів, що воювали і проти ляхів, і проти москалів, і про праправнука гетьмана Трясила – відставного корнета Івана Тарасевича, чийм ім'ям хутір названо.

Хто ж написав таку гарну статтю про данинську знаменитість?

Підпис під нею таки зовсім розчулив усіх: «Священник Петро Огієвський. 6 квітня 1853 року. с. Данина Ніжинського повіту».

Дописувач до урядової газети

Аксіомою є теза про те, що за три століття перебування України у складі Російської імперії всі урядові газети, які друкувалися на наших теренах, звичайно ж, російською мовою, ніколи не жалували українознавчу тематику. Тут спрацьовувала давня вказівка цариці Катерини II про важливість посередництвом друкованого слова відбити звичку в малоросів надавати перевагу любові до своєї малої батьківщини за рахунок нехтування любов'ю до великоросійського «отечества».

Утім, у випадку з «Черниговскими Губернскими Ведомостями» періоду їхнього випуску в 50-60-х роках XIX століття можемо говорити про рідкісний і дивовижний виняток. Від початку 50-х років редактором цього офіційного губернського періодичного видання став колишній учитель Чернігівської гімназії на прізвище Тулуб. Ця начитана інтелігентна людина виявилася щирим симпатиком українства. Він часто вміщував на сторінках «Ведомостей» різноманітні матеріал про українську історію, етнографію, культуру. Більше того, заохочував читачів до збирання таких матеріалів.

Показовим є ось це звернення «Від редакції»: «...Скільки є народних дум, народних вічних пісень, сповнених принадою простоти і глибиною почуттів, і в яких дух народу виливається світлою, кришталевою струною з усіма вигинами і дрібницями; скільки є казок, вірувань, прислів'їв і приказок, у яких часто причуда думки і фантазії і дивовижність ідеї зацікавлюють до подиву... Кожне місто має свої історичні особливості, які від часу забуваються і безповоротно зникають... А наші сільські церкви – чи вони можуть бути сухим матеріалом для опису? Не кажучи вже про старовинне церковне начиння та історичну значимість деяких речей, які там лежать запиленими, зовсім забутих паперів, до яких рука людська не доторкалася декілька років. А між тим час все це не щадить. Чимало є предметів, на яких може зупинитися просвітня увага і знайти в них багато нового та цікавого... Чому ж не записати того, що пам'ятає народ про старовину і не зберегти записане?» [6].

Матеріали цієї проблематики редакція вміщувала так званим фонетичним українським письмом. Тобто, російськими літерами в українському звучанні. До багатьох суто українських слів, які читач міг не зрозуміти, подавалися присторінкові відсилання на переклад їх російською мовою. Так друкувалося немало творів українських письменників, з-поміж яких – Леоніда Глібова, Миколи Вербицького, Олександра Шишацького.

Читаючи регулярно це видання, отець Петро Огієвський не міг не зауважити регулярну появу на шпальтах українознавчої тематики, яка його віддавна цікавила. Тому й наважився надіслати до редакції пізньої осені 1852 року записану в Данині першу легенду про чоловіка, який хотів смерть свою перехитрити (ця давня оповідь данинців народилася на основі прислів'я, яке вони часто вживали: «Верти не верти, а треба вмерти»).

І легенда ця була опублікована в губернських відомостях у числі від 14 грудня того ж року. Ретельно записана слово в слово з вуст старого данинського прихожанина оповідь була представлена автором короткою заувагою такого змісту: «Кожен із нас багато знає прислів'їв і приказок народних, і досить часто вживає їх у своєму мовленні. Але не багато з нас ясно розуміють справжнє значення і особливо походження їх». Після такого інтригуючого початку рідко який читач відкладе газету з непрочитаним матеріалом цього автора. Легенда та насправді виявилася і цікавою, і повчальною.

Перша публікація заохотила отця Петра збирати подібний етнографічний матеріал у своєму приході й далі. Тим більше, що й самі прихожани активно спонукали до цього. Уздрівши із захопленням виклад на газетній сторінці легенди про смерть, що здавна побутувала в селі, старші данинці охоче стали закликати священика до своїх осель – «порозказувати» свої легенди, прислів'я та приказки, які вони чули ще змалку від батьків чи дідів. Більш грамотніші приносили до церкви записані власноруч на різних клаптиках паперу десятки, сотні власних згадок із переказів родичів, що віддавна побутували в цій місцевості.

І якими втішеними були селяни, коли незабаром так само колективно слухали читання якимось грамотним зі своїх чергового числа «Черниговских губернских ве-

домостей» з уривками їхньої спільної праці, упорядкованої й надісланої до редакції отцем Огієвським.

Подач тих виявилось немало. Бодай коротко зробимо їхній огляд.

Дві публікації з Данини були присвячені народним прикметам. Представляючи читачам часопису першу (ЧГВ за 1853 рік, число 9), автор наголосив на такому: «Із задоволенням бесідує з старожилами, я прислухався до їхніх міркувань, за якими вони, якщо можна так висловитися, передбачають майбутнє. Пропоную деякі з таких передбачень».

Гадаю, читачам цікаво буде ознайомитися з короткою вибіркою увічнених на сторінках давньої газети найхарактерніших прикмет, на які орієнтувалися данинці від сивої давнини:

Напередодні Різдва Христового, Богоявлення і Нового року, тобто, *на всі три куті*, коли ночі світлі й на небі будуть видно зірки, то наступаючий рік буде благополучний – *здоровий на людей*. А коли навпаки – всі три ночі будуть похмурими і зірок на небі не буде помітно – то в наступаючому році слід очікувати різних хвороб.

На День Покрови Пресвятої Богородиці, тобто 1 жовтня, – з якого боку повіє вітер, то можна очікувати, що здебільшого і всю зиму з того боку буде вітер і якщо в цей день погода буде сприятлива добра, то наступаюча зима має бути стабільна. Якщо ж у цей день погода буде перемінлива – це вірний знак нестабільності зими.

Якщо дворові птахи – гуси, качки – сидючи взимку на снігу, махають крильми, ніби плескаються на воді, то передбачають цим значну відлигу. Теж передвіщають і собаки, качаючись у снігу.

Якщо дим, що виходить і з димаря, йде стовпом угору, до небес, – означає настання сильних морозів, бо перед відлигою завжди стелиться-клубочиться по землі.

Коли ворони і галки, під час заходу сонця, літаючи табунами, кричать і сідають на вершечках дерев – варто чекати вітру; і з того боку, куди вони будуть звернені головами. Перед настанням завірюхи, метелиці, свищі птахи завжди сідають на половині дерев, між гілками.

У зимовий час часто бачимо місяць в колах, що в народі називається *місяць обгородився*. Це – вірна ознака вітру.

Якщо травень буде дощовим, то очікують урожаю більше сіна, ніж хліба. Якщо ж навпаки – сухий, погідний – то буде багато хліба і мало сіна.

У наступному матеріалі з Данини йшлося про те, з якою побожністю данинські селяни відносилися щороку до ритуалу створення родинного оберегу – дідуха з першого жнивного снопа: як святити його в церкві; які молитви над ним читалися; як клали його освяченим на покуті й тримали аж до Великодня; як вибирали з нього після Преображення три колоски; як прикопували їх у різний час. Ритуал із прикопуванням здійснювався для того, щоб угадувати, яким буде майбутній урожай і в яку пору краще засівати ниву восени і весною... Того дивовижного ритуалу, про який у наших селах давно вже не згадують, ще й донедавна дотримувалися в Данині старші господарі.

Зібрана отцем Петром за допомогою данинських селян збірка народних приказок і прислів'їв друкувалася в кількох числах з продовженням. Так, у випуску газети за 28 лютого 1853 року було вміщено 140 таких приказок, а в числі від 18 серпня – понад 100.

І сьогодні не без інтересу читаються ті перлини народні, що часто побутовали між простих людей. Якими злободенними й глибоким, образними й повчальними за змістом сприймаються вони й нині. От хоча б, скажімо, такі:

Скільки гадюки не грій у пазусі, а вона таки тебе укусить.

З багатим позиватися, а з дужим боротися – ніколи не стинайся.

На чий везі сидиш, тому й тісеньку мусиш співати.

Проти жару й камінь трісне.

З ким жить, того ніколи не треба гнівить.

Великий дуб, та дуflenатий.

Собака бреше, а вітер несе.

*Не все те кажи, що на думку збреше.
У чужій церкві свічок не поправляй.
Хто за великим ганяється, той і малого не спіймає.*

Напевне, ні отець Огієвський, ні його сільські співавтори й не здогадувалися, якого розголосу, і не лише серед читачів губернських відомостей, набудуть зібрані в Данині перлини народної мудрості. Найцінніше було те, що ті подачі спричинилися до видання чи не першого в Україні збірника, який називався «Сборник малороссийских пословиц и поговорок». Упорядкував його наступник Тулуба на посаді головного редактора «Черниговских Губернских Ведомостей» О. Шишацький-Ілліч. Пан Шишацький так і заявляє в своїй передмові до цієї збірки, що він використав попередні публікації прислів'їв і приказок, записаних О. Лазаревським та П. Огієвським [7].

Представляючи читачам газети свіжу збірку, упорядник наголосив на значенні подібних фольклорних записів: «Бачити ці прислів'я і приказки в одному цілому для кожної освіченої, допитливої людини – і втішно, і цікаво, і корисно. Втішно тому, що вони часто картинні, кріпко точні й оригінальні; цікаво тому, що вони близькі нам, як родичі однієї сім'ї, вони містять у собі все наше – рідне, а не чуже – заморське. Корисно тому, що вони допомагають розгадати дух народу, вивчити його і часто – вгадати його минуле».

Отож, можна стверджувати, що данинські прислів'я та приказки з легкої руки місцевого священика-фольклориста вийшли давно на всеукраїнський обшир. Адже попередньо видані подібні збірки ставали основою наступних, повніших, перевидань, включаючи загалом і академічні. Зокрема, зібрані в Данині Петром Огієвським фольклорні матеріали вмістив у своєму етнографічному чотиритомнику Борис Грінченко.

Завершивши багатомісячну працю зі збирання прислів'їв, приказок та легенд, Огієвський приступає до записів народних звичаїв українського села. Першою публікацією із цього циклу став запис обряду весілля в сусідньому селі Шатура (мешканці цього невеликого села тоді своєї церкви не мали і до 1884 року складали окремий приход Данинського храму Св. Архидиякона Степана).

Матеріал «Народні звичаї під час весілля», що був опублікований у числі 20 за 1956 рік, починається так: «Народне прислів'я каже: що місто – то звичай, що голова – то розум. В одних – так, в інших – інакше. Але взагалі в Малоросії весілля звершується з великими причудами. Ось як передали мені очевидці про виїзд нареченої до свого чоловіка із батьківської хати. Це було в с. Шатурі Ніжинського повіту. Заможний селянин, досить мудрий і чесний, на прізвище Степан Дідик, видавав доньку свою заміж, і, як переказували мені, весілля було зі всілякими чудними звичаями – як здебільшого у всіх заможних селян». А за тим – цікаві подробиці із справді дотепними «причудами» місцевого обряду, який характеризує вміння і здатність тамтешніх селян не лише тяжко працювати, а й гарно веселитися, достойно шануватися в громаді. Тут немаловажними атрибутами захопливого дійства виступають і рушники, і платок нареченої, і перевернутий батьків кожух, і канчук нареченого, і весільний віз, і сира картопля та вода батькам нареченої (замість хліба і горілки), і червоне полотно замість прапора як знак чистоти серця і тіла нареченої, яке вивішується на тичці зранку по першому дню весілля...

Сільський байкар

Цікава деталь. Спілкувався шанований у громаді Петро Миколайович поза відправами церковних служб рідною для себе й селян українською мовою. На той час це було рідкісним явищем у середовищі всуціль зрусіфікованого священичого клиру Російської православної церкви, що панувала тоді в Україні. Нетипового молодого священика насправду хвилювала ситуація з упослідженим станом української мови, яку влада вперто називала малоросійською і не допускала ні до навчального, ні до офіційного вжитку. Тому й прагнув не лише записати, а й опублікувати багато з того в оригінальному звучанні, що створив сам народ, що характеризувало його душу, національне єство.

Свою відкриту проукраїнську позицію священик Огієвський проявив і тим, що переклав і опублікував десяток байок російського байкаря Крилова – аби люди краще пізнавали й засвоювали ті сатирично-гумористичні народні притчі про правду і кривду, багатих і бідних, розумних і дурних, чесних і хитрих.

Цілком очевидно, що ретельна праця з байками Крилова спонукала його згодом спробувати сили в створенні власних байок. Адже та перекладацька робота потребувала безперестанного пошуку правильного українського відповідника, дотримання належного римування.

Сталося так, що десятки байок, створених Петром Огієвським у віддаленому від доріг і цивілізації старовинному чернігівському селі Данина, більше ста літ пролежали в забутті. І лише в останні роки стали активно публікуватися. Мало того, з'являються вони не де-небудь, а в шкільних підручниках і хрестоматіях. Це – високе мірило майстерності справжнього творця: написати твір, актуальність якого не маліє з часом, а, навпаки, набуває щоразу нової сили в проекції на сучасні життєві проблеми й суспільні негаразди. Тут лиш варто заважити, що першою байкою, написаною в Данині, була «Пані і дві челядки», яку й надрукувала з подачі Олександра Кониського редколегія літературного збірника «Ватра», що побачили світ у Стрию на далекій від Чернігівщини Галичині 1887 року.

* * *

У Данині отець Петро Огієвський провів 20 років, по вінця наповнених добрими справами для церкви і прихожан, в храмі і поза ним. Тут сповна реалізувався його Богом даний хист до писання. З-під його пера, крім записів прислів'їв і приказок, часто виходили нариси, замальовки на теми, що цікавили і хвилювали простих українців: історії, легенди, що побутували в краї. Рідко хто зі священиків брався за такі теми та ще й не боявся оприлюднювати їх в офіційній пресі. Цим ця особистість добре прислужилася українській культурі.

Цілком очевидно, що мудрість, доброта, доброзичливість місцевих прихожан сприяли розбруньковуванню і власного поетичного таланту – отець Петро вже у зрілому віці став писати вірші. Пізніше, в 1856 році, вони побачать світ окремою збіркою у Чернігові під промовистою назвою «Думки на могилі».

Власне, все те, що було пов'язане із створення цієї збірки, й спонукало до того, що Петро Огієвський змушений буде назавжди покинути село, де так стрімко почав розвиватися його письменницький талант.

З Даниною були пов'язані не лише радісні, а й, на жаль, печальні сторінки особистого життя Петра Миколайовича. Тут народилася та виросла їхня з Ксенією Якимівною донька Ірина-Ярина. Тут вона й померла передчасно – у віці 15 років. Поховали її на данинському цвинтарі.

Сильно переживаючи смерть рідної дитини, отець Петро й почав писати вірші, перевтілюючи болі зі своєї пораненої душі в щемкі елегії.

Це й була основна причина, через яку отець Огієвський не міг більше залишатися в Данині. Згодом прибите горем подружжя візьме на виховання й оформить опіку над донькою померлого священика Ніжинських богоугодних закладів Івана Полуянова – Ольгу. Але й це не забере від них щоденної печалі. На кожному кроці все в Данині нагадувало їм про юну Ярину.

У лютому 1857 року Петро Миколайович пише прошеніє єпархіальному начальству про переведення з Данини на інше місце служби.

Проповідник

Не висвітленою залишається ще одна грань у діяльності цієї непересічної особистості. Отець Петро був неперевершеним ритором, неповторним проповідником. Він завжди виголошував свої проповіді так, що вони не залишали байдужим нікого, хто приходив до храму. За переказами старожилів-данинців, які пам'ятали про це від своїх батьків, багато прихожан, хто не постійно відвідував Служби Божі, все ж старався прийти до церкви під кінець літургії, аби встигнути послухати «нове казання» не

схожого на інших священика. Зазвичай воно було полум'яним, доступним, цікавим, з низкою прикладів і ненав'язливими повчаннями-рекомендаціями.

Не дивно, що дві перші церковні нагороди – набедренник від єпископа Павла та подяку від Чернігівської духовної консисторії – отець Петро Огієвський отримав 1850 року «за добросовісне виконання обов'язків священика» та «за полум'яні проповіді Слова Божого в своїй приходській церкві» [8].

Деякі з кращих проповідей отця Огієвського, написані й виголошені в Данині, пізніше будуть надруковані на сторінках «Черниговских Епархиальных Ведомостей».

Спробуємо осмислити складові майстерності однієї з проповідей отця-протоієрея, яку первинно він озвучував у данинському храмі і повторив її через багато літ, вдосконаленою, в кафедральному соборі міста Ніжина, – «Повчання в день Успіння Пресвятої Богородиці» [8].

У цієї проповіді – простий зачин: «Життя Матері Божої є найвисокіший приклад благочестя для наслідування людей усіх статей та віку. Але щоб наслідувати цей приклад та життя, його треба знати».

Автор звертає увагу на зовсім юні, квітучі роки Марії – круглої сироти. З трирічного віку вона виховувалася при храмі. І коли досягнула повноліття, люди хотіли відразу позбутися її, спровадивши в неминуче заміжжя. І вона рішуче відмовляється виходити заміж не нелюб, людину незнаму. Вона приймає рішення ввірити свою долю Богові.

Описавши цей епізод, автор відразу переходить до житейських реалій: «Який для нас разючий приклад доброчесності, віри і відданості Богові! А подивіться на молоде покоління нашого часу: як воно турбується про чистоту свого серця? Нині молоді люди, не встигнувши ще досягнути законного повноліття, вже мріють про заміжжя, про вступ до шлюбу й малюють світлими фарбами своє щасливе майбуття, забуваючи, що наше життя і смерть в десниці Божій, що наше щастя, наше благо, доля залежить від промислу Божого...» (с. 557).

Далі автор малює образ Божої матері з дитям. З якою ніжністю і полум'яною Любов'ю притискала вона Його, якою невимовною радістю втішається її серце на іконах різних малярів, якою вірадою наповнювалася її душа, які незвичні слова шепотіла до свого ангелятка. І тут автор знову переходить до сучасності:

«Чи так леліють, бережуть своїх дітей багато матерів нашого часу? Навряд. Ми бачимо навіть приклади, що деякі матері, без будь-якої на те причини, віддають дітей своїх годувальниці – чужій жінці, навіть цілковито не знаючи її моралі. І дитя, виростаючи в такої на руках, всотує в себе її недобрі звички, схильності і тим псує себе на все життя. А його рідна мати, користуючись свободою проводить час у колі веселих друзів, в гамірливих зібраннях, забуваючи про своє дитя. Інші ж дорослих своїх дітей віддають для виховання навіть іновірцям».

У завершальній частині цієї проповіді автор ставить відразу кілька запитань молодим юнакам – майбутнім творцям власних родин, батькам своїх дітей, захисникам-воїнам. Відповіді на такі запитання кожен шукатиме по-своєму. Здебільшого, дорогою з храму, у хвилини переосмислення свого життя. Ось ці запитання:

- як проводять дні життя наші юнаки і чим займаються?
- чи смиренним серцем вони моляться Богові?
- чи сердечно відвідують храм Божий, чи з благоговінням і страхом Божим стоять вони в ньому?
- чи подають у цьому приклад батьки їхні?
- чи читають вони корисні для душі книги у вільний час від житейських турбот, недільні і святкові дні?

Відповідь проповідника категорично критична, але, на жаль, правдива:

«Ні. Книги духовного змісту вони читати не люблять; читають із задоволенням книги, приємні для почувань та згубні для душі. Батьки ж, бачачи, як їхні діти захоплюються читанням подібних книг, не забороняють їм, вважаючи, що це необхідно для розвитку розуму і здібностей, забуваючи, що читання душевнокорисних книг створює не лише розум і серце, а й зробить їх угодними Богу і приємними людям».

Чим відрізняється така проповідь від більшості тих, які сьогодні звучать з церковних амвонів після завершення Служби Божої? У ній мало схоластики, більше життєвих реалій. Тут слово мовиться від душі й спрямовується до кожного слухача. Тут колосальні знання, любов до справи, емоції, пристрасть, зацікавленість самого мовця і вміння його зацікавити слухача.

Після читання такої проповіді мимоволі приходиш до висновку про те, як здрибніло, духовно й інтелектуально понизилося наше провінційне духовенство, яким далеким іноді воно стає від справжніх потреб і почувань своїх прихожан...

Його нагороди й каміння

У тому ж лютому 1857 року отця Огієвського призначають настоятелем Ніжинського Преображенського храму. Майже одночасно із цим новим призначенням стає членом Ніжинського духовного правління (із цим громадським дорученням він справлявся до самого закриття цієї інституції).

Він і в місті не полишав вироблених у Данині звичок: бути простим і доступним не лише з прихожанами свого храму, а й із звичайними городянами. Звичайно носив там рясу одного й того ж кольору – зеленого. Через це й прозвали його ніжинці «зеленим попом». Старе й мале знало, де живе той зелений піп. Відчуваючи брак освіти, він у 1861 року, маючи вже 47 років, успішно складає в Чернігівській семінарії екзамени для «возведення» в ранг студента (за сучасним виміром, із бакалавра стає магістром).

Єпархіальне начальство випробовувало його в цей час й іншими додатковими відповідальними дорученнями. 1853 року 39-річного отця Петра обирають благочинним округу, а 1855 року доручають організувати переміщення Архіву колишнього Козелецького духовного правління до Ніжинського духовного правління (за це в особовій справі священика з'явиться подяка від Консисторії).

Зовні спостерігаючи за такими переміщеннями та дорученнями, можна зробити висновок, що в Огієвського-Охотського не було суттєвих непорозумінь чи якихось натягнутих стосунків із єпархіальним начальством. Таке нібито засвідчують і нагороди, якими не був обділений священик. Скажімо, до отриманих у Данині єпархіальних нагород згодом додалися урядові: орден Св. Анни 3 ступеня, орден Св. Володимира, бронзовий наперсточний хрест і медаль у пам'ять воєн 1853 і 1858 років. Отримав також відзнаку і від Червоного Хреста – «за труди з проводів військ і збору пожертв на потреби Товариства Червоного Хреста». 1885 року возведений до сану протоієрея.

Утім, така натягнутість все ж була. Думається, Консисторія в Чернігові давно вже не схвально стежила за літературною творчістю священика, як представника Російської церкви, за його частими публікаціями із суто українофільської тематики. Йшлося про публікації не лише в офіційній губернській газеті, а й, скажімо, у періодичних збірниках «Чтения для солдат» чи того ж не цензурованого галицького альманаху «Ватра».

І тут доречно згадати сучасника Огієвського, його приятеля й однодумця Олександра Кониського, якому належать слова про каміння, що кидають таким людям як Огієвський «прямо під ступні і які не дають вийти та ту стежку, де розвивається і кріпне талант, моральна і духовна сила». Сільський священик листувався з Кониським і з того писемного спілкування його ідейний побратим відчув наявність такого каміння на життєвому шляху чернігівського священика, просвітника і письменника із чітко загостреним відчуттям своєї причетності до долі українського народу.

Що таке припущення небезпідставне, засвідчують подальші переміщення отця Петра по службі після переведення його із села Данина до Ніжина. 1862 року імператорським наказом отця Огієвського затверджено директором «Попечительського про тюрми товариства». Дворічне керування цією специфічною державною інституцією наблизило його до особливо відповідальної праці священика в екстремальних умовах. Надалі така екстремальність для нього стане звичною. Адже на наступні три роки його пошлють законоучителем одного з піхотних резервних батальйонів Російської армії.

З 1867 року Ніжинське міське духовенство рекомендує кандидатуру Петра Огієвського для затвердження Високопреосвященним Архієпископом Чернігівським і Ніжинським Варлаамом, депутатом зі слідчих справ.

Останнє призначення отця Петра пов'язане з переїздом його до Чернігова. У 1887 році він стає настоятелем Петро-Павлівської церкви при Чернігівській тюрмі. Живе й переконливе слово душпастиря було особливо потрібне саме такій категорії цього специфічного храму.

Як бачимо, від 1862 року Огієвського посилають працювати фактично в закриті для світських людей заклади (тюрми, військові частини). Цілком зрозуміло, що збирати фольклорні, етнографічні матеріали, писати байки в таких умовах було на-вряд чи можливо.

Ще одним свідченням недовіри керівництва єпархії до свого нестандартного священнослужителя стала офіційна реакція на поважну ювілейну дату: 1887 року виповнювалося п'ятдесятиліття священничої діяльності протоієрея Огієвського. Точніше, її, тієї реакції на цю дату, не було ніякої. Незважаючи на те, що знаний і заслужений ювіляр уже служив у Чернігові, під боком проводу єпархії, відзначали його ювілейну дату в Ніжині – за ініціативою тамтешнього духовенства.

Вшанування почалося після урочистої літургії в кафедральному соборі Ніжина. Наприкінці молебню за здоров'я першим привітав ювіляра колишній ключар цього собору протоієрей І. Буримов і підніс образ Феодосія Углицького. Потім ніжинський благочинний священник Андрій Виницький, піднісши ювіляру образ Спасителя, виголосив промову, з якої варто навести ось цю показову фразу: «Про ревність Вашу до пастирського учительства свідчать відомі нам у пресі ваші повчальні тексти». Один з настоятелів сільського храму Ніжиського благочинія Т. Стефановський подав про це відзначення коротку замітку в «Черниговских Епархиальных Известиях» [10].

У своєрідний спосіб підсумовує пройдений ювіляром непростий житейський шлях ось ця цитата. Її віднаходимо у вітальній адресі від Ніжинського духовенства: «Чернігів бачив тільки захід твоїх днів, а град Ніжин бачив тебе в розквіті здоров'я і сили. 26 років ти був близьким цьому місту з його численним духовенством і 26 літ ти, як страж церкви Христової, безупинно просвітлював словом Божим свою паству. **Причому лицемірству чужа була душа твоя; язик твій завжди працював в унісон з розумом твоїм і лукавство не мало місця в серці твоїм. Ці благородні риси твого характеру, що завжди прикрашалися твоєю християнською незлостивістю** (виділення мої. – М. Т.). У зв'язку з многотрудною твоєю пастирською діяльністю, не могли не здобути і, насправді, здобули тоді найповнішу любов, глибоку повагу і постійну відданість тих ніжинців і ніжинського духовенства, хто добре тебе знає. Прийми від нас і посилаємо тобі образ пастирєначальника Ісуса і молись перед ним про достойність нашу».

Текст цієї напевно глибоко продуманої і зворушливої вітальної адреси підписали усі священники Ніжинського духовного округу. Наприкінці цієї адреси зроблено наступну приписку: «Довідавшись у Ніжині про вшанування о. протоієрея Огієвського і, як наступник його по приходу села Данини, прикладаю і свій задушевний голос привітань і поздоровлень. Щиро радію, що шановний ювіляр видимо нагороджений благословенням. Благочинний протоієрей Петро Скорина» [11].

Утім, роздумуючи в пору того ювілею над своїми біографічними віхами й духовними та творчими набутками, отець Петро не раз повторював, що ніколи не обирав місця свого служіння за вигодою чи зручністю, а завжди йшов туди, де найбільше був потрібний його досвід, знання і високий житейський чин.

* * *

Оповідуючи в листі до О. Кониського від 22 квітня 1876 року свій короткий життєпис, Петро Миколайович Огієвський закінчує його так: «Оце, добродію, як бачите, усе про себе по щирій правді розказав. А наперед що ще буде – про те Бог наш святий знає. Та воно, бачте, і нам те звісно, що буде – помремо! І буде тогди кінець і Богу слава – Амінь»...

Іронія долі цього славного священника і талановитого письменника, про якого в Україні мало знають: дату його смерті досі нікому з дослідників, включаючи й автора цього тексту, віднайти в жодному переглянутому архівному документі не вдалося. Та й достойної публікації про його життєвий і творчий шлях досі ще теж не було.

1. Олександр Кониський. «Біографічні замітки» // Ватра: Літературний збірник / Видавець В. Лукич. – Стрий, 1887. – С. 111.
2. Огієвський-Охоцький Петро // Енциклопедія українознавства. – В 10 т. – Т. 5. – Мюнхен-Париж: Молоде життя, 1966. – С. 1812.
3. Ведомость о церкви Святого Архидиакона Стефана Нежинского уезда села Данины. За 1837 год // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. зб. 4519. – Арк. 188.
4. Пятидесятилетний юбилей протоиерея Петра Огіевского-Охоцкого в 1837-1887 годах // Черниговские Епархиальные известия. (Часть неофиц). – 1888. – №5. – 5 марта. – С. 141.
5. Огіевський П., свящ. Столетний старец Иоанн Андреевич Тарасевич // Там само. – 1853. – Часть неофиц. – №18.
6. От редакции // Там само. – 1857. – Ч. 41. – С. 341.
7. Шишацький-Ілліч О. Хоч небагацько, але на таліроці: Збірник малоросійських прислів'їв і приказок // Там само. – 1857. – Ч. 10. – С. 75.
8. Ведомости о церквах г. Нежина и Нежинского уезда за 1869 год: Священник Архидиаконо-Стефановской церкви села Данины Петр Огіевский // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4922. – Арк 6 зв.
9. Поучения на день Успения Пресвятой Богородицы: Проповедь в Кафедральном соборе Нежина // Черниговские Епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1889. – №20. 15 окт. – С. 555-562.
10. Свящ. Т. Стефановский. Пятидесятилетний юбилей протоиерея Петра Огіевского-Охоцкого в 1827-1887 годах // Там само. – Часть неофиц. – 1888. – №5. – 5 марта. – С. 141.
11. Там само. – С. 147-148.

Mykola TYMOSHYK

PETRO OHIYEVSKY FROM DANYNA: A PRIEST, A JOURNALIST, A PREACHER, A WRITER

Worldly and creative life of a priest, a journalist, a preacher and a fable writer from Chernihiv region Petro Ohiyevsky has been studied for the first time on the basis of archive data and rare publications.

A famous leader of Ukrainian Renaissance Oleksandr Konysky once wrote about a disjoint talent of this little-known personality.

The article presents a detailed research of Ohiyevsky's priestly activity which started in 1837 in the village of Danyna of Nizhyn district and lasted 20 years. The significance of that highly village in terms of Ohiyevsky's other talents' formation and development is emphasized here as well. It was here, in Danyna, that he started to write down proverbs, sayings and legends. They were published in the official governmental newspaper «Chernihiv province news». Dozens of materials were published being signed by Petro Ohiyevsky.

Homiletic activity of Petro Ohiyevsky was another aspect of this research.

Some of the sermons were analyzed in terms of their structure and content focus.

The author also analyses the reasons due to which Ohiyevsky was made to leave the village and describes his further moving the service – from simple churches to closed prisons. It has been proved that Ohiyevsky's isolation wasn't accidental: the

Spiritual authorities didn't share his Ukrainophile positions and his fondness of Ukrainian journalism.

The article also gives the analysis of Ohiyevsky's fables, which has been recently included into school and university programs.

Key-words: *Petro Ohiyevsky, priest, journalist, preacher, writer, Danyna, legends, proverbs, sayings, people's believes, «Chernihiv province news», Ukrainophilism.*

Олександр Тарасенко

ДО ЛИСТУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА ФІЛАРЕТА (ГУМІЛЕВСЬКОГО) (1805 – 1866)

Стаття присвячена найпомітнішому діячу Православної Церкви XIX ст. Філарету (Гумілевському), архієпископу Чернігівському і Ніжинському. Вона містить матеріали як для біографії архієпископа, так і для вивчення Православної Церкви в цілому. Як додаток до статті публікується анотований каталог листів до архієпископа Філарета (Гумілевського), укладений у 1867 р. членом спеціальної комісії протоієреєм Андрієм Страдомським. Стаття є важливою археографічною публікацією.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, Філарет (Гумілевський), Російська Православна Церква, історичне джерело, археографічна публікація, листування.

150 років тому пішов з життя Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський). Він помер у Конотопі 9 серпня 1866 р. від холери під час поїздки по єпархії. Займаючи поважні й високі посади в Церкві, він успавився насамперед на ниві літературній, інтелектуальній, науковій. Йому належать одна з перших структурованих і систематично викладених історій Православної Церкви, твори з історії духовної літератури, патристики, історико-краєзнавчої тематики, що по нині користуються попитом у фахівців.

Було здійснено ряд спроб укласти біографію церковного діяча, в тому числі залучаючи для цього листування. Цілком виправданий і плідний підхід, адже архієпископ Філарет активно листувався з багатьма церковними діячами (обер-прокурорами, митрополитами (Ісидор (Никольський), Філарет (Дроздов) та ін.), науковцями (О. Бодянський, М. Погодін, О. Горський), з довірливими особами, друзями (Н. Шереметєва, М. Романовський, В. Назаревський). Частина листування видана [1; 3; 4; 5; 6; 7], частина – ні, деякий епістолярій, очевидно, назавжди втрачений. Особливо шкода листів адресантів до архієпископа Філарета, бо іноді важко чи взагалі неможливо зрозуміти спрямованість, характер та емоційність його листів до них.

Листи до архієпископа Філарета разом з іншими документами вочевидь загубилися в момент розпорошення та втрати його власного архіву. Св. Синод клопотався про збереження чи бодай облік власних архівів відомих церковних діячів, але часто-густо це не рятувало ситуацію. Особисті речі успадковувалися родичами, які зазвичай ставилися байдуже до паперів, надаючи перевагу цінним речам та грошам. Указ про розбір паперів покійного преосвященного Філарета Чернігівська духовна консисторія отримала 24 вересня 1866 р. Слід зауважити, що місцеве інтелектуальне оточення архієпископа Філарета (Гумілевського) розуміло важливість збереження його архіву. Спеціальна створена комісія займалася упорядкування бібліотеки та деяких документів протягом 1866 – 1867 рр. До цієї комісії входив член Чернігівської духовної консисторії, кафедральний протоієрей Андрій Страдомський. Про обсяг філаретівської бібліотеки відомо саме за його свідченнями [8], а також із замітки філадельча Чернігівської духовної семінарії М. Лілеєва [2]. Прот. А. Страдомський

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

укладав описи паперів покійного архієпископа Філарета, але віднайдено лише опис його приватної кореспонденції [9]. На нашу думку, цей документ містить важливу й цікаву інформацію для біографів Філарета (Гумілевського) і для дослідників історії Церкви середини XIX ст.

Опис являє собою анотований каталог листів, надісланих владиці, складений за іменами адресантів у хронологічній послідовності. Прот. Андрій Страдомський переказував зміст деяких листів, іноді цитував, а інколи й коментував їх.

* * *

Опись бумаг, поступившим из кабинета покойного преосвященного архиепископа Филарета в Черниговскую духовную консисторию по указу Св. Правительственного Синода, для разборки, относящимся к частной или личной переписки его. Составил член ЧДК прот. Андрей Страдомский. 1867 р., августа 5 дня.

I. Письма высокопреосвященнейшего Исидора, митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского:

1. *Октября 21, 1859 г.* – О сокращенной «Истории Русской Церкви» архиепископа Филарета, о передаче Елецкого монастыря Архиерейскому дому. О докторской степени Филарета и кадровые вопросы.
2. *Января 3, 1860 г.* – Поздравляет с РХр, просьба о нежинском прот. Чернявском.
3. *Апреля 15, 1860 г.* – Поздравляет с ВХр и о переменах в иерархии РПЦ.
4. *Декабря 31, 1860 г.* – Поздравляет с РХр, о пересмотре Устава.
5. *Сентября 9, 1861 г.* – О постройке корпуса Черниговской духовной семинарии и причетниках двоеженцах.
6. *Апреля 14, 1862 г.* – Благодарит за поздравление с ВХр.
7. *Апреля 25, 1864 г.* – Ответ на поздравление с ВХр.
8. *Декабря 5, 1864 г.* – Благодарит за присланную книгу «Догматическое богословие».
9. *Декабря 31, 1864 г.* – Благодарит за поздравление с РХр.
10. *Апреля 10, 1865 г.* – Благодарит за поздравление с ВХр.
11. *Июня 6, 1865 г.* – О священнике Ласкаронском и новгород-северском архимандрите Вассиане.
12. *Августа 18, 1865 г.* – О иеродиаконе Черниговского Архиерейского дома Амвросии, просящимся в Александро-Невскую лавру.
13. *Марта 31, 1866 г.* – Благодарит за поздравление с ВХр.

II. Письма высокопреосвященнейшего Филарета, митрополита Московского:

1. *Января 1, 1834 г.* – Просит следить за ректором МДА архимандритом Поликарпом и доносить каждые 2 недели. Нужно, и чаще.
2. *Сентября 17, 1836 г.* – С замечаниями о суждении о постах, с указанием на погрешности. С одобрением творчества с пользою.
3. *Декабря 12, 1836 г.* – Благодарит за поздравление с Днем Ангела. Распоряжения по Академии. Совет не сердиться за «Киевский Месяцеслов». Благодарит за перевод Дионисия Ареопагита и напоминает о переводе Иоанна Златоуста.
4. *Не означено* – О устройстве одежды для студентов академии. Шлет ему и Поликарпу одежду.
5. *Марта 4, 1837 г.* – Секретное предписание с замечаниями по делу о противоправных поступках и буйстве иеромонаха Августина и об ученике Шихове.
6. *Апреля 9, 1838 г.* – Приветствие с ВХр. Выговор за отъезд в Москву без спроса, за учреждение литографии и позволение ученикам литографировать уроки, за осуждение плана академических построек, составленного профессором Академии художеств и рассмотренного императором.
7. *Мая 6, 1837 г.* – Поздравление с ВХр. Разрешение преподавать уроки богословия на русском языке. Благодарит за сочинение «О постах».

8. *Ноября 7, 1837 г.* – По делу об Азбуке. О рукоположении Димитрия в иеродиаконы.
9. *Ноября 27, 1837 г.* – О переводе Св. Отцев. О соч. Руднева. Вопрос, кто воспользовался лучшими рукописями о. Поликарпа.
10. *Декабря 2, 1837 г.* – Благодарит за слова утешения.
11. *Апреля 15, 1838 г.* – По делу об Азбуке, считает правым ректора академии.
12. *Мая 31, 1838 г.* – Резолюция на представление ректором Филарета (Гумилевского). Об исправлении ошибок в «Рассуждении о Богородичных праздниках».
13. *Июня 10, 1838 г.* – С возвращением всех ученических сочинений, особое внимание на соч. о пророке Михее.
14. *Октября 31, 1838 г.* – С советом ректору и проф. Голубинскому принять приглашение издателя «Журнала министерства народного просвещения».
15. *Ноября 12, 1838 г.* – Обличительное за напечатание «Рассуждения о ересь и расколах Российской Церкви» Руднева, о котором говорено было ректором, что у него есть склонность к неосновательным и легкомысленным гадательным суждениям.
16. *Января 19, 1839 г.* – О всяких изданиях.
17. *Апреля 20, 1839 г.* – Поздравление с Пятидесятницей. Совет, как поступить о Луховских учениках. О проекте исправления книги о ересь.
18. *Сентября 16, 1839 г.* – Об неосновательном вызове из Одессы профессоров и о перемещении на класс словесности Руднева.
19. *Ноября 29, 1839 г.* – О выписке Штрауса, о переводе Златоуста.
20. *Января 10, 1840 г.* – О просьбе Иннокентия Камчатского и Алеутского направить способных и подходящих людей ему в служении Апостольском.
21. *Мая 27, 1840 г.* – С возвращением студенческих сочинений.
22. *Декабря 5, 1840 г.* – По делу ученика Агринского, которого Саратовский преосвященный перевел за проступки из высшего отделения в среднее Саратовской духовной семинарии.
23. *Марта 8, 1841 г.* – Согласие на наименование инспектора Академии экстраординарным профессором.
24. *Апреля 21, 1841 г.* – Поздравление с ВХр. Советует заботиться о здоровье, можно путешествовать, но посмотреть вокруг себя в ожидании гостя, который любит видеть порядок и своим взором возвышать его.
25. *Августа 7, 1845 г.* – Поздравительное. Утешает о малом «стаде». Совет сближаться с начальством Остзейского края, как, например, преосвященный Платон в Вильне. Шутка, что убегая молчания, впал в вину празднословия. Извещение о посылке в Ригу к нему своих проповедей.
26. *Мая 7, 1847 г.* – Упрек за издание в свет, без совета и с подписью имени, разыскания преосв. Филарета о крестном знамении, которым он сделал услугу раскольникам. В «Поморских ответах» о двуперстном сложении было 105 доказательств, а автор [Филарет Гумилевский] предоставил 106-е, особенно сильное потому, что от епископа.
27. *Января 14, 1848 г.* – О том же. Благодарит за историю «Патриаршего времени», которому отдали справедливость и светские люди. Просит указать на недостатки Синодального катехизиса. Хорошо, что отношения с начальством Остзейского края улучшились.
28. *Октября 28, 1858 г.* – Соглашается, что жизнь в СПб трудна, извиняется за молчание, болен. Не поддерживает мысль Филарета Гумилевского, чтобы в семинарии учились обязавшиеся служить в духовном ведомстве: «И не свободным дают свободу». Советует не входить близко в управление женскими монастырями.
29. *Марта 30, 1860 г.* – Поздравление с ВХр.
30. *Марта 5, 1864 г.* – По делу о продаже из Архиерейского Дома духовному попечительству дома, построенного на монастырской земле. Письмо резко обличительное, состоит из увещаний, предупреждений, напоминания о недоброжелателях, искавших в Филарете вины, хотя ее и не было.
31. *Декабря 31, 1864 г.* – Поздравление с РХр. Благодарит за «Богословие». Замечает: «Слова – не мелочи, когда дело идет о догматах и о святом».

32. *Июля 2, 1865 г.* – С замечанием на неправильные мысли и выражения в отношении преп. Сергия. Назидание: не принимать догадками в души святых, которые далеко выше наших созерцаний.

33. *Июля 6, 1866 г.* – Благодарит за «Святых южных славян».

III. Высокопреосвященного Арсения, митрополита Киевского:

1. *Февраля 10, 1862 г.* – Благодарственное.

2. *Января 25, 1863 г.* – Благодарственное.

3. *Апреля 25, 1864 г.* – Благодарственное.

4. *Декабря 31, 1864 г.* – Поздравление с РХр.

5. *Июля 20, 1865 г.* – Сожалеет, что Филарет имеет какое-то намерение и не сказал о нем ему в Чернигове. Если будет можно, помешает исполнению его.

IV. Высокопреосвещеннейшего Михаила, митрополита Сербского:

1. *Июня 26, 1865 г. (Белград)* – О 50-летию юбилея бытия, после многолетнего рабства, хотя у князя Сербского Михаила есть недоброжелатели. Благодарит за письмо от 8 апреля. Уведомил о пересылке книг, которые он смог собрать.

V. Блаженной памяти бывших митрополитов Новгородских и Санкт-Петербургских:

а) преосвященного Никанора:

1. *Февраля 17, 1849 г.* – Пишет о жалобе кн. Суворова, что Филарет кого-то по-святил. Отчет по этому поводу может быть направлен императору.

б) преосвященного Григория:

1. *Октября 31, 1857 г.* – Вопросы, относящиеся к церквям Военных поселений.

VI. Преосвященного архиепископа Евсевия, Экзарха Грузии:

1. *Июля 23, 1862 г. (Тифлис)* – С рекомендацией действительного статского советника Павла Лаврентьевича Бабарыкина, который, отъезжая из Тифлиса на родину в Чернигов, просил преосвященного Экзарха предоставить ему случай явиться лично к преосвященному Филарету с письмом от Экзарха и с благодарностью за гостеприимство в 1839 г. в Сергиевом Посаде и в 1858 г. в Харькове.

VII. Преосвященного Филофея, архиепископа Тверского:

1. *Июля 5, 1862 г.* – Сообщает, что находится в Твери и не может в Синоде содействовать рукописи Филарета, но если дело не окончится до его приезда, тогда поможет.

VIII. Преосвященного Евсевия, архиепископа Могилевского:

1. *Сентября 28, 1863 г.* – По поводу замечаний на рукопись «Догматическое богословие» из Синода. Один член сделал настойчивое замечание. Собирается ехать в Рогачев и Гомельский уезд на границу с Черниговской епархией.

2. *Декабря 25, 1863 г.* – О перемещении в иерархии, о слухах из Сергиевой Лавры. Совет не предаваться мрачным мыслям – они вредны для службы.

3. *Мая 1, 1865 г.* – Утешает в скорби, описанной Филаретом в письме к нему 29 апреля, и с назиданием, чтобы на людях мало останавливался своими помыслами. Слухи об отставке Ахматова. Собирается в Киев, может увидаться лично.

4. *Июнь 16, 1865 г.* – Должен приехать (император отпустил) в Чернигов 22 июня, а в Киев 24. О Киевском митрополите, который едит через Могилевскую епархию, а у него не бывает. Ехал через Гомель, не остановился у кн. Паскевича ни на час, хотя князь ему хорошо знаком.

5. *Августа 13, 1865 г.* – Благодарение за гостеприимство в двукратный проезд через Чернигов.

6. *Марта 28, 1866 г.* – Поздравление с Воскресением Христовым.

VIII. Преосвященного Михаила, епископа Минского:

1. *Октября 10, 1864 г.* – Получил письмо Филарета от 9 июня чрез Василия Кузмича Высоцкого. Вспоминает о Жировицком и Виленском знакомстве. Просит записку «О духовенстве Западных епархий».

2. *Июля 1, 1866 г.* – Предлагает увидеться с Филаретом в Архиерейском хуторе недалеко от Лоева или в Чернигове. Просит написать в Бобруйск или Речицу.

3. *Июля 15, 1866 г.* – Благодарит за готовность отпустить в Минскую епархию иеромонаха Каллиста. Просит еще отпустить иноков, но чтобы были трезвые и благонадежные.

IX. Преосвященного Парфения, архиепископа Иркутского:

1. *Ноября 21, 1865 г.* – С ходатайством за семейство умершего законоучителя Новгород-Северской гимназии прот. Павла Крыловского, который был близким другом Парфения в Киевской духовной академии и его дети его крестники.

X. Преосвященного Аркадия, архиепископа Олонецкого:

1. *Января 26, 1861 г.* – С присылкою сведений о преподобных Угодниках Божиих, составленных миссионером иеромонахом Димитрием.

XI. Преосвященного Макария, епископа, ныне архиепископа Харьковского:

1. *Февраля 15, 1860 г.* – Полемического содержания по поводу резких и презрительных отзывов покойного о Макарии и его сочинениях, и по другим не мирным отношениям.

XII. Преосвященного Агафангела, епископа Ревельского, потом Вяжского, ныне архиепископа Волынского:

1. *Июля 10, 1859 г.* – С посылкой 250 руб. и обещает остальные прислать. Сожалеет, что узнал поздно, что Филарет выехал из СПб не без нужды.

2. *Ноября 29, 1864 г.* – Благодарит за «Догматику».

3. *Апрель 1866 г.* – Поздравление с ВХр и поздравление с орденом Александра Невского.

XIII. Преосвященного Нектария, епископа Выборгского, ныне архиепископа Нижегородского:

1. *Ноября 4, 1859 г.* – Благодарственное. О кадровых перемещениях.

2. *Декабря 22, 1859 г.* – Приветственное с наступающим РХр. О перемещениях.

3. *Декабря 25, 1862 г.* – Поздравление с РХр и благодарит за «Догматическое богословие».

4. *Ноября 1, 1865 г.* – Из письма видно, что Нектарий из Тамбова, учился в Тамбовской духовной семинарии, с детства чтит имя Филарета, сожалеет о его скорбях. У Филарета нет руки в Синоде. Советует обращаться прямо к СПб митрополиту. О новом обер-прокуроре Синода.

XIV. Преосвященного Антония, епископа Смоленского, ныне архиепископа Казанского:

1. *Января 11, 1860 г.* – Поздравление со степенью доктора богословия. Его назначение в Смоленск, собирается в Киев, будет ехать через Чернигов.

XV. Преосвященного Анатолия, архиепископа, бывшего Могилевского:

1. *Ноября 2, 1865 г.* – С изъяснением наслаждения от вторичного чтения «Догматического богословия» Филарета. Желает, чтобы оно было переведено на иностранные языки.

2. *Март 1866 г.* – Поздравление с ВХр.

XVI. Преосвященного Леонида, епископа Дмитровского:

1. *Ноября 27, 1864 г.* – С днем тезоименитства. Благодарит за поздравление при первых шагах на службе по ведомству. Перешел из Морской службы.

XVII. Преосвященного Саввы, епископа Можайского, ныне Полоцкого:

1. *Ноябрь 1864 г.* – С благодарением в получении экземпляра глубоко-ученого труда Филарета.

XVIII. Преосвященного Антония, епископа, управляющего Новоиерусалимским монастырем:

1. *Февраля 15, 1866 г.* – С поднесением книги «Иисус Христос на Голгофе». Некий общий знакомый едет в Киев.

XIX. Блаженной памяти почивших архиепископов:

а) Павла, архиепископа Черниговского:

1. *Октября 18, 1860 г.* – Благодарит за книги и 2-х бронзовых медалей на голубой ленте, и просит доставить ему приготавливаемое к печати Историко-статистическое описание Черниговской епархии.

б) Николая епископа, бывшего Калужского:

1. *Сентября 14, 1845 г.* – Об отправке по предписанию Синода из калужского архиепископа хора 4 человека в Ригу и просит покровительства.

**в) преосвященного Виталия, епископа Дмитровского,
к преосвященному митрополиту Филарету Московскому:**

1. *Марта 9, 1841 г.*

**г) преосвященного Игнатия, архиепископа Олонецкого, потом
Воронежского, к архимандриту Крестного Онегского монастыря Вениамину,
знаменитому проповеднику Св. Евангелия самоедам:**

1. *Июля 2, 1839 г.*

2. *Июля 22, 1839 г.*

3. *Сентября 3, 1839 г.*

4. *Февраля 4, 1848 г.*

Архимандрит Вениамин окончил жизнь настоятелем Глуховского Петропавловского монастыря, оттуда, вероятно, достались письма к Филарету.

XX. Протопресвитера Василия Борисовича Бажанова:

1. *Октября 15, 1860 г.* – С ходатайством за священника Покровской церкви в г. Козелье Николая Сушинского.

2. *Марта 30, 1866 г.* – Благодарит за приветствием с ВХр.

**XXI. Инспектора, потом ректора Московской духовной академии,
архимандрита, ныне епископа Курского Сергия:**

1. *Мая 26, 1856 г.* – По делу описания Харьковской епархии и «Бесед Филарета о страданиях Христа».

2. *Апреля 23, 1857 г.* – Благодарит за экземпляр «Бесед о страданиях Иисуса Христа». Приветствие с возведением Филарета в архиепископский сан.

3. *Декабря 10, 1857 г.* – Извещение об отправке из Синода исправленного Историко-статистического описания Харьковской епархии.

**XXII. Инспектора Московской духовной академии
архимандрита Михаила:**

1. *Августа 19, 1865 г.* – Прислал книгу «О евангелиях и евангельской истории» на книгу Ренана. К этому одобрил его Филарет.

XXIII. Ректора Казанской духовной академии архимандрита Филарета:

1. *Января 9, 1854 г.* – Уведомление, что «Православное догматическое богословие» 4 января поступило от цензора в комитет с разрешением печатать. Пожелания.

**XXIV. Ректора Киевской духовной семинарии архимандрита Феофиста к
преподавателю Черниговской духовной семинарии Ф. И. Дмитревскому:**

1. *Июня 9, 1865 г.* – С известием, что Бог помог ему представить сочинение Филарета в цензурный комитет.

2. *Июля 22, 1865 г.* – О том же к самому Филарету.

**XXV. Ректора Московской духовной семинарии, богоявленского
архимандрита Игнатия:**

1. *Июля 12, 1866 г.* – С присылкой «Описания Московского Богоявленского монастыря» с просьбой указать на недостатки.

**XXVI. Ректора Каменец-Подольской духовной семинарии
архимандрита Палладия:**

1. *Июля 13, 1863 г.* – С предоставлением книги «Обозрение Пермского раскола».

**XXVII. Настоятеля Новгород-Северского монастыря архимандрита
Вассиана, ныне епископа Екатеринбургского:**

1. *Июля 27, 1864 г.* – По поводу увольнения его от должности благочинного монастыря. Просится приехать в Чернигов.

XXVIII. Московского Данилова монастыря архимандрита Иакова:

1. *Июня 16, 1864 г.* – По поручению Московского общества любителей духовного просвещения поздравляет и благословляет на новые труды.

2. *Августа 17, 1864 г.* – Благодарит за книги.

XXIX. Ректора Могилевской духовной семинарии архимандрита Павла:

1. *Декабря 23, 1859 г.* – С патетическим оправданием изложенного им мнения по делу о Духовных училищах. Служение на новом месте в Могилеве, об отъездах сослужителей и беспорядках в семинарии. Оканчивает письмо гаданием о своей будущности и неуместным выражением: «Могила сравнивает всех и вся».

XXX. Архимандрита Антонина из Константинополя:

1. *Января 20, 1864 г.* – С просьбой принять диплом почетного члена Музыкального общества.

**XXXI. Инспектора Харьковской духовной семинарии
архимандрита Павла:**

1. *Августа 9, 1863 г.* – Хочет перейти служить в Чернигов. Харьковское начальство к нему не благоволит. Просьба Филарета перевести Димитриева в высший класс не удалась. Новости из Харькова.

XXXII. Настоятеля Святогорской пустыни архимандрита Германа:

1. *Марта 2, 1862 г.* – Поздравительное.

2. *Июня 12, 1862 г.* – С ходатайством в пользу Нежинского греческого общества по делу его с бывшим при Нежинской греческой церкви в 1855-58 гг. греческим иеромонахом Нектарием.

3. *Март 1866 г.* – Поздравительное.

**XXXIII. Настоятеля Переяславского Троицкого Данилова монастыря
архимандрита Герасима:**

1. *Ноября 25, 1863 г.* – Припоминает прежние знакомства. Может прислать житие преподобного Данила, написанное и изданное свящ. Свирелиным. Оно не сходно с житием, написанным Филаретом.

**XXXIV. Настоятеля Галицкого Паисиева монастыря
Костромской епархии:**

1. *Октября 26, 1859 г.* – Знакомый по Московской духовной академии. С ропотом на своего архипастыря, преосвященного Платона и ректора архимандрита Парфирия и с просьбой дать ему настоятельство в каком-нибудь монастыре Черниговской епархии.

**XXXV. Настоятеля Балаклавского Георгиевского монастыря архимандрита
Никона, бывшего настоятеля в одной из черниговских обителей:**

1. *Февраля 28, 1860 г.* – С прошением совета и наставления, молитв и утешения по причине восстания братии его обители, коих 9 человек и много других смутьянов.

2. *Февраля 19, 1862 г.* – Благодарит за описание Георгиевского монастыря. Жалеет, что могут больше не увидиться.

Прим. А. Страдомского: *Архимандрит Никон виделся в последний раз в мае 1862 г. в Чернигове. Старец добрый, благочестивый.*

3. *Апреля 5, 1863 г.* – С присылкою 2 экз. вида и 3 экз. описания Георгиевского монастыря. Благодарит за «Черниговские епархиальные известия».

4. *Августа 21, 1863 г.* – С известием о пребывании в Крыму, в Ливадии, с 15 августа императрицы с детьми, потом и вся семья должна подъехать. Сделал новый иконостас, несмотря на скудость средств и просит пожертвовать для обители архимандричью митру. По этому случаю на письме резолюция Филарета: *Сентября 7. Отпустить одну из моих митр из канцелярии, по казенной надобности.*

5. *Июля 10, 1864 г.* – Извещает, что на 5 неделе Великого поста прибыли в Симферополь Московского Данилова монастыря архимандрит Иаков и члены духовного училищного управления, и прожили в Бердянске до недели Всех святых. Благодарит, что Бог избавил его от службы в консистории. Море шумит и волнуется – наводит на мысль о непостоянстве житейского моря. Покаяться и умереть в покаянии. Ему прислал письмо из Иерусалима митрополит Агафангел, который 30 лет был настоятелем Балаклавского монастыря, просит за диакона Глуховского уезда с. Некрасова Иосифа Белостоцкого, племянника Симферопольского протоиерея Родионова и о переводе его, Белостоцкого, в какой-нибудь город на штатное место.

6. *Июнь 1866 г.* – Благодарит за присланные два портрета преосвященного и просит ходатайствовать у Тамбовского преосвященного за семейство сестры Анны, вдовой попадьи Шевгалеевской, о пристроении дочери 19 лет. Сообщает сведения о членах этого семейства.

**XXXVI. Эконома Черниговского Архиерейского дома
архимандрита Пармена:**

1. *Марта 17, 1865 г.* – О приезде своем 14 марта вечером в Санкт-Петербург и с донесением у кого уже успел побывать и о чем говорено.

**XXXVII. Глуховского Петропавловского монастыря
архимандрита Леонтия:**

1. *Марта 31, 1866 г.* – Поздравительное, составленное по образцу речи, и 200 руб. в пользу Елецкого монастыря.

**XXXVIII. Настоятеля Климовского Петропавловского
единоверческого монастыря, покойного архимандрита Никандра:**

1. *Январь 1863 г.* – С предоставлением 2-х писем из Москвы максаковской игуменьи Александры (которых при письме не было).

**XXXIX. Профессора, ныне ректора Московской духовной академии
протоиерея Горского:**

1. *Октября 16, 1863 г.* – Извинение о замедлении доставки списка с замечаниями на Месяцеслов Киевский. Посещение Лавры Киевским митрополитом и обер-прокурором Синода.

2. *Без даты.* – Благодарит за труды по изданию творений Св. Отцов.

**XL. Законоучителя императорского Воспитательного общества благородных
девиц прот. Василия Гречулевича:**

1. *Декабря 31, 1865 г.* – Благодарит за прием в августе 1865 г. в Чернигове. Филарет хотел свое «Догматическое богословие» перевести на французский или немецкий язык. Гречулевич брался найти в Санкт-Петербурге переводчика. Преподаватель французского языка в Духовной академии А.И. Половицкий взялся переводить по 20 руб. за страницу с печатного листа. Из известий о высылки из Петербурга протоиерея Исаакиевского собора.

2. *Мая 19, 1866 г.* – Просьба о помощи распространить в Черниговской епархии сочинения Гречулевича «Подробное сравнительный обзор Четыреевангелия» и напечатать объявление в Черниговских епархиальных известиях.

3. *Мая 20, 1866 г.* – Приветственное с монаршею милостью.

XLI. Харьковского протоиерея Иоанна Гапонова:

1. *Августа 4, 1862 г.* – О ходатайстве за заштатного священника м. Воронежа Луку Виридарского, родственного Гапонову по жене. О выписке в народное училище Черниговской епархии, изданной Гапоновым книги «Руководство к христианской молитве».

2. *Апреля 15, 1866 г.* – Приветствие с монаршею милостью. Просит прислать портрет.

3. *Июня 2, 1866 г.* – Благодарит за присылку портрета.

XLII. Черниговского кафедрального протоиерея Евфимия Пучковского:

1. *Марта 6, 1865 г.* – С объяснением, в каком положении находится дело по проектам о банке и состоянии вспомогательного капитала.

**XLIII. Законоучителя Павловского военного училища священника Василия
Михайловского:**

1. *Декабря 12, 1863 г.* – С поднесением книги «Святой апостол Павел» и просит содействовать распространению в Черниговской епархии.

2. *Без даты.* – Тоже с другими книгами.

XLIV. Иеромонаха Варсанофия, бывшего келейника:

1. *Ноября 17, 1859 г.* – Троицкий Ахтырский монастырь. – Поздравление с днем тезоименитства и поднесения иконы Божией Матери Ахтырской.

XLV. Иеромонаха Александро-Невской лавры Леониды:

1. *Апреля 5, 1866 г.* – Приветствие с монаршею милостью и с ходатайством за родственницу, дочь умершего священника Марию Боголевскую, оставить за нею священническое место в с. Юрьевке Черниговского уезда.

**XLVI. Иеромонаха Аврамия, бывшего казначея
Черниговского Елецкого монастыря:**

1. *Августа 8, 1862 г.* – Просительное о пощаде, прощении и принятии в свою милость.

XLVII. Московского иеродиакона Парфения:

1. *Ноября 26, 1864 г.* – Поздравляет с Днем Ангела.
2. *Декабря 22, 1864 г.* – Поздравляет с РХр. Благодарит за присланные сочинения Филарета.

**XLVIII. Игумена Знаменского Сухотинского монастыря
Тамбовской епархии Дорофея:**

1. *Апреля 21, 1865 г.* – Поздравляет с ВХр и просит прислать сочинение «История Русской церкви» и «Беседы о страданиях Иисуса Христа». Резолюция архиепископа Филарета: *Мая 10. Отослать.*

XLIX. Игумены Нежинского Введенского монастыря Смарагды:

1. *Июля 13, 1863 г.* – С ходатайством об улучшении быта своих монастырских священников и с похвалой поведения и служения их.
2. *Октября 8, 1864 г.* – Извинение за подаренный образ императрице без формального благословения архиерея.
3. *Мая 21, 1865 г.* – С представлением плана для постройки в монастыре каменного корпуса.

L. Харьковского протоиерея Иоанна Шероцкого:

1. *Апреля 8, 1866 г.* – Благодарит за фотографию Филарета.
2. *Апреля 17, 1866 г.* – Поздравляет с монаршею милостью.

LI. Той же епархии протоиерея Владимира Назаревского:

1. *Ноября 28, 1859 г.* – Поздравляет с Днем Ангела.

**LII. Протоиерея Лейб-гвардии Павловского полка
Прохора Прокоповича:**

1. *Августа 20, 1863 г.* – Просит о распространении в Черниговской епархии: «Письма отца к сыну о причинах отпадения Западной Церкви от Восточной», посланной им в декабре 1862 г. в Чернигов. Резолюция Филарета: Благодарит и сообщает, что о книге протоиерея напечатано в «ЧЕИ».

LIII. Кафедрального протоиерея г. Триполи Иакова Сурце:

1. *Марта 23, 1866 г.* – С приложением воззвания Трипольского митрополита Сафрония к сынам православной России о пожертвованиях. Резолюция Филарета: *Напечатать в «ЧЕИ».*

LIV. Екатерингофского священника Николая Фосанова:

1. *Ноября 29, 1846 г.* – С ходатайством за невестку свою, вдову протоиерея Фосанова, о умиротворении ее с зятем своим, священником Цвиневым, на которого она приехала жаловаться в Петербург высшему начальству.

**LV. Редактора «Душеполезного чтения» московских, казанских и калужских
ворот церкви священника Алексея Ключерова:**

1. *Января 21, 1860 г.* – С представлением опыта трудов своих от лица всех издателей и сотрудников журнала, среди которых ученики Филарета и служившие под его начальством, и с ходатайством о распространении издания в Черниговской епархии.

**LVI. В Бозе почившего преосвященного Иннокентия,
архиепископа Херсонского:**

1. *Июня 26, 1853 г. Одесса.* – Благодарит за гостеприимства в Харькове во время отсутствия самого хозяина (т. е. Филарета). О сведениях в Петербурге и на юге. Совет Филарету не позволять командовать никому, особенно о. Гапонову, который не без ума, но партейник и уже много сделал нарекания. Советует осторожность о Хорошевском монастыре, называя его лукошком, которое может наделать много пригорьких хлопот. Предсказывает о повышении карьеры Филарета. Порицает свечную операцию, за которую первый недовольный может сделать донос. Изъявляет готовность переселить к себе о. Макария Науменка на юг. Сожалеет о болезни инспектора семинарии. Просит успокоить Екатеринославского архиепископа Иннокентия, который ушел на

покой в Куряж, называя его старцем прикромким и разумным, но недужным. Если что лишнее, просит приписать это искренней любви братской.

**LVII. Священника Кандидия Каченовского,
сопровождавшего на корвете «Витязь»
в Бозе почившего Государя цесаревича Николая:**

1. *Сентябрь 1863 г.*
2. *Августа 18, 1864 г.* – Ходатайство за родичей Николая и Ераста Грабовских и за родителей своих о покровительстве их.

LVIII. Соборного священника г. Кадома Тамбовской губернии Белоусова:

1. *Ноябрь 1864 г.* – Белоусов называет Филарета «дяденькою», излагает прохождение своей службы и просит заступничества у Тамбовского преосвященного Феодосия против наветов его кадомовского протоиерея Бошкова и пособия к выдаче дочери в замужество.

LIX. Священника Софийского девичьего монастыря Стефана Орлова:

1. *Без даты.* – По просьбе монахини Елесаветы Ивановой о кончине игуменьи Антонины.

**LX. Профессора богословия в Московском университете
священника Николая Сергиевского:**

1. *Декабря 9, 1859 г.* – Сообщает о разрешении издавать «Православное обозрение» с 1860 г. под редакцией Сергиевского. Просит публикации объявления и распространения в Черниговской епархии.

**LXI. Дякона Англиканской Церкви Вильгельма Палмера
к митрополиту Московскому Филарету на латинском языке:**

1. *Без даты.* – Просит допустить его к причастию в Православной Церкви и излагает своё исповедование веры.

**LXII. Священника Городницкой соборной Троицкой церкви
Иоанна Богдановского:**

1. *Февраля 14, 1866 г.* – С жалобой на благочинного священника Николая Главинского, ищущего его места себе.

**LXIII. Профессора Московской семинарии
священника Симеона Владимирского:**

1. *Ноября 11, 1865 г.* – Сведения о книгопродавцах московских Леденеве и Горбункове. С рекоммендацией книгопродавца Феропонтова и собственным своим счетом по принятию Владимирским на себя комиссии продавать книги Филарета.
2. *Февраля 23, 1866 г.*

**LXIV. Единоверческого Макарьевского монастыря
Могилевской епархии архимандрита Гедеона:**

1. *Мая 28, 1863 г.*

LXV. Протоиерея г. Глухова Даниила Сочавы:

1. *Июля 24, 1864 г.* – О перенесении иконы Благовещение Богородицы из Глинской пустыни в Глухов, по поводу недоразумений в переписке Сочавы с настоятелем пустыни.

LXVI. Протоиерея посада Клинцы Павла Смеловского:

1. *Октября 2, 1865 г.* – С извещением о возвращении из отпуска.

LXVII. Священника Петра Михайловича Добровольского:

1. *Без даты.* – Предсмертное с мольбою о призрении остающихся и оставлении священнического места за дочерью Екатериною.

**LXVIII. Священника университетской церкви г. Харькова
Василия Николаевского:**

1. *Сентябрь 1861 г.* – Просит принять сына в певчие Черниговского Архиерейского хора и продолжить ему учиться в Черниговской духовной семинарии.

**LXIX. Священника с. Конобеева Тамбовской епархии
Василия Дмитриева:**

1. *Июнь 4, 1865 г.* – Извещение о смерти зятя (по сестре) Саввы Петрова (Березина) и с изъяснением своего неудовольствия на родного племянника Филарета – Димит-

рия Васильевича – за тайный отъезд к Филарету, и причины подозрения своего на него. Из этого письма видно, что священник Дмитриев – родной брат архимандрита Никона. При письме цидулка тетки Филарета Дарии. С этим письмом связь письма Тамбовского семинариста Александра Пивницкого от 28 мая 1866 г. о желании его породниться с семейством умершего священника Саввы Березина.

LXX. Родных племянников Филарета:

а) священника Николаевской церкви г. Ахтырки Иоанна Гумилевского:

1. *Августа 15, 1862 г.* – Благодарит за деньги на покупку дома и за «ЧЕИ». Приписка жены его Ефросинии с благодарностью за ласковый прием в Чернигове.
2. *Июня 27, 1864 г.* – Просит 300 руб.
3. *Августа 3, 1865 г.* – Благодарит за 200 руб. и просит еще 500 руб.
4. *Марта 16, 1866 г.* – Благодарит за 200 руб. и просит еще 300 руб.
5. *Мая 27, 1866 г.* – О событиях семейных и епархиальных и с поздравлением Филарета с монаршей милостью.

б) диакона, а с 1866 г. священника, Димитрия Гумилевского:

1. *Марта 24, 1862 г.* – Поздравляет с ВХр, с жалобой на оскорбления от приходского священника о. Василия. Под письмом приписка брата Филарета – диакона Василия Григорьева с поздравлением.
2. *Ноября 17, 1864 г.* – Поздравляет с наступающим Днем Ангела. О домашних неприятностях и о долгах, оставшихся после покойного, просит на погашение 100 руб. Извещает, что над могилой матери Филарета положен чугунный памятник, а каменный перенесен на могилу родителей диакона.
3. *Октября 16, 1865 г.* – Просительное. Об исходатайстве у преосвященного Феодосия места.
4. *Ноября 12, 1865 г.* – Приветствие с наступающим Днем Ангела, об отношении к нему приходского священника, о неудаче в получении места.
5. *Апреля 15, 1866 г.* – Поздравляет с ВХр. Благодарит за исходатайстве священнического места в с. Вяслы Елатомского уезда. Сведение о своем приходе и повторяет отзывы о своем консисторском секретаре, какие сообщал в прошлом письме.

в) священника Григория Малаевского:

1. *Августа 14, 1862 г.* – С благодарением о снабжении деньгами, о своем быте и с просьбой выслать «ЧЕИ».
2. *Сентября 12, 1862 г.* – Просит 150 руб.
3. *Декабря 12, 1862 г.* – Просит 50 руб.
4. *Августа 27, 1863 г.* – Просит еще денег.
5. *Ноября 27, 1863 г.* – Приветствует с Днем Ангела.
6. *Августа 12, 1864 г.* – Просит прислать денег.

LXXI. Заштатного диакона с. Кобеляк Григория Соломского:

1. *Март 1865 г.* – С прошением милостивого подаяния к празднику Воскресения Христова.

ЦДИАК, ф. 2011, оп. 1, спр. 6, арк. 2 – 22 зв.

1. Лашенков Н. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по письмам к его другу Валковскому помещику Н.Н.Романовскому (1851 – 1861) // Харьковский Сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год. – 1891. – Вып. 5. – С. 93 – 172; 1892. – Вып. 6. – С. 68 – 185.

2. Лилеев М.И. Заметка о составе и судьбе печатной и рукописной библиотеки архиепископа Черниговского Филарета Гумилевского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 6. – С. 179 – 183.

3. Письма Филарета, архиепископа Черниговского, к А.В.Горскому // Прибавление к изданию творений Св. отцев в русском переводе. – 1884. – Ч. 33. – С. 544 – 649; 1885. – Ч. 36. – С. 93 – 145; С. 404 – 478.

4. Письма Филарета, архиепископа Черниговского, к В[ладимиру] Н[азаревскому]. – М., 1883. – 24 с.

5. Письма Филарета, впоследствии архиепископа Черниговского и Нежинско-

го, к Н.Н.Шереметевой 1835 – 1849 гг. (Из архива с. Покровского). Изданы с предисловием и примечаниями Николая Борсукова. – СПб., 1900. – 101 с.

6. Письма Филарета, митрополита Московского, к Филарету Гумилевскому (впоследствии архиепископу Черниговскому) // Прибавление к изданию творений Св. отцев в русском переводе. – 1883. – Ч. 32. – С. 658 – 688; 1884. – Ч. 33. – С. 321 – 342.

7. Тарасенко О.Ф. Листи Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) до О.М. Бодянського // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1-2. – С. 84 – 94.

8. Тарасенко О.Ф. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42 – 58.

9. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 2011, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 25.

Александр Тарасенко

К переписке Черниговского архиепископа Филарета (Гумилевского)

Статья посвящена известному деятелю Российской Православной Церкви XIX в. архиепископу Черниговскому и Нежинскому Филарету (Гумилевскому). Она содержит материалы как для биографии архиепископа, так и для изучения Православной Церкви в целом. Как приложение к статье публикуется аннотированный каталог писем к архиепископу Филарету (Гумилевскому), который был составлен в 1867 г. членом комиссии для разбора бумаг архиепископа протоиереем Андреем Страдомским. Статья является важной археографической публикацией.

Ключевые слова: Черниговская епархия, Филарет (Гумилевский), Русская Православная Церковь, исторический источник, археографическая публикация, переписка.

Alexander Tarasenko

To correspondence of Chernihiv archbishop Filaret (Gumilevskyi)

The article is sanctified to the well-known figure of Russian Orthodoxy Church XIX century to archbishop Chernihiv and Nezhin Filaret (Gumilevskyi). She contains materials both for biography of archbishop and for the study of Orthodoxy Church on the whole. As an appendix to the article is published the annotated catalogue of letters to archbishop Filaret (Gumilevskyi), that was made in 1867 the member of commission by an archpriest Andrey Stradomskyi. The article is an important archaeography publication.

Key words: Chernihiv diocese, Filaret (Gumilevskyi), Russian Orthodoxy Church, historical source, archaeography publication, correspondence.

Петро Пиріг, Юрій Конопля

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ СЕЛА КАРПИЛІВКИ*

У дослідженні на широкому тлі вітчизняної історії висвітлюються сторінки релігійного життя села Карпилівки Козелецького району на Чернігівщині від давніх часів до наших днів. Значна увага приділяється місцевій Покровській церкві. Використано як друковані, так і архівні матеріали.

Ключові слова: *Остерщина, Карпилівка, язичництво, культ, священний дуб, священне озеро, Перун, козацтво, православ'я, храм, монастир, Покровська церква, священник, парафіянин, Тимоновські, Ф. Норчевський, Г. Левченко, А. Трощановський.*

Як зазначалося в одній із історико-краєзнавчих публікацій XIX ст., «общие свойства всех задесенских жителей Остерского уезда – простота, кротость и благочестие... От чего это так? Много значит и то, что леса и воды отделяют этих людей от заразы обществ людских. К тому же они так долго жили под влиянием иноков св. Лавры» [1]. Майже всі населені пункти краю мали власні храми. Це стосувалося й Карпилівки, розташованої на правому березі річки, «в 5 вер. (верстах. – Авт.) от Десны, в 1 в. от Лутава, в 4 от Коропья, в 10 от Моровска» [2]. Нині село належить до Козелецького району, знаходиться на відстані 26 км від Козельця і є центром сільської ради народних депутатів, якій підпорядковані Лутава й Виповзів [3].

За свідченням документів, церкву в Карпилівці було збудовано 1834 р. [4]. Та релігійні традиції села мають надто давню історію, сягають своїм корінням глибокої давнини, пов'язаної з епохою язичництва, що характерно також і для інших населених пунктів сучасного Козелецького Задесення (і не тільки).

Слід зазначити, що дефініція «язичництво» є досить невизначеною. Вона слугує для означення всього нехристиянського й дохристиянського від появи релігійних уявлень первісних племен кам'яного віку аж до виникнення світових релігій.

Язичництво було унікальним, водночас універсальним варіантом релігійних вірувань, властивим не лише слов'янському світові, а й багатьом іншим народам [5].

У наших предків воно мало свої особливості. Це виявлялось, насамперед, у тому, що їхні вірування перебували на досить низьких рівні й стадії розвитку. Віровчення й богослужіння стародавніх східних слов'ян не належали певній ієрархії, якої просто-напросто тоді ще не існувало. Вони тісно пов'язувались із їхнім побутом та внутрішнім життям і складалися головним чином із культивізму [6], якому властиві обожнення певних сил та явищ природи, що уособлювали відповідні божества. Повсюдно створювались ідоли останніх, які й визначали суть язичницького культу [7].

У 980-ті роки грецькі місіонери помітили значні контрасти в слов'янській Русі. З одного боку, там відбувався розгул язичництва з багатолюдними хороводами й кривавими жертвоприношеннями на честь різних богів; а з іншого – вочевидь спостерігалася покірність населення після успішної проповіді християнства.

На той час у східних слов'ян існувала вже значно розвинена язичницька культура, яка мала свою міфологію, пантеон богів [8].

Створюючи останній у Києві 980 р., князь Володимир «поставив ... кумиром на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного ... і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокош», – зазначалось у літописі [9].

Серед багатьох язичницьких богів виділявся головний. Спочатку таким був бог

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

сонця – Сварог – батько Даждь-бога. Як зазначав грецький історик Прокопій Кесарійський (VI ст.), наші предки визнавали його владикою і «в жертву йому приносять корів або іншу жертву» [10].

Згодом зійшов на п'єдестал і став «Богом над богами» Перун, за яким закріпилася загальноіндоевропейська й загальнослов'янська слава. Як стверджував Прокопій Кесарійський, в уяві антів він був повелителем грому та блискавки. Вони вважали його «володарем над усім, і йому приносять у жертву биків і чинять інші священні обряди» [11].

З «Велесової книги» (IX ст.) Перун постає богом блискавки, грому, а також війни. Як зазначено в цьому важливому джерелі, «ми возносимо хвалу богу Перуну, володарю грому і богу битви і війни, який день і ніч обертає колесо (цикл) народження нових істот, і який веде нас шляхами справедливості і в дні битви, і у дні Тризни» [12]. І саме йому вже в часи князя Володимира воїни «покладали зброю свою і щити, і золото» [13].

Як уже зазначалося, язичницький світогляд був дуже близьким до природи і її обожнювали. Надзвичайною популярністю в цьому плані користувалися священні дерева. Вони були важливим розрядом культових місць. І моління та здійснення жертвоприношень у «деревах» і «рощениях» були досить поширеними у язичницькі (і не тільки) часи.

Варто зазначити, що до шанованих дерев належала береза. Вона уособлювала жіноче божество і вважалася берегинею добра й плодючості. Зрублена берізка перебувала в центрі обрядовості в семик (старовинна дата – 4 червня). Залучені до язичницького ритуалу дерева щедро прикрашали стрічками та спеціальними вишитими рушниками із зображенням на вишивках богинь Макоші та рожаниць Лади й Лелі (мати й дочка), на честь яких здійснювались тоді молебни та приносились жертви [14].

Значне поширення мав культ дуба – дерева Перуна, як бога блискавки, грому й війни, яке міцно ввійшло в систему слов'янської язичницької обрядовості й займало в ній провідне місце аж до XIX ст., незважаючи на те, що Феофан Прокопович у своєму «Духовному регламенті» уже забороняв здійснювати біля дубів молебні [15].

Слід зазначити, що сучасна історична наука оперує порівняно великим матеріалом відносно розповсюдження язичницького культу дуба. Однак фактів щодо конкретних священних дерев існує зовсім небагато. З-поміж них виділяється передусім дуб на острові Хортиця, де, як засвідчують перекази, за давніх часів була розташована велика слов'янська фортеця і капище бога Перуна. Відомий грецький історик Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Об управленнии государством» (середина X ст.) зазначав наступне: «Пройдя это место (Крарійську переправу. – Авт.), они (руси. – Авт.) достигают острова, называемого св. Георгием (о. Хортиця. – Авт.), и на этом острове совершают свои жертвоприношения, так как там растет огромный дуб. Они приносят в жертву живых петухов, кругом втыкают стрелы, а иные куски хлеба, мясо и что имеет каждый, как требует их обычай» [16].

Уявлення про цей кремезний священний дуб дають наступні параметри. Висота його становить 36 м, а розмах гіллястої крони – 43 м. Стовбур дерева сягає понад шести метрів в обхваті [17].

Саме за обхватом стовбура можна визначити вік дерева. В даному випадку він становить понад 700 років [18].

Можливо, священним у язичницькі часи був якийсь «добрий» дуб, що ріс поблизу Києва й згадувався під 1169 р. в Іпатіївському літописі [19].

Та найбільше цікавить нас те, що священні дуби язичницького часу були (і збереглися до нашого часу) на Чернігівщині, у тому числі й на території землі Козелецької. Так, оперуємо відомостями про дуб, що досить тривалий час пролежав на дні Десни між містами Остром та Черніговом і в 1909 р. (за іншими даними, 1910 р.) був піднятий на поверхню. Довжина його стовбура сягала 20 м. Дуб загинув у віці понад 150 років. Свого часу в стовбур дерева було врзано чотири ікла, що належали молодим диким кабанам, що засвідчує про надто близький зв'язок і поєднання культів цього найсильнішого представника місцевої фауни й дуба. Обидва культу були тісно

пов'язані з ушануванням головного бога стародавнього язичницького пантеону, покровителя київського князя та його дружини – Перуна [20].

Аналогічна знахідка мала місце і в 1975 р., коли під час проведення чистки русла Дніпра трохи нижче дельти Десни на поверхню з дна річки було піднято стовбур священного дуба з корінням, що може свідчити про те, що дерево не зрубали в роки прийняття християнства на Русі. На думку Г. Івакіна, дуб підмили води Дніпра, в результаті чого він упав у річку, де й пролежав багато століть [21].

Дослідник допускає, що й ріс дуб зовсім недалеко від того місця, де його виявили. Це був берег Дніпра на місці впадіння в нього Десни (або ж трохи вище), біля переправи, де пересікалися великий водний дніпровський шлях із Греції та сухопутний, що проходив повз правий берег Десни і вів із Києва через Лутаву, Морівийськ, Шестовицю до Чернігова. Можливо, поблизу священного дуба збиралися торгові каравани або ж він слугував умовним знаком збору [22]. А це було зовсім не випадково й пояснювалося тим, що «дружинники-купцы ... выплывая на ладьях в далекий путь, приносили жертвы богу грозы и оружия Перуну ... И на всем дальнейшем пути купцы-дружинники не забывали своих воинственных богов, клялись их именами при заключении договоров, приносили им в жертву животных, возили с собой их изображение» [23].

Кремезний священний дуб, якого за язичницьким звичаєм оберігають ікони, стоїть поблизу Лошакової (Старо-Карпилівської) Гути – невеликого села, що входить до складу Косачівської сільської ради (с. Косачівка розташоване за 44 км від Козельця) [24], яке розкинулося серед лісів праворуч старого Варшавського тракту обабіч авто-траси Козелець – Остер – Тужар у 49 км від райцентру (Козельця). Навколо села розкинувся великий болотний масив Видра («Видра», «удра» – в перекладі з санскриту – «вода»). У давнину над руслом річки Видри жили племена легендарних аріїв [25].

Косачівський дуб має пряме й безпосереднє відношення до Карпилівки, оскільки є відомості про те, що в XVII ст. Косачівка, так само як і Виповзів та Лутаву, була її «присюлкою» (присілкою) [26].

З 1972 р. цей дуб є ботанічною пам'яткою і перебуває під охороною.

Поважного віку дуб росте в центрі села Беремецького, що входить до складу Остерської міської ради й розташоване на лівому березі річки Десни за 8 км південніше міста Остра і за 28 км на південний захід від м. Козельця. Цьому дубові 300 років [27].

Доречно зазначити, що загалом в Україні, за даними на 2008 р., відомо понад 2000 стародавніх, меморіальних і унікальних дерев. 52 з них мають тисячолітній вік. Протягом XX ст. щонайменше шість 1-1,5-тисячолітніх дубів було втрачено [28].

Священним дубам поклонялися балтійські слов'яни. Гельмольд зазначав, що під час подорожі з Альденбурга до Любека «пришли мы в рощу, единственную в этом краю ... Здесь среди очень старых деревьев мы увидели священные дубы, посвященные богу этой земли, Прове» [29]. А в Латвії «Перун выезжал из своего великолепного замка и расчесывал зеленый дуб, там стоявший».

У Хазарії язичники-савіри в VII ст. «высоким густолиственным дубам поклонялись, как скверному идола Аспандиату, приносили ему в жертву лошадей, кровь их поливали вокруг деревьев, а голову и кожу вешали на сучья деревьев» [30].

На думку дослідників, зв'язок бога грози з дубом мав індоєвропейський характер [31].

Поряд із цим, Перун був також богом дощу, води. А згідно з народними віруваннями, вода є найвеличнішим небесним даром, тією живильною силою, яка дає життя на Землі, робить її плодючою [32]. Тож не дивно, що вона була в наших предків святою, її обожнювали. «Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!» – кажуть у народі. Оскільки благодатну, благословенну життєдайну вологу подавав Перун, щоб задобрити його й викликати з небес дощ, слов'яни здійснювали жертвоприношення. І цілком природно, що священними місцями для наших пращурів були береги річок, озер, ручаїв, джерел тощо. Саме в цих місцях найчастіше знаходилися дохристиянські капища для принесення жертв язичницьким богам, насамперед Перунові. Тут люди збиралися задля здійснення священних обрядів. Про це засвідчують як вітчизняні,

так й іноземні писемні джерела. «Кладяземъ и езерамъ жертву приношаху», – писав літописець Нестор. «Славяне обожають реки... приносять им жертвы и по жертвахъ гадають о будущемъ», – зазначає Прокопій Кесарійський. «Воины Святослава погружали въ струи Дуная младенцевъ и петуховъ по совершении погребения воиновъ, павшихъ въ битвѣ», – читаємо про язичницьких русинів у Льва Диякона [33].

Як своєрідний залишок язичницької старовини до нашого часу збереглися назви урочищ (проблема є маловивченою в науці) [34]. До них належать «Свята діброва», «Свята гора», «Лиса гора» тощо. Стосовно нашого дослідження непереврене значення мають урочища «Святе озеро». Саме вони є найбільш відомими на Козелеччині, завдяки чому відкривається можливість певною мірою пролити світло в з'ясуванні язичницьких вірувань стародавнього населення краю.

За 3 км західніше міжнародної автотраси Одеса – Санкт-Петербург і за 19 км на південний захід від Козельця розкинулось «место святое» – село Озерне (до 1957 р. мало назву Святе). В давнину територію нинішнього села й місцевість навколо нього вразив метеорит. У результаті його падіння тут виникло кілька озер. Найглибшими з них були Святе озеро (центр села), Почаїв, Стибин. Біля останнього згодом виникло поселення язичників, а саме озеро стало місцем язичницького культу. Та, згідно з народними переказами, люди не прижилися, бо в озері топилися діти. Пізніше поселення було оголошене «заклятим місцем». Київські монахи, які поселилися біля озера Почаїв, знищили його, і в князівську добу хрещення здійснювалось уже біля Святого озера. Як вважають дослідники, саме з цією назвою пов'язане походження сільського роду Святовців, помітними представниками якого були, зокрема, остерський сотник Ясько Святовець (1668 р.) і дворянин с. Святого Яків Святовець (1751–1821 рр.) [35].

Поряд із літописними Моровськом і Лутавою в стародавні часи існувало язичницьке поселення на Коропській горі. На його місці згодом виникло село Короп'є, навколо якого було багато боліт та озер. Одне з них – озеро Святе – існує й до сьогодні. Згідно з легендою, колись на місці цього озера стояло село. Його мешканцям бракувало якісної питної води, по яку потрібно було ходити за кілька миль. І ось одного погожого вечора з двома наповненими водою відрами стежиною села прямувала миловидна дівчина. Вже недалеко була й домівка. Аж раптом її зупинив старий дід і попросив напиться. Та дівчина відмовила, сказавши, що воду несе здалеку, їй дуже важко. Не сподобалося це дідугану. Він не на жарт розгрімався й промовив: «Здалеку? Буде близько. Обійдіть село до схід сонця три рази з молитвою і хрестом і все стане на своє місце». І тут же зник. А село почала затоплювати вода. Перелякані люди помчалися до церкви, взяли хрест і стали обходити з ним навкруги. Обійшли село лише двічі, аж показалося сонце, «засвітило» хрест посеред озера, і все опинилося під водою, наверх поспливали лише ікони. Ось чому й назвали озеро Святим [36].

Доречно зазначити, що з цією легендою дуже співзвучна українська пісня «Божок». Зміст її наступний. Дівчина несла додому воду. А назустріч, звідки не візьмись, прямував Божок. Порівнявшись з дівчиною, він попросив напиться. Та вона відмовила, мотивуючи вчинок тим, що вода, мовляв, «нечиста». Розсердився Божок і сказав у відповідь: «Ой ти, дівко, сама нечиста, а вода єсть завжди чиста». І спіткала дівчину кара господня:

«Стала дівка, налякалась,
Перед Богом заховалась.
Скоро дівка в церкву войшла –
На сім сажень в землю пойшла» [37].

Це ще раз свідчить про неабияке ставлення наших предків до свята святих – води. Пошана до неї, до «святих» річок, криниць, озер не втратила своєї актуальності й до нашого часу. Ще й зараз під час свят, особливо на Івана Купала, на берегах річок здійснюються всілякі обряди, до схід сонця купаються, а ввечері приносять ідолів і під спів обрядових пісень спускають на воду віночки, загадавши перед цим певні бажання.

Крім цього, і досі вважають, що у воді закладена певна стихія; озера й річки населяють русалки, водяники, «дядьки моряки», потопельники тощо. Звичайно, перегук з часами язичництва тут очевидний і безсумнівний [38].

Наша розповідь про священні озера продовжується. Цікаво, що таке озеро є і в селі Карпилівка, яке в язичницькі часи також було культовим місцем. Назва цього озера – Девоца. Людська пам'ять донесла до наших днів досить поширений свого часу язичницький міф про Діву – Дівону – Дівошу – Дівощу, на честь якої називається озеро.

Існує варіант міфу, який розповідає, що колись тут одна дівчина стала жертвою нещасного, нерозділеного кохання. Сумуючи за своїм судженням, якого ця дівчина втратила, вона наплакала стільки сліз, що з них утворилося ціле озеро Девоца («діва, чиста мов сльоза», – у трактуванні місцевих жителів) [39].

Інший варіант говорить про те, що в XIV ст. тут протікала глибока річка, яка розділяла місцеві хутори. І з'єднувалися вони невеликим містком, з якого у воду впала дівчина. Але вона не вміла плавати, й на всю околицю лунав її крик про допомогу («діва вішала») [40].

Значного поширення набув переказ, згідно з яким якийсь Карп (у той час прізвище язичницьке; можливо, риба – карп – була тотемом рибальського племені), поселившись на родючій землі в долині річки, викопав тут криницю. Ця криниця була не проста, а священна, культова [41].

Слід зазначити, що криниця була важливим, навіть обов'язковим елементом стародавніх язичницьких поселень. У сіверських язичників існував культ богині Криниці, яка була символом родючості землі.

В уяві давніх людей води криниць, а також джерел, колодязів («земні води») ототожнювались із жіночим началом. А запліднювали їх чоловічі води («небесні»): дощові та снігові [42].

Криниця (керниця, кирниця) була символом єднання небесних і підземних вод. У народних легендах вона обожнювалась. Великим гріхом вважалося будь-яке її осквернення, паплюження. І в наш час відоме народне прислів'я: «Не плюй у криницю – доведеться води напиться».

Викопати криницю вмінялося в обов'язок кожної людини. Проте ніхто не мав права називати себе її власником. Вода криниці мала бути доступною для всіх, адже вона священна, дана Богом. З давніх давен криниця вважалася символом святості, чистоти, родючості, здоров'я, сили, багатства тощо. Для дівчат і хлопців вона була символом краси та вірності.

Однак існувало повір'я, що у водохрещенську, благовіщенську, купальську й спаську ночі до криниці можуть проникнути злі духи й завдати людям значного лиха. Щоб не допустити цього, криниці кропили відповідно водохрещенською, благовіщенською, купальською й спаською водою минулого року. Перед Великоднем, на Зелені свята, на Івана Купала дівчата (хлопців до цього не допускали) чистили криниці, прикрашаючи їх квітами. Мешканці сіл здійснювали священні походи до криниць з піснями, танцями, заклинаннями тощо. У давнину біля жертовних криниць будували каплички, біля яких здійснювали ритуали жертвоприношень. А також там відбувалися купельські «суботки» [43].

Не складала винятку в цьому відношенні й Карпова криниця, яка також була священним місцем для наших далеких предків. Біля неї знаходилось капище для здійснення обрядів, пов'язаних із жертвоприношеннями язичницьким богам, передусім богу грози й війн Перуну.

Через цю криницю протікав ручай. І не дивно, що в християнські часи саме над ним було збудовано найдавніший храм Карпилівки. Цілком імовірно, що він стояв поблизу тієї священної криниці. Але згодом, як свідчить народний переказ, вода розмила берег, в результаті чого храм перенесли, розташували його вище, а на попередньому місці утворилось озеро [44].

Принагідно зазначимо, що там само в Карпилівці було збудовано й Покровський храм у 1834 р., який височів поблизу озера Девоці й старої зимової Київської дороги.

Напевно, на цьому ж місці стояв храм і в XVII ст. Адже для сільських поселень Чернігівщини в XIX ст. було вже традицією розташовувати церкви на місці церков XVII-XVIII століть. Як правило, це була центральна частина села біля головної його вулиці [45].

Не виключена можливість, що церква була збудована козаками. Відомо, що в їхньому середовищі повсюдно витав дух релігійності. Він наскрізь пронизував характер козаків і був його найважливішою рисою. А захист православної віри й церкви складав основу всього їхнього життя [46].

Саме перебуваючи в полоні релігійних почуттів, козаки часто вирушали в далекі мандрівки з метою пошуку місць усамітнення, якими ставали для них непрохідні лісові хащі, річкові заплави тощо. І там вони «спасались о христе». «Многие созидали в своих зимовниках часовни, устраивали скиты, воздвигали молитвенные иконы» [47]. А в 1576 р. козаки звели на острові між річкою Самарою й її рукавом Самарчиком першу в своїх вольностях «небольшую деревянную церковку «с шпиталем», звоницею и школою при ней» во имя святителя и великого чудотворца Николая, снабдили ее церковною утварью, богослужебными книгами, ризницей и выписали для юной церкви иеромонахов из киевского монастыря, а в 1602 году устроенную церковь обратили в Самарско-Николаевский-Пустынный монастырь и ввели в нем богослужение по чину греческого Афонского монастыря» [48].

Ця подія започаткувала історію церкви на Запорозжі. Загалом, за підрахунками Д. І. Яворницького, на великій території Запорозьких Вольностей протягом XVI-XVIII ст. козаки звели 47 церков на честь святителя Миколая, святої Трійці, архистратига Михайла, Покрови Богородиці [49]. Культ останньої був найшанованішим на теренах України з давніх часів. Віру українського народу в заступництво Пресвятої Богородиці зафіксували народні думи й пісні, з яких вона постає, як «Пречистая Діва, Мати нашого краю», або ж «Пречистая Діва, Мати Руського краю» [50].

Українська православна церква, виробляючи власну місцеву традицію, власні розуміння канонів, відправу богослужінь тощо, має й свої, властиві лише їй свята. Почесне місце серед останніх належить святові Покрови Пресвятої Богородиці або Святої Покрови чи, як зазвичай, просто Покрови. У той час, як для Української Православної Церкви це свято є великим, для Російської Церкви воно є звичайним, а для Грузинської взагалі відсутнє [51].

Про встановлення свята Покрови саме в Україні яскраво свідчать слова заклику однієї з молитов: «Владичице за ни грішних к Богу помолися, твоего Покрова праздник в рускій землі прославльшим...» [52].

Отже, зазначене свято є не лише народно-релігійним, а й національним. Відмічається воно щороку 14 жовтня (за старим стилем – 1 жовтня).

Питання про те, коли й ким було запроваджене свято Покрови, досі залишається дискусійним в історичній науці. На думку деяких дослідників, початки його слід шукати в XII-XIII століттях. А встановлення свята пов'язують з іменами невідомого київського князя, Олександра Невського, Андрія Боголюбського тощо [53].

До свята Покрови закінчуються всі польові роботи. Воно знаменує початок зими. «На Покрову до обіду осінь, по обіді – зима» або «Свята Покрова землю вкриває де листом, а де сніжком», а ще: «Свята Покрова, покрий нашу хату теплом (взимку. – Авт.), а господаря добром!» – кажуть у народі [54].

Покрова була порою сватання й весіль. Дівчата, бажаючи вийти заміж, молилися: «Свята мати, Покровонько, накрій мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зосталася дівкою». У селі Масанах (нині – мікрорайон м. Чернігова) вони промовляли наступне: «Свята Покрівка, накрій мою голівку, хоч черепицею, аби я була молодницею» [55].

У селі Димерка на Остерщині «каждый хозяин, по окончании работ, со всею семьею идет в церковь и отправляет молебен, в благодарность Богу и с испрашиванием беседы и сватанья. Грехом считают до покова заводитъ веселья» [56].

Святкування св. Покрови Богородиці утверджувалося будівництвом на її честь церков. Чи не найпершу таку церкву в Україні спорудив ігумен Києво-Печерського монастиря преподобний Стефан в XI ст. у заснованому ним у Києві Кловському монастирі.

Як стверджують дослідники, перші храми на значній території Київської Русі будували з дерева. Найдавнішою дерев'яною Покровською церквою в Україні була церква в с. Ріпнів Буського району на Львівщині, яка змінила кілька місць свого знаходження і стоїть донині в оточенні густих дерев [57].

Слід зазначити, що, шукаючи заступництва Покрови Божої Матері (фізичного, а згодом – і духовного, ідейного), населення західноукраїнських земель, віддаючись під захист Пресвятої Цариці Небесної, зводило на її честь церкви-замки. З огляду на це, яскравим зразком кращих творів українського будівельного мистецтва XIV-XVIII століть стали такі церкви в селах Сутківці та Шарівка Ярмолинецького району на Хмельниччині. Частиною міцного, добре укріпленого замку Любарта стала Покровська церква в м. Луцьку (Волинська область) [58].

Особливу прихильність виявляло до Божої Матері українське козацтво, яке вважало її своєю заступницею й ставилося до неї дуже шанобливо. Тож на честь Пресвятої Покрови Богородиці козаки засновували монастирі, споруджували величні храми. Покровська церква із чудотворною іконою Покрови Божої Матері існувала на Чортомлицькій Січі. У 1775 р. запорозькі козаки піклувались про те, щоб на зразок Києво-Печерської лаври «устроить в своей Покровской сечевой церкви золотые сосуды, искуснейшей и великолепнейшей работы» [59], чому не судилося збутися в зв'язку з руйнацією Січі Катериною II (1775 р.). Д. І. Яворницький зазначав, що церкву «во имя Покрова Богородицы, с разным многоярусным позлащенным иконостасом и с богатыми в серебряных позлащенных «раковинах», или «шатах», иконами» козаки звели в Ромнах (1764 р.) [60].

За підрахунками сучасного дослідника церковної історії В. Г. Киркевича, найбільше Покровських церков було зведено на Чернігівщині, адже саме туди з задоволенням переселялися нащадки запорожців, передусім старшини [61], за сприяння й підтримки яких і будувалися муровані й дерев'яні пишні храми – величні, просторі. Неперевершеним зразком народної дерев'яної архітектури Лівобережжя XVII-XVIII століть періоду бароко, що збереглися в первинному вигляді, є одна з найдавніших – Покровська церква в с. Синявка (Менський район), зведена 1706 р. в притаманних їй стилі та формах [62].

Радують око храми Покрови в селах Дігтярівка поблизу Новгорода-Сіверського (зведений 1701 р.), Куковичі (кінець XVII чи початок XVIII століть) тощо. Не збереглася до нашого часу Покровська церква в селищі Седнів Чернігівського району (збудована в 1715 р.). На жаль, така доля спіткала й інші Покровські (і не тільки) церкви – справжні шедеври архітектури світового рівня (до наших днів у межах усієї України дійшло лише близько 50 Покровських храмів) [63].

Відомо, що краєм козаків була Остерщина. Вона розподілялась між сотнями Остерською, Моровською, Козелецькою, Гоголівською, Заворицькою Переяславського та Броварською, Слабинською й Чернігівською – Київського полків.

«Острицьким» сотником був знаменитий сподвижник Богдана Хмельницького Тиміш Носач. Маємо відомості також про сотникування в місті Яська Кошина (1649 р.), який став засновником села Кошанів. Наприкінці 1649 р. Остер став полковим містом, а до складу Острянського полку ввійшли одне місто, одне містечко, 73 села й 13 хуторів. За даними 1650 р., в ньому нараховувалося 1958 чол. [64].

Згаданим містечком у полку була Карпилівка, яка стала центром Карпилівської сотні. Останню навіть у сучасних дослідженнях вважають загадковою [65]. Досі не встановлений точний термін її існування. Так, В. Гузій пише, що вона «ймовірно ... була сотнею Остерського полку в 1648 р.» [66]. Л. Лук'яненко зазначає, що сотня функціонувала з 1649 до 1650 рр. й її наступницею стала Моровська сотня. Так, говорячи про соціальний склад населення села Короп'є в XVIII ст., вона пише, що це були козаки Карпилівської, «а згодом Моровської сотні» [67]. В. Гузій зауважує наступне: «На перший погляд козаки карпилівської сотні – це коропські козаки, які жили поблизу містечка своїм окремим поселенням – козацьким селом Короп'є» [68]. Датою початку існування Карпилівської сотні в літературі називається також 1650 р. (кінцеву дату ніде не названо). Питання, як бачимо, дискусійне.

Моровська сотня фігурує в «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 р. У складі Переяславського полку в цей час вона налічувала 130 козаків [69].

Оперуємо почерпнутими з літератури фактами, що в 1650 році ця сотня була розукрупнена. З неї виділились власне Моровська (об'єднувала містечко, 9 сіл і 2 хутори; сотником її вважався Ничипор Ткаченко) та Карпилівська сотні. Однак цей процес тривав недовго. Напевно, останню знову «поглинула» Моровська сотня, складовою частиною якої та стала [70].

Дізнаємося з сучасних досліджень і про те, що Карпилівська сотня була військовим та адміністративним підрозділом Київського полку. Як й інші сотні, вона мала свої прапор, сотенну печатку й сотенну старшину.

Як би там не було, незважаючи на дискусійність проблем історії Карпилівської сотні, цілком очевидним є той факт, що населення Карпилівки за своїм соціальним статусом було козацьким. Отже, вірогідно, що й перша церква там була зведена не без участі козаків і була козацькою.

Оперуємо відомостями про те, що 1654 р. населення Остерщини присягало на вірність російському цареві Олексію Михайловичу в Острі, Козельці й Карпилівці. В останній ця церемонія проходила в місцевій церкві. Приймав присягу московський боярин Василь Кікін.

Слід зазначити, що такі церемонії здійснювались у містах чи містечках. Отже, статус останнього мала на той час і Карпилівка. Вона була тоді центром невеликого староства, що включало села Косачівку, Лутаву, Короп'є, на території якого існував перевіз через Десну з Остра до Чорнобиля, що мав надзвичайно важливе, говорячи сучасною термінологією, стратегічне значення [71].

На жаль, відомостей про Карпилівську церкву в XVII ст. наразі більше не маємо. У XVIII ст. церква в Карпилівці працювала, так би мовити, на повну потужність. Першопочатки її документів (ними були метричні чи сповідальні книги) датовані 1737 р. [72]. Однак, яка доля спіткала церковну споруду, невідомо. Як уже зазначалося, у 1834 р. в Карпилівці на місці старої було зведено нову дерев'яну церкву.

Важливо зазначити, що протягом першої половини XIX ст. в Російській імперії (у тому числі й Україні) відбувалось інтенсивне будівництво приходських церков. Яскраве вираження цей момент мав на Чернігівщині, про що свідчать дані наведеної нижче таблиці про кількість храмів, зведених тут у цей час.

Таблиця 1 [73]

Повіти	Кількість церков		
	Всього	Дерев'яних	Мурованих
Борзенський	14	6	8
Глухівський	17	1	16
Городнянський	5	4	1
Козелецький	9	4	5
Конотопський	10	2	8
Кролевецький	10	2	8
Мглинський	17	5	12
Новгород-Сіверський	6	2	4
Новозибківський	14	10	4
Ніжинський	8	4	4
Остерський	7	5	2
Стародубський	21	7	14
Суразький	8	3	5
Чернігівський	10	5	5
Всього	156	60	96

Однак слід зазначити й те, що з першої половини XIX ст. духовна й цивільна влада (як центральна, так і місцева) в адміністративному порядку змушувала будувати нові церкви тільки за казенними «высочайше апробированными» проектами в класицистичному стилі, у зв'язку з чим українська церковна (і не тільки) архітектура

втрачала свої особливості й була приречена на загибель. Проте національні традиції й архітектурно-художні здобутки попередніх століть не зникали одразу. Майже до кінця 1840-х рр. на Лівобережній Україні подекуди ще продовжували будуватися церкви в світі архітектурно-художніх уявлень і уподобань минулих століть, хоч вони були вже «культурними пережитками» й не визначали суті й головних напрямів процесів народної монументальної архітектури XIX ст. [74].

Можливо, до таких «пережитків» належала й церква в с. Карпилівка. За свідченням місцевих мешканців, вона була дуже схожою на Андріївську церкву в Києві. Нагадаємо, що остання була зведена в 1747-1753 рр. за проектом В. Растреллі й «размещена над обрывом Старокиевской горы, доминирующей над Подолом, на месте, где в начале XIII в. была возведена Крестовоздвиженская церковь» [75].

Андріївська церква – однокупольний храм з п'ятиглавим завершенням. Цілком імовірно, що такою ж була й Карпилівська церква, варіант якої відображав особливість композиції чернігівських хрестових храмів, у яких головне місце належить центральному об'єму [76].

Карпилівська церква, зведена 1834 р., була названа на честь Святої Покрови. В. Г. Киркевич зазначає, що нові церкви могли будуватися з інших матеріалів, в інших пропорціях і стилі, але в обов'язковому порядку вони зберігали попередню назву. Отже, попередня церква в с. Карпилівка теж була Покровською. Назва церкви – Покровська – засвідчувала про зв'язок її з козаками, з Запорозькою Січчю [77].

У 1654 р. архімандрит Антіохійський Павло Алепський зазначав, що в Україні «нема жодної більш-менш великої церкви, де б не було чудотворної ікони Богородиці» [78]. Передусім це стосується храмів Святої Покрови. Багатий каталог творів іконопису XVII – початку XX століть із фондів Чернігівського обласного художнього музею зафіксував значну кількість унікальних ікон цього періоду. Серед них є й ікони Покрови Богородиці. Цікаво, що всі вони представлені українським іконописом. Жодної ікони Св. Покрови з російського іконопису немає [79]. На жаль, на разі нам нічого не відомо про ікону Богородиці з Карпилівської церкви. У той же час оперуємо цікавими відомостями про те, що в цьому храмі були «Анфологiон к. п. 1619 г. Чаша с диском сер., по надписи, пожертвована «в карпиловскую церковь священником Краковецким» [80], а також «евангеліє львов. п. 1636 г., другое к. 1697 г.» [81].

Доречно зазначити, що «евангелие львовской печати 1636 года ... оправлено в холст и не имеет на себе никаких украшений. К евангелию сему приложена особая печатная тетрадь, в которой содержатся «объяснения исправлений съ изводы старогреческими местъ не обретающихся, въ святомъ евангеліи славенскихъ изданіяхъ на инехъ же местехъ избивающихся» [82].

Нагадаємо, що у Львові Євангелія друкувалися у 1616, 1636, 1644 рр.; у Вільно – 1644 р.; в Києві – 1631, 1637, 1679, 1687, 1697, 1712, 1746 рр.; у Москві – 1677, 1681, 1685, 1744 рр. тощо [83].

За церковно-територіальною належністю церква с. Карпилівка, за даними 1863 р., належала до першого, а наприкінці XIX ст. – до п'ятого округу Остерського повіту [84].

Карпилівська церква, як й інші, займалася благодійною діяльністю, зокрема, збором коштів («в кружки» и «по листам») «в пользу бедных духовного звания» [85]. Однак у цьому плані вона не вирізнялась. Першість у цій справі належала Соборно-Воскресенській церкві м. Остра [86].

Слід зазначити, що з 1864 р. функція благочинності в межах приходу покладалася на приходські попечительства, що функціонували згідно з «Положением о приходских попечительствах при православных церквах», височайше затвердженим 2 серпня 1864 р. [87]. До їхнього складу входили приходські священики, члени від прихожан, які обиралися на загальному зібранні на визначений термін [88]. Крім благодійної діяльності, зазначені попечительства займалися благоустроєм храмів, організацією початкової освіти, налагодженням добробуту причту [89].

З матеріалів, розміщених О. Ляшевим на «Чернігівському форматі», дізнаємося, що при Карпилівській церкві приходське попечительство виникло в 1874 р. До його

складу терміном на три роки були обрані: лісовий кондуктор Григорій Кішка (голова); казенні селяни Іван Берлог, Гордій Швець, Михайло Юрченко; козаки Максим і Опанас Сулими, Ігнат (прізвище невідоме) та відставний солдат Онисим Юрченко (члени).

Обличчя церкви багато в чому визначають її прихожани (парафіяни).

У Карпилівській церкві їхня чисельність становила:

Таблиця 2 [90]

Рік	Всього	Чоловіків	Жінок
1770	1576	594	982
1790	1245	620	625
1810	1652	839	813
1830	1980	972	1008
1850	2126	1050	1076
1860	2273	1090	1183

У 1877 р. приход церкви становив 1648 жителів, у тому числі Карпилівки – 577 чол., Короп'я – 477 чол., Виповзова – 326 чол., Лутава – 268 чол. [91].

Як бачимо, найбільшою чисельність прихожан була в 1860 р. – 2273 чол. Це був найвищий показник в Остерському повіті після Димерської Покровської церкви, де прихожан налічувалося 2973 (1520 чоловіків і 1453 жінки) [92].

Як відомо, особи, які служать при тій чи іншій церкві (священик, псаломщик, паламар, диякон, дяк), складають її причт.

«Запорозький характерник» Д. І. Яворницький зазначав, що духовні особи особливою популярністю користувалися в козаків. «Кош не только содержал их на войсковой счет и не только щедро оделял, но даже особым ордером на имя громадских атаманов приказывал раздавать овечью волну между семействами зимовчаков для пряжки ее на десятки и потом пряжу отсылать на сукно «к одеянию в Самарском монастыре послушников и служителей, в нем находящихся» [93].

Провідне місце в причті належить священикам. З давніх часів священик – людина поважна й знана. Він був настоятелем храму в селі, наставником і радником усіх його жителів, супроводжував парафіян на стежині всього їхнього життя: від народження до смерті. До нього йшли, як мовиться, і в радості, і в горі. Саме тому його називали батюшкою (від слова «батько») [94].

Зазвичай у сільських приходах на службі одночасно перебувало по одному священику. З приводу цього виповзівський священик Іоанн Русанович у 1756 р. зазначав наступне: «В ставленной грамате написано – мне нижайшему не исповедывать три года и месяцев девять. Рукоположенію моему годов три исполнилось. И хотя й я и остальных девять месяцев дожидаться должен: только понеже в с. Выползове другого священника нет и по другим селам имеется только по одному и в св. четыредесятницу за парохіянскими нуждами их от приходов в с. Выползово не упросить...» [95].

Тривалий час священиками при Карпилівській церкві були Тимоновські [96].

Існувала ціла династія з таким прізвищем. У рапорті Козелецького духовного правління на ім'я преосвященного Михайла, архієпископа Чернігівського і Ніжинського та кавалера, за підписами протоієрея Стефана Григоровича, священнонамісника Стефана Неводовського й намісника, ієрея Василя Лагонського від 4 березня 1807 року зазначалося, що один із представників цієї династії Яків Тимоновський (1747 – 3.02.1807) служив священиком Михайлівської церкви в містечку Бобровиця й одночасно був депутатом Козелецького духовного правління. Помер після тривалої хвороби у віці 60 років. Спадкоємців не мав [97].

У власне Карпилівській церкві, як відомо, священиком служив Іван Тимоновський (у 1812 р.).

Цікавий і такий факт. Син священика з Карпилівки Данило Тимоновський у 1746 р. навчався в Києво-Могилянській академії [98].

Маємо певні відомості про священика храму с. Карпилівка Федора Норчевського (1876 р.). Помічником його був Петро Савицький. У цей час до Карпилівської церкви

була приписана Виповзівська, в результаті чого утворився єдиний Карпиліво-Виповзівський приход (на початку XIX століття вони функціонували окремо).

З архівних документів дізнаємося, що Федір Норчевський загалом віддав церкві понад 33 роки свого життя. Останнім місцем його служби була церква в с. Анисові поблизу м. Чернігова. Помер у 1891 р. [99].

Після смерті священника залишилися його дружина Віра Григорівна Норчевська православного віросповідання (дітей у подружжя не було).

Удова мешкала в Чернігові, мала квартиру в будинку Бабичева по вулиці Троїцькій [100]. У 1904 р. їй виповнилось 60 років. Звичайно, вік поважний, але не похилий. Однак, незважаючи на це, жінка мала «болезненное состояние ... Страдает старческой дряхлостью» [101].

В. Норчевська отримувала щороку 100 рублів із емеритальної Духовної каси й 10 рублів – від товариства Духовного попечительства.

Слід зазначити, що емеритальна Духовна каса слугувала для видачі пенсій вдовам і сиротам духовних осіб і самим священно- і церковнослужителям, які робили внески до цієї каси і мали право на отримання пенсій [102].

Із них 72 руб. ішло на оплату квартири. На прожиття залишалася зовсім невелика сума. Тож Віра Григорівна жила досить скромно. Її квартира була обставлена бідно. На харчі не вистачало. «Болезненное состояние и неимение никаких личных средств к жизни, кроме 110 руб., полученных в год», змусили В. Норчевську звернутися восени 1904 р. за допомогою до Чернігівського духовного правління, сподіваючись отримувати «ежегодное денежное вспомоществование» [103]. Після тривалих клопотань вдова отримала «Всемиловитейшие пожалованные ей в одновременное пособие» 20 руб. [104]. Нижче наводимо цікаві документи щодо цього.

Документ 1

Канцелярия его императорского величества по принятию прошений

Отделение 3

Стол 1

24 февраля 1905 г.

№ 13044

*Место жительства просительницы
г. Чернигов, Троицкая ул., д. Бабичева*

Господину Черниговскому губернатору

Канцелярия Его Императорского Величества по принятию прошений, сделал вместе с сим перевод почтою на имя Вашего Превосходительства двадцати рублей, Всемиловитейшие пожалованных на одновременное пособие вдове Священника Вере Норчевской покорнейше просит Вас, Милостивый Государь, сделать распоряжение о безотлагательном вручении сих денег просительнице под расписку, которую доставить в Канцелярию.

За Управляющего делами подпись

Старший чиновник подпись [105]

Документ 2

М.В.Д.

Канцелярия Черниговского губернатора

16 марта 1905 г.

№ 2837

г. Чернигов

В 1^е Отделение Черниговского Губернского Правления

Канцелярия Губернатора уведомляет 1^е Отделение Губернского Правления, что одновременно с сим по ассигновке за № 2838 перечислены в депозит Губернского Правления двадцать руб. присланных Канцелярией Его Императорского Величества по

принятию прошений к отношению от 24 февраля с. г. За № 13044 по делу Норчевской.

Правитель Канцелярии	подпись
Помощник Правителя	подпись [106]

Документ 3

Черниговское казначейство	Квитанция
Черниговской губернии на 20 руб.	

26 марта 1905 года по приходному журналу в книге 1 в статье 7002 записано на приход от кого: По ассигновке Черн. Губернатор. № 2838 перечислен из депозита его на какой предмет в депозит Чернигов. Губер. Правления по делу Норчевской.

Всего	двадцать руб.
Казначей	подпись
Бухгалтер	подпись [107]

Документ 4

М.В.Д.

Черниговское Губернское Правление
/Отделение
/Стол

31 марта 1905 года
№ (відсутній. – Авт.)
г. Чернигов
Дел № 130
1905 года

31 марта 1905 года
Вице-губернатор
Подпись

Присланные при отношении Канцелярии Его Императорского Величества по принятию прошений, от 24 февраля с/г за № 13044 и записанные в депозит Губернского Правления под квитанцию казначейства, от 26 сего марта за № 7002, двадцать рублей Всемилостивейше пожалованные ей в единовременное пособие вдове священника Вере Норчевской, проживающей в г. Чернигове (Троицкая ул., д. Бабичева), выдать Норчевской, для чего составить и послать Черниговскому Казначейству установленную ассигновку, а талон к ассигновке вручить названной Норчевской под расписку.

Советник	подпись
Старший делопроизводитель	подпись [108]

Документ № 5

Бланк ассигновки
№ 167
По журн. бухгалт. № 1077

Ассигновка

№ 1422
руб. 20

Деп. губ. прав.

31 марта 1905 г.

Черниговское Губернское Правление просит Черниговское Губернское Казначейство записанные в депозит Губернского Правления под квитанцию казначейства, от 26 марта с/г за № 7002 двадцать рублей выдать предъявительнице талона сей ассигновки вдове священника Вере Норчевской, Всемилостивейше пожалованные ей в единовременное пособие.

Подл. подпис. Вице-Губернатор	подпись
Верно:	
Старший делопроизводитель	подпись [109]

Документ № 6

Талон к ассигновке
За номер 1422

По журн. бухгалт.
№ 1077

От 31 марта 1905 г.

Черниговского Губернского Правления

Деп. губ. прав. руб. 20

Вдова священника Вера Норчевская имеет получить из Черниговского Казначейства двадцать рублей.

Подл. подпис. Вице-Губернатор подпись

Верно:

Старший делопроизводитель подпись [110]

Документ 7

Черниговский Губернатор

по губерн. правлению

1 отделение

1 стол

8 апреля 1905 года

№ 1648

На № 13044

В Канцелярию Его Императорского Величества по принятию прошений
Имею честь препроводить при этом в Канцелярию Его Императорского Величества по принятию прошений под росписку вдове священника Вере Норчевской в получении 20 руб., всемилостивейше пожалованных ей в единовременное пособие.

Выписали:

Губернатор А. Хвостов

Вице-Губернатор Родионов

Советник Боршевский

Верно:

Старший делопроизводитель подпись [111]

На певний час (з 4 лютого 1890 р. до 7 жовтня 1892 р.) доля зв'язала з Карпилівською Покровською церквою Гаврила Євтихійовича Левченка. Це була неординарна особистість.

Народився він 3 липня 1866 р. в м. Ивангород (Борзенський повіт) у козацькій родині. У 1888 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію, а з 21 квітня наступного року став канцелярським службовцем Чернігівської контрольної палати. Однак на цій посаді він працював недовго. 20 січня 1890 р. його було звільнено з неї за сімейними обставинами в чині колезького реєстратора Чернігівських контрольних палат. І відтоді Г. Є. Левченко присвятив своє життя церковній службі. Як зазначалося вище, майже 3 роки він був священиком церкви в с. Карпилівка. Водночас він перебував на посаді завідувача місцевої церковно-приходської школи (започаткована 1860 р.) й викладав тут закон божий.

На підставі прохання від 7 жовтня 1892 р. Г. Є. Левченка перевели до церкви Архістратига Михайла в с. Роїще (не збереглася), священиком якої він протримався аж до 1917 р., тобто цілих 25 років. З 7 січня 1893 р. Г. Є. Левченко викладав закон божий у місцевому однокласному училищі Міністерства народної освіти. А 8 жовтня 1905 р. Преосвященніший Нестор, Єпископ Новгород-Сіверський, Вікарій Чернігівської єпархії затвердив його на посаді духовника другої половини Третього благочинного округу Чернігівського повіту.

З 1890 р. Г. Є. Левченко – вкладник по першому розряду в емеритальній касі.

У квітні 1892 р. нагороджувався «набедренником» (перша нагорода священиків у вигляді парчевого прямокутника із зображенням хреста, яка носить з правого боку нижче пояса).

Про сімейний стан Гаврила Євтихійовича документи засвідчують, що він був одружений на Наталії Федорівні (1870 р. нар.) і в шлюбі з нею мав 5 дітей: трьох дочок (Олександрю, 1891 р. н., Ольгу, 1902 р. н., Анастасію, 1905 р. н.) та двох синів (Ігоря, 1896 р. н. і Гліба, 1899 р. н.) [112].

Наступником Г. Є. Левченка на посаді священика Покровської церкви с. Карпилівка став Антоній Трощановський, якого 7 жовтня 1892 р. перевели сюди з посади священика Михайлівської церкви с. Роїща, котру він обіймав протягом двох років, починаючи з 1890 р. В с. Карпилівка священик правив до 1899 р. [113].

Звертає увагу той факт, що прізвища священиків Карпилівської Покровської церкви в національному відношенні в XIX ст. мали здебільшого польське (рідше – українське) походження. Ця особливість була характерна й для інших українських православних храмів XVII-XIX століть. Наприклад, у с. Роїще із десяти священиків того часу 70 відсотків мали польські прізвища. Це може бути свідченням того, що місцеві традиції й культурне життя відбувалися тут все ще не без польського впливу [114].

Пізніше цей принцип порушився. На українських землях, інкорпорованих до складу Російської імперії, набувало поширення будівництво церков на кшталт російського класицизму, що призводило тут і до «зросійщення» кліру.

Яскраво виражений характер цей процес мав у Карпилівці. У 1909 р. священиком Покровського храму і вчителем закону божого церковно-приходської школи тут став Павло Яхонтов.

Походив він з давнього роду російських священиків. Один з його родичів – Михайло Єгорович Яхонтов (1757 р. н.) був сином протопопа Калуги. Останній разом із дружиною Катериною мешкав у цьому місті «на большой улице» поблизу собору [115].

На суді 19 серпня 1911 р. Михайло повідомив наступне: «Грамоты читать и писать по-російскіи умеет он Яхонтов с малолетства своего, находясь в шляхетском сухопутном корпусе кадетом, отколь поступил в Крымскій инженерный военный корпус. Служил в оном колоновожатым до 1786 года, а затем по увольнении в отставку по желанию своему вступил в Санкт-Петербурге в монастырь Александрьевскій при митрополиту Гаврилу монахом и переименован при пострижении Максимом. С оного переведен в 1800 год в Новгородско-Юрьевскій монастырь иеромонахом» [116].

Звідти М. Яхонтов прямував «на поклонение в Киев», однак дорогою до міста затримався й певний час служив «иеромонахом старообрядческаго Лаврентіева монастыря» [117].

Про останній оперуємо наступними відомостями. Лаврентіївський монастир Різдва Христова зведений приблизно 1735 р. в 12 верстах від Гомеля у великому, непрохідному лісі біля річки Узи. Засновником його був старець Лаврен (звідси й назва), який був настоятелем обителі й помер тут у 1752 р. Наступниками його були Дасіфій (помер у 1759 р.), Стефан (помер 1761 р.), Сергій (до 1769 р.), колишній калужський купець Феофілакт (дата смерті – 1798 р.), Симеон, який прийняв тут постриг.

На початку XIX ст. при монастирі були дві дерев'яні церкви: Стрітення Господня й Живоначальної Трійці, а також часовня при трапезній і 35 келій, призначених для монахів. У монастирі мешкало 60 іноків. Земельних угідь, крім сінокосів, він не мав. Утримувався «подаваннями». Цікаво, що, за деякими даними, монастир займав провідне місце серед інших старообрядницьких обителей [118].

Як зазначав далі М. Яхонтов, «в оный монастырь, где, будучи два года, и с того монастыря был в Порхове Псковской губернии в старообрядческих слободах по приглашению тамошних старообрядцев по их исповеданию исполнял требы.

Оттоль, следуя в слободу Клиницы малороссійской Черниговской губернии Суражского повета ко старообрядческому игумену Клинцовского Никольского монастыря, но на пути Стародубского повета под слободою Лужками взят за неимения писменного вида и представлен в сей суд...» [119].

У 1916 р. Павло Яхонтов отримав нове призначення – став священиком 151 піхотного полку, а його місце в Карпилівці зайняв Василь Одинцов, якого перевели сюди

Сіверянський літопис 131

1. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 82-83.
2. Остер и Остерский уезд//Черниговские епархиальные известия. – 1863. – №5. – Прибавления. – С. 221.
3. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник/За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – С. 294.
4. Див.: Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии//Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1906-1908. – Выпуск 7. – Приложения. – С. 33-36. (Далі: Алфавитный список церквей...)
5. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – С. 753. (Далі: Язычество Древней Руси).
6. О связях русского раскола с язычеством славянским//Черниговские епархиальные известия. – 1863. – 15 сентября. – Прибавления. – С. 599.
7. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – С. 3.
8. Там само. – С. 4-5.
9. Літопис руський. – 1989. – С. 47.
10. Див.: Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви: У 2-х т. – К.: Вид-во «Україна», 1993. – С. 32.
11. Див.: Попович М. Мировоззрение древних славян. – К., 1985. – С. 88.
Історія релігії в Україні: Навчальний посібник/За ред. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – С. 79. (Далі: Історія релігії в Україні...)
12. Див.: Ребіндер Б. Велесова книга: Життя та релігія слов'ян. – К., 1993. – С. 35.
Історія релігії в Україні... – С. 78-79.
13. Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 133.
14. Див.: Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – С. 209.
15. Див.: Гальковский И. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Харьков, 1916. – Т. 1. – С. 54.
Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – С. 210-211.
16. Константин Багрянородный. Об управлении государством//Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – М.; Л., 1934. – Выпуск 91. – С. 9-10.
Славянская энциклопедия. – М., 2002. – С. 627.
17. Див.: Тилина В. А., Хуповка С. І. Запорозький дуб. – К., 1979.
Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – С. 212.
18. Див.: Парнікоза І. Ю. Вікові дерева. Як ми їх шануємо//Країна знань. – 2016. – № 5 (117). – С. 26.
19. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 534.
20. Болсуновский К. В. Перунов дуб. – К., 1914.
Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – С. 212.
- Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян//Советская этнография. – 1979. – № 2. – С. 106, 111. (Далі: Священный дуб...)
21. Ивакин Г. Ю., Гупало К. Н. Священный дуб славян//Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 300-301.
Ивакин Г. Ю. Священный дуб...– С. 106, 115.
22. Ивакин Г. Ю. Священный дуб...– С. 115.
23. История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1949. – Т. 1. – С. 366.
24. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 351.
25. Див.: Гузій В. Старо-Карпилівська Гута//Опис землі Козелецької (Науково-популярне дослідження з минувшини рідного краю)//За ред. В. М. Гузія, А. Г. Пенського. – К.: Вид-во «Брама», 2011. – С. 371-372. (Далі: Опис землі Козелецької...)
26. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/Упорядник Сергій Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – С. 363-368.
Див.: Бузун О. В. Історія Остерщини: нариси історії. – Чернігів, 1998. – С. 68.
Гузій В. Містечко Карпилівка//Опис землі Козелецької...– С. 307. (Далі: Містечко Карпилівка...)
27. Див.: Іваненко П. Берег дитинства//Опис землі Козелецької...– С. 184.

28. Див.: Парнікоза І. Ю. Вказ. праця. – С. 30.
29. Гельмольд. Славянская хроника. – М., 1963. – С. 185.
30. Див.: Ивакин Г. Ю. Священный дуб... – С. 109, 111.
31. Див.: Там само. – С. 111.
32. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С. 83. (Далі: Українська міфологія).
33. Див.: Антологія українського міфу: В 3 т./Зібрав та упоряд. Валерій Войтович. – Тернопіль, 2006. – Т. 1. – С. 354. (Далі: Антологія українського міфу...)
34. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси... – С. 4.
35. Див.: Гузій В., Пенський А. Святе місце//Опис землі Козелецької... – С. 416.
36. Див.: Лук'яненко Л. Коропська земля//Там само. – С. 323-324.
37. Див.: Войтович В. Українська міфологія. – С. 84.
38. Головацкий Я. Очерки старославянского баснословия или мифологии. – Львов, 1860.
- Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – К., 1991. – С. 62-63.
- Антологія українського міфу... – Т. 1. – С. 355.
39. Див.: Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 305.
40. Там само.
41. Там само. – С. 305-306.
42. Войтович В. Українська міфологія. – С. 83.
43. Там само. – С. 254-255, 277.
44. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 28.
45. Див.: Там само.
- Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 308.
- Павленко О., Павленко С., Дягова: від минулого до сьогодення. – Чернігів: Чернігівські обереги. – 2010. – С. 36.
- Бондар О. Планувально-топографічна структура Дягови за доби середньовіччя та модерного часу. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2016. – С. 17.
46. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 256.
47. Там само. – С. 257.
48. Там само. – С. 264.
49. Там само. – С. 290.
50. Див.: Киркевич В. Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – К.: Техніка, 1999. – С. 8.
51. Огієнко І. І. Вказ. праця. – С. 69.
52. Див.: Киркевич В. Г. Вказ. праця. – С. 6.
53. Див.: Устименко В. Зведи свій храм. З історії Свято-Покровського трипрестольного храму с. Жукля на Чернігівщині. – К., 2011. – С. 195-196.
54. Див.: Там само. – С. 197-198.
55. Див.: Там само. – С. 197.
56. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 51.
57. Киркевич В. Г. Вказ. праця. – С. 6, 16.
58. Див.: Там само. – С. 12, 14, 15.
59. Див.: Яворницький Д. І. Вказ. праця. – С. 259.
60. Там само. – С. 260.
61. Киркевич В. Г. Вказ. праця. – С. 27.
62. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 313. (Далі: Памятники градостроительства...)
63. Киркевич В. Г. Вказ. праця. – С. 12, 26.
- Фесюн А. Г. Куковичи. – М.: Изд-во «Серебряные нити», 2015. – С. 45.
64. Див.: Бузун О. В. Вказ. праця. – С. 59.
65. Лук'яненко Л. Вказ. праця. – С. 325.
66. Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 306.

67. Лук'яненко Л. Вказ. праця. – С. 325.
68. Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 306.
69. Реєстр Війська Запорозького: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 344-345.
70. Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 5. – С. 167.
- Див.: Бузун О. В. Вказ. праця. – С. 60.
71. Див.: Бузун О. В. Вказ. праця. – С. 61.
- Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 305.
72. Див.: Корноухов Е. Алфавитный список церквей... – С. 33-36.
73. Складено за: Там само. – С. 1-50.
74. Див.: Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Харків: Савчук О. О., 2014. – С. 39.
75. Памятники градостроительства... – С. 16.
76. Киркевич В. Г. Вказ. праця. – С. 28.
77. Там само. – С. 25-26.
78. Див.: Там само. – С. 10.
79. Іконопис XVII – початку XX століття. Каталог творів з фондів музею. – Чернігів: Вид-во «Домінант», 2008.
80. Див.: Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 28.
- Остер и Остерский уезд//Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 5. – Прибавления. – С. 221.
81. Там же.
82. Черниговские епархиальные известия. – 1863. – 1 мая. – Прибавления. – С. 295.
83. Там само. – С. 296-297.
- Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 8, 19, 33, 45, 59, 70, 72, 74, 78, 80, 81, 82.
84. Див.: Распоряжения епархиального начальства//Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 18. – 15 сентября. – С. 189.
85. Там само. – С. 187.
86. Там само. – С. 189, 191.
87. Див.: Положение о приходских попечительствах при православных церквях//Черниговские епархиальные известия. – 1864. – № 19. – С. 202.
- Ляшев О. Нарис церковної історії Роїща. – Чернігів, 2015. – С. 29.
88. Там само.
89. Там само.
90. Складено за: Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 29.
91. Див.: Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 308.
92. Див.: Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 22, 27, 30, 31, 33, 35, 42, 45, 47, 49, 54, 56, 59, 62, 65, 70, 72, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83.
93. Яворницький Д. І. Вказ. праця. – С. 259.
94. Див.: Ляшев О. Вказ. праця. – С. 34.
95. Див.: Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 82.
96. Див.: Там само. – С. 29.
97. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 395. – Арк. 1. (Далі: ДАЧО).
98. Див.: Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 307.
99. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 10390. – Арк. 3, 5.
100. Там само. – Спр. 10874. – Арк. 1.
101. Там само. – Спр. 10390. – Арк. 3, 5.
102. Устав эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии//Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1897. – Приложение к официальной части № 11. – С. 19.
- Ляшев О. Вказ. праця. – С. 42.
103. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 10390. – Арк. 1, 3, 3 (зв.).

104. Там само. – Спр. 10874. – Арк. 5.
105. Там само. – Арк. 1.
106. Там само. – Арк. 2.
107. Там само. – Арк. 3.
108. Там само. – Арк. 4, 4 (зв.).
109. Там само. – Арк. 5.
110. Там само.
111. Там само. – Арк. 6.
112. Там само. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 16. – Арк. 343.
- Ляшев О. Вказ. праця. – С. 42-43.
113. Див.: Ляшев О. Вказ. праця. – С. 42.
114. Там само. – С. 33-34.
115. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 813. – Арк. 2.
116. Там само. – Арк. 2, 2 (зв.).
117. Там само. – Арк. 2 (зв.).
118. Грыгаровіч І. І. Беларуская ієрархія. – Мінск, 1992. – С. 49-50.
- Виноградов Л. Гомель. Его прошлое и настоящее. – 1142-1900. – М., 1900. – С. 25.
- Макушников О. А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века: Историко-краеведческий очерк. – Гомель: Барк, 2013. – С. 148.
119. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 813. – Арк. 3.
120. Див.: Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 308-309.
121. Див.: Ляшев О. Вказ. праця. – С. 38.
122. Див.: Гузій В. Містечко Карпилівка... – С. 307.
123. ДАЧО. – Ф. Р-20. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 28.
- Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919-1930 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2010. – С. 35-36.
124. Див.: Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная церковь. – М., 2007. – С. 448.
- Ляшев О. Вказ. праця. – С. 31.

В исследовании на широком фоне отечественной истории воссоздаются страницы религиозной жизни села Карпиловка Козелецкого района на Черниговщине с древних времен и до наших дней. Большое внимание уделено местной Покровской церкви. Используются как опубликованные, так и архивные материалы.

Ключевые слова: *Остерщина, Карпиловка, язычество, культ, священный дуб, священное озеро, Перун, казачество, православие, храм, монастырь, Покровская церковь, священник, прихожанин, Тимоновские, Ф. Норчевский, Г. Левченко, А. Трощановский.*

This article is about the religious life of Karpylivka village (Kozeletsk area, Chernihiv region). The history of the local church is described. Archive and published materials are used.

Key words: *Oster area, Karpylivka village, paganism, cult, sacred oak, sacred lake, Perun, Cossacks, orthodoxy, monastery, church of the Intercession, priests, parishioners.*

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК94 (477)

ЛИСТИ ІТАЛІЙСЬКИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПОДІЇ 1695 р. В УКРАЇНІ І МОСКОВІЇ

(підготовка до друку, коментар та переклад з
італійської Сальваторе Дель Гаудіо,
Ольги Циганок, Катерини Волощук)

У публікації представлені два листи двох італійських дипломатів, надіслані з Варшави (квітень 1695 р.). Вони проінформували дожа Венеціанського та кардинала – державного секретаря Святого Престолу про Перший Азовський похід. Документи перекладені з італійської мови українською. Тексти написані мовою кінця XVII ст., яка певною мірою відрізняється, особливо в деяких синтаксичних конструкціях і виборі лексики, від сучасної стандартної італійської мови.

Ключові слова: лист, Мазепа, Азов.

Професор Тартуського університету Євгеній Францович Шмурло 1903 р. видав збірник документів, метою яких було поповнити архівними матеріалами відомості про царювання і діяльність Петра I, його стосунки з Західною Європою [6]. Це видання має неабияке значення для українських учених, бо проливає світло на 1695–1700 рр. – добу Івана Мазепи.

Як пише відомий український історик Ю. Мицик, життя і діяльність Івана Мазепи дуже погано вивчені. У російській історіографії (і дореволюційній, і радянській, і сучасній), за винятком монографії Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» (Спб., 1897), Мазепа трактується з великодержавницьких позицій як зрадник. Українська історіографія розвивалася в підколоніальних, як вважає Ю. Мицик, умовах і, за винятком діаспори, не могла висувати концепції, які б суперечили накиненому вище офіційному погляду на гетьмана. Тільки з проголошенням незалежної Української держави стало можливим повноцінно вивчати і постать Мазепи, і його добу. З'явилося багато книг і статей, присвячених українському керманічові, однак переважно популярного змісту. Як вказує Юрій Мицик, «з особливою гостротою відчувається в сучасних умовах і брак висококваліфікованих кадрів, і тяжкі матеріальні умови їхньої праці, і надзвичайно велика відсталість від сучасних потреб освоєної джерельної бази» [2, с. 297].

© Сальваторе Дель Гаудіо (S. Del Gaudio) – доктор філософії (Ph.D), професор кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету імені Бориса Грінченка; дослідник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного торговельно-економічного університету і кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету імені Бориса Грінченка.

© Волощук Катерина Миколаївна – студентка IV курсу Київського університету імені Бориса Грінченка, спеціальність «Філологія (італійська)».

Важливе значення для вивчення постаті гетьмана Мазепи та його доби має публікація, переклад і дослідження листів іноземними мовами, які зберігаються в зарубіжних архівах. Багато з них писані тогочасною макаронічною польсько-латинською мовою (у польському тексті натрапляємо на латинські слова, словосполучення і речення). Видання і переклад кореспонденції часів Мазепи вимагає об'єднаних зусиль істориків та філологів різного профілю, бо йдеться про переважно рукописні матеріали, прочитання яких подекуди вимагає значних зусиль і більше подібне до реконструкції тексту. Науковий журнал «Сіверянський літопис» з ініціативи його шеф-редактора Сергія Павленка публікує оригінальні тексти листів і їхній переклад, підготовлені Юрієм Мициком та іншими дослідниками [3, 5 etc.]. Наскільки нам відомо, італомовні джерела з цієї тематики в українському перекладі у цьому журналі публікуються вперше.

Літературно-історичні італійські джерела XVII ст. про Україну багато років вивчає К. Константиненко. Етапною на цьому шляху стала її кандидатська дисертація [1]. Дослідниця проаналізувала українсько-італійські літературні зв'язки у рецепції українських та російських учених та міфи про Україну в зарубіжній історіографії, розглянула генезу італійських уявлень про Русь і руські землі, козацьку тематику у творах італійських істориків та письменників, італійську компілятивно-космографічну барокову літературу про Русь та висловила свої міркування про Русь в італійському просторі слов'янських стереотипів. Особливу увагу приділено таким питанням: італійські вчені й письменники про Україну як складову громадянських війн у Польщі; образ Богдана Хмельницького на сторінках італійської літератури: від героя до руйнівника; М. Бізаччіоні про Хмельниччину як фатум Польщі; Україна у символічному полі «Меркурія» В. Сірі; трикутник «козак – шляхта – король» (Г. Гуальдо Пріорато); рецидиви белетризації української теми в Італії. К. Константиненко опрацювала багатющу джерельну базу, але збірник документів Є. Шмурло 1903 р. у списку використаних джерел її дисертаційної роботи не значиться [1, с. 190–216].

Як пише Є. Шмурло, стосунки Петра I з Західною Європою були насамперед зі Швецією, Пруссією, Нідерландами та Англією, тобто з протестантськими країнами. Однак важливими були також зв'язки з Німеччиною, Венецією і Римом. Ці держави були тісно пов'язані з Річчю Посполитою [6, с. V]. Саме зв'язкам Російської імперії з католицьким світом, особливо Римом і Венецією, міжнародним відносинам у південно-західному напрямку присвячено більшість документів збірника Є. Шмурло. Вихідний момент – Перший Азовський похід Петра Першого (1695 р.), завершальний – початок Великої Північної війни (1700 р.) [6].

Щодо мови, у збірнику Є. Шмурло домінують документи італійською мовою. Порівняно небагато – латиною, французькою мовою сім, польською – один, російською – чотири.

У збірнику Є. Шмурло 840 листів. Тільки у першій сотні з них Мазепа згадується у 13 листах (№ 17, 18, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 62, 68, 73, 79, 83). А ще є *Cosacchi del Boristene* [запорізькі козаки], *Cosacchi d'Ukraina* [українські козаки], *Ruteni* [русини], *Kiovia* [Київ], *Leopoli* [Львів], *Boristene* [Борисфен], *Mar Nero (Mar Negro)* [Чорне море] тощо. Перед нами – безсумнівні джерела з історії України. Щодо італійської назви Києва, то вона подається в документах на польський манер (порівняй із Kiev/Kyiv у сучасній італійській мові). Можливо, це пояснюється тим, що італійські кореспонденти мешкали у Польщі. Не забуваймо також того, що польські впливи у тогочасній Україні були ще досить сильні.

Ми сподіваємося, що цією публікацією розпочнеться науковий проект, мета якого – полегшити доступ вітчизняної наукової спільноти до італомовних листів кінця XVII ст., які проливають світло на маловідомі сторінки з історії України.

Публікуємо в українському перекладі два хронологічно перші листи, де згадується Мазепа (№ 17, 18), тексти яких італійською мовою опублікував Є. Шмурло [6, с. 12–14].

№17

Лист від секретаря Г. Альберті, венеціанського резидента в Польщі, дожу Венеціанському

Варшава, 12 квітня 1695 р.

Пишуть великому краківському каштеляну з Києва та інших місць, що московити наразі знаходяться на марші у напрямку річки Танаїс*, де стоять напоготові шість тисяч човнів на п'ятдесят чоловіків кожен, які піднімають триста тисяч осіб, на чолі них цар Петро, який має намір захопити Азов. Після взяття цього міста, зрештою, не дуже добре укріпленого, він відправив би козаків із Танаїсу**, щоб захопити Чорне море. Цар підготувався би до походу на Крим, куди в той самий час попрямував би Мазепа, гетьман козаків із Борисфена***; усі деталі збігаються з тими, які я покірно відправив до Вашої Величності упродовж минулих тижнів. Кажуть, після того як в Москві довідалися, що поляки заключили незвичайний мир із татарами, більше того, були взяті полонені, називаючи синів самих володарів, було вирішено царем наказати двадцяти п'яти тисячам козаків під командуванням полковника Палія, якого козаки поважають, щоб він охороняв кордони та стежив за маневрами Польщі, доки усі сили московитів будуть зайняті у тих вищеназваних походах. Ця остання частина повідомлення неправдива, але я бажаю, щоб справдилося інше припущення, і королеві, який мені про це розповів, я дав таку відповідь: ясно, що Бог хоче зберегти цей союз, що за Божим провидінням у вояків знову появилася надія, яка, здається, вже була втрачена; що кожен повинен прикладати останні зусилля саме тоді, коли новий Великий Сеньйор буде готовий відновити оттоманську гордість, яка була вже принижена і яка б зникла назавжди, якщо би всі разом розпочали війну.

Король дуже добре зрозумів суть моєї мови, і відказав, що він не знає, чи Бог простив усіх тих, хто посіяв розбрат, порушуючи мир і справи у цьому краї; я на власні очі бачив муки через порушення миру. Такими роздумами я заінтригував шляхетну душу Його Величності, адже кращої можливості відібрати Кам'янець у турків і татар не буде, я не можу вже відповісти так, як треба, через великий розбрат у цій державі, що мене дивує і залишає відбиток у моєму скорботному серці.

(Венеція, Державний архів, сенат, депеші «Польща»; фонд 16, шифр № 581)

Лист № 18

Лист від монсеньйора Санта Кроче, папського нунція в Польщі, до кардинала Спади, державного секретаря

Варшава, 12 квітня 1695 р.

Як із двору, так і від головного генерала королівства підтверджується потужне оснащення московитів. Ці хороші новини надійшли в листі від поляка, який перебуває у козацького гетьмана Мазепи і, припускається, має доступ до кожного його секрету. Отож намір вищеназваних московитів, відповідно до повідомлення, – спуститися воістину з великою кількістю, а саме, триста тисячами людей, до річки Танаїс для походу на Азов. Це місто утримують турки, воно знаходиться недалеко від гирла річки біля Меотійського моря****, і через це можна оволодіти Кримом, який межує з цим містом. Окрім того, у листі йдеться про те, що в сусідніх лісах на тій самій річці побудовано з цією метою шість тисяч кораблів, що уміщують 50 чоловіків кожен, а також військове оснащення і гармати, які вищеназвані човни перевозять у собі у великій кількості. Вони запевняють, що матимуть вісімдесят гармат артилерії, сто п'ятдесят мортир. Той кореспондент повідомив Його Величності, що бачив це на власні очі. За цим планом, до земель до Перекопу біля Криму повинен наблизитися гетьман Мазепа з дуже великим козацьким військом, щоб стежити за рухом поляків, про яких ходять чутки, що вони можуть об'єднатися з татарами, і надати допомогу, бо згадані поляки дуже швидко можуть помиритися з вищеназваними татарами,

* Давньогрецька назва нижньої течії ріки Дон.

** Донських козаків.

*** Запорозьких козаків.

**** Стародавня назва Азовського моря.

вірячи написаному [?]*, що вже взяті заручники. І коли будуть впевнені у вірності поляків, що ті не заключають мир із татарами, то вищезгаданий гетьман Мазепа повинен напасти на Крим по землі або разом із поляками увійти в Буджак** і вести піхоту в похід на Кам'янець. Така гарантія, яку треба дати московитам, буде одним із найголовніших пунктів для обговорення на військовій раді, що очікується з дня на день. Не можна заперечувати, що докладений стан речей не заслуговує на глибокі роздуми, і незважаючи на те, що не все точно станеться, тим не менше, навіть якщо відбудеться частково, це буде міцною основою для обґрунтованої надії, і з цим мій низький уклін Вашому Високопреосвященству.

(Ватиканський архів, Польща, том 115)

1. Константиненко Ксенія Леонідівна. Еволюція та експлікація гетерообразу України в італійських літературно-історичних джерелах XVII ст. [Текст] : Дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 /; НАН України, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 2014. – 216 с.
2. Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи / Мицик Юрій // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2003. – Вип. 3. – С. 297–318.
3. Мицик Ю., Циганок О.. Листи гетьмана І. Мазепи до державних діячів Речі Посполитої (1703–1708 рр.) / Юрій Мицик, Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С. 94–102.
4. Мицик Ю., Циганок О. Незнаний лист Івана Мазепи / Юрій Мицик, Ольга Циганок // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2013. – № 14. – С. 19–22.
5. Павленко С., Циганок О. Лист І. Мазепи з Ромнів до С. Лещинського / Сергій Павленко, Ольга Циганок // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 78–87.
6. Шмурло Е.Ф. Сборник документов, относящихся к истории царствования императора Петра Великого / Евгений Францевич Шмурло. – Т. I: 1693–1700. – Юрьев: Типография Маттисена, 1903. – 728 с.

В публикации представлены два письма двух итальянских дипломатов, отправленные из Варшавы (апрель 1695). Они проинформировали дожа Венецианского и кардинала – государственного секретаря Святого Престола о Первом Азовском походе. Документы переведены с итальянского языка на украинский. Тексты написаны на языке конца XVII в., который в определенной степени отличается, особенно в некоторых синтаксических конструкциях и выборе лексики, от современного стандартного итальянского языка.

Ключевые слова: письмо, Мазепа, Азов.

The paper presents two letters of two Italian diplomats sent from Warsaw (April 1695). They informed the Doge of Venice and the Cardinal Secretary of State about the first Azov campaign. The documents have been translated from Italian into Ukrainian. The texts were written in the language of the end of the XVII century which differs to a certain extent, especially in certain syntactic formulations and lexical choice, from contemporary standard Italian.

Keywords: historical documents, Mazepa, Azov.

* Фрагмент пропущено.

** Історична область на півдні України між гирлами Дунаю, Дністра та Чорним морем.

*о. Юрій Мицик,
Інна Тарасенко*

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII– XVIII СТ.) (ЧАСТИНА 5)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола та інших старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах Києва і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Перш за все необхідно сказати про багатющі матеріали колекції Марціна Гожковського. Як уже говорилось у попередніх частинах, він у середині XIX ст. незаконно здобув цінну колекцію рукописів і вивіз її до Кракова, де вона й нині зберігається у відділі рукописів (далі – ВР) бібліотеки Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН). Про цю колекцію нам уже доводилося писати [1]. Ще в 1978 р. в ході пошуків джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. ми вивчали матеріали колекції, скопіювали частину з них, а потім видали, в т. ч. на сторінках «СЛ». Але чимало документів ми лише стисло законспектували, тим більше, що в ті часи можливості публікації документів гетьмана Мазепи і взагалі козацької старшини були під забороною або були дуже й дуже обмежені. Тепер ми нарешті звернулися до цих матеріалів. Отже, тільки в трьох рукописах насамперед (№№ 261, 269, 270) знаходяться універсали українських гетьманів (не рахуючи уже опублікованих нами або списків уже відомих документів) універсал Івана Самойловича від 17 грудня 1674 на маєтності Новгород-Сіверському монастирю та його лист до корсунського полковника Федора Кандиби від 21.09.1675 р.; універсали Дем'яна Многогрішного: 22(12) 07. 1669 (з Коропа), Івана Мазепи: 24.05.1688, 22.07. 1690, 13.03. 1693, 25.06., 12.07. 1694, 4.07., 18.12. 1695, 10.01. 1697, 1.02., 20.04., 7.05., 9 та 18.07. 1702, 16.01., 20.06., 9.07.1703, 20.05.1708, 20.08.1709 (всього 20), Івана Скоропадського: 14. 01 та 22.05. 1703 (ще як генерального осавула), 20 та 28 11. 1708, 3.01. та 17.06. 1709, 20.05. 1710, 27.11. 1711, 6 та 14.01. 1712, 15.02. 1715, 7.06. 1716, 22.08. 1717 (всього 13), Павла Полуботка: 8.01., 6. 06. 1723; Данила Апостола: 9.02, 18.12. 1728, 17.01., 15 та 22.05., 17.10., 12 та 18 та 19.11., 11.12. 1729, 21.02., 3.12. 1731, 22.02., 24.05, 23.07. 1733 (всього 15); лист гетьмана Данила Апостола до ніжинського полковника від 14.08.1731, який знаходиться в держархіві Кракова [2]; генеральних суддів Івана Домонтовича: 21.10.1671, Михайла Вуяхевича 1691, Олексія Турянського; Василя Дунін-Борковського, генерального обозного 1686; 1672, 1677 (ще як чернігівського полковника); генерального бунчужного Костянтина Івановича Голуба 1687; полковників київських Павла Яненка-Хмельницького від 4.07. 1657, Василя Дворецького 27.07. 1660 (з Києва), 2.06.1664 (з Козельця); ніжинських Якова Скидана 3.09. 1660, Григорія Гуляницького 1.02.1658 р., Василя Золотаренка 28.01. 1660, 21.07. 1660, де мова йшла про надання Макошинському жіночому монастиреві двох млинів в с. Велячківцях,

© о.Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м.Київ).

Матвія Гвинтовки 27.12. 1666, Івана Обидовського 1691 (?), 1698, Якова Журахівського 15.05. 1679, Лук'яна Жураховського 1703 р.; прилуцьких Хведька Терещенка 1.02.1654, Лазаря Горленка 1668, Івана Лисенка 1670 (з Чернігова), 1671, Івана Маченка 17.08.1670; стародубського Григорія Карповича Коровки-Вольського 7.01.1679; чернігівського Іоаннікія Силича 28.06.1659; обозного Чернігівського полку (до речі, ця особа досі була невідомою!), Івана Василевича 18.01.1710, 13.01.1711; лист Якова Лизогуба до гетьмана Данила Апостола 10.07.1733; Пилипа Уманця до глухівського сотника, вороновської старшин до Якова Лизогуба 29.08.1729; князя Шаховського, керівника Малоросійської колегії 17.05.1734; документи генеральної артилерії щодо стану гармат 7.09.1754, ряд документів православних ієрархів XVII–XVIII ст.

Так, в універсалі Павла Яновича (Яненка)-Хмельницького мова йде про козельцького протопопа Григорія та ієромонахів Троїцького монастиря Саватія та Іоїля, вимагається, щоб міщани не чинили їм кривд [3], в універсалі ніжинського полковника Матвія Гвинтовки від 6. 01. 1667 (27.12. 1666) борзненському сотнику та іншій старшині Борзни він нагадує їм про присягу царю Олексію: «А тепер учинилисте глупо. На тоє вас приводят, которие (...)»* звикли здавна душами своїми, як м'ячиком, кидать» і закликає зберігати вірність цареві. Серед актів, що стосуються переважно Козельця 1576–1776 рр., є перелік генеральної старшини і полковників другої чверті XVIII ст., виписи з гродських книг Новгород-Сіверського воєводства 1596 р., Віленського воєводства 1655 р. Є виписи з батуринських, глухівських, лохвицьких, менських, новгород-сіверських та прилуцьких міських книг XVII ст., чернігівських ратушних книг 1658 р. [4], стародубських міських книг [5]. Є лист ченців, який адресувався до сусідів – жителів хутора Берлозов (1663-1668), які неодноразово вчиняли напади на монастирські землі (Липовий острів). Тут зокрема говорилося про те, що цей монастир був заснований ще в середині XVII ст. «за блгословением его мл. отца Силвестра Косова, митрополиты киевского, за позволением и універсалами оборонными от славной памяти его мл. пана Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, и от всіх по нем наступающих гетманов універсалами оборонными измоцняли и утверждали аж до сего его м. л. пана Ивана Брюховецкого... Але ви збунтувалися на обитель, мало законников не позабывали, того кгрунту поорали, (...)»*, покосили и в дереві шкоды много починили». Тоді ченці звернулися до київського полковника Василя Дворецького, котрий своїм універсалом присудив землю монастиреві. Але хуторяни відмовилися виконувати універсал, трохи не вбили ченця, ще й похвалилися на них: «и в монастыру не всидите!» [6]. У справі № 265 знаходиться копія жалуваної грамоти царя Івана Грозного новгород-сіверському монастиреві від 2.09.1552 р. Є й грамоти царів Михайла Федоровича від 15. (5). 01.1614 р. щодо надання землі біля р. Єсмань і Олексія (1664 р.) про надання земель в селах Рижики та Мельниці чернігівському П'ятницькому жіночому монастиреві [7]. У прибутково-видатковій книзі батуринської канцелярії 1732-1733 рр. на арк. 30 є документ під заголовком: «Відомість в батуринську канцелярію сколько при оной канцелярії иміється у бурмистра Ивана Краснопіра наличной должной казны от октября в декабр мсц к первому числу в приході и что в расходи из расходом к генварю мсцу в 1733 году.» [8]. Ряд регестів цих документів (всього 21) переважно з колекції Гожковського подано нижче.

Усього в цій частині статті наводяться тексти 59 документів, які походять переважно з Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) або польських архівосховищ. Виняток складають кілька документів, які вже були видані в монографії В. В. Панашенко (№№ 10, 11, 13, 14). Необхідність їхньої републікації за фотокопіями була викликана трьома обставинами: цінністю документів (їх авторами є козацькі полковники) тим, що вони надруковані з рядом помилок, малодоступністю книги). Серед інших документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі непогано доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.». З гетьманських документів це три листи Павла Тетері (№№ 4-6), два Івана Брюховецького (7-8), три універсали й листи Івана Самойловича (№№ 12, 14, 15), чотири універсали Івана Скоропадського (№№ 20-23), один – Данила Апостола (№ 41) і два – Кирила Розумовського (№№ 51, 52). З полковницьких – 6 (№№ 3,

16, 17, 31, 32, 34), до яких прилягають укази Малоросійської колегії (№ 26, 35), сотницьких – 6 (№№ 29, 30, 36, 42, 43, 46). Ряд документів були адресовані гетьманам Івану Скоропадському (№25), Павлу Полуботку (28, 29, 30, 31, 32), Данилу Апостолу (№№ 38, 39, 42, 43), Кирилу Розумовському (№№ 47, 50).

Перейшовши до стислого розгляду справ, хочемо насамперед вказати на два польських листа (уривок і регест), які стосуються славної перемоги українських військ над московськими загарбниками під Конотопом 1659. Ця битва привертає до себе все більшу увагу дослідників, але джерел до її історії не так уже й багато, тому цінність являють навіть стислі повідомлення про неї. Черговий регест містить лист від 5.07 (25.06.) 1662 р. чернігівського полковника Іоаннікія Силича до королівського полковника Дениса (Діонісія) Мурашки. Силич агітував Мурашка, який знаходився в Гомелі, перейти на московський бік, обіцяючи всілякі царські милості та гетьманське й своє клопотання. Чомусь тут не згадано про те, що Мурашко свого часу був у лавах повстанського війська Богдана Хмельницького, а обставини його переходу на польський бік і нині не вповні прояснені. Далі йдуть регести трьох листів (№№4-6) гетьмана Павла Тетері до короля Яна Казимира і коронного канцлера Миколая Пражмовського. У них ідеться про хід воєнних дій, зокрема про Івана Сірка, повстання паволоцького полковника Івана Поповича та про Івана Мазепу, який виступає як шляхтич на службі Павла Тетері. Універсал Брюховецького (№ 7) цікавий тим, що проливає трохи світла на похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну, зокрема про позицію Борзни, яка перейшла на бік короля під впливом якогось Вербицького. Брюховецький переманює борзненців на свій бік, обіцяє пробачити й написати відповідного листа до ніжинського полковника Василя Золотаренка. У наступному універсалі Брюховецький підтверджує царську волю, віддаючи с. Омбиш разом з селянами монастирю, який мав підлягати Києво-Печерській лаврі. Приблизно такого ж змісту є грамота царя Олексія (№ 9), тільки в ній ідеться про надання сіл Стародубу, про Магдебурзьке право, прокорм для царських гінців. В універсалі Самойловича (№ 12) надається с. Городище в Понурницькій сотні втікачу з Османської імперії призьренському митрополиту Никодиму. Про цю особу, яка пізніше й померла в Україні, ми вже писали на сторінках С.Л. Так само надавалося право жити в Ніжинському полку і отримувати там землі перебіжчику від гетьмана Дорошенка корсунському полковнику Федору Кандибі (№ 14). У його листі до литовського канцлера узгоджуються питання походу проти Дорошенка (№ 15). Універсал (№ 16) ніжинського полковника Степана Забіли цікавий тим, що у ньому згадується неznаний універсал – фундуш монастиреві в Омбиші гетьмана Богдана Хмельницького. Про цей універсал згадується лише в привілеї гетьмана Виговського від 22.10.1657 р. [9]. У листі (№ 17) групи козацької старшини до охочекомонного полковника Іллі Новицького міститься звіт про успішний напад 1694 козаків-гетьманців, у т. ч. Ніжинського й Чернігівського полків, на ногайську фортецю на Дністрі й на ханські «кишла» під Білгородом. Цікаво, що у цьому поході брав участь і Семен Палій ще як полковник на службі Речі Посполитої. Наступні два регести (№№ 18, 19) стосуються глухівського Петропавлівського монастиря, один із яких безпосередньо пов'язаний з його тогочасним ігуменом – св. Димитрієм Ростовським (Туптало). Дуже важливими є два заповіти Стефана Яворського, що по смерті московського патріарха Адріана був фактично предстоятелем Московського патріархату. Яворський не забував однак свою батьківщину Ніжин, де ще жив його рідний брат – протопоп Павло, і заповідав кошти ніжинським монастирям і багату бібліотеку. В поданому уривку одного із заповітів (№ 24) йдеться про необхідні умови функціонування книгозбірні. Яворський називав імена можливих кандидатів, якщо вони приймуть чернецтво в ніжинському монастирі: Григорій Рогачевський, племінник Яворського Сильвестр Шумський, або хтось з інших племінників – синів Павла Яворського. Перший з них – представник відомого священницького роду з Лохвиці Рогачевських, очевидно Іван, випускник Києво-Могилянської Академії, прибічник гетьмана Мазепи, за що був засланий до Архангельська, де заснував і очолив слов'яно-латинську школу. Ймовірно саме він (уже протопоп) працював у Кодифікаційній комісії гетьмана Апостола. Не менш ці-

кава постать Сильвестра Шумського (помер у 1731 р.) – теж випускника й викладача Києво-Могилянської Академії, який у 1728 р. прийняв чернечий постриг. Але досі не було відомо, що Шумський навчався також на початку 20-х рр. XVIII ст. у Польщі. До речі, цей заповіт свідчить про те, що у Яворського була, крім брата, й сестра. Доля ж бібліотеки склалася не так, як хотів Яворський. Вона всупереч волі покійного була пізніше передана в Харківський колегіум, де знаходиться й нині.

Далі йдуть універсали гетьмана Івана Скоропадського, які збереглися завдяки насамперед ігумену Свято-Михайлівського монастиря Лаврентію Горці, котрий видно планував створити копію книгу («книгу-архів») даної обителі. В них іде мова про маєтності, на які посягала Києво-Печерська лавра, в т. ч. на землі, що знаходяться на кордоні сучасних Київської та Чернігівської областей. А перший з універсалів (№ 20), що стосується млинів на р. Сулі – власності кафедрального монастиря в Переяславі, цікавий тим, що у ньому згадується незвіданий досі чигириндібровський сотник – Михайло Михайлович. Щодо іншого – Кирила Єремійовича (Яременка) ми вже писали в попередніх частинах статті. Лист гетьмана Розумовського (№ 50) важливий тим, що в ньому йдеться про Василя Туманського – уродженця Басані (нині – Нова Басань Бобровицького району), випускника Києво-Могилянської Академії, обставини його перебування старшим канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії. Згадується тут і генеральний писар Олександр Безбородько (уродженець Глухова), який згодом став канцлером Російської імперії.

Далі йдуть документи, які домінують у цій публікації (скарги та споріднені з ними). Перша з них (№ 25) скарга батуринського отамана Федора Прийми, котра яскраво характеризує злочинні дії батуринського сотника Федора Стожка та московського майора Єропкина, котрий прилюдно жорстоко побив батуринського отамана, не останню людину в Батурині. А що вже казати про рядових козаків чи селян? Стожок навіть вчинив злочинні дії щодо козака Гаращенка (№ 37), навіть проти рідного брата (!), крелевецького жителя Стефана (№ 26). Цікаво, що син Стожка – Дмитро, теж батуринський сотник, (№ 46) виступає в іншій якості: у відповідь на скаргу Катерини – дружини козака сотні Бахмацької Тимоша Хоменка звільняє незаконно ув'язненого сотника Барановським її чоловіка.

Ряд скарг стосуються такого негативного явища як незаконного переведення козаків у розряд залежних селян. У документі № 27 йдеться про такі дії князя Четвертинського щодо козаків с. Дунаєць, яке знаходиться на південний захід від Глухова, у документі № 30-32 про такі ж дії Андрія Лизогуба щодо 20 козаків с. Погребки (нині – Судженського району Росії) і про бунт їх проти відповідного гетьманського універсалу. Навіть ніжинський полковник Петро Толстой, посланий для розслідування справи, ствердив правоту цих козаків. У документі № 28 йдеться про незаконний запис у посполиті козака С. Семеновича, жителя с. Воргол, що на південний захід від Путивля. Це село було надано покійному (Михайлу – ?) Миклашевському ще гетьманом Мазепою. Цей універсал ще невідомий історикам. А ось добре відомий універсал Мазепи 1706 р. Григорію Кубраковському, жителю Салтикової Дівиці [10], яким він звільнювався від служби, враховуючи його заслуги. Однак ніжинський полковник Петро Толстой вважав за потрібне цей універсал порушити, мотивуючи це тим, що «в Ніжинском полку мало к ділу способних імється людей» (№ 34). Свою скаргу подав і красноколядинський сотник Ангеліовський (№ 29). Свого часу гетьман Скоропадський надав йому частину млина, але не ствердив (не встиг ствердити?) це надання універсалом. Через п'ять років цю частку відібрав прилуцький полковник сумнозвісний Гнат Галаган. Ангеліовський стверджував, що млиновою часткою традиційно володіли сотники як от покійний красноколядинський сотник Леонтій Лашинський (сотник у 1710-1717 рр.), на що дав згоду покійний прилуцький полковник Іван Нос (ще один сумнозвісний персонаж української історії) і що підтверджували красноколядинські міщани. Ангеліовський просив гетьмана Полуботка і старшину чинити справедливість. Скаржився й віце-капрал Струтинський гетьману Розумовському (№ 46) на того ж Галагана і на його сина Григорія (теж прилуцького полковника), які чинили кривди ще його батьку і 16 років володіли його землями під

Вереміївкою (населений пункт в сучасній Полтавській області). Скаржився Струтинський і на генерального підскарб'я Михайла Скоропадського, який, будучи тестем Григорія Галагана, умисно затягував справу. Два документи (№№ 33-34) стосуються конфлікту між козаком Остапівської сотні Коркушкою і козаком Конотопської сотні Приймою та батуринським міщанином Гришопенком. «Доношение» наказного воронізького сотника Степана Холодовича стосувалося двозначної ситуації, в яку потрапили козаки його сотні: 23 душі з них готувалися до Гілянського походу, а на них ще й поклали повинність постачати провіант, сіно й овес (№ 36).

Далі йде блок документації, що стосується гетьмана Апостола. Його відкривають дві скарги конотопського сотника Костенецького (№№ 42-43). В одному випадку сотник скаржився на повернення йому боргу Петром Корецьким, у другому – на Андрія Лизогуба. Цікаво, що тут ідеться про конфіскацію 1731-1732 рр. за борги лісу Олени Чечіль – удови славного оборонця Батурина від царських карателів (вона ще була живою і судилася за свою власність). Є й наказ самого гетьмана (№ 40) жолдацькому отаману, капітану Андрію Негейфлю (очевидно німецького походження), котрому поверталось командування після якогось покарання (Інструкція йому була опублікована нами в попередній частині статті). Наводяться й реєстри двох грамот гетьману цариці Анни Іоаннівни (№№ 38-39). Тут особливий інтерес викликає та грамота, де йдеться про обрання гадяцьким полковником знаменитого літописця Григорія Грабянки. Хоча всім історикам добре відомий його літопис, але про діяльність як полковника мало що відомо. Час від часу нам траплялися відомості про цю сторінку його біографії (і ми публікували їх) і ось нові дані про обставини обрання його полковником, про його конкурентів тощо. У двох реєстах (№№ 58-59) говориться про напад селян с. Мутина на правому боці Сейму (на північ від Конотопа) на землю Данила Кандиби (нащадка корсунського полковника Федора Кандиби). Останній пред'явив у суді універсали Самойловича й Мазепи. Зазначимо, що цей універсал Мазепи був уже опублікований [11].

Лист 1748 р. якоїсь Наталії Дем'янівни до сина, який обіймав високу посаду, свідчить про тяжке становище козаків Київського полку, і вона просила сина поклопотатися за козаків (№ 44). Лист було написано в Адамівці. На сучасній карті України є як мінімум аж 12 Адамівок і жодної на території Київської області. Зате в Чернігівській області їх дві: в Борзнянському і Носівському районах. Очевидно, ця Адамівка знаходилась у Носівському районі, бо він ближче до Києва. Бригадир С. Виткович скаржився гетьману Розумовському на миргородського полковника Капніста, який чинив йому кривди в маєностях, зокрема забрав у нього с. «Пустовойтове» неподалік містечка «Манжалеевки». Якщо другий топонім – це без сумніву Манжалія Полтавської області, то щодо першого виникають певні питання, оскільки неподалік Манжалії знаходяться приблизно на однаковій відстані від неї села Пустовійтове (на захід) і Пустовіти (на південь). Усе ж ми схиляємося до першого варіанту, бо Пустовійтове знаходиться трохи ближче до Манжалії. Розумовський оперативно відреагував на скаргу і написав з Петербурга відповідного листа генеральній старшині (№ 51).

Серед цих документів є група тих, що були створені в церковних колах. У грамоті (№ 38) йдеться про скаргу чернігівського єпископа Іродіона Жураковського (обіймав кафедру в 1722-1734 рр.) на бунчукового товариша Семена Лизогуба, котрий обезчестив і священника Олексія Нозратовича, і самого єпископа, а також обвинувачувався у тому, що він посилав вінчатися за кордон у Польщу (мається на увазі Правобережна Україна) чоловіків, хоча деякі з них уже «обвенчаны и живых жен имущие», тощо. Ще один регест (№ 41) теж відноситься до часів гетьманства Апостола: ніжинський протопоп Степан Волховський доводив до відома київському архієпископу (митрополиту) Рафаїлу Заборовському те, що ченці старцюють і, назбиравши хліба, сушать сухарі та продають їх на торгах, мандрують по ярмарках і видно просив ужити заходів щодо цього нездорового явища в церковному житті.

Цікавим є документ, який містить ухвалу керівництва Свято-Михайлівського Видубицького монастиря 1769 р. (№ 47), де знову знаходимо дані про с. Ярославку

(сучасного Бобровицького р-ну), про що йшлося у попередніх частинах даної статті. Ухвалою було відмовлено ярославському священику Трохиму Слодницькому у заснуванні власної винокурні і виробленні горілки хоча б для домашнього вжитку. Це мотивувалося тим, що такі дії суперечать універсалу гетьмана Розумовського, а прецедент небажаний і тому, що шкодив би монастирським шинкам. Крім того, цей священик, як і його попередник (о. Остафій Кокольніцький) уже незаконно користувався монастирською землею. Є й інші джерела, які народилися в монастирських колах. У документі (№ 48) козелецький намісник Іоанн Давидович просив у ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря Якова (до речі випускника Києво-Могилянської Академії) роз'яснень щодо заплутаного питання про дозвіл вступати в шлюб особам, батьки яких були кумами. Ще у двох споріднених документах (№№ 52-53) ідеться про добра і млини в Острі, про надання їх Войні в 1655 р. універсалом короля Речі Посполитої Яном Казимиром, про викуп цього універсалу у остерського міщанина Богдана Войничча. У трьох (теж споріднених тематично) документах ідеться про пограбування церкви св. Варвари в с. Кропивне (очевидно того села, що в суч. Бахмацькому районі) (№ 55) і про їх пошуки в Івангородській і Конотопській сотнях (№№ 56-57). Врешті в документі (№ 54) наводиться список черниць Свято-Успенського жіночого Новомлинського монастиря, які походили з Сіверщини (вони становили понад 90% усіх черниць).

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обрив тощо).

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1) Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу в першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР // Архіви України. – 1982. – № 3. – С. 63 – 65.

2) Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Русецьких». – № 69. – Арк.15.

3) БПАН. – ВР. – № 269. – Арк.32.

4) БПАН. – ВР. – № 272. – Арк. 4-20, 40-47, 51-60; № 277. – Арк. 3-6: 264. – Арк. 1-6.

5) БПАН. – ВР. – № 274. – Арк.20-29.

6) БПАН. – ВР. – № 264. – Арк. 5.

7) БПАН. – ВР. – № 267. – Арк.1-3.

8) БПАН. – ВР. – № 268.

9) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – № 15.

10) Універсали Івана Мазепи (1687-1709). – К. – Л., 2006. – Ч. II. – № 310.

11) Там же. – №249.

* * *

№ 1

1659, червня 4. – Варшава. – Уривок з листа литовського канцлера до магната Паца.

«на Україні наші оточили під Конотопом князя Долгорукого й (...)» та Трубецького».

(Ч. – ВР. – №416. – С.79. – Оригінал)

№ 2

1659, липня 20. – Табір на Руській (?). – Лист Томаша Карезовського до хорунжого надвірної хоругви з розповіддю про Конотопську битву (регест).

Запорозький гетьман Виговський вже виграв дві значні битви. Каже про битву, в якій особисто не брав участі. В цій битві розгромили московитів і союзних їм козаків, причому понад 10 тисяч козаків і 2 тисячі московитів здалися. Схопили самого того

гетьмана (*Силку-?-Ю.М., І.Т.*), котрому недавно було привезено бунчук з булавою від царя. Тепер невдовзі після виступу хана, тобто 29 червня за старим стилем, козаки пішли під Конотоп, щоб визволити з облоги пана Гуляницького. У милі від Конотопа на переправі йому перекрили шлях 15 000 московитів. Частина московського війська переправилася через річку і на них вдарила козацька піхота з драгунами. Хан же, переправившись в іншому місці, вдарив московитам у тил. Мало хто з московитів зміг утекти до свого табору, вважає усі там загинули. Було там кілька князів. З тієї битви ніхто не втік, всі загинули, князі Григорій Ромодановський, Семен Брянський, Семен Львов, Андрій Бутурлін, син цього Бутурліна Іван, його дядько Андрій, (...) * син, найголовніший полковник. Вважай усе військо загинуло. В день св. Петра руського гетьман з ханом і табором підступив під Конотоп, де вже московити відступали. Гуляницький взяв кілька гармат, масу возів московити залишили, чимало ядер, пороху та інших речей. Князь Трубецької зробив собі переправу на річці і вже частину табору переправив на той бік. Але тут запорозький гетьман частину свого війська відрядив з табору, щоб Трубецької не зміг переправитися. Війська Трубецького опинилися в тяжкій облозі, у небезпеці.

Під гетьманом коня вбили і самого куля трохи зачепила. Він нарікає на те, що немає допомоги від короля. «Хан козакам і козаки татарам виконали присягу».

(Держархів у Кракові. – Ф. «Архів Сангушків» – №153. – С.73-74. – Тогочасна копія)

№ 3

1662, липня 5 (червня 25). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника Іоаннікія Силіча до королівського полковника Дениса (Діонісія) Мурашки.

Бог допустив нещастя на бідних християн усього нашого краю, особливо нашестя потужних польських і козацьких військ, а також бусурманських. А це не за що інше, тільки за наші гріхи. А тепер змилосердившись на віру, подав спосіб врятуватися з його царською пресвітлою величністю, а також із щастям князя Ромодановського, який іде з ратними полками за указом й.ц.в. Неприятель стоїть на тому боці Дніпра з потужним військом, прагнучи християнський православний народ привести до останньої погібелі. Це (*Юрій. – Ю.М.*) Хмельницький із своїм військом і тогочасними козаками й ляхами та ордою стоять під Переяславом. Він задумав весь край внівеч обернути, підняв свою пиху і помпу, надіючись на свою потугу, не пам'ятаючи на шереметовщизну. Він видав у бусурманську неволю невинних людей. Але за допомогою Всемогутнього Бога, молитвами Пресвятої Богородиці і всіх святих так нагородилося пану Хмельницькому й ляхам і татарам, що він ледве «наго Дніпр переплыл», втративши всі військові апарати, про що думаю в. м. відомо. Після цього розгрому всі задніпрські городи по-старому з ратними військами князя Ромодановського разом з його милостю паном гетьманом (*Сомком. – Ю.М.*), пам'ятаючи про свою присягу і вірну обіцянку перед святим євангелієм бути під протекцією й.ц.в., присягли й.м. пану гетьману, що не можу достатньо ознайомити в. м., м. м. пану і приятелю. Якщо б не хотів би мені в цьому повірити, то можеш сам наказати кому довідатися. Однак бажаючи мати любов і згоду з в. м., з приязні моєї раджу і нагадую приятельській в. м., щоб по-старому за своєю обіцянкою і присягою схилився до Війська Запорозького під протекцію його царської величності, у котрого можеш одержати через мене й більшу повагу і маєтності. Можеш мені цілком довіритися. Війна ж – взаємні несе нещастя. Ця справа в руках в. м. залишається. Я пропоную обміняти полонених людей й в. м. на козаків. Обіцяю дати ксьондза настоятеля або якого пана з того товариства, які є нашому полоні. А якщо буде воля в. м. хоч кого визволити, то я це зараз же вчиню на знак доброї приязні. Разом з цим листом я наказав відпустити гомельця з полку в. м. Пильно прошу і чекаю швидкої відповіді.

З Чернігова червня 25 року 1662.

Про в'язнів в. м., котрі є в нас, все добре скаже цей посланець.

Зичливий приятель і рад служити Іоаникий Силіч, полковник Війська його цар. вел. запорозький чернігівський рукою власною.

Дописка: Якщо б в. м. захотів схилитися, то будь в. м. певен, що не тільки ті свої маєтності одержиш, але й тут, де хочеш, в Україні за моїм клопотанням у й. м. пана гетьмана та й. ц. в. Навіть Гомель і Чичерськ будеш мати у вічному володінні. Не сумнівайся в. м. ні в чому, схились до Війська Запорозького. Належна плата завжди буде.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 145-148, 207. – Оригінал)

№ 4

1663, травень. – Лист гетьмана Павла Тетері до коронного канцлера Миколая Пражмовського (регест).

Мова йде про «сваволю Сірка». З ним, як з інструментом Москви, Брюховецьким та Кікінім, московським воєводою, перейшовши Дніпро, зішлись у боротьбі з руським воєводою (*Стефаном Чарнецьким.-Ю.М.*) і солтаном Селім-Гіреєм.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 502. – Оригінал)

№ 5

1663, червня 25(15). – Чигирин. – Лист гетьмана Павла Тетері до короля Яна Казимира (регест).

Я маю приклад одного зрадника-попа, колишнього паволоцького полковника, котрий не задовольняючись тим, що я дарував йому життя [...] безсумнівно гідний смерті, вдався до бунтів, відрікшись (...) * і постриженого на очах всього війська в духовний сан, напившись невинної крові людей, його рукою вбитих, присилаючи листи від Сомченка, підбурює до цього ж бунту і посягає на моє життя. Я маю відправити частину війська. При московських силах своїх людей посилає на допомогу зраднику-попу, відправляючи їх через Київ до Паволочі.

Далі мова йде про Виговського та Гедеона Хмельницького, котрі довірять зичливості своїх. Безпечно йшов (*Богун-?*) за Дніпро, чинячи опір Ромодановському з дейнеками.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 497-502. – Оригінал)

№ 6

1663, червня 25(15). – Чигирин. – Лист гетьмана Павла Тетері до коронного канцлера Миколая Пражмовського (регест).

Посилаю до хана, просячи, щоб виступав з Криму. Я відправив Уманський полк проти (Сірка-?). Задніпря (*Лівобережна Україна.-Ю.М.*) мусить відізватися або віддати підданство й повинність його королівській мості, бо пропаде і вже почало гинути. Передаю «з благочестям (in religius) та усну (...) *» реляцію пана Мазепи, мої покріпні послуги віддаючи звичайній милості й. м., м. м. п.».

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 485. – Оригінал)

№ 7

1664, лютого 1 (січня 22). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Брюховецького (регест).

Універсал адресується всім, хто мешкає в Борзні.

Хоча через безбожного Верницького ви дали себе обдурити ворогам нашої віри, однак оскільки тепер знов з прийшли до тям і вдалися під високодержавну руку великого государа нашого московського царя, відзиваючись до нас зі своєю зичливістю, тоді я пишу до ніжинського полковника, щоб він, так само як і я, вас пробачив.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 407. – Оригінал)

№ 8

1666, лютого 17(7). – Гадяч. – Універсал гетьмана Івана Брюховецького (регест).

Мова йде про грамоту царя Олексія, котрою він надавав села Києво-Печерській лаврі, в т. ч. й с. Омбиш. Виконуючи царську волю, гетьман підтверджує це надання і наказує, щоб ніжинський полковник не чинив перешкоди цьому, особливо, щоб не

не важився чинити «ексцесов, бунтов и похвалок засланому от архимандрита до Омбиша», а селяни щоб віддавали монастирю належне послушенство.

(БПАН. – ВР. – № 267. – Арк.27)

№ 9

1666, грудня 8(листопада 28). – Грамота царя Олексія (регест).

Мова йде про чолобитну стародубської міської верхівки з посиланнями на статті гетьмана Брюховецького (тут його названо ще й боярином) щодо Магдебурзького права. Говориться про послів і гінців із Москви, котрі бували в ратуші і котрим нині ніхто не дає допомоги (корм, пиття). Цар дає Стародубу села Савостяновичі, Яковличі з млином, а іншою грамотою дає замість Савостяновичів с. Чауси. Також мова йде про річну оренду Стародуба у 150 крб., з Ніжина – 400, з Чернігова – 200.

(БПАН. – ВР. – № 267. – Арк. 4)

№ 10

1669, лютого 26(16).– Батурин.– Універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця.

«Филип Иванович Уманец, полковник Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого ніжинский.

Ознаймуем сим нашим писанем кому бы о том відати належало, а особливе и меновите пну сотникови новомлинскому, атаману городовому, вуйтови тамошнему до відомости доносим, иж мы, респектуючы на кошт и працу и робленя греблі пна Ивана Омеляновича и Опанаса, товаришов войсковых а обывателей новомлинских, уфортифіровали млин на реці Лутаві и Крупце з едною заставкою. Теди, если оны своим коштом млин и сипанне греблі поднімали, яко войсковые люде, повины всіма трома мірочками пожитковати. А если хто втручался, на посилок их помочи додавал, повинни по половині тот доход приходячи й зо млина, брат, а част половини опатрности зоставити. За чым оным тые всі пожитки пускаем им, козаком новомлинским, до ласки нашой и войсковой, варуючи, абы так старшина новомлинская, яко теж товариство и посуплство наименшое им чинити кривди не важилися. А если бы хто сміл и важился мимо сей виразный універсал наш задавати трудност, таковий, яко спротивний вирі и розказаню нашему, каждый не увойдет войскового караня, иначе не будет.

Писан в Батурине 16 февраля 1669 року.

Звыш менованный полковник ніжинский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50455. – Оригінал завірений печаткою. Оpubліковано: Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К., 1974. – С.84.)

№ 11

1672, березня 19 (9). – Стародуб. – Універсал стародубівського полковника Сави Игнатовича.

«Ознаймуем тим писанем каждому, хто бы едно відати потребовал, меновите пну сотникови погарскому, атаманови иванцовскому з товариством, иж пустуючую дуброву, гору, прозиваемую Лисуху, пну Стефанови Тераковському, под селом Иваньцовками знайдуючюся, конферовалисмо до розробленя, а по розробленю, до спокойного держаня. Под тими однак кондициями, если пустош, а если бы был тоей пустоши господар, теды сей наш данъный, ему, пну Тераковскому, лист, жадное не будет міти ваги.

Дан в Стародубе року 1672 марта 9.

Сава Игнатович, полковник Войска его црского величества Запорозкого стародубовский».

(Архів Петербурзького відділення РАН. – Ф. 238 (II). – Оп. 128. – № 69/46. – Оригінал (?). Оpubліковано: Панащенко В.В. Палеографія ... – С. 86)

№ 12

1672, вересня 20(10). – Універсал гетьмана Івана Самойловича (регест).

Універсал даний призренському митрополиту Никодиму, який не має певної грошової квоти «од престола свого цесару бесурменскому на окуплене оному отдати. Для которого неvistаченя суми волного и безпечного до престола своего приступу не может міти, зачим умислил ніякий час в нашом краю межи православних мешкати. Відаючи ми «о таковом агарянском преслідованю зостаючого», надаєм йому село Городище з усіма прилеглостями, яке знаходиться в Чернігівському полку в Понурницькій сотні.

(БПАН. – ВР. – № 270. – Арк. 37. – Оригінал)

№ 13

1673, березня 17(7). – Універсал генерального судді Семена Гладкого.

«Року 1673 мсца марта 7 дня.

Предо мною, Семеном Гладким, судею Войска его цар[ского] вел[ичества] енералным, под час бытности нашею в Ичні, припала справа за скаргою Семьки Гарасимовича, коз[ацкого] пол[ковника] прилуцкого, з пном Лазаром Горленком, бывшим пол[ковником] прилуцким. Мененый же пан Лазар, будучи полков[ником], коня у него торгом узял, а взявши, его млсти пну гетманови в подарку отдал, за которого коня другого коня взятого любо признавал, еднат собі еще претендовал укывжене. До которое справы, кгда пан Лазар очевисто станул, тогда Семко, з ним добровольне погодившисе, простил се и жадного додатку до того коня собі упоминатисе вічне не обещовал. Которую их згоду добровольную и я, вишей менованый судя, чуючи, казалем напи (...) * печати судейску пну Лазареви видати. Пи (...) * вишей писаное.

Семен Гладкий, вишей менованый судя енералный войсковый».

(Державна бібліотека РФ.–Відділ рукописів.– Збірка Маркевича.–№ 6111.– Оригінал, завірений печаткою. Опубліковано: Панашенко В.В. Палеографія...– С.90)

№ 14

1675, січня 13(3). – Ніжин. – Універсал гетьмана Івана Самойловича (регест).

Мова йде про полковника Кандибу, котрий, коли наблизилися до нього війська Самойловича і Ромодановського, згадав про присягу, покинув Дорошенка і перейшов на лівий бік Дніпра. За це йому дозволяється жити в Ніжинському полку і отримувати землі.

(БПАН. – ВР. – № 261. – Ч. 2. – Арк.125. – Тогочасна копія)

№ 15

1675, липень. – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до канцлера Великого князівства Литовського (регест).

«Не треба цьому дивуватися...». Ми з Ромодановським готові до війни, але ви не повідомляєте, де знаходитесь з військами. Ми йдемо до Дніпра. Має бути листування, щоб спільними зусиллями розбити неприятеля.

(Ч. – ВР. – № 416. – С.213. – Копія)

№ 16

1687, червня 10 (травня 31). – Козелець. – Універсал ніжинського полковника Степана Забіли (регест).

Мова йде про фундуші гетьмана Богдана Хмельницького, ніжинських полковників Івана Золотаренка, Григорія Гуляницького, Пилипа Уманця монастирєві в Омбиші.

(БПАН.–ВР.– № 267.–Арк.29)

№ 17

1694, жовтня 16(6). – Синевицький брід. – Лист охочекомонного осавула Івана Максимовича та інших до охочекомонного полковника Іллі Новицького.

«Мосци пне полковнику охочекомонный, велце нам милостивий добродію и отче. Ознаймуем в. мсти, нашому мосці пану и добродієви, же за помощью Всемогущого

Творца в сем поході военном посполу з их мл. панами полковниками як городовими, так и охочными, 27 септемврия ночное doby, прибувши ко Днестру, именно на шлях, лежачий з Білогородщини до Криму, где саме порон ходит, з паном Палієм и з панами полковниками городовими лубенским, прилуцким, переяславским и піхотними чим найрімчій (?) переправлялися, а сам пан полковник черніговський з паном наказним ніжинським тут надо Дністром з табором найдовался. И так ми, взявши Хста Спстеля и Престую Дву Бцу, яко будучи правовірные християне на помощь, на світаню 28 сентября на паланку, бисурманский городок зостаючий на шляху білогородском, вдарилисмо и там немало не бавячись, зараз простовалисмо ку Білогороду на ханские кишля, в которых ханские двори обрігались. А же щастям ясневелможного добродія егог мл. пна гетмана и в. млсть мосці пна, ти всі села ханские аж доценту випаливши, ясир єдине живцем побравши, а других мечем витявши, ку паланці знову о времени полуденном того ж дня повернулисмо и там з піхотою, добувши вежу мурованую, в которой бил акга тамошний з иними татары заперся и армати их же, що било там, позабиравши и огнем все попаливши, щасливе назад повернули. И зараз того ж вечера на сюю сторону ку табору переправились. Прето прибувши юж ку Богу и переправившись на сюю сторону, его мл. пн. полковник черніговський описался в тим до ясневелможного добродія, его мл. пна гетмана, и з нами розлучившись, своим трактом першим взял предсявзятую дорогу, а ми посполу з его мл. пном полковником лубенским, переправившись на сюю сторону Синюху (*прим. копїста-Ю.М.*), не препомнівши в тим в. м., нашого милостивого отца и добродія, же щастям в. м. мосці пна и добродія нашого, а до того милост[...] побїду над бусурманами одержалисмо, уми[s] лилисмо обо всем в. м.мосці пну освідчити, яко то през умисльного посланого нашого, Кґрикгораша, о той експедиции военной все ознаймуем листовне и зичим усердно, абисмо очне в. м. пна и милостивого добродія нашого в добром здорові оглядали и належитий свой поклон служебничий до ног ваших панских оддали, а на сей час самих собі з найнижчими услугами нашими звиклой вашой панской ласце назавше вручивши, зостаєм.

В. мсти мосці пну и милостивом добродієви нашому во всем зичливими и найнижчими слугами

Иван Максимович, асаул полковий комоньний.

Игнат Юрченко, Гордій Левченко, сотники ком(онние), з атаманею курінною и зо всем товарис[твом].

Василь Пиковец, писар.

Михайло Заремба, хоружий полковий.

З Синевицкого броду октябрия р[оку] 694.

Адрес зверху такий: Их црского прсвтлого влчства Войска Запорозского полковникови охочокомонному его мл. пну Илии Новицкому, велце нашому мосці пну и милостивому добродієви, до одданя, покорно оддати».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 1535. – Копія кінця XIX ст.)

№ 18

1697, лютото 4 (січня 25).– Розписка путивльського жителя Микити Іванова св. Дмитрію Ростовському (Тупталу) (регест).

Розписка була дана ігумену Петропавлівського монастиря в Глухові Дмитрію. Мова йде про млин на р. Клевань біля «Хвастова», за оренду якого платиться 7 рублів польських чехів.

(БПАН. – ВР. – № 267. – Арк. 11)

№ 19

1697, лютото 4 (січня 25).– Розписка дана ігумену Петропавлівського монастиря в Глухові Якову (регест).

У розписці йдеться про позичення 8 рублів польських чехів та хліба «мірою глухівською осмачка, дві осмачки пшеници [...] да мірка пшона». Мова йде також про продаж млин.

(БПАН. – ВР. – № 267. – Арк. 13)

№ 20

1715, січня 30 (19). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого гсдря нашого его црского священнїшого вельчества Войск Запорожских обоїх сторон Днєпра гетмана Иоанн Скоропадский.

Его царского пресвітлого вельчества Войска Запорожского пну полковникові лубенському, старшині его полковой, а особливе пн. сотникові чигириндубровському з урядом тамошним и всім войскового и посполитого чина того полку обивателем и кому би колвек відати о том тепер и в потомние часи надлежало, сим нашим обявляем універсалом, иж ясне в Бгу преосвященний его млость отц Захарыя Корнилович, епископ переяславский и коадютор митрополїї киевския, присилал до нас превелебного в Бзе отца Дамаскина Богославского, игумена сто Михайловского переясловского, которий презентовал тут купчие записи, певную суму виражающие з вручених давних прав и тепер внов універсалами, пна полковника лубенского стверджених на кгрунта, до монастира катедрального переясловского належные, именно на млини жовнинские на реці Сулі о шести колах стоячие з чотирма особно ставидлами, од Михайла Михайловича, сотника бившого чигириндубровского, куплений; другий млин на той же греблі жовнинской о шести колах, так теж три ставидла пустие, а особливе млин о трох колах з приданими до него лозами (?) Масловскими и двома на Сулі озерами, будучие од Кирила Иеремієвича куплею набутые, третий на греблі войнської на реці Сулі же о трох колах застаючий, од поменутого Иеремієвича проданный, такожде на греблі чигириндубровской под самим містом (?) о шести колах пустих и на реці Переволочной прозиваемой о трох колах з сіножатми, озерами, дубняком и луками од Евдокиї Михайлихи, жителки чигириндубровской, купленные и на инние добра, яко то двор у Чигириндуброві стоячий од Марії Зінкевичовой илі от Данила Тіпи, жителя жовнинского, продання, и на все тое просил нашого універсального потверження. Ми прето, гетман, прошения его преосвященства, а иле слушному, не отмовивши, а респектуючи на тое, же он, ясне в Бгу преосвященный, за достоїнство монаршое его црского пресвітлішого вельчества и все Войско Запорожское щоденные моления ко Гду Бгу приносят, сим нашим універсалом, яко всі преречение млини в спокойное обители стой его преосвященства катедральной ствержаем владіние, позволяючи в них всякие розміровые и части войсковой приходи, к своему пожитку одбірати. Так відючи всей волі нашої, аби ніхто з старшини и черні Войска Запорожского не сміл и не важился в владінию выжей специфікованных куплею набутих млинов и в заживаню там приходячих части войсковой розмірових корыстей, так теж и в держаню сіножатей, озер, лісов, дворов и инних кгрунтов найменшой монастиреві его преосвященство катедральному наносити перепони, трудности и обиди. Тут же тое докладам, аби мірочники в вишенамінених млинах и кгрунтах тех мнстирских людї мешкающие, жадних од старшини міскої не узнавали долегливости и до посполитих не потягли били повинностей варуем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові генваря 1 д. року 1715.

Також прикладам, аби жителі жовнинские тамошнюю греблю по давнему обыкновению для своей же нужди потреби гатити не отрікалыся, пылно жадаем.

На подлінном подписано тако:

Звишменованый гетман рукою власною.

1764 года июля 8 дня, таковий подлений універсал я принял и росписался. Правитель лялинский иеромонах Меркурий».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62367. – Копія кінця XVIII ст.)

№ 21

1717, листопада ____.– Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копия с копий.

Иван Скоропадский, гетман з вірним его царского пресвітлого величества Войском Запорожским.

Пану полковнику киевскому, п. п. старшині его полковой, всему старшому и

меншому того полку товариству и посполству, и кому бы колвек о том відати належало сим нашим ознаймуем універсалом, иж презентовали нам превелебний в Бозі отцеве законники монастира Видубицького киевского, універсал антецессора нашего на власние их мнстрские пуци називаемие Літковские, Рожновские и Лесницкие, в которых многие полку Киевского жителі уежджаючи, пустошат нещадно всякую деревню, особливе Стопечерской обители городничие димерский и рожновский их мнстрских выдубицких подданих там бють и грабять, не допускаючи тими кгрунтами им, законником выдубицким, по прежнему спокойне владіти, чого ради просили нашего себі на тое потвержателного універсалу. Мы прето, гетман, прошению их отцев выдубицких давши у себе місце, яко всі выжей наміненние их мнстрские пуци, особливе селце прозиваемое Гуту в уезді Літковском будучое, в спокойное им владіние сым конфірмуем універсалом, так повагою оног варуем и пилно приказуем, абы ніхто з духовного и свіцкогo стану, а меновите городничие димерский и рожновский, жадной наменьшой им, отцем выдубицким, во всем том чинити трудности и долегливости не важились. А если бы міл хтоколвек в предречених их пуцах затівати обиди и спустошєня, таковых позволяем им, законникам выдубицким, забирати и грабити. В чом же бы непременно воля наша была содержана, повторе рейментарско приказуем.

Дан з Глух[ова] ноевр. року 1717.

Звышменованый гетман рукою власною

Под тою ж копию подписано тако: До сей копії руку приложил, а подлінную кріпость до себе взял Лаврентий Горка, игумен стомихайловский выдубицкий киевский.

С подлинним чел и справил подячей Василей Налетов.

В сей копії по освидѣтелствованию чищєня и приправок не явилосєя.

Сводил и чищєня и приправок смотріл архивариус Яков Білозерской.

Сия копия списана в киевской губернской канцелярії из иміющагосєя в оной канцелярії производимого в 1720-м году Киево-выдубицкого Михайловского монастиря с Киевопечерскою лаврою о спорных землях діла с представленного того Выдубицкого монастиря от игумена Лаврентия Горки подлинного универсала и засвидѣтелствованной тогда копії и в силу учиненного в оной же губернской канцелярії декабря 2 дня 1768 году по челобитной означенного Видубицкого монастиря игумена Иакова з братією опредѣления в тот Выдубицкий монастирь дана 1769 году июня 30 дня.

(...)*Василей Флеров

У сей копії єя императорского величества печать

Секретар Михайло (...)*».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 6668. – Копія кінця XVIII ст., завірена сургучною печаткою київської губернської канцелярії. Наприкінці листа намальоване коло, всередині якого написано: «місце печати рейментарской»)

№ 22

1718, січня 28 (17). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копия с копії.

Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских Иоанн Скоропадский.

Всім, кому быколвек о том відати належало, особливе ясне в Бгу превелебному его млсти отцу архимандриту киевопечерскому з братією, сим універсалом нашим ознаймуем, иж превелебний в Бгу его млсть отец Лаврентий Горка, игумен монастира Стомихайловского киевского Выдубицкого, з братією ж доносили нам жалосне, что власний их выдубицкий будинок при устю Вети в Корнчу, в кгрунтах гнилецких и калиновских выдубицких же обрїтающійся, безправне и насилно законники монастира Печерского забрали. Теди яко его превелебность отц игумен просил наше оборони, жебы albo оний был возвращен, albo заплачен, ижбы в том тая обитель напрасной не поносила кривди чрез неслушное до кгрунтов к оной належных интересоватєя, так мы чрез сей наш універсал предлагаем, абы превелебний отцеве законники печерские помянутий монастиря Выдубицкого будинок, на их же кгрунтах власних забраний, люб возвратили, люб слушною ценою, якая надлежатимет, уплатили и вперед бы до их выдубицких кгрунтов к обиді тоя обители ніякого не міли діла, повагою сего ж універсалу нашего варуем.

Дан в Глухові януар. 17 року 1718.

Звышменований гетман рукою власною

Под тою ж копію подписано тако:

До сего списка руку приложил, а подлинный универсал до себе взял Лаврентий Горка, игумен Стомихайловский выдубицкий киевский. С подлинным чел и справил подячей Василий Налетов. В сей копії по освідетелствованию чищення и приправок не явилось. Сводил архивариус Яков Білозерской.

Сия копия списана в киевской губернской канцелярії из иміючогося в оной канцелярії производимого в 1720 –м году Киево-выдубицкого Михайловского монастыря с Киево-Печерского лавроу о спорных землях діла с представленного того Выдубицкого монастыря от игумена Лаврентия Горки подлинного універсала и засвідітелствованной тогда копії и в силу учиненного в оной же губернской канцелярії декабря 2 дня 1768 году по челобитной означенного Выдубицкого монастыря игумена Иакова з братиею определения в тот Выдубицкий монастырь дана 1769 году июня 30 дня.

(...)*Василей Флеров

У сей копії ея императорского величества печать

Секретар Михайло (...)*».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 6671. – Копія кінця XVIII ст., завірена сургучною печаткою київської губернської канцелярії. Наприкінці листа намальоване коло, всередині якого написано: «місце печати рейментарской»)

№ 23

1718, січня 29 (18). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого гсдря нашого его црского священнішого величества Войск Запорожских обох сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всеї старшині и черні Войска его ж царского пресвітлого величества Запорожского, особливе пану полковникови киевскому з п.п. старшиною его полковою и всему старшому и меншому полку того товариству и прочиим обивателям, так же комуколько з духовного и світского чину тепер и в потомніе часи відати надлежатимет, сим нашим ознаймуем універсалом, иж висоце в Бгу превелебний его млсть отц Лаврентий Горка, игумен мнстира Стомихайловского Выдубицкого киевского, з братиею, презентовав нам различные давние права на кгрунта мнстиреви их Выдубицкому служачие, а именно: початковое надане покойного преосвященного Иосифа Султана, митрополита киевского, в Мінску, року тысяча пьятсот четвертого мсця июня дня пятого, писаное, а послі того и другие правние кріпости, яко то декрета головного трибунала Королевства Полского, чрез сукцессоров тоей же катедры митрополитов киевских в рожних годах одержанние: первый декрет року тысяча шестисот двадцать первого, мсця мая четвертогонадцать дня и другой в том же року состоявшиеся, третий року тысяча шестисот двадцать третого, июня 23 також баніцію того ж року на княжну Анну Ходкевичовну Яхимовую Корецкую, за ослушенство помянутих декретов и неслушное ею завладіне мнстирских кгрунтов Куликова, Калного Лугу и прочиих на трибуналі в Любліні публікованную з трибунальских книг за подписом рук маршалков депутатов и инших урядников суда головного трибунальского ж Иосиф Велиамину Руцкому, на тот час митрополиті киевскому, видание и другие ж многие з тою ж княжною бывшие процесса правние, особливе интерміссию чрез Бартоша Шумовского и Яна Лушовского, возних енералов воеводства Киевского, в року тысяча шестисот двадцать четвертом мсця февраля второгонадцать дня з подписом рук их же власних, сознанную и составленную, и выпишь той же интерміссіи з книг кгородских киевского ж воеводства за рукою Павла Реховского, писара Киевского воеводства, и справителя Шеневского, на кгрунта од пререченой княжни Корецкой мнстреви Выдубицкому подлуг наміненних декретов и баніции в трибуналі Королевства Полского по правам одержанних уступление, а именно на Гнилетщину, Куликовщину, Калиновщину, Калний Луг, на місце, где мнстир был Гнилецкий, на городище Гнилецкое, на млин на реці Веті при устю оной в Корнчу з границями так описанными,

почавши от річки Хотовки кгрунту Хотовского, маетности мнстира Печерского, дорогою до Лесник идучою в річку Поросятинку, в правой руці кгрунт Лесникий, в лівой кгрунт Куликовский и Калного Лугу Видубицкий, річкою Поросятинкою в річку Вету в правой кгрунт княжни Лесникий, в лівой Калного Лугу видубицкий, з Вети в річку Вербицю на низ одходячи, бори, ліси, Невіщним перевалом в Луги аж на миль три, лугом в річку Бистрицю, Бистрицею в Потяж, с Потяжи в Турець, Турцем в Дніпр, Дніпром вгору, в Порубіжнью, з Порубіжной в Корнчу, Корнчею на копці попод Ходорину могилу в Калиновку, Калиновкою в гору по правой стороні кгрунт мнстра Печерского, а по лівой кгрунт Калиновский и Куликовский мнстира Видубицкого з Калиновки в Сіраковку, на Сіраковці дві греблі до кгрунту Калиновского видубицкого присипани, оттоль в Хотовку знову до дороги, к містечку Лесник идучой, з полями, дубровами, лісами, пасіками, борами з Праведническим бором, з лугами, озерами, затокатами, затоками, бобровими гонами, з сіножатми, з выраженным млином в заливок води при устью Вети будучим, з футорами при Веті и тими, которіі по другой стороні річки Поросятинкі, з їх огородами, з млином на той же Поросятинці и щоколевек есть в тых кгрунтах, обширным на милі три положенем, а при том его ж превелебность отц Лаврентий Кгорка, игумен видубицкий, показовал нам так премоцнійшие царского пресвітлого величества жаловалние висоцеповажние грамоти, яко и потвержателние антецессоров наших універсали, той же стой обители Выдубицкой данние, на всі кгрунта вишей совершенно з околичностью границ изображенній, на що и нашої гетманской просил конфірмації, поневаж недавним временем от превелебных отцев законников киевопечерских (от которых пред сим в тых вишей помененных кгрунтах от двохсот и килканадцять літ отцями відубицкими спокойне владіємих не бывало препятіе) не меньшая в оних начала діятися трудность и препона, до свободного по прежнему заживаня видубицких прошенію, давши у себе місце, и не нарушаючи документалних прав, от так древнего времени на тие добра им служачих, а барзій поважаючи премоцнійшие, всякого почитанія достойніше царского пресвітлого величества грамоти, також приміряючися до універсалов антецессоров наших, всі тие предписаніе з границами кгрунта в вічну посессию и владієніе мнстреви Выдубицкому ствержающих, яко велілимо сей наш з канцеляріі войсковой в конфірмацію до безперепонного обителі стой Выдубицкой киевской тыми кгрунтами користованя видати універсал. Так повагою оногo пилно варуем и сурово грозим, абы ніхто з старшини и черні войскового и посполитого чина людей, а особливо превелебнии отцеве законники Киевопечерской лавры, над древние правные кріпости, паче ж над премоцнійшие монаршіе царского пресвітлого величества грамоти и антецессоров наших потверженя жадной наименшой отцем видубицким подлуг прежняго состоянія в спокойном тых всіх кгрунтов з описанним границ положенем, владієнію и заживанію не важилися чинити перешкоди, трудности и препятія, рейментарско упоминаем и пилно приказуем. Если бы те ж по сем нашем універсалі міла од кого в держанію преречоных добр отцем видубицким діятися кривда и долегливость, такового всякого яко преслушника монарших в грамотах изображенных указов, послідователно и нашої гетманской виразной конфірмації позволяем за тоє грабити и забирати.

Дан в Глухові з канцеляріі нашої войсковой януар[ія] 18 року 1718.

Звышменованій гетман рукою власною.

Под тою ж копию подписано тако: До сего списка руку приложил, а подлїнний універсал до себе взял Лаврентий Горка, игумен свтомихайловский видубицкий киевский.

С подлинним чел и справил подячей Василей Налетов.

В сей копії по освидітелствованію чищення и приправок не явилося. А именно на первом листу снизу в девятой строке: ЕС того ж листа на обороте сверху в шестнатцатой строке : Ч. Білозерской.

Сия копия списана в киевской губернской канцеляріі из імїющагoся в оной канцеляріі производимого в 1720-м году Киевовыдубицкого Михайловского монастыря с Киевопечерскою лаврою оспорных землях діла с представленного того Выдубицкого

монастыря от игумена Лаврентия Горки подлинного универсала и засвидетельствованной тога копии и в силу учиненного в оной же губернской канцелярии декабря 2 дня 1768 году по челобитной означенного Выдубицкого монастыря игумена Иакова з братиею определения в тот Выдубицкой монастырь дана 1769 году июня 30 дня.

(...)* Василей Федоров

У сей копии ея императорского величества печат Михайла Ма(...)*».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 6670. – Копія кінця XVIII ст., завірена сургучною печаткою київської губернської канцелярії. Наприкінці листа намальоване коло, всередині якого написано: «місце печати рейментарской»)

№ 24

1721, жовтень. – Петербург. – Уривок з заповіту єпископа рязанського та муромського Стефана Яворського щодо його бібліотеки.

«[...]Второе: усмотреть доброго и блгой совісти монаха или иеромонаха того монастыря постриженца и поставит его библиотекарем или над книгами прилежным дозорцею, чтоб незабвенно (?) надсматривал книг и когда бивает вітер, чтоб затворы окошние отворял для провівания книг, чтоб не погнили и не близко при стіні каменной оные держат, бо от то[го] проти каменя кирпичного скоро погниют. Таков библиотечар может быть сам той, который в проповіді слова Бжия упряжняется, якож мні обіщався бити гспдн Григорий Рогачевский, восприемщи иноческий чын у монастырі ніжинском или племянник мой Силвестр Шумский, когда возвратися из наук ис Полци и пострижется в том монастырі ніжинском или который от сынов брата моего родного честнаго отца Павла Яворского, протопопа ніжинского, буде иноком в том же монастырі ніжинском станет или ин нікто (?) его ж избрет по рассмотрению своему пречестнійший отц архимандрит ніжинский[...]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIV. – № 3795. – Оригінал. Через кілька сторінок у цій справі знаходиться ще один список заповіту Яворського (перша частина))

№ 25

Між 1716-1722 рр. – Скарга батуринського отамана Федора Прийми гетьману Івану Скоропадському.

«Ясневельможный мсці пане гетмане, мой велце премилостивіиший пане и великий добродію.

Смиренно павши до лица земли у ноги ясневельможности вашей, доношу свою мизерную нужду, что міючи я, бідний, з ласки ясневельможности вашей урядь атаманства батуринского и на том то уряді еще есмо и не обизнался, а вже на мене п. сотник прісне напрасне злостуючи, з оним складаючи на мене невинные річи якобы я противний ему чинюся и килко раз мні уже пред ратушею дорікал: ты, мовит, наславний атаман и з ненависти своей направует на мене особ, якие переерждают, же (...)»* безперестанни, як великороссийские люде, и наши панове, жебы мене были, удаючи и непослушнен мні и усе, мовит, у его руках. Теды единого часу ехал с Киева гспдн майор Еропкина полку чрез Батурин и заночевал, а я зараз по указу з вечора подводи ему и проводныка наготовал. А п. сотник бил у Кролевци и тої ж ночи з Кролевца приехал и виділся з майором, а з сином его вечерал. Що чинячи оний майор, набігши на господу мою уночи, уже до утрени дзвонено, и прісне напрасно почал мене бити и голову мні до криві палкою розбил и обезвічил, мовячи мні такие слова: «Сотник мні казал, что ты не слушаеш нікого». Мію вельможный пане много на тое людеи, що чули тое и кров мою пролитую виділи, же увесь окривавлен и обезвічивши мене з его наущения, отехал, а мене кров облила. И од того побою хоралем и тепер не могу до здоровья прити, а он, п. сотник, видячи мене скривавлено прибитого, ни жадного слова за мною, бідным, не мовил, бо и з его наущения прибыто и радуется тому, моей біді, не тилко сам (?), але и синов своїх на мене насилает, жеби чинили зо мною завод, такую мні, бідному, чинит нужду и мушу терпіти. Также сих уже числ, когда по указу ясневельможности вшей прислан в Батурин п. Яким Гречаний для гачения мостов, теди

п. сотник и п. Гречаному тож мене напрасно оскаржил, мовил: «попудь атамане, бо усе у его руках, а у мене нічого не маеш». Що чинячи, п. Гречаний, разсмотрівши, же моєї не маш ни жадной вини, что мене удает п. сотник з ненависти напрасно, и тоє мні п. Гречаний сказав, що п. сотник мні узичает, Бг его знает за що, ані жадного атамана ненавидит. Зачим я, мізерний, прошу ясневелможности вашей отческого милосердия, жебы он, п. сотник, не чинил на мене болше напрасного гонителства и невинних речей на мене не злостил з такой своей злости, не боячися Бга, и правних доходов, що на атамана належить часточка, не обирал и сам собі самому не удерживал, бо уже и много позабырал, що и мні належало б дати, як и всюду между урядами поводится. Бо кгдаж милостивый пане дневние и ночние як належит отправаю нужди городовие, и всякую тяжесть на мене звергает, усе чынячи мні прикrost чи то в збиранію подвод или какойколвек оказиях (?) на мене чинит гонителство, злостуючи, жебы могл як мене, бідного, напастию своею од того уряду атаманства отогнати. Кгдаж когда подал я ему и первые висоце поважний ясневелможности вашей указ ведлуг отаманства и у той час неласкаве при[йняв] и сварился на мене, а я терпѣл, так и тепер повинуюся ему во всем и р[ад], жебым за щасливим панованиям ясневелможности вашей на том уряды прожити з ласки ясневелможности вашей, а я, мізерний, должен всегда за ясневелможность вашу Бга молити.

Ясневелможности вашей, премилостивого пана моего, раб и найнижчий подножок Федор Прийма, атаман батуринский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – №512651. – Оригінал. Запис на звороті «Суппліка атамана батуринского на п. сотника тамошнего»)

№ 26

1720, квітня 8 (березня 28). – Рішення військової канцелярії щодо скарги козака Батуринської сотні Стефана Стожка.

«Стефан Данилович Стожок, житель кролевецкий, ускаржается велможности вшой на брата своего Федора Стожка, бывшего сотника батуринского, котори закупуючи сполне з ним перед сим в містечку Острі и в Красноколядині аренду, зобрав бил з оним осм тысячей зол., з яких грошей супплікуючому дал толко зол. осмсот, а за досталние хотячи построить млины, обіщався ему, скаржачому, третью част з оных уступить и любо перше почал был он, сотник, строити на Клевені, а тепер уфундовал на другому же місці на Сейму млин, где и он, жалобливый, немало своего кошту и пращи ронил, однак ему, не додержуючи своего слова не тилко третьей части в млині, але и единого камня до сих час он, сотник бывший, ему, брату своему, не дал. Чого ради пришовши тепер скаржачий до крайнего убожества а в належду обітници братній на строение пререченого млина утративши и послѣдню свою худобу, просит реиментарского велможности вшой до брата своего Федора Стожка ж такового указа, ижиби он подлуг обіщания своего, на що и свидков мѣт, уступил ему для прокормления в млині своем, на Сейму будучом, третьей части, а по крайній міри хочай одного камня.

Указ ясневелможному сему суппліканту до его мл. пна полковника ніжинского апелловати.

Под марта 28 року 1720».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51268. – Оригінал. Запис на звороті: «Стефан Данилович Стожок, житель кролевецкий, ускаржается велможности вшой на сотника бывшего батуринского, брата своего, Федора Стожка, который за тоє, міючи между собою совокупную в містечку Острі и в Красноколядині аренду, и з з оной собрали тысячей вусім»)

№ 27

1722, жовтня 15 (4). – Скарга козаків с. Дунайця.

«Велможный мсці пне полковнику черніговский и гетман наказный зо всею ене-ральною старшиною, нам всемилостивійшие добродіє.

Уже тому назад літ двадцят, когда его млсть кнзь Четвертенский з козацтва нас

в мужики до себе в підданство привернул насильно, а мы з дідов и з отцев всіх були козаки и до вуйска ходили и вояцкую службу отбували. Прето тепер просим велможности вашей панской о таковой респект: выдати поважний указ до его млсти князя Четвертинского ижбы нас болш в подданство не примушал, чтобы мы по прежнему козацкую службу отбували. О що велможности вашей панской вторично просим.

Велможности вашей панской нижайшие слуги и подножки

Оксен Бойченко, Сидор Петренко, Петро Білоусенко, Назар Илляшенко, жители и козаки села Дунайца».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51225. – Оригінал)

№ 28

1722, не пізніше жовтня 18 (7). – Глухів (?). – Скарга козака Степана Семеновича чернігівському полковнику і наказному гетьману Павлу Полуботку і резолюція по його справі.

«Велможный мсці пне полковнику черніговский и наказный гетман з енералною старшиною, мні велми мостивий пне и добродію.

Еще покойный пн. Миклашевский старий, будучи атаманом глуховским, принявши собі село Воргол за гетмана Мазепы, в подданство отца моего з козацтва вылучивши, пригорнул собі в мужицтво, а по отцevi и я служил також мужицко. А тепер, хотячи я своего діда и отца войсковую обновити службу павши у ноги велможности вшой прошу такового на себе милосердия, ижбы я по-прежнему як былисмо з віку козаки принят был в козацкий сотні Глуховской компут и за узнаную милост должен буду до конца ж[ития] Бга блгати.

Велможности вшой милостивого моего пна и добродія нижайший подножек.

Степан Семенович, козак воргольский».

«Степан Семенович, козак воргольский, доносит в.в., что (...)» Миклашевский покойный, як был в Глухові атаманом и в тую пору надано ему од Мазепи село Воргол, когда ж завладіл, зараз суплікуючого отца з козацтва в подданство привернул, да и сам скаржачий по смерти отца своего мужицкую одбувал повинност. А тепер просит в. в. о таковой респект, иж бы козацкую отбувал службу як и отц умерший суплікуючого козаковал.

Под октябрю 7 1722 року.

Указано».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51228. – Оригінал. Запис на початку документа іншою рукою: «Под [ано] (?) августа 4 року 1724»)

№ 29

1723, лютого 21 (10). – Красноколядин. – Супліка красноколядинського сотника Ангеліовського до наказного гетьмана Павла Полуботка і генеральної старшини.

«Велможный мсці пне гетмане наказный из енералною старшиною, премилостивійший мні пане и великий добродію.

Бувши мні у Глухові по указу вашей панской велможности вашей о поході нижнем Терковському, в який поход по указу вашей панской велможности намелен (?), прекладаем през поданную супліку свою вашей панской велможности част войсковая млина, стоячого на ріці Ромъні под містечком ншим Красним Колядином. Которая отдавна на сотников определена, яко и на сей час мні покойним ясневелможным пном гетманом наданна, токмо его пнским універсалом не стверджена. Но в иншом моем требованию притом цідулою положено, амобо (?) и обнадежен его панской вельможности ласкою, же імїл своїм поважним універсалом тую част ствердити. Однак всегда уставичне монаршие служби отправовалем, а по теперешгьной предложенной моей супліці до вашоя панской вельможности одержалем поважний вашей панской вельможности лист до его млсти добродія пна полковника нашего прилуцкого. В яком виражається, даби его мл. добродій пн. полковник в отбираню млиновой належитости жадного не чинил препятія и в приподаню мні вашей панской велможности листа его мл. добродієві вашей пну полковнику и по вичитаню оногo отправилем як ні на есть, потом през нікоторих людей накажут тому Ивану Зубу чий тот млин зостаєт,

даби он прибул у Прилуку и не повелит тому реченному Зубу тоей належитости з помянутого млина мні давати. Потом бувши за указом его ж мл. добродія пна полковника очне мні отказал, дабим я діла в отбираню тоей належитости не иміл, оная частка ишла на полковника, а на сотников, а что покойний Лащинский владнул тоею часткою того ради, що небожчик Нос, полковник, у покровенстві зоставал. Но и прочие міщане наши свидятелствуют, що и прежде на сотников ишгло и по смерти покойного полковника Носа небожчик Лащинский літ из(...)* владіл потол по нем одобранию от него урад сотництва и его мл. добродій пн. полковник препятія не чинил. Потом по милости покойного добродія пна гетмана мні тот урад зліщено, из котрого(?) и далій (?) и ваковалос, по нім не получилием от велможного покойного пна в сам седи(?) помиловання и потом я пят літ владнул, жадная не чинилас перепона, но при такой нужді моей превеликой. Бог един вість, за що его мл. добродій пн. полковник являет гнів свой панский, но всем слезне и покорне прошу вашой панской велможности респекту и помиловання на мене, бідного, подлого слугу свого, бо сам би могл до стопи ног вашей велможности укланятися та получилием указ сего 10 февраля в помянутый поход виступати, но през сие подлее літерное писание слезне прошу вашоя велможности написат поважным листом своим панским до его мл. пна полковника или до того мелника Ивана Зуба, аби в том отбираню тоей належитости чинилас трудность и препятіе, бо в отході моем в помянутый поход бідная жона прийдет до остатнего истощения и не может себе и дітей чим прокормити. О що и паки вторично велможности вашой подлюю прозбу мою вносячи, долженствую за щасливое велможности вашой пановане щоденно Гспда Бга благати.

Из Красного февраля 20(?) 1723 року

Вашой панской велможности всенижайший раб и подножок

Марко Ангелиовский, сотник красноколядинский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51287. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Адреса: «Его императорского прсвітлого влчества Войска Запорожского его млсти пну Павлу Полуботку, полковникові чернігівському и гетману наказному, моему премилостивійшому отцу и добродієві, подати. От красноколядинского сотника под февр. 10 в. 1723»)

№ 30

1723, квітня 15 (4). – Лист Андрія Лизогуба чернігівському полковнику і наказному гетьману Павлу Полуботку і генеральній старшині.

«Велможный мсці пне полковнику черніговский, наказный гетмане з старшиною, мні велце милостивійшее добродійство.

По занесенной моей килкакратной жалобі видан поважний універсал велможностей вших, в котором виражено, абыс по приговору вколвик (?) над тие новосилующиеся в козацтво 20 члвік погребчан до указа, другие того ж села тридцят осім члвік самозванние козаки по прежнему всякое належитое послушенство мні без противности воздавали. По якому они и мало ні в чом не похотіли слушати подлуг своего звания, а хочай же по указу вших пнских велможностей пн. сотник наказный глуховский, при тоей слугі будучий там на сих днях в Погребках, и обявивши оним виданий мні тот універсал, наказовал оним, абы без упартости и всякой противности по прежнему належитое отдавали послушенство, болшей быс и вшим пнским велможностям турбации не наносили. Оны ціле при том заупрямилися, отказуючи бунтовничю, же мы отнюд не хотим мужиковати. Як им их плутоским самоволством и вшим пнским велможностям не наприкраючис всепокорственню чрез подлих лит (?), то и прошу крайне оних бунтовщиков без всякой поблажки таковым наказанием смирити, сердюков сорок члвіка на станцію на них зослати, азали бы они од такого самоволства повстягнувшись, смирилися и отдавали по прежнему послушенство по жалованым грамотам монаршим отцу моему и мні самому, а жебы оц мой или я в мужицтво их з козацтва повворочавали, того они не доказали и доказат не могут. Сие покорне преложивши усугу[б]ляю сторесное (?) мое прошение и неотвлочное сердюков на н[их?] присланне.

Велможностям вшим всего добра желателный и ко услужению поволный

Андрей Лизогуб

(...)*кон априля 4 1723 року».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51233. – Оригінал (?). Адреса: «Его императорского прсвітлого влчства Войска Запорозкаго пну полковникові черніговському и наказному гетманові его млсти пну Павлу Полуботкові, мні велце милостивійшому добродієви, покорне»)

№ 31

1723, квітня 17 (6). – Глухів. – Лист ніжинського полковника Петра Толстого до чернігівського полковника Павла Полуботка.

«Мсці пне полковнику черніговский, мні велце мсці пне и брате.

По супліці, перед сим мні поданной, од козаков погребских о порабощеніи в мужики старостою тамошным им наносимом, якож з полічення моего п. сотник здешний наказний составил о том на писмі розиск. Тот для віденія посилаючи до в. м. м. пна, прошу: хоти в. м. м. пн. оный разсмотріти и хто по разсмотрінію достоин козаковати, прикажи, кому надлежит, тых не порабоцати в подданство по монаршом указу, яких козаком при их волностях давних козацких zostавити повеліл. При сем доброй в. м. м. пна поліцаюся приязні, есмь

В. м. м. пну всего добра зичливий слуга его императорского прсвітлого влчства Войска Запор[ожского] полковник ніжинский Петр Толстой.

В Глухові апр[іля] 22 року 1723».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51251. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Адреса: «Его императорского прсвітлого влчства Войска Запорозкого полковникові черніговському его млсти пану Павлу Полуботку, моему велце мсці-вому пну и брату». Запис: «Подан априля 7 року 1723»)

№ 32

1723, травня 3 (квітня 22). – Глухів. – Лист ніжинського полковника Петра Толстого до чернігівського полковника Павла Полуботка.

«Мсці пане полковнику черніговский з енеральною старшиною, мої велце мсці пнове и блгодітелі.

Козаки сотні Глуховской села Погребков, которим пн. Андрій Лизогуб, з козацтва усиловне верстаючи собі в подданство, немалое чинит утіснене, многократне стужали мні и тепер не престають кучити, просячи в том освобожения. А як з розиску, перед сим учиненним, является, же они здавна суть еще за прежних гетманов в козацкий уписани компут. Теды прошу в. м. м. пнства под яким тие козаки міють найдоватися игом крайно сим учинити рішение и притом неодмінно в. м. м. пнства вручаю мя приязні.

В. м. м. пнства всего добра зичливий слуга его императорского прсвітлого влчства Войска Запор[ожского] полковник ніжинский Петр Толстой.

В Глухові апр[іля] 22 року 1723».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51236. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Адреса: «Его императорского прсвітлого влчства Войска Запорозкому полковникові черніговському и наказному гетману его млсти пану Павлу Полуботку з старшиною енеральною, моим велце мсцівим пном и блгодітелям, подати»)

№ 33

1724, до березня 11 (лютого 28). – Глухів(?). – «Доношение» козака Конотопської сотні Степана Прийми в Генеральну Військову Канцелярію.

«В войсковую енеральную канцелярию

Доношение

Я, нижей менованный, в моей напасти скажуся на Ивана Гришопенка, мешанина батуринского, в том, что Иван Коркушка, остаповский житель, нікогдась взяв в него, Гришопенка, коня за десять коп на віру, як еще жил у Митченках. И он, Гришопенко, притворивши на мене будто я по нем, Коркушці, поручилсья, пограбил за его, Коркушку, у мене моего коня. Діється тому уже другий год, на которой перво

заносилем жалобу до пна сотника батуринского и там его, Гришопенка, обвинивши и посадивши до турми, велено абы мні коня и утрату мою вернул. З якої турми не знаю як он ухилился. Потом билем чолом на одного ж до пна судї енералного и одтол был указ старості митченковскому розискат, где по розиску он же показаться виним и просил мене, як и розиск его старости явствует, но он и одтол ухилился. Наконец суппліковалем два рази и до гспд правителей малороссийских и виправивши указы, перво еден до сотника конотопского, щоб там розискавши, окончил. Потом же первого не послушал, повторний, абы сюда, в Глухов, на росправу приездил. Он и другому противним оказался, не поехал, а я сюда да туда перехожуючи в моей невинности напрасно, прийшолем и тепер прихожу до немалой утрати. Покорне прето прошу, да блговолит войсковая енералная канцелярия по одного Гришопенка видати суровий такий указ, абы з тим посланный яко ослушника поехавши и взявши, сюда для вершення заводу з ним моего одного припровадил, болше бы уже мні волокитами до убытков не приходили.

Нижайший слуга Степан Прийма, козак сотни Конотопской, жител веровский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51278. – Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] февр[уария] 28 року 1724». Запис внизу документа: «Писан по сему (?) позов фев[раля] 28 д. року 1724 по от (?) веровского Ивана Гришопенка, дабы прибил до суду на дн марта 6 д.»)

№ 34

1724, серпня 4 (липня 24). Ніжин. – «Доношение» ніжинського полковника Петра Толстого в Генеральну Військову Канцелярію.

«В канцелярию войсковую енералную

Доношение

Бывший полковий ніжинский коммисар Григорий Кубраковский подал в канцелярію полковой ніжинской на имя императорского влчства челобитную, а при оной объявил грамоту его императорского влчства в отпуску себї з Москви данную и універсал Мазепин з тим вираженем, дабы он свободное имїл житие в Дівиці Салтиковой у полку Ніжинском и ни до яких бы одного Кубраковского военных войсковых пов(и) ностей и посполитых тягlostей не потягано и просил он, Кубраковский, чтоб его у полку Ніжинском в козацкий записат компут. А понеже в Ніжинском полку мало к ділу способних иміється людей, а он, Кубраковский, и к ділу есть способен, того ради прилагаючи при сем оной его императорского грамоти и Мазепино універсала копії и при том и поданную от его, Кубраковского, челобитную, як об нем войсковая енералная канцелярия блговолит доношу

Граф Петр Толстой.

Июля 29 дня 1724 году».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51240. – Оригінал. Запис на початку документа іншою рукою: «Под (?) августа 4 року 1724»)

№ 35

1724, березня 10 (лютого 28). – Глухів. – Указ Генеральної Військової Канцелярії.

«Указ з войсковой енеральной канцелярії.

Ивану Гришутенку, мешканцу батуринскому, объявляется: дабы по получении сего на росправу и отвіт против доношения Стефана Прийма, козака сотні Конотопской, а жителя веровского, о грабежи его коня за тое, что якобы он, Прийма, за Ивана Коркушку, жителя остаповского, о взятїю їм у тебї на віру коня за девят коп поручился в Енеральной Войсковой Канцелярії з жалобою на тебе поданного на термин наступючого марта 6 д. число пред суд войсковый енералный з сим, нарочне посланным Иваном Подбілским, совокупне сюда приездил в Глухов непременно, грозно упоминается. А мїл быс сему ослушним, явитися и на назначенный день суда не ехать, по тому ж посланому ншему, и не хотячого як недоброго сна провадити сюда ж велено.

Дан в Глухові февр[аля] 28 д. року 1724.

Войсковой Енеральной Канцелярії правителі

Иван Мануйлович
Федор Петрович (?) Гречаний».
(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51280. – Оригінал. Запис на початку документа іншою рукою: «Под (?) августа 4 року 1724»)

№ 36

1724, грудня 16(5). – Вороніж. – «Доношение» наказного воронізького сотника Степана Холодовича в Генеральну Військову Канцелярію.

«В войсковую енеральную канцелярию
Доношение

Понеже получили мы указ з полковой ніжинской канцелярії дабы з сотні Вороніжской в поход до Гилян при товаристві бунчуковом приготували козаков рядових двадцят трох члвк добрых можних (?) конних и оружейних з особливим до них компаніром. Того ради по полученіі оного указа любо к оному походу нарядженіе козаки будут в поготовости, одних же з оних требуют консистентам провіанту и на афіцерские кон сіна и овса. И в том оным будет чинятся трудност для того, что чи готовитися им в назначений поход чили консистентам отдавати провиант. О сем да блговолит войсковая енеральная канцелярия тую от нарядженных козаков дачу приказат комісаром глуховским знять и на посполитіе якие оную зложит.

Стефан Холодович, сотник наказний воронизкий з ураду.

Декавр[ия] 5 1724 року

Вороніж».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 51247. – Оригінал. Запис зверху документа: «Подано декабря 8 року 1724»)

№ 37

1725, не пізніше травня 26 (15). – Глухів (?). – «Доношение» в генеральну військову канцелярію щодо скарги козака Батуринської сотні Олексія Гаращенко.

«В енеральную войсковую канцелярию
Доношение

Доносит Ніжинского полку Батуринской сотні козак Алексій Гаращенко, житель краснянский, а в чем доношение, тому слідуют пункта:

1

Был чолом я, Алексій, в прошлом 724 году в енеральной войсковой канцелярії на Федора Стожка, сотника батуринского, и по моему челомбитію видан был указ до его, сотника, таковий, ижбы он вперед не важился мні жадних делегливостей ділат.

2

Да тот же указ обявил я ему, сотнику, яковий он зганивши, отобрал до себе, отобравши, и понні у себе держит, делегливостей не перестает ділатъ.

3

Як и тепер веліл атаману села ншого заграбит мене и заграбил овец трое, а не відати защо.

4

Когда повернуто нас з Терковского походу з-под Астрахані и он, призвавши мене пред себе, учинив мене з того походу утікачем и тескнил мене, жену мою туремным вязанем, також на арматі держал и бил жестоко, а не відати за якое діло.

О сем моем доношеніі прошу енеральной войсковой канцелярії решение учинит.

К сему доношению я, Григорий Горев, по прошению Алексія Гаращенко, козака сотні Батуринской, руку приложил.

О сем написати до пна полковника ніжинского, жебы се(...)»* учинена справедливост з сотника.

Иван Левенец Иван Манойлович»

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 51269. – Оригінал. Запис на початку документа іншою рукою: «Мая (...)»*ено 15 дня 1725 году»)

№ 38

1730, квітень. – Петербург (?). – Грамота цариці Анни Іоаннівни гетьману Данилу Апостолу (регест).

19.02. 1729 р. нам писали з синоду по «доношению» чернігівського єпископа Иродиона, який скаржився на бунчукового товариша Семена Лизогуба, котрий «в брани и в ругателстве епархии ево попа Алексея Нозратовича и в поношении ево, епископа самого, многими словами и в протчих непорядочных ево, Лизогубовых, поступках». Своїх людей він посилає вінчатися за кордон в Польщу, а деякі з них уже «обвенчаны и живых жен имущие», утримує людей, які «суду духовному подлежащие».

Треба «сыскать» Лизогуба, допитати, а одного з суддів направити в Москву.

(ПАН. – ВР. – № 1678. – Арк.3/57. – Оригінал)

№ 39

1730, червня 10 (травня 30). – Петербург. – Грамота цариці Анни Іоаннівни гетьману Данилу Апостолу (регест).

В минулому 1729 р. у грамоті Петра II писали, що гадяцький полковник Гаврило Милорадович через завдані ним козакам і посполитим кривди відставлений від полковництва. На його місце треба обрати вільними голосами 2-3 кандидатів «из малороссиян». 7 числа 1730 р. ти писав, що по силі тієї грамоти кандидати обрані, а саме: генеральний писар Михайло Турковський, Гадяцького полку обозний Григорій Грабянка та суддя Мартин Штишевський і пишете, що вони «люди добрые, заслуженные и в верности неподозрительные». Ми наказали бути полковником Гадяцького полку «обозному полковому Григорью Грабянке», а генерал-майору князю А. Шаховському наказуємо привести його «к присяге».

(ПАН. – ВР. – № 1678. – Арк. 3/55. – Оригінал)

№ 40

1731, листопада 26(15). – Глухів. – Наказ гетьмана Данила Апостола.

«Атаман жалдацкий з товариством.

Андрея Негейфля, капитана вшего, любо на время от команды жолдацкой отставилисμο, однак розсудивши, что в той команді надлежащего правления без определенного при оной капитана не будет, по-прежнему ему, Андрею Негефелю, поліченна от нас над вами камманда, котрому мієте яко командіру своему во всем, что надлежит до службы ншой, отдават послушенство и повиновение. А он, Негефель, подлуг данной ему от нас инструкции, повинен справоватис и по оной надлежащее чинит исполнение, опасуясь на себе от нас гніву и неотпущного штрафа, объявляем.

З Глухова ноевра 15 дня 1731 году.

Ея императорского величества Войска Запорожского обох сторон Дніпра гетман и кавалер (...)*

Милостівіі от моего».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51207. – Тогочасна копія)

№ 41

1732, березня 2 (лютого 20). – Ніжин. – «Доношение» ніжинського протопопа Степана Волховського київському архієпископу (митрополиту) Рафаїлу Заборовському (регест).

Мова йде про старців, які збирають милостиню під шпиталями й по миру, «хліба спрашивают число немалое и назбиравши хліба, сушат сухарі и продают скудным людем по торгам, а от волокити их удержат трудно, бо з шпиталя в шпиталь переходят и мандруют по ярмарках непрестанно».

(БПАН. – ВР. – № 260. – Арк.1)

№ 42

1732, не пізніше листопада 5 (жовтня 25). – Конотоп(?). – Скарга конотопського сотника Йосипа Костенецького гетьмана Данилу Апостолу.

«Ясневелможний мсці пне гетмане и кавалер, мой премстивійший добродію.

Еще в 1731 году пн. Андрей Лизогуб по челобитию своем на Чечелиху, дебіторку свою, приарештовавши у мене ліс Чечелишин, который отц мой правильно по двокротных купчих записях, по едном на первую част показаного ліса в 178, а другого на весь ліс в 723 годах, от Чечелихи даннях, и по декрету суда енерального одержал, по сю пору с помянутою дебіторкою судом не розводится и ей, Чечелихи, в суд сискиват, не відат для чего, не хочет. А я таким арестом многие обыди, напрасную волокиту и крайнее неповинні узнаю розорене, ибо в том же году когда арест на показаний ліс положено, викрадено в мене в оном лісі с комори три куфли горілки, а тепер и вес футор весма опустілий зостал. Того ради слезне прошу ясневелможности вшей показанный мой ліс с-под аресту реїментарским своїм указом освободит и в спокойное мні привернут владіние, а пну Лизогубу приказат, что он с помянутою Чечелихою за долг свой судом розводился безпродолжительно. Который я одержавши, обовязуюс, если того необходимая нужда указывает, не пустошит и в цілости содержат так, как и нні ест, покамест помянутый пн Лизогуб с Чечелихою судом расправятся.

Ясневелможности вшой, преміловивішого моего добродія нижайший слуга Иосиф Костенецкий, сотник конотопский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 512312. – Оригінал. Запис зверху документа: «Подана д. 25 8бра 1732 року, записав в книгу, доложит»)

№ 43

1733, не пізніше лютого 15 (4). – Конотоп(?) – Скарга конотопського сотника Йосипа Костенецького гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мсці пне гетман и кавалер, мой премствивіший пне и добродію.

От давнего времени задолжившис отцеві моему, товариш бунчуковий пн. Петр Корецкий триста червоних и сто золотих дробной монети, на який долг иміється у мене саморучний его облік, по сю пору оного долгу не изис[кал]. До которого люблю я многократными отозвами моїми и частими нарочными посланцями, в чом немалих уже мні учинилсь урон и убыток за изисканием такой на нем сумми упоминалься, однак помянутый дебітор толко листовными ко мні репліками и корреспонденциями своїми уплаченню вышпоказанных днг термін на термін и срок на срок закладаючи, единую чинит волокиту и напрасное разорение. Того ради при обнятіи ног панских ясневелможност вша реїментарским своїм к нему прекажит указом, ижбы он болшой уже мні не чинячи обыди и волокити, непременно в скором времени без всякого отлателства вышпозначенную сумму днг уплатил.

Ясневелможности вшой, міловивішого моего пна и добродія нижайший слуга Иосиф Костенецкий, сотник конотопский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – №512314. – Оригінал. Запис зверху документа: «Подано д. 4 февраля 1733 року, записав в книгу доложит(?)»)

№ 44

1748, березня ____ – Адамівка. – Лист Наталії Дем'янівни (?) до сина.

«Дражайший мой сину

Я довільно відаю, что тої писма, которыми часто вас тружувать, скучни и потому сколько возможно сохраняя себя от тіх случаев, кої толко в мніні моем могут вас принест затруднение, но понеже крайною горесть и слизи сего народа, который чрез меня ищет вашей помощи, принудили меня вас трудить, потому приемлю разсуждение, что вы сие мое материнское представление приязно и без тяжести принять изволите. Киевские козаки, коїх подлинное прошение при сем сообщаю, чрез крайное свое от міщан киевских разорение ищут чрез вас в ея императорского величества, всеміловивішей нашей государині, височайшей милости и всеміловивішого неоставления я ни десятью пасей (?) бумаги не могу того изобразить сколько я моїмы очима их бідность и разрение виділа, кромі того, что оны в Києві почти под неволею живут и что от них всевисочашая августійшей млсть чрез проэкти киевского магистрату закрыта от нахалов и безчеловечних с ними того магистрата поступок. претерпівають несказанную горесть. Я многожди об них, бідних, здешнего гспдина

генерала губернатора Леонтьева просила, но чрез ухищрение помянутого неблгодарного магистрата то мое прошение никакова успіху к козачей ползі избавление принесть доселі не могла. Ноні при последнем своем бідствіи в том толко едином надіжду положили, что вы их горестних слез и моего матернего прошения не презрите и ежели в сем плачевном их случаі вы своїм ходатайством не пособите, то я истинно доношу, что зависть и злонравие магистрату послідних их домов лишит и (...) * с Киева вскоре понудить может. Однако ж они эщо в том упованіи по опуст сего писма состояли, что ви для меня и для их от крайней бідности сохранения желаему ю им височайшую милость исходатайствовать изволите.

В окончаніи сего с надеждою на ваше бідных козаков неоставление и всегдашнюю ко мні синовскую горячест вручаю вас в височайшую Божию млсть, которая всі жизни вшей блгополучия дны да соблюдет в множайшие літа ненарушимо.

В подленом тако: Наталия Демян...

Марта ___д.

748 году.

Адамовка».

(НБУ. – ІР. – Ф. І. – № 51253. – Запис зверху документа: «Копія»)

№ 45

1750, липня 11 (червня 30). – Батурин. – Рапорт батуринського сотника Дмитра Стожка в Генеральну Військову Канцелярію.

«В войсковую генеральную канцелярію

Репорт

Указом ея императорского величества з войсковой генеральной канцеляріи по челобитю в оную войсковую генеральную канцелярію от жени козака сотні Бахмацкой жителя курінского Тимоша Хоменка Екатерины Хоменковой поданом присланим ко мні, повеліно: сехав в містечко Бахмач, содержачого тамо при сотенном бахмацком правленіи помянутого Тимоша Хоменка под караулом, с подоного караулу освободить и как самого его, Хоменка, так какое об нем діло в том сотенном бахмацком правленіи иміється, взяв оноє и получив, нарочно з тім указом от правления при репорті в генеральную войсковую канцелярію прислат вскоросты. Будиж бы сотник бахмацкий Барановский воспротивился и взят мні оного козака Хоменка и об нем діла не допускал, то мні б за то его, сотника Барановского, ослушание силою оного ея императорского величества, мною полученного указа, самому ему, сотнику Барановскому, от команды отказать и козакам инис (?) кому (?) тамо слушатся не велить до указу а о [...] взятию означенного козака з ділом будис об нем какое есть, исполнит. И во исполненные онаго ея императорского величества указу того ж июня 29 д. ездил я в Бахмач и за прибытием туда в сотенном бахмацком правленіи по востребованию моем об освобожденный помянутого козака Хоменка и о взятию діла без воспротивления сотника тамошнего Барановского и сотенной старшины исполненные учинено. Почему и оный сотник за невоспротивление от команды не отрішон. Помянутый же Хоменко також и об нем взятое в сотенном бахмацком правленіи діло к разсмотренью в генеральную войсковую канцелярію посылаются, покорнійше репорту ю

Сотник батуринский Димитрий Стожок.

Июня 30 д[ня] 1750 году. Батур[ин]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51335. – Оригінал(?). Запис на початку документа іншою рукою: «Под[ано] июля 10 1750 году, а писав доложит»)

№ 46

1750, жовтня 6 (вересня 25). – «Доношение» віце-капрала Романа Струтинського гетьману Кирилу Розумовському.

«Ясневелможному високоповелительному гспдну господину всея Малия Россіи обох сторон Дніпра и Войск Запорожских гетману ея императорского величества дійствителному каморьгеру императорской Академіи наук президенту, лейб-гвардіи Измайловского полку подполковнику Россійской имперіи графу и разних ординов

кавалеру Кирилу Григориевичу его високографскому сиятельству Розумовскому

Всенаипокорнѣйшее доношение

Бившій старій полковник прилуцкій Игнатій Галаган покойному отцеві моему и мнѣ, нижайшому, в мѣстечку Вереміевки жителство имѣющих, разными годами разные починил обиды и грабительства отнятиемъ грунтовъ и протчого, а особливо живущимъ подсосѣдкамъ моимъ и мнѣ немало приключилъ разорение. За что от мене на него, полковника Галагана, в генералномъ судѣ и в войсковой канцеляріи многіе подаваны челобитныя и за неполучениемъ по тѣмъ челобитіямъ скорого рѣшенія к самой ея императорскомъ величеству произошли от мене жалобы. И по тѣмъ жалобамъ в генералномъ судѣ исковыя дѣла по именіямъ ея императорскаго величества указамъ рѣшены и по рѣшеніямъ означенной полковникъ Галаганъ за силу малороссійскихъ правъ обвиненъ и с того суда генералнаго за руками судящихъ при обыкновенной печати данымъ мнѣ декретомъ, по которому сынъ реченнаго полковника прилуцкаго Игнатія Галагана, нѣншій полковникъ прилуцкій же Григорій Галаганъ и платился мнѣ. Понеже отецъ его не роздѣлялся со мною умре, а онъ по умертвіи отца своего остался в наслѣдіи самъ и живетъ на всемъ имѣніи отческомъ в такой полной силѣ какъ отецъ его. Что же касалось до убитковъ моихъ, которыхъ мнѣ немало учинилось такимъ образомъ, когда я по всемилостивѣйшимъ ея императорскаго величества отпускамъ ездилъ трома разы за тѣми дѣлами съ Санктъ-Петербурха в Малую Россію, платилъ прогонныя денги до Новагорода за три лошади, за всякую по копейки на версту и за мостовое, также и от Новагорода до Глухова по денги за версту за три жъ лошади [...] от Глухова до Вереміевки на пять лошадей потому жъ да [...] своимъ полковникъ в судъ генералный не являлся и не поехалъ разнымъ канцеляристамъ и ...для сиску на моемъ коштѣ платилъ одному довѣренному восьми рублей двадцать пять копѣекъ, другому, Корніеву, [...] десять рублей, третьему, Скоропатаму, – одинадцать рублей, четвертому, Дмитровскому, канцеляристѣ тридцать рублей, довѣренному за труда далъ тридцать рублей, а особливо же, что полковникъ Галаганъ в 734 году от моего безправно заграбилъ бочку соли, корову, пчолъ да овецъ девятнадцать и не возвратя, по сей 750 годъ содержитъ у себя и поннѣ и пользуется заграбленнымъ всѣмъ чрезъ шестнадцать лѣтъ, сверхъ того проестей и волокитъ учинилъ мнѣ от него, полковника, сначала дѣла повершение о томъ всемъ никакого рѣшенія в судѣ генералномъ и [...] здѣлано. Я же, нижайшій, о вишше писаннымъ еще в прошломъ 749 году со взятими на придворной канторѣ ни съ корпусу [...] справками челобите в судъ генералный чрезъ повѣреннаго своего подалъ и просилъ тѣ мои убитки то [...] нимъ справкамъ а за проести и волокити по указу 194 (?) года также и по праву малороссійскому винити (?) порядки (?) в уставѣ платежа в судахъ права майдебурскаго на листѣ 10 в пунктѣ 35 напечатанному доправитъ, особливо же заграбленіе бочку соли, корову, пчелы и овцы съ приплодомъ [...] от полковницѣ Галагановой Елены Игнатіевой и писмо до гетмана куреня Вереміевскаго 740 года мая 31 д. писаного имѣется и просилъ я какъ указы ея императорскаго величества и права малороссійскіе повелѣваютъ вз [...] сполна и отдать мнѣ, нижайшему, точию и по се число [...] щие и ездили и не доправили ничего, а наипаче за [...] шателствомъ и препятіемъ в генеральной канцеляріи присутствующаго генеральнаго подскарбія Скоропадскаго, тестя полковника прилуцкаго Григорія Галагана, а ннѣ увѣдомился я, нижайшій, что и самъ отвѣтчикъ мой полковникъ Галаганъ в генеральной войсковой канцеляріи присутствіе имѣетъ съ тестемъ своимъ генеральнымъ подскарбіемъ Скоропадскимъ. Чего ради вашей ясневѣлможности вишше писанное донося, нижайше прошу по поданному моему в судъ генералный съ сообщенными справками челобитію приказатъ в судѣ генералномъ о учиненныхъ мнѣ убиткахъ грабежи проестяхъ и волокитахъ надлежащее по указамъ ея императорскаго величества разсмотрѣнія и по малороссійскимъ правамъ безъ далной волокити моею в непродолжительномъ времени рѣшенія до апробаціи вашей ясневѣлможности учинить и о томъ високоповелительный свой ордеръ в судъ генералный и кому надлежитъ предложить

О семъ донося, всепокорнѣйше проситъ лейбкомпаніи вице-капралъ

Романъ Струтинскій.

1750 года сентября 25 д.».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 53916. – Оригінал(?). Запис на початку документа іншою рукою: «Подано в С. П[етер]бурге 1750 году сентября 26 дня»)

1769 р., грудня 25 (14). – Київ – Думка «мнение» духовного собору Видубицького Свято-Михайлівського монастиря

«1769 года декабря__ д. духовный Сто-Михайловского Киевовидубицкого монастыря собор слушав доношения его высокопреподобия гдну отцу игумену Иякову, сего декабря 7 от священника ярославского Трофима Слодницкого поданного, в коем он написал, хочай де он, Слодницкий, и трудил его высокопреподобия гспдна отца игумена устне, о дозволеніи ему, Слодницкому, у винокурны горилку ділать, а однаково по словесному его, Слодницкого, прошению ніякой резолюції не зділалось, яко то еще тогда к вироблению горілки не увесь прибор бил, а нинича як уже винокурня достроїлася, казан куплен и посуд увесь до винокурения горілки изділан, яко де ему, священнику Слодницкому, резонной винокурни из четвертой части доходу из женоу и дітмы впред пропитатись весма не можно. Для того тем доношением его высокопреподобия гспдна отца игумена он, священник Слодницкий, просил дозволит ему, Слодницкому, для домашней его необходимой нужды горілку ділат. А понеже, как он, иерей Трофим Слодницкий, так и прежде бывший в сели Ярославки священник Евстафий Коколницкий, состоя при своем приходе до сего доволствовались за діло служения безнужно от своїх парохиян взимаемых приходами и паханым монастырской земли и сінокосом, и что и поселения свої імють на монастырской земли, не требуя от монастыря дозволения на устроение себі винокурень, почему ежели нині оному иерею Слодницкому дозволить в Ярославки імить винокурню и производить винное курение, то неминуемо слідоватимет таковое ж учинит дозволение и прочим под відомством монастыря Видубицкого находящимся священникам, с чего монастыря Видубицкого с отчинним шинкам будет происходит подрив и убиток, ибо каким нибудь хитро умишленным способом священники свої вінници возимів, будут и от себе в селах продавать горілку всякообразно потаємно. А яко прошлого 1761-го года сентября от 12 д., состоявшимся от бываго в Малой Россіи гетмана графа Кирилла Григориевича Разумовского универсалом, во всіх малороссийских полках публикованным повелино, даби винное курение и содержание шинков в Малой Россіи попам, купечеству и всему посполитому народу запріщено било, но первие должны содержание свое імить от парафії, другие промысл для своего препитания от купечества, а послідние от земледілія и скотоводства.

Того рады приложили мніние, что за силу оного гетманского універсала и прочих предписанных обстоятельств, слідует в прошеніи помянутого ярославского священника Трофима Слодницкого учинит отказ, и как в Ярославки вінници устревать, так и винокурения производить, даби с того по предписанному монастырским шинкам не било порядку и пакостей, а прочим владіния монастыря Видубицкого священником таковыми ж, как и Слодницкий, недільными прошениямы утруждать повадки не было, вовся дозволять не надлежит, и о том для извістія ярославскому правителю иеромонаху Исаии ордером предложит, а потом для знания ему предписанного гетманского універсала во всіх Малороссіи полках в 1761-м году публикованного сообщитъ копию. И сие мніние под особое его высокопреподобия гспдна отца игумена Иакова благоразсмотрение духовный собор предает всеблагочтеннійше. 1769-го года декабря 14 дня.

Намістник иеромонах Иоанникий.

Соборный старец иеромонах Спиридон.

Духовник иеромонах Парфений.

Иеромонах Гавриїл».

(НБУВ. – IP. – Ф. 160 – № 244. – Арк. 91-92)

1772 р., лютого 5 (січня 25). – Козелець. – Лист козелецького намісника Іоанна Давидовича ігумену Свято-Михайлівського Видубицького монастиря Якову.

«В Бзи высоко преподобнійший гспдн отц Иаков, Киевовидубицкого мнстиря игумен, высоко милостивий отче и всенадежнійший добродію мой!

Многії браком сочетаватис хотящії, сомнителства насившії, просили у мене разсмотрения, и я разсуждая по требнику великом и по книзи «Мир с Бгом» (*Інно-кентія Гізеля. -Ю.М.*), як кормчей в нашей протопопії не иміється, кому можно было дозволял, а кому невозможно, возбранял. Також де многії [...] своїх розрішення просят и в сем могут ли понятися діти тих, которії купно воспріймали у кого діти от стаго крещения написано в книзи «Мир с Бгом» на акту 191-м сочетаватися с собою в супружество телесное восприемох и с ним восприемающая, да не дерзают яко имущіи уже дховное супружество, о дітях же їх ничего не воспоминауто, яко же воспоминауто о дітях касогров, которії до седаси степеней не приемают соединения супружескаго, потому я в недоумініи будучи, не дозволил никому з дітей, отцов и матерей купно восприемниками бывших, браком сочетать. Такое ж сомнителство и податель сего писма иміет и разрішення просить и убідил мене к тому, что я ваше высокопреподобие утрудить посміл, за что прошу милостиво мні и простить и ваше высокопреподобие яко муж премудр и в сем ділі весма искусен, прописанное сомнііе разришити, и в том писменнаго отвита мене удостоїть чрез сего ж листоподателя всенижайше прошу. За какую милость и отческое наставление за должним благодарением и упокорением навсегда пребуду.

Вашего высоко преподобия высоко милостиваго отца и добродія моего нижайший слуга и бгомалец намістник козелецкий Иоанн Давидович.

1772 году генвара 25 дня

С Козельця блгополучнаго міста».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 97-97 зв. Запис: «1772-го года генваря 27 получено и отписано»)

№ 49

1750, грудня 10 (листопада 29). – Петербург. – Скарга бригадира гусарських полків Степана Витковича на миргородського полковника Капніста гетьману Кирилу Розумовському(регест).

Скарга складається з 6 пунктів. Виткович одружився 1745 году з удовою миргородського полковника Павла Апостола (сина гетьмана) і по її смерті він успадкував його дім і маєтності у цьому полку. У 1746 году він вирушив на службу у Ліфляндському корпусі. Скориставшись цим, миргородський полковник Василь Капніст став чинити бригадиру кривди в маєтностях, зокрема забрав його село «Пустовойтове» неподалік містечка «Манжалеєвки», на що той скаржився в генеральну військову канцелярію і сенат, але безуспішно. Тому Виткович звертався до гетьмана.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 253920. – Копія. – Запис на початку документа: «Подано в С.П.бурге 1750 году ноября 29 дня»)

№ 50

1750, грудня 15(4). – Петербург. – Лист гетьмана Кирила Розумовського до генеральної старшини.

«Граф Кирилл Разумовский, гетман и кавалер.

Высокородным гспдам генеральной старшині, в ншей генеральной канцелярії присутствующим.

В поданном нам доношеніи своем полковий писар Васил Туманский представил, что по силі посланого в ншу генеральную канцелярию минувшого августа 20 д. ордера ншего о возвращеніи чина прежнему писару полковому переясловскому Каневскому (на которого місто он, Туманский, был определен писарем полковым) за неимііем в малороссийских полках таковых ваканцій нині он находится без всякого міста и просил ншего в том разсмотрения и призрііния, что ради своїх прежде отправленных служб и впредь для продолжения оних не оставлен был он достойним награждением. А понеже и в помянутом ншем ордер по присланной в том к нам з государственной коллегіи иностранных діл грамоті предложено от нас дать ему, Туманскому, вмісто писарства полкового переясловского другое місто такое, которое против того ничим не было ему обидно. От походной ншей канцелярії при нас здесь иміющейся положено нам, что при антецессорах нших прежних гетманах, а особливо при покойном

гетмані Скоропадском, в генеральной войсковой канцелярії не один бывал старший канцелярист, а тепер иміється один, токмо Матвій Холодович, но и тот состоит под слідствием и отрішен до указу от должности своей. За таким же до окончания того слідствия отрішением не точию одного старшего канцеляриста Холодовича, но и писара генерального гспдна Безбородка должностей употребляются к тому других чинов людды. Того ради в разсужденіи прежних порядков, желая чтоб в той ншей генеральной канцелярії наилучшим образом течение происходило, нині соизволение нше есть до далшого в том (?) разсмотрения быть в ншей генеральной канцелярії старшим канцеляристам. И для того старшим же канцеляристом в ту ншу генеральную войсковую канцелярию опреділяем его, писара полкового Василя Туманского, который как нам же донесено и до опреділения его в писарства полкового переясловского, должность старшего канцеляриста отправлял и трудился в том прилжно и исправно. О яком опреділеніи ншем вас відомо и в оной ншей генеральной канцелярії ему, старшому канцеляристі Туманскому, ту должность отправляти поручить. А чтоб было ему при том чим себе содержать, опреділить ему ж из свободных сел или деревень в каком-нибудь малороссийском полку толикое число посполитых дворов, сколько и на чин старшего канцеляриста Холодовича опреділено, приказую. Затім поручаю вас в Бжие сохранение.

В Санктпѣтербурхе.

Декабря 4 1750 году.

Гетман».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 53918. – Тогочасна копія)

№ 51

1750, грудня 15 (4). – Петербург. – Лист гетьмана Кирила Розумовського до генеральної старшини.

«Граф Кирилл Разумовский, гетман и кавалер.

Высочайшим господам генеральной старшині, в ншей генеральной войсковой канцелярії присутствующим.

Сего ноября 19 д. гусарских полков бригадир господин Виткович подал нам нам прошение (которое оригинально при сем приложено) об отнятіи у него полковником миргородским Василием Капнистом к селу его, бригадира Витковича, прозваемому Пустовойтову, по жені его доставшемся ему принадлежащей де землі и о поділаных им же, полковником Капнистом, и людми его послі учиненного уже в ншой генеральной канцелярії рішення при отказі чрез нарочно посланных из той ншей канцелярії и при возвраті по прежнему той принадлежащей к селцу его, бригадира Витковича, землі препятствиях, обидах и разорениях, заоранием старых граней и меж, гвалтовно и отнятием разбойнически у подданных его, бригадира, скота, лошадей, упряжи и протчего и о недопущеніи людей его, бригадира, ко взятію зжатога хліба и сіна, и о побитіи стоячого еще на пні хліба и сіножатей, стадами его, полковника Капниста, и о протчем; и чтоб ту упоминаемым полковником Капнистом якобы неправильно отнятую к селу его, бригадира, Пустовойтову принадлежащую землю за ним утвердить и от обид его охранить. А за починение им, полковником Капнистом, поданным одного бригадира Витковича пустовойтовским и ему самому збитки базарные и волокиты, також за ослушание нашей генеральной канцелярії указов, достойную сатисфакцію учинить. А понеже и по справки в походной при нас здесь обрѣтающейся канцелярії ншей иміється о том же из ншей генеральной канцелярії доношение с учиненным экстрактом минувшого сентября 30 д. з діла о вишписанной спорной землі и з рішений: первого в суді генеральном, другого в ншей генеральной канцелярії состоявшихся, в котором экстракті между протчим написано яко учиненным уже в той ншей канцелярії по апелляції реченного бригадира Витковича (*сторінка нами пропущена з технічних причин. – Ю.М.*)

бригадиру Витковичу и людям его обид, грабительств и разорения (о чем и в протесті бригадирского старости Григория Матвѣева поданном посланным для отказа спорной землі по-прежнему к Пустовойтову показано именно) то о том всем изслѣдовать обстоятельно в самую сущую правду и тое слідствие, сообща к ділу, нам за прибытием

ншем в Малую Россию представить. 3. О нечиненіи впредь ему, бригадиру Витковичу, и дому, и людям его никаких и ни под каким видом обид и озлоблений к помянутому полковнику Капнисту указом з ншей генеральной канцелярии накрепко подтвердить. А о исполненіи по всему вышепрописанному репортовать нас приказуем.

И затім поручаем вас в сохранение Бжие.

В Санктпѣтербурхе.

Декабря 4 и дня 1750 году.

Гетман».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 53919. – Тогочасна к опія)

№ 52

1767, грудня 13 (2). – Київ. – «Доношение» ієромонаха Віктора собору Свято-Михайлівського монастиря.

«В духовный Киевовидубыцкого Святомихайловского мнстря собор

Покорное доношение

Полковый гадяцкий судья Федор Война в данном в Киевовидубыцкой мнстр прошлого 1760 года сентября 30 дня о заведении ним, Войною, тому Киевовидубыцкому мнстру вічно в продажу предковских своїх добр в уезді Літковском находящихся купчом записі, между протчим прописал, что проті тіх добр, коі в уезді Літковском состоят, иміється в містечкі Острі на ріці Острі ж, купленная прадідом его земля, мелничное місто. То и оное равно как и ті, в Літковском находячиес добра, Киевовидубыцкому мнстру тут записом вічно во владіние он, Федор Война, уступает дая оному мнстру власть, как собственным своїм добром владіт и распоряжат. А ести бы паче чаяния оное на рекі Острі мелничное місто кем было завладіно, то он, судия, сам во всякого суда тоє місто мелничное отискиват тім записом обовязался. По тому ж оногo полкового гадяцкогo судіи Федора Войни данному в Киевовидубыцком мнстр купчому запису Киевовидубыцкой мнстр точию міти его, Войни, предковскими добрами владіет, кои в Літковском уезді находятся, а означенного мелничного места в Острі находячогося, не толко до сего времени во владініи своем не иміл, но и на каком оное именно місті и под чіім владініем нині состоит, неизвістен был. Сего ж года мсця октябрия, будучи я по ділу монастырскому в містечки Острі, от жителів тамошних за подлинно извістился, что прописанное в купчом гадяцкогo судіи Войни записі мелничное місто, находится положением подля того містечка Остра на реці Острі на нижний греблі, подля старого замку, идучи з міста первое во владініи Киево-золотоверхого Михайловского мнстря, на каком місті и мельница того Михайловского мнстря, названім Войничовская, иміється ж. На оное ж мелничное місто и бувшую на нем мельницу кромі прописаногo, данного от сего Войни в Киевовидубицкий мнстр купчогo запису и прописаних в нем кріпостей, прописан мною в канцеляриста магистрата киевского Ивана Виткевича по даточный прадіду означенного Войни, Богдану Войничу, от короля полского Яна Казіміра 1665 года жалованный (которого при сем копия прилагается) подлінний привілей, за якогo привілея оной Виткевич требовал от мене десяти рублей. А яко оной королевской привілей кажется мні, что мнстру Киевовидубыцкому и к записанию оной мельниці не без нужной того ради духовному собору вишписанному донося, не повелено ж (?) будет той привілий от означенного Виткевича откупить, прошу учинит благоразсмотрение

К сему доношению Киевовидубыцкого мнстря иєромонах Виктор руку приложил 1767 года декабря 2 д.»

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIV. – № 3740. – Оригінал)

№ 53

1768, січня 2 (1767, грудня 22). – Київ. – Розписка канцеляриста Івана Витковича.

«1767 года декабря 22 дня я, нижеподписавшийся, дал сию добровольную мою росписку Киевовидубыцкого монастыря пречестному иєромонаху Исайї, в званий экономическом состоящему, в том, что принято мною от его пречестности денег

рублей десять за найденную племянником моим Остапом Бицким и мною самым королем польского Яна Казимира привилегию, служащую остерскому мещанину Богдану Войничу на млин в Острі состоящий. Которая привилегия его пречестности мною и дана по резону таковому, что с объявления его пречестности она служит монастырю Киевовидубыцкому на тот же в привилегии означенной млин В чем своеручно и подписуюсь

киевского магистрата канцелярист Иван Виткович».

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV. – № 3742. – Оригінал)

№ 54

1777 р. – Київ. – Уривки з відомості про черниць Свято-Успенського жіночого Новомлинського монастиря.

«**Антония**, родом з Малой Росії полку Ніжинського містечка Конотопа, дочка священническая, кою нині от роду літ 59. Уволнение иміла писменное, данное ей из уряду конотопского и пашепоорт, которые во время бывшего 1761 году сентября 20 д. в монастырі новомлинском пожара погоріли, а 1720 февраля 13 за игуменіи Анисіи Чуйкевичовой без указа архиерейского в монастыр новомлинский принята, яко тогда такова требования не было. Прежде пострижения жила в оном монастырі в разных послушаниях літ 5, а 1730 году априля 22 по указу преосвященного Варлаама Ванатовича, митрополита киевского, игуменом монастыря Крупецкого батуринского иеромонахом Варсонофием Гуторовичем в монашество мандійно пострижена. Грамоті обучилась, шить и прясть уміет, здоровья слабого, жития и нравов добрых. Проходила послушаний в оном новомлинском мнастирі в кухні, в пекарні, в шафарні, в паламарні и крилошанское с 1730 по [1]764 год, а нні послушание несет намістническое и впредь к тому ж послушанию годится. В преступлении и подозрении никаких не была.

[...] **Елена**, родом з Малой Росії полку Ніженського сотні Батуринської, села Мітченка, кою нині от роду літ 70. З дівичи звания посполитого, увольнение писменное и пашепоорт иміла данные ей из уряду Батуринского, которые при пострижении ея в монашество сообщены. 1714 году за игуменіи Анисіи в монастыр Новомлинский дівичий принята без указа и відома архиерейского. Пред пострижением жила в оном мнастирі в искусі літ 17, а 1727 году июля 15 д. по указу преосвященного Варлаама Ванатовича митрополита киевского игуменом Крупицкого батуринского монастыря иеромонахом Варсонофием Гуторовичем в монашество рясофорно пострижена, а 1747 году сентября 14 д. по указу преосвященного Тимофея митрополита киевского игуменом монастыря Крупицкого батуринского Иосифом Митшевичем в мандию пострижена. Грамоті обучилась. Шить и прясть уміет. За глубокую старость здоровья велми слабого. Проходила в оном новомлинском монастырі послушаний трапезное, будильническое, погребовое, поварное, шафарское и на крилосі установническое с 1727 году по 1772 год, а нні за престарілость никакого послушания не несет и впредь к послушаниям не годится. В преступлении и подозрении не была.

Серафима Дорошенкова, родом з Малой Росії полку Черниговского містечка Сосниці, кою нні от роду літ 40. З дівичи дочка бунчукового товариша Василия Дорошенка. Уволнение иміла писменное, данное ей от уряду прописаного містечка Сосниці, которое сообщено при ділі во время пострижения ея в монашество в 1758 году августа 10 д. За игуменіи Евтихії в монастыр новомлинский дівичий принята за відомом преосвященного Арсения митрополита киевского. Прежде пострижения в оном монастырі в искусі жила літ 6, а 1764 году марта 12 по указу оного ж преосвященного Арсения архимандритом монастыря Крупицкого батуринского Варсонофием Палмовским в монашество мандійно пострижена. Обучена грамоті, здоровья слабого. Шить и прясть уміет, нравов добрых. Проходила в оном монастырі новомлинском послушаний трапезное, шафарское, пономарское и крилошанское годов 7, а нні по слабости здоровья послушания никакого не несет, а впредь к послушаниям еще годится. В преступлении и подозрении никаких не была.

[...] **Антонида**, родом з Малой Росії полку Ніженського, село Оленовки, кою нні от роду літ 73. Звания козацкого, иміла увольнение писменное, данное ей от сотенной

Борзенской канцелярії, которое во время произведений ея в монашество к ділу сообщено. 1720 году в монастыр дівичий новомлинский за игумені Анисіі без відома и указа архиерейского принята. Пред пострижением своїм жила в оном мнстирі літ 30 в разніх послушаниях, а 1756 году ноября 21 д. по указу преосщенного Тимофея митрополита киевского намістником монастыря Крупицкого батуринского иеромонахом Йовом в монашество мандийно пострижена. Грамоті мало обучена. За престарілость вельми слабого здоровья, доброобходительная, в том же монстрі проходила послушание понамарское годов 11 в деревні Атюши, так же в смотреніи мелницы в селі Чеплівки и при батуринском поромі поперемінно находилась год 5, а нні за престарілость никакого послушания не несет и впредь к послушаниям не годится. В преступленіи и подозрінні не была.

Анастасия, родом з Малой Росіі полку Черниговского, сотні Сосницькой, села Копитина, коей от роду нині літ 51. З дівичи звания козачого, увольнення и пашепорта от команды не иміла и нині не иміет. 1749 году мая 10 д. в монастыр дівичий новомлинский без відома и указа архиерейского за игумені Евтихії принята. Прежде пострижения в оном монастырі в искусі жила літ 7, а 1767 году ноября 21 д. по указу преосщенного Тимофея митрополита киевского игуменом монастыря Крупицкого батуринського иеромонахом Феофилом в монашество мандийно пострижена. Грамоті обучилась. Послушание несла крилошанское. Нравов худих, непослушная, пянствующая и по многим наказаним неисправленная, почему и ни к каким послушаниям не годится.

[...] **Феодора**, родом з Малой Росіі полку Ніженского сотні Батуринской, села Палчиков, коей нні от роду літ 34. З дівичи звания посполитого из подданных монастыря дівичого новомлинского. Без відома и указа архиерейского в монастыр принята 1758 году за игумені Елены. Пред пострижением в оном новомлинском монастырі в искусі жила літ 15, а 1765 году ноября 6 д. по указу преосщенного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Стопреображенского Максаковского иеромонахом Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Грамоті обучилась. Шить и прясть уміет. Здорова. Нравов средственно изрядных. Послушаніи в том же монастырі проходила трапезное, погребовое и крилошанское годов 7, а нні несет послушание в пекарні и впредь к послушаниям годится. В преступленіи и подозрінні не была.

[...] **Марфа**, родом з Малой Росіі полку Ніженского, Короповской сотні, містечка Коропа, коей нні от роду літ 40. З дівичи звания посполитого, увольнення писменного не иміет, 1767 году в новомлинский дівичий монастыр за игумені Евтихії без відома и указа архиерейского принята. Прежде пострижения жила в том же монастырі в искусі літ 8, а 1760 ноября 6 д. по указу преосвященного Арсения митрополита киевского игуменом Максаковского монастыря иеромонахом Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Грамоті обучилась. Шить и прясть уміет. Здоровья слабого, нравов добрых, смиренная и послушливая. Проходила послушание шафарское годов 11, и впредь к такому ж послушанию годна. В преступленіи и подозрінні не была.

Евлампия, родом з Малой Росіі полку Ніженского, Короповской сотні, села Рижок, коей нині от роду літ 38. З дівичи звания козачого, письменного увольнення не иміет, 1764 за игумені Магдалини для получения монашества без відома и указа архиерейского в оній новомлинский монастыр принята в коем прежде пострижения в искусі жила літ 2, а в 1767 году апріля 13 д. по указу преосщенного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Стопреображенского Макасаковского Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Неграмотная. Здорова, нравов добрых, смиренная и молчаливая. Послушание проходила понамарское в том же монастырі годов 4, на дворці близ монастыря в смотреніи экономства годов 7, и впредь к таковым послушаниям годится. В преступленіи и подозрінні не была.

Надежда, родом из Малой Росіі полку Ніженского, сотні Батуринской, села Митченков, коей от роду літ 35. З дівичи звания козачого, увольнення писменного не иміет. 1769 году в монастыр дівичий новомлинский без відома и указа архиерейского принята за правительницы Ираклії для получения монашества принята. Прежде пострижения в оном монастырі в искусі жила літ 6, а 1765 году ноября 6 д. по указу

преосвященного Арсения митрополита киевского игуменом монастыря Максаковского Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Мало грамоті обучилась. Шить и прясть уміет. Здорова, жития и нравов добрых. Послушній проходила в дворці экономическом 1 год, в селі Атюши, в смотреніи экономства годов 2, в кухні и пекарні годов 2, а нні несет послушание пономарское и впредь к послушаниям годится. В преступленіи и подозреніи не была.

Варвара, родом з Малой Россіи полку Ніженского, сотні Батуринской, села Палчиков, коей от роду нні літ 36. З дівичи звания посполитого с подданных монастыря дівичого новомлинского, без відома и указа архиерейского 1764 году за игуменіи Магдалини Корсаковны для получения монашества в оный монастыр принята, в коем прежде пострижения, в искусі жила літ 3, а 1767 году априля 13 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом мнстрия Максаковского Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Здорова. Грамоті не обучалась. Шить и прясть уміет, добронравная, смиренная и послушливая. Проходила в том же монастырі послушаній перемінно разные, а нні несет послушание полатническое и впредь к послушаниям годится. В преступленіи и подозреніи не была.

Анисия, родом з Малой Россіи полку Ніженского, містечка Батурина, коей нні от роду літ 40. З дівичи звания козачого, писменное увольнение иміла данное ей от уряду батуринского, кое во время ея пострижения в монашество к ділу сообщено. 1764 году без відома и указа архиерейского за игуменіи Магдалины Корсаковны для получения монашества в монастыр новомлинский принята. Прежде постригу жила в том монастырі в искусі літ 2, а 1766 году по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Стопреображенского Максаковского Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Грамоті мало обучилась, шить и прясть уміет. Здорова, злонравная и сварливая, по многим наказаніям ей учиненным явилася неисправная, послушания никакого не несет за упрямство свое и впредь по означенным качествам к послушаниям не годится.

Александра, родом из Малой Россіи полку Ніженского, села Загоровки, коей от роду літ 32. З дівичи звания козачого, увольнения писменного не иміет. 1763 году в монастыр дівичий новомлинский без відома и указа архиререйского за игуменіи Магдалины для получения монашества принята. Прежде пострижения жила в оном мнстрі в искусі годов 2, а 1767 году априля 13 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Максаковского Иоакинфом в монашество мандийно пострижена. Неграмотная. Шить и прясть уміет. Здорова. Жития и нравов добрых. Проходила послушаній в том же монастырі в кухні годов 2, в паламарні 1 год, в палатах 1 год, а нні несет послушание погребовое и впредь к таковым послушаниям годится. В преступленіи и подозреніи не была.

Агния, родом з Малой Россіи, полку Ніженского, сотні Батуринской, села Атюши, коей от роду нні годов 32. З дівичи звания посполитого. Увольнения писменного не иміет. 1764 году за игуменіи Елени в новомлинский дівичий монастыр без відома и указа архиерейского принята. Прежде пострижения жила в оном монастырі в искусі літ 15, а 1767 году априля 13 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Максаковского иеромонахом Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Грамоті обучилась. Шить и прясть уміет. Здорова. Жития и нравов добрых. Послушаній в том же монастырі проходила трапезное годов 2, крилошанское годов 9 и нні несет крилошанское и впредь к тому послушанию годится. В преступленіи и подозреніи не была.

Минодора, родом з Малой Россіи полку Ніженского, сотні Новомлинской, деревны Кербутовки, коей нні от роду літ 60. Из удовы, звания посполитого, ис подданных того ж новомлинского монастыря. За игуменіи Елени 1755 году для получения монашества в тот новомлинский монастыр без відома и указа архиерейского принята. Прежде пострижения жила в оном монастырі в искусі літ 7, а 1765 году ноября 6 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Максаковского Иакинфом в монашество мандийно пострижена. Неграмотная. Здорова, жития и нравов доброобходительных. Послушаній проходила в том

же монастирі в пекарні годов 3, в дворці близ монастиря состоящем экономическое год 2, в селі Палчихах экономическое ж годов 2, а нині послушание несет в смотренії мелницы в с. Чеплівці. И впредь к таковым послушаниям годится. В преступлении и подозрении не была.

Иустина, родом з Малої Росії полку Ніженського, Вороніжської сотні, села Чеплівки, коєй нні от роду літ 34. З дівичи звання посполитого. Уволнення писменного не имієт. 1759 году в монастир дівичий новомлинский за игуменії Евтихії для получения монашества без відома и указа архиерейского принята. Прежде постриження жила в оном монастирі в искусі літ 5, а 1765 ноября 6 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастиря Стопребраженского Максаковского монахиеромонахом Иакинфом в монашество мандійно пострижена. Неграмотная. Рукоделие, пряхть и шить умієт. Здорова, жития доброобходительнаго. Послушаний в том же мнстрі проходила в палаті годов 3, в кухні 1 год, в погребі 1 год, в селі Мітченках, в дворці в смотренії, экономичества годов 2, в селі Атюши по экономичесству ж годов 3, будилническое один год, в смотренії батуринского перевоза, бровара и мелниц на греблі батуринской состоящих 1 год и нині в том же послушаний находится и впредь к таковым послушаниям годится. В преступлении и подозрении не была.

Персида, родом з Малої Росії полку Ніженського, з містечка Коропа, коєй нині от роду літ 45. З дівичи звання посполитого. Уволнення писменного не имієт. 1752 году за игуменії Марії Бугеровны для получения монашества в монастир новомлинский дівичий без відома и указа архиерейского принята. Прежде постриження жила в том мнстрі в искусі літ 7. 1766 году ноября 21 д. по указу преосвященного Тимофея, митрополита киевского, намістником монастиря Крупицкого Батуринского иеромонахом Иовом в монашество рясофорное пострижена, а 1767 году априля 13 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастиря Максаковского иеромонахом Иакинфом в монашество мандійное пострижена. Здоровя слабого, очима болезнующая, пряхти только может. Нравов добрых, проходила в том же монастирі послушаний в пекарні годов 7, в огороді годов 5, а нині за болізниою очей никакого послушания не несет и впредь к послушаниям не годится. В преступлении и подозрении не была.

Евтихия, родом з Малої Росії полку Ніженського, села Загоровки, коєй нині от роду літ 35. З дівичи звання козачого, увольнення писменного не имієт. 1759 году за правытелицы Ираклії в монастир дівичий новомлинский без відома и указа архиерейского, принята. Прежде постриження жила в том же монастирі в искусі годов 3, а 1765 году ноября 6 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастиря Максаковского Иакинфом в монашество мандійно пострижена. Неграмотная. Шить и пряхть умієт. Здорова. Жития и нравов добрых, проходила в том же монастирі послушаний годов 6 в дворці состоящем при самом монастирі экономическое, а нині несет послушание в селі Атюши в дворці монастирском экономическое и впредь к таковым послушаниям годится. В преступлении и подозрении не была.

[...] **Любовь**, родом з Малої Росії полку Ніженського, сотні Ивангородской, села Хвастовец, коєй нні от роду літ 31. З дівичи звання козачого, увольнення писменного не имієт. 1764 за игуменії Магдалины Корсаковны для получения монашества без відома и указа архиерейского принята в монастир новомлинский дівичий, в коєм перед пострижением в искусі жила літ 3, а 1765 году ноября 6 д. по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастиря Стопребраженского Максаковского иеромонахом Иакинфом в монашество мандійно пострижена. Неграмотная. Шить и пряхть умієт. Здорова. Жития и нравов добрых, в том же новомлинском монастирі проходила разные послушаний годов 11, а нні несет послушание трапезное и впредь к тому ж и к другим послушаниям годится. В преступлении и подозрению не была.

Доментияна, родом з Малої Росії, полку Ніженського, містечка Коропа, коєй от роду літ 53. Из удовствующей, звання козачого, уволенне писменное иміла от

сотенной короповской канцелярії ей даноное, кое при ділі о постриженіи ея в монашество сообщено. 1766 году в монастыр дівичий новомлинский за игуменіи Магдалины Корсаковны для получения монашества без відома и указа архиерейского принята, в коем прежде пострижения жила в искусі літ три, а 1767 году, апріля 13 д. по указу преосщенного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастыря Стопреображенского Максаковского иеромонахом Иакинфом в монашество мандійно пострижена. Неграмотная. Шить и прясть уміет. Житія и нравов средственно добрых. Послушаніи нікотрие проходила в том же новомлинском монастырі, а нині по слабости здоровья не несет никаких и впредь к послушаниям не годится. В преступленіи и подозрініи не была.

К сей відомости Сто Успенского дівичого новомлинского мнстиря игуменія Віра подписалась, а вмісто ея, по ея ж, игуменіи, прошению того ж новомлинского мнстрия священник Тарасий Хмельніцкій, подписался».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 61697. – Арк. 289-298. – Оригінал)

№ 55

1773, жовтня 8 (вересня 28). – Київ. – Рапорт про отримання указу канцелярією Івангородської сотні.

«В полковую нежинскую канцелярию з сотеной ивангородской канцелярії.

Репорт о полученіи указа.

Ея императорскаго величества указу о открытіи ис полковой нежинской канцелярії сего сентября от 9 под № 4916 о учиненіи публикації о присматриваніи поворованих з церкви кропивянской разных вещей и о представленіи их в гродский нежинский суд и о протчем в сотеной ивангородской канцелярії сего сентября 24 получен и по оном определено от сотеной здешней канцелярії о присматриваніи вышеписанных поворованих вещей во всех відомствах сотні Івангородской местах учинил публикацію.

Писар сотенный Федор Апостолский.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65053. – Оригінал(?))

№ 56

1773, жовтня 13 (2). – Київ. – Рапорт про отримання указу канцелярією Івангородської сотні.

«1773 году октября 2 д. указ полковой нежинской канцелярії в сотенной конотопской канцелярії полученный о учиненіи в сотні Конотопской публикації о пересматриваніи поворованных села Крапивной с церкви стия великомученици Варвари вещах церковных означен (?) в том указі не будет ли кто с того числа чего-либо продавать, ми, неже подписавшись, видели и буди б ми оные вещи могли в кого признать, предоставитъ имеем оного на уряд, в том и подписуемось.

Бунчуковый товариш (...) * Кандиба.

Протопоп (...) * ский Семеон (...) * полский.

Значковий (?) товариш Андрій Костенецкий(?).

Войсковой товариш Василь Артошевский.

Войсковой товариш Степан Вол.

Войсковой товариш Филипп Припанов(?).

Значковий товариш Василь Езучевский.

Значковий товариш Пантелеймон Лобода».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65060. – Оригінал (?))

№ 57

1773, не раніше листопада 29 (18). – Київ. – Рапорт конотопської сотенної канцелярії в ніжинську полкову канцелярію.

«В полковую ніжинскую канцелярию от сотенной конотопской канцелярії репорт о дійствителном исполненіи по указу.

По присланном ея императорскаго величества з полковой ніжинской канцелярії

от 9 числа сентября велено в сотні Конотопской учинить публикацию и пересматривать поворованных села Крапивной с церкви стия великомученицы Варвари вещей церковных означенных в том указі: не будет ли кто с того числа чего – либо продавать.

И потому ея императорского величества указу от сотенной конотопской канцелярии для учинения публикации и пересматривания поворованных вещей в села сотні Конотопской к атаманам, старостам и войтам ордери октября 26 д. послани, и к городничому конотопскому Якиму Сердюкову для пересматривания на торгах ордером предложено.

Запис на звороті: Атамани курінніе конотопские алксей Олчилник и Василь Шуляк подписались, а место их, неграмотных, по их рукодайнному прошению писар сотенный Иван Пін(...)* руку приложил».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65059. – Тогочасна копія (?). – Запис на звороті: «Полковий ніжинський (...) * Степан Жученко», запис зверху документа: «Под[ано] 1773 году ноября 18 д.»)

№ 58

Не раніше 1777, липня 24 (13). – Попівка(?). – Квит возного Попівської сотні Григорія Волховського Данилу Андрійовичу Кандибі (регест).

12.07.1777 р. Кандиба протестував проти того, що козаки й мужики с. Мутина Глухівської сотні неодноразово у цьому місяці нападали зі зброєю на його землю, яка знаходилась у Конотопській сотні біля с. Старого, викосили траву тощо. Возний засвідчив це 13.07.1777 р. і ствердив, що вивезено було не менше 250 однокінних возів трави.

(БПАН. – ВР. – № 261. – Ч. 2. – Арк. 129–131)

№ 59

Близько 1777 р. – «Доношение» в глухівський і батуринський підкоморський суд (регест).

Данило Кандиба подав позов у суд на селян, які напали на його землю біля с. Мутин між урочищами на кордоні двох повітів: Глухівського і Батуринського і викосили траву. Відповідав від імені ігумена Пустинно-Харлампієвського монастиря Іннокентія понірений Павло Горбаневський. Кандиба пред'явив три гетьманські універсали Самойловича (1675 і 1676 рр.) і Мазепи (10.01.1702 р.) і вказував, що він є нащадком згадуваних у них Федора і Андрія Кандиб.

(БПАН. – ВР. – № 261. – Ч. 2. – Арк. 126)

В публикации представлены документы И. Самойловича, И. Мазепы, И. Скоропадского, Д. Апостола и других старшин.

Ключевые слова: универсал, лист, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I. Samojlovych, I. Mazepa, I. Skoropadskij, D. Apostol and petty officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

РОЗВІДКИ

УДК 821.161.2

Ольга Циганок

НАУКОВИЙ ОПИС ПОЕТИКИ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ «ROSA INTER SPINAS ...» [ТРОЯНДА МІЖ КОЛЮЧКАМИ] (1696/97)

Стаття присвячена опису двох списків курсу лекцій із теорії віршування Києво-Могилянської академії «Rosa inter spinas...» [Троянда між колючками] (1696/97), що зберігаються в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Описано структуру поетики та особливості рукописів.

Ключові слова: українські поетики, 1696/97 навч. р., рукопис, опис.

Київська поетика 1696/97 навч. р. [5] заслуговує на першочерговий науковий опис із кількох міркувань. Це один із небагатьох підручників із теорії віршування XVII ст., належність якого до Києво-Могилянської академії безсумнівна. Вважаємо, що цей курс ліг в основу поетики «Арріа...» [Аппієва дорога...] (1704/05) [3; 4], яку дослідники приписують Московській слов'яно-греко-латинській академії. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігаються два списки поетики «Rosa inter spinas...» [Троянда між колючками] (1696/97).

Список І. Фонд 312, шифр 665/456, арк. 5–182 зв. Микола Петров описує цей рукопис так: «№ 665 (456). Rosa inter spinas seu Ars poëseos, suos continens difficultatum aculeos concluso horto Mariae in debitum venerationis cultum dedita atque neopoëtis ad carpendum ex ea tam ligati, quam soluti eloquii fructum in Helicone Mohylaeano explicata anno qUo DeUs qUaeque potens LaUrUM ConstrUXIt ab OzoV, т. е. 1696 г., – рукопись in 4°, на 230 листкахъ, съ приложеніємъ въ концѣ небольшого лексикона словъ французскихъ, итальянскихъ, латинскихъ и польскихъ. См. мои статьи «Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в.», въ «Трудахъ Кіев. дух. Академіи, декабрь, 1895 г., стор. 605. Значится въ Кієво-Соф. Каталогѣ 1803 г. (латин., № 57)» [2, вып. 3, с. 281]. Стаття, до якої відсилає М. І. Петров, не подає нової інформації [1, с. 605].

Арк. 4 задумувався як титульний, автор рукопису почав писати в подвійній рамці назву курсу. Вивівши «Rosa inter spinas seu», він, очевидно, допустив помилку і продовжив із нового аркуша. На «зіпсованому» арк. 4 містяться вірші «Głowa Alexandra Wielkiego» [Голова Олександра Великого] і «Głowa Juliusza Cesara» [Голова Юлія Цезаря]. Титульним став арк. 5, на ньому міститься повна латинська назва поетики – як у М.Петрова, у перекладі вона звучить так: «Троянда між колючками, або поетичне мистецтво, що містить свої шиби труднощів у саду Марії, для належної турботи передана і поетам-початківцям, щоб зривали з неї плоди як зв'язного, так і вільного красномовства на Могилянському Геліконі, пояснена року, в якому Бог всемогутній

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного торговельно-економічного університету і кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету імені Бориса Грінченка.

дав лавр від Азову». Назва поетики, очевидно, походить від відомого вислову Святого Ієроніма «*Rosa de spinis floret*» [Троянда квітує між колючками]. Згадується взяття турецької фортеці Азов російськими військами й українськими козаками 1696 р.

Арк. 6. Віршова «*Ode supplex ad beatam Virginem pro neopoetis*» [Ода-молитва до блаженної Диви за неопоетів].

Арк. 6 зв. – 9 зв. Прозовий «*Proloquium ante incipiendam poesim*» [Висловлювання перед тим, як приступити до поезії]. Початок: «*Rosam aculeis horidam, in Helicone Mothylaeano vestris sub oculis pono, auditores NN...*» [Троянду, у якій стирчать колючки, поміщаю на ваших очах на Могилянському Геліконі, незнані слухачі...]. Зазначено, що курс річний.

Арк. 9 зв. *Pars prima. De ligato eloquio* [Частина перша. Про віршоване слово]. Початок: *Nas parte nihil aliud nisi ligatam complectemur orationem* [Цією частиною охопимо не що інше, як зв'язну (віршовану) мову].

Aculeus primus. De origine poeseos in genere [Шип перший. Про походження поезії загалом]. Початок: *A quo sit nam inventa haec nobilissima ars poeseos...* [Ким же винайдене це найшляхетніше мистецтво поезії...]. *Folium primum. De etymologia, natura, materia et stylo poeseos* [Листок перший. Про етимологію, природу, предмет і стиль поезії]. Арк. 11 зв. *Folium secundum. De mediis comparandae poeseos* [Листок другий. Про засоби підготовленої поезії]. Арк. 14. *Folium tertium. De versu carminumque generibus* [Листок третій. Про вірш і роди віршів]. Арк. 16 зв. *Folium quartum. De carminibus quibus lyrica scribuntur* [Листок четвертий. Про вірші, якими пишуться ліричні твори].

Арк. 19. *Aculeus secundus. De poemate* [Шип другий. Про поему]. Початок: *Antequam ad cognoscendam poematis et etymologiam...* [Перед тим, як дійдемо до пізнання поеми і етимології...]. Арк. 19 зв. *Folium primum. De etymologia, natura, materia et requisitis poematis* [Листок перший. Про етимологію, природу, предмет і потреби поеми]. Арк. 20 зв. *Folium secundum. De nonnullis observandis in componendo poemate* [Про дещо, чого слід дотримуватися, складаючи вірш]. Арк. 21. *Folium tertium. De stylo, qui non debeat adhiberi in poemate* [Листок третій. Про стиль, який не повинен використовуватися в поемі]. Арк. 22. *Folium quartum. De partibus poematis* [Листок четвертий. Про частини поеми]. Арк. 23 зв. *Folium quintum. De vitiis et virtutibus hexametris carminis* [Листок п'ятий. Про вади і достоїнства гекзаметра].

Арк. 25. *Aculeus tertius. De elegia* [Шип третій. Про елегію]. Початок: *Quoniam plerumque de elegiaca poesi...* [Тому, що часто про елегійну поезію...]. *Folium primum. De etymologia, natura, materia et divisione elegiae* [Листок перший. Про етимологію, природу, предмет і поділ елегії]. Арк. 25 зв. *Folium secundum. De stylo et virtutibus elegiae* [Листок другий. Про стиль і достоїнства елегії]. Арк. 26 зв. *Folium tertium. De partibus elegiae, an sint? Et quae nam illae* [Листок третій. Про частини елегії, чи вони існують? І які вони?]. Арк. 27 зв. *Folium quartum. De vitiis et virtutibus carminis pentametris* [Листок четвертий. Про вади і достоїнства пентаметра].

Арк. 28 зв. *Aculeus quartus. De lyrica poesi et origine eius* [Шип четвертий. Про ліричну поезію та її походження]. Початок: *Genus quidem supremum poeticae facultatis...* [Останній же рід поетичного вміння...]. *Folium primum. De etymologia, natura et materia lyrica poeseos* [Листок перший. Про етимологію, природу і предмет ліричної поезії]. Арк. 29. *Folium secundum. De elocutione lyrica poesis* [Листок другий. Про виголошення (стиль) ліричної поезії]. Арк. 30. *Folium tertium. De modo exordiendi odas* [Листок третій. Про спосіб розпочати оди]. Арк. 33 зв. *Folium quartum. De formis conscribendi integras odas* [Листок четвертий. Про спосіб написання цілих од].

Арк. 34 зв. *Aculeus quintus. De epigrammate in genere* [Шип п'ятий. Про епіграму загалом (як родове поняття)]. Початок: *Nos opus poeseos quantum gratiae et decoris...* [Цей поетичний твір, скільки у ньому приємності і краси]. *Folium primum. De etymologia, usu, natura, materia et divisione epigrammatis* [Листок перший. Про етимологію, використання, природу, предмет і поділ епіграми]. Арк. 36 зв. *Folium secundum. De partibus epigrammatis* [Листок другий. Про частини епіграми]. Арк. 37. *Folium tertium. De virtutibus epigrammatis, quantitate et quo genere carminis scribatur* [Листок третій. Про достоїнства епіграми, розміри і яким родом вірша пишеться].

Арк. 38 зв. *Folium quartum. De fontibus unde emenda sunt acumina* [Листок четвертий. Про джерела, звідки слід черпати концепти]. Арк. 41. *Folium quintum in quo acumina in Christum passum continentur* [Листок п'ятий, у якому містяться концепти на страждання Христа].

Арк. 42 зв. *Aculeus sextus. De epigrammate in specie seu de poesi ut curiosa ita et laboriosa* [Шип шостий. Про епіграму зокрема (як вид) або про поезію як курйозну (формально вишукану), так і ту, написання якої вимагає значних зусиль]. Початок: *Praeter solita triti modi epigrammata...* [Окрім звичайних епіграм, загальновідомого способу]. *Folium primum. De artificio epigrammatis dicti serpentinum, anadiplosis et erotopoeon?* [Листок перший. Про мистецьку техніку епіграми, названої зміною, редуплікацією і епомонеоном(?)]. Арк. 43 зв. *Folium secundum. De artificio epigrammatis dicti paralellon, echo et cancrinum* [Листок другий. Про мистецьку техніку епіграми, названої паралельна, ехо і ракова]. Арк. 44 зв. *Folium tertium. De artificio epigrammatis dicti protheus, pangrammaton, antitheton, leoninum et paromaeon* [Листок третій. Про мистецьку техніку епіграми, названої протеева, панаграма, леонінська і паромеон]. Арк. 45 зв. *Folium quartum. De artificio epigrammatis dicti chronostichon, cabalistichon et anagramma* [Листок четвертий. Про мистецьку техніку епіграми, названої хроновірш, кабалістичний вірш і анаграма]. Арк. 46 зв. *Folium quintum. De aenigmate seu epigrammate aenigmatico* [Листок п'ятий. Про загадку або загадкову епіграму].

Арк. 50 зв. *Aculeus septimus. De reliquis poeseos artificiiis* [Шип сьомий. Про інші мистецькі техніки поезії]. Початок: *Admirandum poetarum ingenium infinitos formae modos...* [Достойний подиву дар поетів безліч способів форми...]. *Folium primum. De tragoedia, comoedia et tragicomoedia* [Листок перший. Про трагедію, комедію і трагікомедію]. Арк. 51 зв. *Folium secundum. De epitaphio, epicedio, lessu, threnis, naenia, epinicio et fescenina licentia* [Листок другий. Про епітафію, епіцедію, плач, трени, епінікій і фесценінські вольності].

Арк. 53 зв. *Folium tertium. De fabula, apologo, loco communi et descriptione* [Листок третій. Про байку, притчу, спільне місце і опис]. Арк. 59 зв. *Folium quartum. Nonnulla de entheo poetico* [Листок четвертий. Деяко про поетичне натхнення]. Перша частина поетики закінчується на арк. 61. Арк. 61 зв. – 65 зв. – поетичні і прозові вправи. Арк. 66–74. Фрагменти трактату про періоди.

Арк. 76. *Pars secunda. De eloquio soluto* [Частина друга. Про прозове слово]. Початок: *Ab soluta interventu superum parte prima de eloquio ligata...* [Від вступу про прозу перед першою частиною про зв'язне красномовство].

Aculeus primus. De amplificatione in communi [Шип перший. Про ампліфікацію загалом]. Початок: *Eloquii soluti dum facis mentionem...* [Поки згадуєш про вільне красномовство]. *Folium primum. De definitione et divisione amplificationis* [Листок перший. Про визначення і поділ ампліфікації]. Арк. 81 зв. *Folium secundum. De amplificatione sensus brevis per casus grammaticales* [Листок другий. Про ампліфікацію короткої думки через граматичні відмінки]. Арк. 83 зв. *Folium tertium. De amplificatione sensus brevis ex reflexione ad quinque sensus humanos et alias res creatas* [Листок третій. Про ампліфікацію короткої думки зі звертання до п'яти людських відчуттів та інших похідних речей]. Арк. 85. *Folium quartum. De amplificatione sensus brevis ex iis quae sub oculis cadunt* [Листок четвертий. Про ампліфікацію короткої думки з того, що впадає в очі]. Арк. 86 зв. *Folium quintum. De amplificatione sensus alicujus per tropos et figures selectiores* [Листок п'ятий. Про ампліфікацію якоїсь думки через вибрані тропи і фігури]. Арк. 90. *Folium sextum. De amplificatione ex circumstantia illius versus: Quis? Quis? Ubi? Quibus auxiliis? Cur? Quomodo? Quando?* [Листок шостий. Про ампліфікацію в залежності від обставин за таким рядом: Хто? Що? Де? Якими засобами? Чому? Яким чином? Коли?]. Арк. 92 зв. *Folium septimum. De amplificatione sensus alicujus per syllogismum* [Листок сьомий. Про ампліфікацію якоїсь думки через силізм]. Арк. 95 зв. *Folium octavum. De amplificatione sensus alicujus per enthymema, inductionem, protasim et apodosim* [Листок восьмий. Про ампліфікацію якоїсь думки через ентимему, прозопопею, протазис і аподосис]. Арк. 97 зв. *Folium nonum. De nonnullis locis intrinsecis rhetoricis* [Листок сьомий. Про деякі внутрішні риторичні місця].

Арк. 102 зв. *Aculeus secundus. De periodis* [Шип другий. Про періоди]. Початок: *Dignum certe ac justum esset prius de periodis ...* [Мабуть, достойним і справедливим було б спочатку говорити про періоди...]. *Folium primum. De commatibus et membris* [Листок перший. Про коми і колони]. Арк. 103 зв. *Folium secundum. De etymologia, natura, partibus et divisione periodi* [Листок другий. Про етимологію, природу, частини і поділ періоду]. Арк. 105 зв. *Folium tertium. De schinotene, pneumate, periodica circumductione et thesi* [Листок третій. Про надмірний період, пневму, періодичний опис і тезу]. Арк. 107. *Folium quartum. Supellex particularum connectentium membrum cum membro* [Листок четвертий. Ресурси часток, які з'єднують колон з колоном]. Арк. 108 зв. *Folium quintum. De connectione periodorum* [Листок четвертий. Про поєднання періодів].

Арк. 109 зв. *Aculeus tertius. De epistolis* [Шип третій. Про листи]. Початок: *In omni quidem genere facultatis oratoriae...* [У всякому ж бо роді ораторського вміння]. *Folium primum. De origine, laudibus, ethymologia et natura epistolae* [Листок перший. Про походження, похвали, етимологію і природу листа]. Арк. 110. *Folium secundum. De triplici genere et partibus epistolarum* [Листок другий. Про три роди і частини листів]. Арк. 112. *Folium tertium. De modis inchoandi et conficiendi epistolas* [Листок третій. Про способи розпочати і завершити листи]. Арк. 112 зв. *Folium quartum. De conplexu nonnullarum particularium epistolarum* [Листок четвертий. Про зв'язок деяких часткових листів]. Арк. 114 зв. *Folium quintum. In quo praxes epistolarum non leviori styli continentur* [Листок п'ятий. У якому містяться практичні вправи листів стилю не простого].

Арк. 121. *Aculeus quartus. De chria* [Шип четвертий. Про хрію]. Початок: *De chria supremo et principali et primo...* [Про хрію вирішальне, і найважливіше, і насамперед...]. *Folium primum. De ethymologia, natura et divisione chriae* [Листок другий. Про етимологію, природу і поділ хрії]. Арк. 122. *Folium secundum. De partibus chriae quid illae sint* [Листок другий. Про частини хрії, які вони]. Арк. 124. *Folium tertium. De modis formandorum exordiorum in chriis* [Листок третій. Про способи складання вступів у хріях]. Арк. 127. *Folium quartum. De transitionibus ab una parte ad aliam* [Листок четвертий. Про переходи від однієї частини до іншої]. Арк. 130 зв. *Folium ultimum, in quo partes nonnullae chriarum continentur* [Листок останній, в якому містяться деякі приклади хрій]. Чіткого кінця поетика 1696 р. немає, очевидно, він утрачений. Арк. 143 зв.–149. Взірці листів. Арк. 149 зв.–151 зв. Пусті аркуші.

Арк. 152–182 зв. *Tractatus de tropis et figuris* [Трактат про тропи і фігури]. [Caput primum. De tropis] [Глава перша. Про тропи]. Початок: *Queritur primo: Quid est tropus?...* [Питається перше: Що таке троп?]. Арк. 163. *Caput secundum. De figuris* [Глава друга. Про фігури]. Початок: *Queritur secundo: Quid est figura?...* [Питається друге: Що таке фігура?].

Список II. Фонд 305, шифр ДС/ П 237, арк. 1–103. Микола Петров описує цей рукопис так: «№ 237. VIII. 1. 83. *Rosa inter spinas seu ars poëseos suos continens difficultatum aculeos concluso horto Mariae in debitum venerationis cultum dedita atque neopoëtis ad carpendum ex ea tam ligati, quam soluti eloquii fructum in Helicone Mohilaeano explicata anno qUo DeUs qUaeque potens LaUrUM ConstrUXIt ab OzoVe* (т. е. 1696) – рукопись in 4°, на 106 листкахъ, заключающая трактатъ о тропяхъ и фигурахъ [2, вип. 1, с. 278].

Пагінація чорнилом, перші 11 аркушів – кожного листа, наступні – кожного п'ятого. Титульний лист (арк. 1) по-мистецьки оформлений – фігури святих, квіти, прикрашені букви. На арк. 2 також малюнок на півсторінки зверху – постать Діви Марії у вінку із квітів, який тримають два ангели. Під вступною одою, присвяченою Діві Марії, ще один малюнок – ангел тримає букет квітів. У списку I поетики цих малюнків немає. На підставі трудомістких малюнків можна зробити висновок, що список II – не студентський конспект лекцій, їх переписали пізніше. Це підтверджує також те, що список II дещо відрізняється від списку I. Деякі слова додаються або, навпаки, вилучаються. Маємо справу зі свідомим редагуванням тексту. У першій

частині змінено порядок 2, 3 і 4 розділів: Арк. 13 зв. *Aculeus secundus. De lyrica poesi et origine eius* [Шип другий. Про ліричну поезію та її походження]. Арк. 18 зв. *Aculeus tertius. De poemate* [Шип третій. Про поему]. Арк. 23. *Aculeus quartus. De elegia* [Шип третій. Про елегію]. Подекуди у назві розділу міститься назва, якої немає у списку I: Арк. 33. *Folium secundum. De artificio epigrammatis dicti ... cancrinum et quadratum* [Листок другий. Про мистецьку техніку епіграми, названої ... ракова і квадратна]. Арк. 34 зв. *Folium tertium. De artificio epigrammatis dicti ... leoninum et acrostychon, seu paromaeon* [Листок третій. Про мистецьку техніку епіграми, названої ... леонінська і акровірш або паромеон]. Один із параграфів розділено на два: Арк. 42. *Folium tertium. De fabula et apologo* [Листок третій. Про байку і притчу]. Арк. 43. *Folium quartum. De loco communi et descriptione* [Листок третій. Про спільне місце і опис]. Відповідно, змістилася нумерація параграфів. Уточнено назви: Арк. 48. *Aculeus primus. De amplificatione* [Шип перший. Про ампліфікацію]. Арк. 61. *Folium nonum. De locis intrinsecis rhetoricis* [Листок сьомий. Про внутрішні риторичні місця]. Арк. 64. *Folium secundum. De etymologia ... et divisione ipsius periodi* [Листок другий. Про етимологію ... поділ самого періоду]. Змінюється число (множина замість однини): Арк. 76 зв. *Folium tertium. De modis formandi exordii in chria* [Листок третій. Про способи складання вступу у хрії]. Арк. 83. Кінець. Подяка Богу і святим. Арк. 85–103. *Tractatus de tropis et figuris* [Трактат про тропи і фігури].

Таким чином, ми здійснили детальний опис поетики Києво-Могилянської академії «*Rosa inter spinas...*» [Троянда між колючками...] (1696/1697). Оскільки трактат про тропи і фігури входить в обидва списки, ми вважаємо його складовою цього підручника, хоч він начебто і виведений за його рамки.

1. Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1895. – Декабрь. – С. 605.

2. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – Вып. 1. – М.: Унив. тип., 1891. – 322 с.; Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – 294 с.; Вып. 3. – М.: Унив. тип., 1904. – 308 с.

3. Циганок Ольга. Поэтика «*Appia in Parnassum* [...]» [Аппієва дорога на Парнас] (1704/05) та її київське джерело / Ольга Циганок // Теорія літератури: концепції, інтерпретації: наук. зб. – Київ: Логос, 2015. – С. 267–274 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/files/library/Teoria_Liter_2012-2015/Teor_lit_2015.pdf

4. [Appia in Parnassum...]. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, фонд 312, шифр 673/480 С, арк. 1–112.

5. *Rosa inter spinas sive Ars poëseos suos continens difficultatum aculeos...* (1696/97). – ІР НБУВ, фонд 312, шифр 665/456 С, арк. 5–182 зв.; фонд 305, шифр ДС/ П 237, арк. 1–103.

Ольга Цыганок. Научное описание поэтики Киево-Могилянской академии «*Rosa inter spinas ...*» [Роза между шипами] (1696/97)

*Статья посвящена описанию двух списков курса лекций по теории стихосложения Киево-Могилянской академии «*Rosa inter spinas ...*» [Роза между шипами] (1696/97), хранящихся в фондах Института рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. Описана структура поэтики и особенности рукописей.*

Ключевые слова: украинские поэтики, 1696/97 уч. г., рукопись, описание.

Olha Tsyhanok. The scientific description of the poetics of the Kyiv-Mohyla Academy «*Rosa inter spinas...*» [Rosa between thorns] (1696/97)

*The article is devoted to the course of lectures on theory of poetry «*Rosa inter spinas...*» [Rosa between thorns] (1696/97). This treatise is stored in two copies in the collections of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine. The structure of the course is described and other features of the manuscripts are taken in consideration.*

Key words: Ukrainian poetics, school year 1696/97, manuscript, description.

Аліна Клепак

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ВИДАВНИЧІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО-МОЛОДШОГО

На основі залучення архівних матеріалів і друкованих праць уперше здійснено комплексне дослідження видавничої діяльності В. В. Тарновського-молодшого.

Ключові слова: В. В. Тарновський-молодший, видавнича діяльність, друкарня, книго-видавництво, благодійництво.

В. В. Тарновський-молодший як громадсько-активний та всебічно освічений представник національної еліти не обмежив свою діяльність виключно колекціонуванням української минувшини. Від знаменитих предків він уміло перейняв і гідно продовжив естафету, спрямовану на досягнення суспільно значущої мети – збереження багатой національної книгознавчої спадщини.

Змалку він не раз спостерігав, як з особливою любов'ю і трепетом його батько займався вирішенням питань щодо можливості появи творів талановитих митців, що в силу різноманітних причин не могли бути опубліковані раніше. Тому не дивно, що всебічна підтримка видавничої справи свого часу стала невід'ємною частиною життя й молодого поміщика.

Так, у березні 1883 р. у Києві за сприяння В. В. Тарновського-молодшого з'явився перший випуск широкомасштабного видання «Історичних діячів Південно-Західної Росії в біографіях і портретах», який підготували історик В. Б. Антонович і педагог В. О. Бец.

На думку професорів університету св. Володимира, для порятунку від руйнування, знищення та пошкодження цінних предметів старовини існувало два способи: «...или собрание предметов делается достоянием общественным и хранится в особом помещении, общественном музее, или с вещественных образчиков делаются рисунки, копии в значительном количестве экземпляров. Первый способ сохранения предметов во времени представляет хотя большую вероятность, но не абсолютную: например в случае войны или еще больше господства стихийной силы народных масс. Второй способ не дает возможности непосредственно видеть и осязать самые предметы, но за то может быть более увековечивает их посредством копии. История изобилует назидательными примерами уничтожения подлинников коллекций и сохранения сведений о них посредством таких копий, благодаря литографскому станку» [2, с. III]. Подібної думки дотримувався й В. В. Тарновський-молодший, який фактично ініціював унікальний проект, надавши для його реалізації без вагань гроші та матеріали із власної колекції.

За задумом авторів планувалося надрукувати три відділи колекції: перший – 44 портрети різних історичних діячів; другий – опис та зображення старовинних предметів, домашнього начиння, одягу й зброї; третій – факсиміле різних місцевих документів XVII–XVIII ст. і першої половини XIX ст. На думку співробітників часопису «Киевская старина», задумана праця повинна була «обійняти все минуле життя південної Росії і представити її в особах і діях, пам'ятниках речових та письмових. Підприємство не тільки поважне і надзвичайно важливе ... можна б прийти від нього в захват, якби були всі дані для надії на відповідне задумом виконання» [12, с. 878]. Цими останніми рядками редакція

© Клепак Аліна Сергіївна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО ім. К. Д. Ушинського.

газети немов бачила майбутнє – після появи першого випуску проект було припинено.

У зв'язку з цим, із запланованих 44 мистецьких творів, написаних олійними фарбами із колекції мецената, читачі побачили лише 9 фототипічних портретів виборних гетьманів й один портрет макарівського (1659–1660 рр.), згодом київського (1661–1685 рр.) сотника. До видання потрапили портрети П. І. Тетері, Д. І. Многогрішного, І. М. Брюховецького, М. С. Ханенка, І. О. Виговського, намальовані Г. А. Васьком у відповідності до мініатюрних зображень гетьманів з літопису С. В. Величка [2, с. V–VI; 14, с. 71–77]. Був тут і портрет Б. М. Хмельницького, копіюваний зі старовинного оригіналу, який зберігався в картинній галереї графів Оссолінських. Коли саме твір потрапив у зібрання колекціонера, достеменно невідомо, відомо лише, що куплений він був у Варшаві, ймовірно, в обер-поліцмейстера А. Я. Стороженка [14, с. 76]. На думку укладачів, подібність цієї копії до гравюри середини XVII ст. роботи голландського художника Вільгельма Гондіуса, яка знаходилася в колекції російського збирача Д. О. Ровинського і в Краківській бібліотеці, стала одним із додаткових аргументів автентичності твору з колекції В. В. Тарновського-молодшого [16, с. 62; 25, с. 2091].

У вступній статті В. О. Беца ми читаємо, що портрет П. Д. Дорошенка був відзнятий з того, що перебував у Волоколамському монастирі. Але тут ми виявляємо цілу низку неспівпадінь. Адже в «Каталогі українских древностей коллекции В. В. Тарновского» під № 688 числився портрет гетьмана як олійна копія з літографії, вміщеної у книзі М. О. Гатцука «Ужинок рідного поля» [14, с. 72–73]. У свою чергу літографія являла собою неякісну копію з гравюри 1693 р. невідомого автора і була явним наслідуванням твору австрійського гравера Й. М. Лерха, тільки виконана в дзеркальному відображенні. Імовірініше за все, саме цей варіант був опублікований у виданні.

Портрет Ю. З. Хмельницького був писаний із зображення, яке знаходилося в маєтку О. М. Судієнка в Очкиному. Поясний портрет С. Г. Туптала з написом «САВВА ТУПТАЛО СОТНИКЪ КІЕВСКІЙ ЖИЛЬ ВЪ НИЖНЕМЪ КІЕВЕ ГОРОДЕ ОТЪ РОЖДЕНІЯ СТА ТРЕХЪ ЛЕТЪ ВЪ ДЕНЬ БОГОЯВЛЕНІЯ ГОСПОДНЯ ВЪ ТРЕТЬЕМЪ ЧАСУ ДНЯ ПРЕСТАВИЛСЯ, ВЪ 1703 ГОДУ. И ПОГРЕБЕНЪ ВЪ КІЕВСКОМЪ КИРИЛЛОВСКОМЪ МОНАСТЫРЕ. ВЪ КОТОРОМЪ И КТИТОРОМЪ БЫЛЬ ОНЪ» – копія із зображення гетьмана зі стіни Чернігівського собору [2, с. V–VI]. Цікаво, що така ж копія, тільки з іншим написом, з 10 серпня 1760 р. висіла й у Києво-Кирилівському соборі. Згодом вона була передана в зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.

Таким чином, професори київського університету В. Б. Антонович і В. О. Бец, оприлюднивши у своєму виданні достовірні портрети відомих суспільно-політичних діячів XVII–XVIII ст., зіграли важливу роль у пробудженні загального інтересу до численних проблем української історії. Що ж до ролі В. В. Тарновського-молодшого в появі праці, то тут слушною є думка редакції «Киевской старины», яка зазначила: «...судя потому, что говорит в предисловии г. Бец о горячей, до страсти доходящей любви г. Тарновскаго к южно-русской старине, огромных затратах, сделанных этим последним на составление коллекции, позволительно предполагать, что одною инициативою в этом деле он не ограничился...» [12, с. 879].

Не без участі благодійника в 1888 р. вийшла новаторська для свого часу книга Д. І. Яворницького «Запорожжя у залишках старовини та народних переказах». Як відомо, одним із напрямків збиральницької діяльності колекціонера була козацька минувшина, тому, коли Василю Васильовичу випала нагода поїздити по місцях запорозької слави разом із досвідченим істориком та археологом, він із ентузіазмом сприйняв цю звістку. Так, у листі Д. І. Яворницького до свого вірного товариша Я. П. Новицького від 5 квітня 1887 р. читаємо: «Повернувшись из Белого моря, ударюсь прямо в Черниговскую губернию к Василию Васильевичу Тарновскому. Здесь меня будет ждать целая экспедиция, состоящая из самого Тарновского, его зятя Корбута (с двумя фотоаппаратами!), Хомя Забутного и доктора Галина... Возвратившись с юга и побывав на съезде в Ярославле, я имею приступить к изданию своего сочинения «Запорожье» осенью настоящего года... Издание берет на себя Тарновский, если только можна ему верить» [20, с. 50].

Як бачимо, з особливою пересторогою поставився Дмитро Іванович до обіцянки

багатого землевласника. Але бажання побачити свою роботу надрукованою змусило його швидко опрацювати нові матеріали, отримані після подорожі, і звернутися за грошовою допомогою до мецената. У листі до того ж таки Я. П. Новицького від 5 листопада 1887 р. Д. І. Яворницький повідомляє: «Господь усьшал грешную молитву мою: В. В. Тарновский выслал 1000 рублей на издание...» [20, с. 51]. До речі, в передмові до першого тому видання історик, у знак щирої поваги та глибокої вдячності за грошову допомогу, ще раз згадав ім'я чернігівського мецената: «Издание с таким количеством иллюстраций повлекло за собой немало расходов, и если оно явилось в несколько более, чем обыкновенном виде, то автор обязан этим просвещенному содействию известного южнорусского собирателя древностей, Василия Васильевича Тарновского, которому и приносит свою живейшую и искреннейшую благодарность» [31, с. II–III].

На початку квітня 1888 р. тиражем у 1550 примірників двотомна монографія «Запорожжя у залишках старовини та народних переказах» була надрукована в друкарні М. А. Лебедєва без попередньої цензури. Проте, як тільки праця надійшла на розгляд виконуючих обов'язки цензорів Санкт-Петербурзького цензурного комітету О. О. Пелікана і П. Г. Сватковського (Свадковського), то була затримана й направлена в Головне управління в справах друку. Тут було видане остаточне розпорядження припинити видання книги аж до особливого дозволу [5, с. 20–22]. Таке рішення було вмотивовано тим, що робота була написана «отчасти на малороссийском наречии», «с целью подъема украинофильства», а тому «подлежит более строгому рассмотрению» [1, с. 13].

У зв'язку з обставинами, що склалися навколо книги, Д. І. Яворницький знову просить допомоги у В. В. Тарновського-молодшого, який, у свою чергу, рекомендує академіку звернутися до його кузена В. М. Юзефовича – члена ради Головного управління в справах друку Російської імперії. У одному із чергових листів до Я. П. Новицького історик згадає про це так: «Прежде всего я дал телеграмму об этом Вас. Вас. Тарновскому, а затем бросился к его племяннику Вл. Мих. Юзефовичу, одному из членов главного управления по делам печати. На мое счастье Юзефович оказался человеком, а не скотиною, как большинство цензурской братии, этих гасителей правды и мысли. Он принял во мне самое живое участие, и вот не дальше, как вчера, я получил известие из цензурного комитета, что книга разрешена» [6, с. 180].

Дійсно, Володимир Михайлович активно долучився до справи звільнення книги з-під арешту. Відомо навіть те, що він особисто приїхав на Великодні свята до Дмитра Івановича, щоб передати квиток від Головного управління в справах друку, де було вказано: «Книгу Д. И. Эварницкого «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» дозволяется допустить к продаже» [30, с. 168–169].

Таким чином, тільки завдяки невинним клопотанням В. В. Тарновського-молодшого та за сприяння його впливових родичів узагальнююча праця Д. І. Яворницького з історії запорозького козацтва побачила світ у Петербурзі у квітні 1888 р.

Довгі роки В. В. Тарновський-молодший фінансував видавничу справу й П. О. Куліша. Фактично, саме завдяки власникам Качанівки, Панько Хуторний (псевдонім П. Куліша. – **Авт.**) отримав змогу «... нарешті здійснити виплекані протягом багатьох років мрії українського «просвітительства» [21, с. 148–149].

Після смерті В. В. Тарновського-старшого, що трапилась раптово в грудні 1866 р., його син за традицією продовжив підтримувати родину Кулішів. Слід відмітити, що Панько Хуторний неодноразово звертався до молодого Тарновського з приводу численних порад та допомоги у вирішенні проблем власне господарського характеру. Для прикладу процитуємо лист від 15 листопада 1855 р.: «При случае заезжайте в дом Мартынова для осведомления, поддерживается ли теплота в моей квартире. Когда привезут рояль (может быть, он уже отправлен), прошу Вас распорядиться, чтоб его вынул знающий человек из ящика и поставил в комнате. За все эти одолжения требуйте у меня, что хотите» [22, с. 40]. П. Куліш турбував мецената і з питань пов'язаних із творчою діяльністю: «...Я прошу ссудить меня на время рукописью поэмы: «Кулиш у пекли». Готовлю ее к напечатанию в Женеве и хочу просмотреть, нет ли в вашем списке какойнибудь поправки, или прибавки» [23, с. 94].

За проханням письменника Василь Васильович восени 1855 р. долучився до

справи видання збірника «Южнорусских летописей», підготовлених фольклористом М. М. Білозерським [17, с. 114]. Публікація являла собою перший том багатотомного видання українського літописання і вміщала шість творів, відшуканих автором у рукописних збірниках XVII – XVIII ст. Ці свідчення, що досі залишалися невиданими, розкривали важливі факти з історії України. Особливо цінними, на думку самого видавця, були статті під назвами «Черниговская летопись» і «Хронология высокославных ясновельможных гетманов, прежде Хмельницкого бывших».

У січні 1856 р. П. Куліш повідомив М. Д. Білозерського, що «друкування «Южнорусских летописей» триває з різними затримками [8, арк. 2 зв.]. А у 1857 р. редактор журналу «Русская беседа» у відділі «Критика» опублікував «Повідомлення про південноруські літописи, видані Миколою Білозерським у Києві, 1856 р.». І хоча поштовхом до написання наукової розвідки стало прагнення М. О. Максимовича виправити низку неточностей, що були помічені ним у роботі, це аж ніяк не применшило значущості видання в очах тогочасного суспільства: «... любители Малороссийскаго летописанья порадивались ныне изданным «Южнорусским летописям», а трудящиеся на семь поприще порадовались появлению на нем еще одного усердного деятеля» [18, с. 231]. З цього випливає, що В. В. Тарновський-молодший, який всіляко сприяв публікації цього твору, зробив вагомий особистий внесок у розробку джерельної бази української історії.

У період між 1867 і 1871 рр. галицькі народовці, підтримуючи ідею зміцнення творчих контактів з наддніпрянцями, задумали здійснити повний переклад Біблії українсько-російською мовою, віршований переклад книги Іова і Псалтиря, а також видати українсько-російський словник і повне зібрання народних дум і пісень. Втілення цих ідей, на думку П. О. Куліша, знову ж таки мав фінансово підтримати молодий Тарновський, який позиціонував себе як виразний послідовник російської ідеї народності. Тому 20 лютого 1869 р. письменник пише меценату: «...Я бы советовал Вам, как старый друг молодец, засвидетельствовать о достоинстве Вашего украинско-русского образа мыслей пожертвованием, которое ускорило бы ход великого дела и обезпечило бы его от самых прозаических затруднений. Я предлагаю честь Вашему имени в настоящем и будущем. Поэтому слова мои совершенно просты. Благоволите ассигновать 10.000 рублей на поддержание русского элемента в Галиции» [15, с. 149]. На цю пропозицію Тарновський, звичайно, погодився.

Як бачимо, Панько Хуторний активно займається видавничою діяльністю, а чернігівський філантроп, не звертаючи уваги на іноді ультимативний тон у деяких листах свого однодумця, продовжує виконувати всі його прохання.

У світлі всього сказаного раніше нас не здивує і той факт, що у листі П. О. Куліша до І. Ф. Хилчевського від 20 вересня 1874 р. В. В. Тарновський-молодший згадується як людина, котра морально і матеріально допомогла йому видати книгу «Історія воз'єднання Русі» («Історія Українського Козацтва до Богдана Хмельницького» [24, с. 136–137].

Фінансова причетність мецената до організації у Женеві української друкарні за дорученням Пантелеймона Олександровича теж не піддається сумніву. Відомо, що письменник не раз пробував створити власний друкований орган. Так, у 1858 р. він повідомив В. В. Тарновському-старшому, що хоче організувати журнал з малоросійською спрямованістю під назвою «Хата, південноруський журнал словесності, історії, етнографії і сільського господарства». Але, отримавши 8 грудня 1858 р. негативну відозву головного начальника третього відділення царської канцелярії князя В. А. Долгорукова, йому так і не вдалося довести справу до кінця. Хоча в 1859 р. замість журналу з'явився альманах під однойменною назвою «Хата», що отримав схвальні відгуки в українському суспільстві. Це ще більше підштовхнуло П. О. Куліша в його намірах заснувати власне друковане періодичне видання, яке б до того ж давало певний ґрунт для матеріальної, а разом із тим письменницької незалежності.

Тому в листі вже до В. В. Тарновського-молодшого від 8 березня 1876 р. його автор ділиться думками, що через відсутність людини, яка б з місцевої точки зору відтворила вплив «русского мира» у краї, він організує видання «Киевского Журнала». Цей журнал, «разрабатывая украинский элемент без вредной для него исключительности, служил проведением в нашу публику понятий, очевидно в ней мало распространенных» [15, с. 151]. Але й ця спроба не увінчалась успіхом.

У численних листах за 1896 р. ми знаходимо докази того, що меценат дійсно співпрацював з українською друкарнею у Женеві, бо П. О. Куліш неоднаразово просив його скористатися можливістю прискорити діяльність органу в справі видання деяких творів [28, арк. 52, 80–80 зв.].

Активну участь Василь Васильович брав у виданні текстів Св. Письма українською мовою, основна частина перекладу яких належала перу Пантелеймона Олександровича. Ідея здійснити новий переклад Біблії виникла у письменника ще у середині 50-х рр. XIX ст. Про це він повідомив листом старого Тарновського. Проте явні результати клопіткої роботи були представлені лише у 1871 р., коли розпочалася активна співпраця П. О. Куліша зі знавцем богослов'я І. П. Пулюєм. Спочатку у Відні одна за одною виійшли у світ Євангелія за Матеєм, Марком, Лукою та Іваном, а потім у Львові у 1880 р. – весь Новий Завіт [3, с. 197–199].

У світлі цих подій письменник починає працювати над перекладом книг Старого Завіту. На жаль, готовий до публікації рукопис був повністю втрачений через пожежу, що трапилася на хуторі Мотронівка 6 листопада 1885 р. Розпочавши роботу заново, П. О. Куліш все-таки встиг із 50 старозавітних книг перекласти 30.

Після смерті перекладача, провідна українська інтелігенція, виявивши велике зацікавлення у завершенні видання Біблії, почала спілкуватися з Ганною Барвінок, на плечі якої лягли турботи щодо публікації творчої спадщини чоловіка. Зокрема, В. М. Гнатюк, Б. Д. Грінченко, М. Ф. Чернявський писали: «Високоповажна Добродійко! Народ хоче читати, а немає рідної книжки, то читає чужу. Винні в сьому заборони на наше слово... Чи не гаразд було б коли б хтось дотепний та узявся б та подоперекладав те, що великий робітник наш не встиг перекласти? Тоді б мали цілу Біблію. Тільки не аби хто, а достойний. Ви про це не говорили із добродієм Тарнавським?» [17, с. 320].

Цікаво, що з почуття поваги та обов'язку В. В. Тарновський-молодший першим ініціював розмову з О. М. Куліш: «... треба буде переписать рукопись Библии и напечатать в Галиции» [11, арк. 1 зв.]. І, судячи з наступних листів, така пропозиція мецената припала до душі жінці, бо в жовтні 1897 р. вона без вагань направила чорновий варіант Біблії у Качанівку. В свою чергу В. В. Тарновський-молодший, з метою прискорити організаційно-видавничий процес, заручився підтримкою І. П. Пулюя й І. С. Нечуя-Левицького, останній переклав четверту частину текстів (книгу Рути, першу та другу книги Хронік, книги Ездри, Неемії, Естери та Даниїла). Він також упорядкував переклад П. О. Куліша, виправляючи відповідні неточності й недостачі.

14 січня 1898 р. Василь Васильович, вітаючи Олександру Михайлівну з Новим роком, попросив її приїхати до Києва і привезти з собою оригінал рукопису. Таке прохання пояснювалося тим, що він мав намір зняти з нього копію, щоб відправити її на друк до Галичини [11, арк. 2 зв.]. Звичайно, така пропозиція була зустріта письменницею з великим зацікавленням та ентузіазмом, і без довгих вагань вона вирушила на зустріч.

Слід згадати і той факт, що у той час, коли поміщик займався питанням публікації Біблії П. О. Куліша, у його руки потрапило приватне листування українського письменника П. С. Морачевського, а також протоколи засідань Імператорської академії наук. У ході розгляду документів ним було з'ясовано, що чернігівський дворянин Пилип Семенович здійснив у 1860 р. повний переклад Четвероєвангелія, який передав Академії наук у Петербурзі для попереднього аналізу. У протоколі засідання від 8 лютого 1862 р. було засвідчено, що рукопис справді надійшов на розгляд знавців малоросійської мови О. Х. Востокова, О. В. Нікітенка й І. І. Срезневського [35, с. 471]. Академіки, всебічно проаналізувавши і визнавши, що «євангеліє на народном наречіи малоросіян весьма много способствовало бы их нравственно-религиозному образованию», запропонували зібранню Відділення російської мови і словесності клопотати в установленому порядку про друк перекладу перед Святійшим Синодом Російської Православної Церкви [26, с. 94].

І якщо в протоколах за грудень 1862 р. Академія звітує, що доля рукопису ще не вирішена, то на початку 1864 р. питання вже вирішене, але не на користь П. С. Морачевського, який в силу обставин змушений передати свою працю на тимчасове зберігання до рукописного зібрання академічної бібліотеки [19, с. 477–478].

Обурення В. В. Тарновського-молодшого щодо ситуації, що склалася з цінним

виданням його земляка, не знало меж. У листі до О. М. Куліш він пише, що буде клопотатись про надрукування Євангелія, а у разі відмови відправить прохання на ім'я самого царя, бо не можна відмовляти українському народові мати Святе Письмо на рідній мові, коли всі «дики народи» мають на це право [10, арк. 2]. На жаль, ми повинні констатувати той факт, що навіть під впливом багатого дворянина справа не посунулась ні на крок. І лише з настанням короткочасного періоду лібералізації суспільного життя у Російській імперії з дозволу Синоду в 1906 – 1911 рр. на світ з'явилися, відредаговані відповідною комісією, чотири Євангелія перекладу П. С. Морачевського [3, с. 200].

Однак на той момент, втративши будь-яку надію на успіх у боротьбі за видання Біблії П. С. Морачевського, меценат із ще більшою наполегливістю та завзятістю вирішив будь-що домогтися публікації Святого писма у перекладі П. О. Куліша. А тому в грудні 1898 р. він, керуючись вищезгаданими мотивами, а може, ще й просто покладаючись на власну інтуїцію, почав спілкуватися з Британським і Закардонним Біблійним товариством (British and Foreign Bible Society, 1804 р.), котре виявило великий інтерес до твору. Але на особисте прохання Ганни Барвінок не вирішувати з товариством складні та делікатні питання щодо будь-яких умов передачі рукопису без неї, він не поспішав приймати остаточне рішення. До того ж письменниця, керуючись настановами своєї «любої дружини», все-таки сподівалася, що знайдеться людина з патріотичними почуттями, яка захоче залишити працю у власності української нації [7, арк. 1–2]. Такою щедрою на національні справи людиною був чернігівський поміщик, який не раз наголошував, що з превеликим задоволенням взявся б за цю роботу. Але, на жаль, будь-які спроби видання богослужбової літератури українською мовою в умовах тогочасної політичної обстановки у Російській імперії були приречені на провал.

Подібні пропозиції надходили і з Галичини. Хоча вони чомусь викликали сумніви у В. В. Тарновського-молодшого. Він навіть розмірковував, що в разі відмови Біблійного товариства, друкувати в Галичині можна буде лише за певних умов, бо в іншому випадку ні грошей, ні Біблії не буде:

1. «Перш усього треба знати хто візьметься і зможе вести каректуру в Галичині.
2. Зробить сміту на печатаніє Біблії во Львові.
3. Платиться буде по мірі одпечатаных листів въ Львові, лицемъ которому я поручу» [30, арк. 1–2].

Ставка громадського діяча на Британське Біблійне товариство все ж таки зіграла. У 1903 р., купивши право власності на працю, товариство здійснило видання першого повного перекладу Біблії українською літературною мовою у віденьській друкарні А. Гольцаузенна під назвою «Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською». На звороті титульного аркуша вказувалося: «Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і Др. І. Пулюя».

На превеликий жаль, В. В. Тарновський-молодший так і не отримав можливості оцінити результати своїх старань: на перешкоді стала смерть. Але всі без винятку громадсько-політичні та культурно-освітні діячі другої половини ХІХ ст. ще довго пам'ятали обсяг виконаної ним роботи задля видання українського перекладу Біблії.

У 1891 р. власним коштом колекціонер видав у друкарні С. В. Кульженка накладом у 100 примірників «Офорти Т. Г. Шевченка в колекції В. В. Тарновського». І хоча альбом фототипічних знімків з гравюр Кобзаря не надійшов у загальний продаж (являв собою подарункове видання мецената для друзів), він все одно набув широкого розголосу у суспільстві. Зокрема, український мистецтвознавець В. П. Горленко відзначив, що навіть сама ідея такого видання заслуговувала на безумовну подяку. Тож не дивно, що у своїй статті письменник високо оцінив давні та безкорисливі зусилля В. В. Тарновського-молодшого у справі збереження Шевченкіани, зауваживши, що такий альбом копій, з одного боку, полегшить знайомство з гравірованими роботами поета, а з іншого – слугуватиме дорогоцінною підмогою для збирачів офортів [4, с. 483–484].

Загалом альбом заключав у собі титульний аркуш, фототипію двох листків обгортки до «Живописної України» і 27 офортів, серед яких: 4 портрети осіб художнього світу, 6 знімків з картин різних художників, 6 знімків з листків «Живописної України», 3

композиції і 7 портретів самого Т. Г. Шевченка. Офорти були поділені за наступними категоріями:

«1-ое Виды по красоте, или по историческим воспоминаниям, примечательные: храмы, укрепления, курганы, и все, что время пощадило;

2-ое Народный быт настоящего времени – обычаи, обряды, поверья, суеверия, сказки и песни;

3-ое Исторические важнейшие события от Гедимины до уничтожения Гетманства и краткое описание картин на языках южно-русском и французском» [9, арк. 14].

Наступною справою стало видання в 1893 р. каталогу, який являв собою невелику книжку з гарною обгорткою, на якій були розміщені фототипічні знімки портретів народного Кобзаря, його посмертна маска і деякі особисті речі. Далі 34 сторінки першого випуску вміщували Шевченківський музей, який з такою любов'ю й енергією протягом багатьох років збирав В. В. Тарновський-молодший [29, с. 531–536]. Ця колекція із 227 предметів була поділена на кілька змістовних розділів, які охоплювали літературні твори Т. Г. Шевченка і твори, що мали відношення до нього українською та іншими мовами, надруковані в окремих виданнях, журналах, газетах, його листи (автографи), твори (автографи), малюнки олівцем і фарбою, гравюри (офорти), його папери, книги, різні речі, бюсти, барельєфи, маски, літографії, гравюри, фотографічні знімки з портретів і малюнків поета та багато іншого [13].

З метою більш глибокого розкриття походження, змісту, складу і стану музейного зібрання, меценат власними силами продовжив фінансувати видання каталогів і в наступні роки. Звичайно, цьому передувала його тривала, клопітка і самовіддана праця щодо пошуку, вивчення та систематизації предметів старовини. Значна допомога і підтримка, як свідчить передмова за підписом В. В. Тарновського-молодшого від грудня 1898 р., із подякою за «описание доисторического и великокняжеского отдела» і за «благосклонное содействие при составлении и печатании настоящего каталога» надійшла від М. Ф. Біляшівського і О. М. Лазаревського [14].

Результатом добре спланованої і правильно організованої роботи трьох громадських діячів стала поява у 1898 р. в друкарні К. М. Мілевського «Каталогу українських старожитностей колекції В. В. Тарновского». Укладення такого комплексного науково-інформаційного покажчика історико-археологічних пам'яток на той момент було вкрай важливою справою, особливо враховуючи активізацію зусиль усього суспільства на ниві національно-визвольних змагань.

Надзвичайно багаті та розкішні декоративні елементи художнього оформлення цього альбому також відповідали поставленій меті – поширити відомості про значення цінних пам'яток старовини та мистецтва, зосереджених у приватному зібранні поміщика. Так, обкладинку каталогу прикрашала чудова картина академіка живопису Петербурзької Академії мистецтв М. К. Пимоненка, який намалював кобзаря в оточенні основних атрибутів військової та цивільної козацької влади: знамен, корогви, бунчука, шаблі. До того ж видання прикрашало ще й 16 фотознімків різних раритетів музейного зібрання: глиняні та бронзові предмети доісторичного періоду, церковні старожитності, прикраси та зброя великокнязівських часів, а також клейноди, зброя, портрети історичних діячів козацької доби.

За влучним висловом сучасної дослідниці Н. М. Товстоляк, каталог 1898 р. і до нашого часу становить значний інтерес для вивчення джерел з української історії, він складений професійно, за методикою, яка дозволяє користуватися ним як історичним джерелом [27, с. 232].

Сьогодні, перечитуючи листи, звернення, пропозиції, численні відгуки В. В. Тарновського-молодшого, справді дивуємося масштабам організаційно-видавничої діяльності цього благородного чоловіка. Тому анітрохи не дивно, що саме його своєчасна допомога у виданні книг «Запорожжя у залишках старовини та народних переказах», «Історичних діячів Південно-Західної Росії в біографіях і портретах», збірника «Південноруських літописів», текстів Св. Письма українською мовою та багато чого іншого стала принципово важливою і невід'ємною складовою культурно-освітнього розвитку України наприкінці XIX ст.

1. Абросимова С. В. Енциклопедист козащини. До 150-річчя від дня народження академіка Д. І. Яворницького / С. В. Абросимова // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 4–47.
2. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах по коллекции Василия Васильевича Тарновского / сост. В. Б. Антонович, В. Б. Бец. – Вып. 1. – Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1885. – [4], VI, II, 110 с., 21 л. портр., факс.
3. Гайда Р. Іван Пулюй. 1845–1918. Життєписно-бібліографічний нарис / Р. Гайда, Р. Пляцко. – Л.: НТШ, 1998. – 277 с. – (Визначні діячі НТШ; 7).
4. Г[орленко] В. Альбом офортів Шевченка / В. Г[орленко] // Киевская старина. – 1891. – №6. – Т. XXXIII. – С. 483–484. – (Документы, известия и заметки).
5. Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.) Запорозжя в залишках старовини і переказах народу: у 2-х ч. / [упоряд., передм. М. М. Олійник-Шубравської]. – Київ: Веселка, 1995. – 447 с.: іл.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – 500 с.
7. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Выпуск 1-й. Составили профессора университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции В. В. Тарновского // Киевская старина. – 1883. – №4. – Т. 5. – С. 878–882. – (Библиография).
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 30488 Ку[лиш] Александра [Михайловна] Пулюю [] Тарновському В [] В [] письмо-черновик [] [] из [] в []. – 2 арк.
9. ІР НБУВ. – Ф. І. – Шифр 29037 Кулиш П[антелеймон] [Александрович] [Белозерському] Николаю Даниловичу. Письмо 3 января 1856 г. из Киева в []. – 3 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. 279. – Шифр 248 Офорт Т. Г. Шевченка в колекції В. В. Тарновського. Альбом. Київ, 1891. – 28 арк.
11. ІР НБУВ. – Ф. 338. – Шифр 78–83 Тарновський Василь [Васильович] 6 листів до Куліш О. М. 1897, 1898, 1899 рр. та б/д з Качанівки, Києва до Борзни. Автограф. – 10 арк.
12. ІР НБУВ. – Ф. І. – Шифр 30876–30883 Тарновський [Кулиш] Александре Михайловне письма: 4 февраля 1897 г. из Киева в Борзну. Телегр; – // –, – // – из Киева в Борзну; 14 мая 1897 из – // – в []; 18 июля 1897 г. из Качановки в [Мотроновку]; [] октября 1897 из Киева в []; 22 декабря 1897 г. из Киева в []; 14 января 1898 г. из Киева в []; 5 марта 1898 г. из [] в []. – 13 арк.
13. Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В. В. Тарновского. – Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1893. – Вып. 1: Шевченко. – 34 с.
14. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1898. – 86, [5] с.: ил.
15. Кирилюк Є. Листи П. Куліша до В. Тарновського / Є. Кирилюк // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Харків–Київ, 1930. – Кн. 6. – С. 145–152.
16. Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: в 2-х ч. / О. О. Ковалевська. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 1. Монографія. – 314 с.
17. Кравченко О. О. Життя, віддане просвітництву (Праця і творча діяльність Пантелеймона Куліша): монографія / О. О. Кравченко. – Умань: РВЦ «Софія», 2009. – 340 с.
18. Максимович М. А. Собрание сочинений М. А. Максимовича: в 3-х т. / М. А. Максимович. – Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876–1877. – Т. 1: Отдел исторический. – VIII, 847 с.
19. Науменко В. Ф. С. Морачевський и его литературная деятельность / В. Науменко // Киевская старина. – 1902. – № 12. – Т. LXXIX. – С. 459–479.
20. Олійник-Шубравська М. М. 50 листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького / М. М. Олійник-Шубравська // Наука і суспільство. – 1988. – №11. – С. 50–51.
21. Петров В. Теорія культурництва у Кулішовому листуванні р. 1856–57 / В. Пет-

- ров // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 15. – С. 146–165.
22. Пиріг М. Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський-молодший: штрихи до взаємин / М. Пиріг, О. Михайлов // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 40–44.
23. Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарновскому-сыну (1857–1897) // Киевская старина. – 1899. – № 1. – Т. 64. – С. 81–100.
24. Письма П. А. Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858–1875) // Киевская старина. – 1898. – № 1. – Т. LX. – С. 84–149.
25. Подробный словарь русских гравированных портретов XVI–XIX вв.: издание с 700 фототипными портретами: в 4-х т. / сост. Д. А. Ровинский. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1886–1889. – Т. 3: П–Ф. – 1888. – [2] с., 1421–2208 стб.: ил.
26. Сведения о четвероевангелии в переводе на малорусский язык Ф. С. Морачевского // Киевская старина. – 1902. – № 9. – Т. 78. – С. 93–99. – (Документы, известия и заметки).
27. Товстоляк Н. М. Каталоги музею українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я / Н. М. Товстоляк // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2009. – Вип. 7. – С. 227–235. – (Освіта, культура, наука, духовно-релігійне життя).
28. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 211 Листи Куліша П. О. до Тарновського В. В. (рукописна копія). 1850–1896 р. – 80 [67 док.] арк.
29. Ш[угуро]в Н. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского. Выпуск 1. Шевченко. Киев. 1893, 34 стр. / Н. Ш[угуро]в // Киевская старина. – 1893. – № 6. – Т. XLI. – С. 531–536. – (Библиография).
30. Яворницький Д. В. В. Тарновський / Д. Яворницький // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 139–172.
31. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55-ю рисунками и 7-ю планами: у 2-х ч. / Д. И. Эварницкий. – СПб.: Издан. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – Ч. 1. – III, [3], 294 с.

Алина Клепак

ОРГАНИЗАЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В. В. ТАРНОВСКОГО-МЛАДШЕГО

На основе привлечения архивных материалов и печатных работ впервые осуществлено комплексное исследование издательской деятельности В. В. Тарновского-младшего.

Ключевые слова: В. В. Тарновский-младший, издательская деятельность, типография, книгоиздательство, благотворительность.

Alina Klepak

ORGANIZATIONAL AND PUBLISHING ASPECTS OF TARNOVSKIY JR.

The article on the basis of the enlisted archival material and published sources we have done a complex research of V. V. Tarnovskiy Jr publishing activity.

We have elucidated some organizing publishing aspects concerning V. V. Tarnovskiy Jr cooperation with printing-houses, publishing houses, the editors.

We have studied, analyzed and made topical V. V. Tarnovskiy Jr popularizing experience specifically connected with the preparation for publishing of books D. I. Yavornitskiy, V. B. Antonovich V. O. Betz, P.O. Kulish.

Keywords: V. V. Tarnovskiy Jr, publishing, printing, book publishing, charity.

Олександр Герасимчук

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес виникнення й розвитку сільськогосподарських кооперативів у Чернігівській губернії в роки здійснення в регіоні столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.).

Ключові слова: Чернігівська губернія, столипінська аграрна реформа, сільськогосподарська кооперація.

На рубежі XIX–XX ст. селянські господарства Чернігівщини віч-на-віч зіткнулися з ринковими проблемами. Товарно-грошові відносини безповоротно руйнували натуральне господарство. Діючи розрізнено, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Де й як вигідніше продати невелику партію товару власного виробництва? Де й як купити необхідні знаряддя й машини за помірну ціну, не маючи до того ж достатніх коштів для негайної й повної оплати? Як позбавитися лихваря й позичити недостатню суму грошей? Ці думки не давали спокою підприємливому селянину, який робив спроби вибратися із злиднів, закріпитися на землі й організувати прибутковіше господарство [1, с. 138]. Виходом зі складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток ринкових відносин на селі.

Розвиток сільськогосподарської кооперації вже знаходив своє відображення в працях вітчизняних учених. Зокрема, на загальноукраїнському рівні ця проблема частково розглядалася в монографіях В. Марочка й В. Половця, дослідженнях А. Пантелеймоненка та І. Фаренія. Взаємодії земства й кооперативних організацій на Чернігівщині були присвячені праці С. Горохова, О. Дмитренка [2]. Проте жоден з вищеназваних авторів не виокремлював період столипінської аграрної реформи як окремий етап у розвитку чернігівської кооперації. Саме цю прогалину в дослідженні окремих регіональних аспектів розвитку сільськогосподарської кооперації ми й спробуємо заповнити.

Вихід селян з общини й створення індивідуальних господарств у роки столипінської аграрної реформи сприяли докорінному оновленню соціально-економічних відносин на селі. Тому не дивно, що період особливо бурхливого зростання кооперації в Росії, Україні й, зокрема, на Чернігівщині співпав з роками здійснення столипінських аграрних перетворень. За темпами свого розвитку кооперація Росії в 1906–1916 рр. обійшла навіть такі розвинуті європейські країни, як Данія й Бельгія. За кількістю всіх кооперативів Росія в цей період посіла друге місце в світі після Німеччини. Кооперація перетворилася у важливий економічний чинник, попри те, що її розвиток відбувався в не зовсім сприятливих умовах. Через побоювання того, що діяльність кооперативних об'єднань може набути політичного забарвлення, столипінський уряд, з одного боку, заохочував кооперацію, а з іншого – здійснював прискіпливий нагляд за її розвитком [3, с. 263–265]. Враховуючи значення сільськогосподарської кооперації в житті того-

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

часного села, необхідно окремо зупинитися на характері її організації й діяльності в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи.

За визначенням одного з теоретиків кооперації А. Кулижного, сільськогосподарським кооперативом називають об'єднання селян як покупців промислових товарів і одночасно продавців власної продукції на кооперативних засадах [4, с. 40]. Кооперативи, на відміну від радянських колгоспів, не усуспільнювали основні засоби виробництва, а сприяли їхньому зміцненню в руках індивідуальних власників. «Ненормальні умови життя селянина, які стоять перешкодою на шляху до кращого його економічного майбутнього, можна усунути, якщо в руках селянина будуть: знання, дешевий кредит і добре розвинута посередницька діяльність кооперативів, яка прибере всю масу посередників, що живиться з мізерного селянського бюджету. У цьому напрямку роль кооперації – незамінна! Кооперація – це, можливо, найважливіший, найістотніший якір порятунку нашого падаючого сільського господарства!», – писала в 1915 р. газета «Черниговская земская неделя» [5, с. 7]. Найповніше завдання сільськогосподарської кооперації було відображено в програмі першого з'їзду чернігівських кооперативів (12–17 вересня 1907 р.), на якому передбачалося обговорення наступних питань: 1) покращення землеробства й тваринництва; 2) підвищення ефективності спеціальних галузей: садівництва, городництва, бджільництва тощо; 3) посередницькі операції (сприяння купівлі й реалізації селянами продукції); 4) функціонування сільськогосподарських складів і прокат знарядь праці; 6) сільськогосподарські виставки; 7) стимулювання розвитку кустарних промислів; 8) зв'язок із споживчими та кредитними кооперативами [6, с. 11].

У Чернігівській губернії перше сільськогосподарське кооперативне товариство з'явилося ще в 1897 р. в Ніжині [7, с. 4]. До 1905 р. кооперативний рух на селі, як правило, організовувався «згори» й перебував під постійним контролем органів державної влади. Могутній імпульс розвитку сільськогосподарської кооперації дала століпінська аграрна реформа. Особливістю кооперації періоду століпінських перетворень була організація її з ініціативи населення й значне збільшення учасників кооперативного руху [8, с. 96]. У роки аграрної реформи на Чернігівщині виникали переважно дрібнорайонні сільськогосподарські товариства. Кожне з таких товариств мало свої особливості, однак можна виокремити наступні спільні напрямки їхньої діяльності: випуск періодичних видань; проведення конкурсів, виставок, з'їздів; організація дослідних пунктів; позашкільна сільськогосподарська освіта [9, с. 29]. У неврожайні для Чернігівщини 1907–1908 рр. сільськогосподарські кооперативи надавали допомогу голодуючому населенню. Так, 12 серпня 1907 р. на засіданні Кобижчанського сільськогосподарського товариства Козелецького повіту було постановлено «надати допомогу населенню організацією й продажем хліба по якомога дешевшій ціні й клопотати з цією метою перед земством і урядом» [10, с. 127].

У 1908 р. урядом було видано статут дрібних сільськогосподарських товариств. За новим статутом товариство могло створюватися за рішенням губернатора, якщо в кооперативі було не менше, ніж 13 осіб. Кожен учасник кооперативу робив пайовий внесок 10–30 руб. Товариства мали право на кредит і всі його члени несли відповідальність за його погашення. Керували товариством загальні збори й правління. Згідно зі статутом, сільськогосподарські товариства мали право здійснювати закупівлю товарів і збувати продукцію господарств своїх членів або її переробляти на маслобійнях, сироварнях, млинах тощо [11, с. 4]. Відтоді розпочинається бурхливий розвиток сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині.

Сільськогосподарські товариства часто ставали помічниками агрономів у справі надання агротехнічної допомоги населенню. Так, у містечку Новий Биків Козелецького повіту в 1912 р. саме при такому кооперативі почала діяти прокатна станція. Товариством тут було створено сільськогосподарський склад і облаштовано зразкову ділянку, на якій нові машини й обладнання демонструвалися в дії [12, с. 11]. У зверненні до чернігівського губернатора з приводу надання агрономічної допомоги одноосібним господарствам 2 травня 1913 р. Головне управління землевпорядкування й землеробства підкреслювало важливу роль кооперативів у цій сфері діяльності: «Об'єднання одноосібних власників у сільськогосподарські товариства й громади сприяє успішно-

му проведенню таких агрономічних заходів, які були б нездійсненними для кожного окремого господаря» [13, арк. 22].

На початку 1912 р. в Україні нараховувалося 532 сільськогосподарських товариства, з них на Чернігівщині – 66 (12,4 %), на Полтавщині – 254 (47,7 %), на Київщині – 31 (5,8 %). У 1913 р. сільськогосподарська кооперація Чернігівщини об'єднувала 5 % населення і близько 20 % господарських сімей [14, с. 689]. «Сільськогосподарські товариства в губернії все ще в незначній кількості; їх набагато менше, чим потрібно для розвинутих потреб населення. Участь сільського населення в товариствах виявляється вражаюче малою кількістю, яка не досягає половини в найгустішому Ніжинському й знижується до третини в Стародубському повіті», – зазначалося в «Огляді сільськогосподарських товариств» за 1913 р. [7, с. 10]. Динаміка розвитку сільськогосподарської кооперації в повітах Чернігівщини в 1906–1914 рр. показана в табл. 1 [15, с. 80; 7, с. 5, 17].

Таблиця 1

Сільськогосподарські товариства на Чернігівщині в 1906–1914 рр.

Повіти	Кількість сільськогосподарських товариств по роках									Середня площа землі на 1 тов-во (кв.миль)
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	
Борзнянський	2	3	4	5	7	10	9	9	10	6
Глухівський	-	-	-	-	1	1	1	1	1	56
Городнянський	-	-	-	-	1	2	3	3	4	24
Козелецький	3	3	4	4	5	6	8	9	9	6
Конотопський	-	-	-	-	-	-	2	3	5	15
Кролевецький	1	1	1	3	4	6	12	14	15	4
Мглинський	1	1	1	2	2	1	2	3	3	22
Н.-Сіверський	-	-	-	-	-	-	-	(2)?	(2)?	-
Новозибківський	-	-	-	-	-	2	4	7	6	18
Ніжинський	2	2	2	5	5	6	15	16	15	4
Остерський	-	-	-	-	-	-	1	4	7	40
Сосницький	-	-	-	-	2	3	7	7	9	11
Стародубський	-	-	-	-	-	1	2	2	5	31
Суразький	-	-	1	1	1	1	2	2	2	37
Чернігівський	-	2	2	2	2	3	4	8	6	11
Усього	9	12	15	22	30	42	72	90	99	15

Дані табл. 1 свідчать про те, що найуспішніше на Чернігівщині в роки століпінської аграрної реформи сільськогосподарська кооперація розвивалася в Борзнянському, Козелецькому, Кролевецькому, Ніжинському повітах, тобто в південних районах з найродючішими ґрунтами. Найменшого розвитку сільськогосподарська кооперація досягла в Новгород-Сіверському повіті. Були відомості про створення тут Івотського й Петровського товариств у с. Грем'яч, проте вони жодного разу не звітували про свою діяльність [7, с. 5].

Розвиток сільськогосподарської кооперації безпосередньо пов'язувався владою з проведенням століпінської аграрної реформи. 2 травня 1913 р. ГУЗіЗ у циркулярному листі до чернігівського губернатора рекомендувало усувати перепони, які заважали виникненню сільськогосподарських громад і товариств у районах хутірських розселень. До цих перепон Головне управління відносило віддаленість хуторів від сіл і їх роз'єднаність. Пропонувалося з'ясувати, які території, зайняті хуторами, можна об'єднувати в товариства й передбачити кошти на запрошення до землевпорядної комісії агронома, який би спеціально займався сільськогосподарськими товариствами в районах активного землевпорядкування [13, арк. 22 зв.].

На 1 січня 1915 р., за даними земства, в Чернігівській губернії нараховувалося 106 сільськогосподарських товариств [16, с. 92]. У 1916 р. їх було вже 112 і за кількістю таких кооперативів регіон посідав одне з чільних місць у всій Росії [17, с. 8]. Усього в Російській імперії в цей час було 5 795 сільськогосподарських кооперативів, а в укра-

їнських губерніях – 583 товариства (10 % від загальноімперської кількості). Більше, ніж в Україні, сільськогосподарських кооперативів було лише в Царстві польському (1115). Отже, сільськогосподарські кооперативи Чернігівщини становили 18 % від їхньої загальної кількості в українських губерніях. Найрозвинутішою в Україні, як і в усій імперії, сільськогосподарська кооперація була на Полтавщині – 345 товариств [18, с. 193–197].

У роки Першої світової війни через брак коштів багато сільськогосподарських товариств на Чернігівщині припинили свою діяльність. Проте, для найстійкіших кооперативів з початком війни з'явився новий широкий ринок – армія й установи, які її обслуговували. Кооперативні товариства постачали на село техніку, хліб для діючої армії, перераховували кошти на лікування поранених, допомагали сім'ям фронтників [22, с. 10]. В особливому журналі Ради Міністрів від 1 серпня 1914 р. відзначалося: «Закупівлі й заготівлі відбуваються головним чином безпосередньо від виробників або через земські установи, а також сільськогосподарські й кредитні громадські організації» [21, с. 78]. «Участь кооперативів у постачанні населення сільськогосподарськими знаряддями, в організації прокатних станцій є вкрай бажаним, оскільки тільки в такому разі можливе широке налагодження постачання й ознайомлення населення з покращеним інвентарем», – наголошувалося в протоколі засідання Чернігівських повітових земських зборів за 1915 р. [23, с. 146].

Для порівняння розвитку сільськогосподарської кооперації та кооперативів інших видів у роки століпінської аграрної реформи покажемо динаміку кооперативного руху в Чернігівській губернії в 1907–1916 рр. Якщо в 1907 р. кількість споживчих кооперативів у Чернігівській губернії становила 78, кредитних – 80, а сільськогосподарських лише 12 одиниць, то в 1916 р. вже налічувалося 450 споживчих товариств (кількість зросла в 5,8 разу), кредитних – 329 (у 4,1 разу), сільськогосподарських – 112 (у 9,3 разу) [7, с. 5; 14, с. 684, 686; 15, с. 80; 16, с. 92; 17, с. 8; 19, с. 14; 20, с. 688; 21, с. 78; 24, с. 10; 25, с. 590; 35, с. 67; 36, с. 16–18;].

Дані наочно ілюструють постійне зростання кількості всіх основних видів кооперативів на Чернігівщині в роки реформи, що свідчило про переважно позитивне сприйняття селянами ідей кооперації. Найбільшого свого розвитку в губернії до 1916 р. кооперація всіх видів досягла в Ніжинському повіті (63 товариства), а найменшого – у Новгород-Сіверському (16 товариств) [26, с. 12; 5, с. 7–8].

Слід відзначити, що частина сільськогосподарських кооперативів була малодієвою. «Із сотні сільськогосподарських товариств у нашому краю на становищі «сплячих» перебуває не один десяток», – писав журнал «Селянин» у 1914 р. [27, с. 322]. Земські агрономи у своїх звітах наголошували на слабкій життєдіяльності сільськогосподарських товариств [16, с. 92]. У звіті Остерської земської управи щодо стану розвитку кооперації в повіті стосовно сільськогосподарських товариств зазначалося, що «вони не можуть проявити ніякої діяльності й фактично є *мертвонародженими* (виділено в оригіналі. – прим. автора)... А це ж усе жива організація... Вони жадібно протягують руки для допомоги, але її нема!! Відсталість і байдужість убивають ці осередки самодіяльності й відродження батьківщини...» [28, с. 110]. Причинами пасивності частини кооперативів називалися: відсутність умілих керівників, брак засобів і, як основна причина, – недостатня підтримка розвитку кооперації з боку місцевого населення. «Багато чого можна подолати, проте з байдужістю важко боротися», – констатував у 1915 р. кореспондент «Черниговской земской недели» із Сосницького повіту [29, с. 11].

Попри це, можна навести також приклади сільськогосподарських кооперативів губернії, котрі повністю відповідали їх призначенню – сприяти справі піднесення ефективності селянського господарювання. Зокрема, Синявське й Макошинське товариства Сосницького повіту мали зразкові поля, сільськогосподарські й прокатні склади, пункти запліднення худоби, фруктові розсадники, пасіки. Цими товариствами в земській школі організовувалися курси й читання на сільськогосподарську тематику, вони мали бібліотеки з комплектами літератури, яка стосувалася агрокультури. Синявське товариство навіть планувало в 1914 р. організувати сільськогосподарську виставку, проте через початок війни цю корисну ідею не було реалізовано [29, с. 11].

Наочним прикладом відмінної організації кооперативної діяльності було Мглин-

ське сільськогосподарське товариство. Цей кооператив було створено в 1910 р. й у перший рік своєї діяльності він займався поширенням сільськогосподарських знань і покращенням прийомів ведення селянського господарства. Поступово товариство розширило сферу діяльності й уже в 1913 р. кооператив мав прокатні пункти машин, пункти запліднення племінної худоби, тут проводилися досліди по застосуванню мінеральних добрив. При сільськогосподарському кооперативі було засноване кредитне товариство, до якого увійшли 225 селян, а також кілька споживчих товариств. У 1913 р. товариством був організований губерньський з'їзд пасічників і садівників. У листопаді 1914 р. в кооперативі була створена спеціальна культурно-просвітницька комісія для роботи з населенням [30, с. 617–619; 31, с. 9]. Акцентуючи увагу на пасивності й малочисленності сільськогосподарських кооперативів губернії, часопис «Селянин» у 1914 г. відзначав, що в «сонному царстві» помітні живі ознаки пробудження. Після дванадцятилітнього сну прокинулося до життя Мглинське товариство сільського господарства... Мглинське товариство встигло стати здоровою, культурною силою в Мглинському районі. Товариство ставить у центр своєї діяльності не т. з. технічні питання сільського господарства, а пробудження самодіяльності сільських господарів». У 1914 р. Мглинське товариство нараховувало 165 членів, у той час як більшість сільськогосподарських кооперативів губернії мали 20–30 учасників, членами яких були «не рядові селяни, а поміщики, духівництво й сільська інтелігенція» [27, с. 322–323].

Характеризуючи вплив Мглинського товариства на поліпшення селянського господарства, преса відзначала, що завдяки роботі цього успішного кооперативу серед селян повіту поширилися посів трав, посадка коренеплодів, виробники звернули увагу на якість насіння, на способи обробітку ґрунту, на покращення тваринництва. У селянських господарствах почали застосовувати мінеральні добрива й покращені знаряддя праці, а завдяки читанням і курсам з агрокультури селяни «стали дивитися зовсім іншими очима на господарство та інакше ставитися до агрономії» [31, с. 9]. Діяльність товариства не залишилася непоміченою владою, й у 1914 р. на всеросійській кооперативній виставці в Києві Мглинське товариство за корисну сільськогосподарську діяльність було нагороджене малою срібною медаллю, а на сільськогосподарській виставці в м. Почеп – великою срібною медаллю [32, с. 7].

Сільськогосподарські кооперативи часто ставали єдиними культурними центрами на селі. Наприклад, у члени Риловицького сільськогосподарського товариства Ново-збіківського повіту не брали селян, які зловживали спиртними напоями, тому до його складу входило лише 40 осіб. У 1913 р. на загальних зборах товариства в комплексі заходів по боротьбі з пияцтвом було прийнято резолюцію про відкриття в селищі бібліотеки-читальні й чайної для культурного дозвілля селян [33, с. 84–86]. «Найважчі й найскладніші завдання в нас, як правило, покладають на ще слабкі плечі кооперації. Практично нема сфери життя, де б кооперації не давали доручення. І горілку викорінювати, і газету поширювати, і народні будинки споруджувати, і школи, і т. п.», – писав журнал «Селянин» у 1915 р. [34, с. 54].

Кооперативний рух у Чернігівській губернії носив переважно стихійний характер. Єдиного координуючого центру не було, що суттєво знижувало ефективність кооперативної справи. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства в 1913 р. вказувалося на проблеми цього виду кооперації в регіоні: «Значення їх, як кооперативів, нікчемне й вони залишаються в почесній ролі провідників сільськогосподарських знань на селі... Спостерігається повна роздрібненість, неорганізованість, відсутність того, що можна назвати дійсно кооперативним середовищем. І все ж кооперативна думка блимає живими вогниками то тут, то там; вперто жевріють вони серед холоднечі, зігріваючи й розвіюючи темряву» [14, с. 688]. Ще напередодні війни кооперативи й земства подавали уряду клопотання щодо створення кооперативних об'єднань, але тоді питання так і не було вирішене [21, с. 78]. Часопис «Селянин» у 1914 р. писав: «Союз кооперативів наших – ось та одиниця, яка б впоралася з поставленим десятків тисяч пудів сала, сотень тисяч пудів хліба, тисяч штук худоби... Ми, як і раніше, працюємо вроздріб на копійчані капітали, оскільки не дивлячись на палке бажання й старання наших кооперативів не те, що Союз їх, а навіть природний попередник Союзу – кооперативний з'їзд, виявляється жар-птицею з казки» [37, с. 550].

Мова йшла про заплановану спробу об'єднання кооперативів губернії на з'їзді, який планувалося провести в Новозибкові в кінці серпня 1914 р., однак він через початок війни не відбувся [38, с. 410]. Були спроби створити в 1914 р. союз кооперативів Чернігівського повіту, а в 1915 р. – об'єднати кооперативи Сосницького, Борзнянського, Городнянського повітів, проте, через відсутність досвідчених керівників, ці спроби виявилися невдалими [39, с. 435–437]. Союзи кооперативів на Чернігівщині пізніше все-таки почали з'являтися, проте вони носили місцевий характер. Так, 31 травня 1915 р. 29 кооперативів Ніжинського повіту уклали союзний договір для операцій із закупок і збуту. До об'єднання увійшли 29 кооперативів (із 64): 4 сільськогосподарських, 7 споживчих і 18 кредитних [40, с. 211–212]. 16 червня 1915 р. було створено Кролевецький союз, до якого увійшли 25 кооперативів: 12 споживчих, 7 сільськогосподарських, 5 кредитних і одне ощадно-позичкове товариство [41, с. 433].

Як уже зазначалося, утворені об'єднання носили локальний характер, загально-губернського об'єднання кооперативів не відбулося. Часопис «Селянин» на початку 1917 р. писав: «Торгівля й промисловість перетворилися у вакханалію, ці галузі наповнилися темними, брудними особами з дикою жадібністю до наживи. У товарообігу нема системи, нема плану й здорової думки – одне хижацтво!.. Кооперативи й кооператори повинні мужньо стати на боротьбу із цим страшним злом. Але вони можуть стати тільки об'єднавшись в союзи...» [42, с. 13–14]. Здійснення прогресивних починань було перенесено на майбутнє. Зі вступом у силу з 1 травня 1917 р. нового «Положення про кооперативи і їх союзи» в розвитку кооперації на Чернігівщині наступив новий етап, який, проте, вже не був пов'язаний із здійсненням столипінської аграрної реформи [43, с. 13].

Проблемою кооперативного руху на Чернігівщині було те, що найбільш бідніше селянство практично виявилось осторонь кооперації [44, с. 9]. У Чернігівській губернії за всі роки столипінської аграрної реформи так і не відбулося тісного співробітництва між земствами й кооперативами, що негативно вплинуло на розвиток кооперації в регіоні. «Земство повинне б уже визнати кооперативи своїми союзниками в справі підняття економічного добробуту населення», – писала газета «Черниговская земская неделя» в 1913 р. [45, с. 12]. Певне зближення земств і кооперативів відбулося лише в роки війни, проте навіть тоді це співробітництво навряд чи можна було назвати тісним [46, с. 59–62].

Таким чином, роки столипінської реформи були періодом бурхливого розвитку селянської кооперації на Чернігівщині. Загальна кількість сільських кооперативів різних типів зросла в регіоні зі 170 в 1907 р. до 891 в 1916 р. Кооперація в роки столипінської аграрної реформи стала не лише економічним стимулом для розвитку селянських господарств, а й засобом підвищення культури на селі в нових умовах господарювання. На жаль, влада часто бачила в кооперації небезпеку збереження общини й поширення антиурядових ідей, тому дуже помірковано ставилася до розвитку кооперативного руху. Пасивну позицію в кооперативному русі зайняло земство й найбільш бідніше селянство, що не дозволило повною мірою реалізувати потенціал цієї, без сумніву, прогресивної в господарчому відношенні, справи.

1. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: [в 2-х кн.]. / П.Н. Першин. – М.: Наука. – Кн. 1. От реформы к революции. – 1966. – 490 с.

2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.; Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.; Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Пантелеймоненко Андрій Олексійович. – Полтава, 1994. – 200 с.; Фареній І.А. До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку XX ст. / І.А. Фареній // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 94–96; Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської

губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353; Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – 208 с.

3. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М. : Изд-во ВППШ и АОК, 1963. – 656 с.

4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К. : М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.;

5. Ющенко А. Пути к поднятию экономического благосостояния Новгород-Северского уезда / А. Ющенко // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 15. – 10 апреля. – С. 6–8.

6. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 4. – С. 8–18.

7. Обзор деятельности сельскохозяиственных обществ Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. II-й. – С. 3–152.

8. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.

9. Елина О.Ю. Сельскохозяиственные общества России, 1765–1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О.Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2. – С. 27–45.

10. Кобижское сельско-хозяиственное общество в 1907 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 5. – С. 120–125.

11. Шевченко Е.П. Сельскохозяиственные товарищества в деревне / Е.П. Шевченко // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 5. – 12 апреля. – С. 4.

12. Новобыховское сельскохозяиственное общество Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – 3 мая. – С. 11.

13. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 420, 280 арк.

14. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общесооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.

15. М.П. Пособия сельскохозяиственным обществам Черниговской губернии / М.П. // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 80–81.

16. Сельскохозяиственные общества в Черниговской губернии // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 91–95.

17. Шимановский П.Б. Очередные задачи сельскохозяиственных обществ / П.Б. Шимановский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 4. – 23 января. – С. 7–8.

18. Зюрюкин В. Сельскохозяиственные общества / В. Зюрюкин // Селянин. – 1916. – № 9–19. – С. 193–201.

19. Кордюкова С. Краткий обзор операций и положение учреждений мелкого кредита Черниговской губернии на 1 января 1914 г. / С. Кордюкова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. I-й. – С. 14–20.

20. М.П. Еще к вопросу о развитии мелкого кредита / М.П. // Селянин. – 1912. – № 22. – С. 687–689.

21. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.

22. Кооперативы Городнянского уезда и война // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 33. – 14 августа. – С. 9–10.

23. Журналы заседаний Черниговского Уездного Земского собрания сессии 1915 года, состоявшейся: чрезвычайной от 8-го мая и 9 июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов: Тип-я Г.М. Веселой, 1916. – 246 с.

24. Примак М. Кредитные кооперативы в Черниговской губернии / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 24. – 23 августа. – С. 10–12.

25. Примак М. Рост потребительской кооперации в России / М. Примак // Селянин. – 1912. – № 19. – С. 589–591.

26. Примак М. Объединение деятельности кооперативов Нежинского уезда / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 24. – 12 июня. – С. 11–12.

27. Селянинович К. По нашим селам / К. Селянинович // Селянин. – 1914. – № 12. – С. 322–323.
28. Прима М. Кооперация в Остерском уезде / М. Прима // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 109–110.
29. Беловский. Сельскохозяйственные общества в Сосницком уезде / Беловский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 26. – 26 июня. – С. 11.
30. Шимановский П.Б. Кооперация и пчеловодство в Мглинском уезде Черниговской губернии / П.Б. Шимановский // Селянин. – 1913. – № 22. – С. 617–620.
31. Мглинское сельскохозяйственное общество // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 32. – 7 августа. – С. 6–7.
32. Мглинское сельскохозяйственное общество // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 36. – 5 сентября. – С. 7.
33. Савич А.П. Рыловичское сельскохозяйственное общество / А.П. Савич // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 84–86.
34. К.О. На темы дня / К.О. // Селянин. – 1915. – № 3–4. – С. 54–57.
35. Половец В.М. З історії чернігівської кредитної кооперації / В.М. Половец // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 63–69.
36. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.
37. Из наших будней // Селянин. – 1914. – № 23–24. – С. 549–551.
38. Т. Кооперативы объединяются / Т. // Селянин. – 1914. – № 15–16. – С. 410–411.
39. М. С.-Б. Попытки к кооперативному объединению в Сосницком, Борзенском, Городнянском уездах / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 435–437.
40. Прима М. Нежинское товарищество кооперативов по посредничеству при Нежинском сельскохозяйственном обществе / М. Прима // Селянин. – 1915. – № 11–12. – С. 211–214.
41. М. С.-Б. Товарищество кооперативов Кролевецкого района / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 433–435.
42. Прима М. К объединению черниговских кооперативов / М. Прима // Селянин. – 1917. – № 1–2. – С. 13–14.
43. Новый закон про кооперативы // Черниговская земская неделя. – 1917. – № 40. – 1 июня. – С. 13–14.
44. С. Лихачев, Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 39. – 25 сентября. – С. 9.
45. Прима М. Кредитные кооперативы в Черниговской губернии / М. Прима // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 24. – 23 августа. – С. 10–12.
46. Супрун Г. Земства и кооперативы в Черниговской губернии / Г. Супрун // Селянин. – 1916. – № 3–4. – С. 58–62.

Александр Герасимчук

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ В ГОДЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ (1906–1917 ГГ.)

В статье исследуется процесс возникновения и развития сельскохозяйственных кооперативов в Черниговской губернии в годы осуществления в регионе столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.)

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, сельскохозяйственная кооперация

Oleksandr Herasymchuk

DEVELOPMENT OF COOPERATIVE FARMING ON CHERNIHIV REGION IN THE STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM PERIOD (1906–1917)

The article examines the origins and development of agricultural cooperatives in Chernihiv province during the regional implementation of the Stolypin's agrarian reform (1906–1917).

Keywords: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, cooperative farming

Віталій Хоменко

ПОВЕРНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО УКРАЇНИ У 1924 РОЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті розглядається питання повернення М. Грушевського з еміграції до Радянської України з точки зору української історіографії. Проаналізовано праці найвідоміших українських істориків-емігрантів, зарубіжних українських дослідників, істориків незалежної України, які проливають світло на цю проблему. Зроблено висновок про наявність численних точок зору на причини такого кроку історика.

Ключові слова: українська історіографія, еміграція, Українська революція, історики-емігранти, грушевськознавство.

Зі здобуттям Україною незалежності ставлення до Михайла Сергійовича Грушевського зазнало кардинальних змін. З людини, яку в радянські часи вважали «вождем української контрреволюції» та «фальсифікатором історії», він перетворився на одного з лідерів української нації. Нарешті, після десятиліть забуття, його особисте життя, наукова спадщина, політична і громадська діяльність стали прискіпливо вивчатися вітчизняними вченими.

У політичній біографії М. Грушевського є питання, які продовжують і сьогодні цікавити фахівців. Одним із них є повернення історика до України з еміграції в березні 1924 року. Незважаючи на десятиліття досліджень, це питання продовжує залишатися дискусійним¹. Зокрема, відома українська дослідниця Світлана Панькова відзначає, що, вивчаючи цей доленосний крок М. Грушевського, історики не використовують усіх наявних в українських архівах джерел. Наприклад, не досліджено реакцію української політичної еміграції на такий вчинок вченого, його неопубліковане листування до брата Олександра й сестри Ганни, епістолярій доньки Катерини².

Учені намагаються, по-перше, зрозуміти внутрішні мотиви такого вчинку М. С. Грушевського, по-друге, виділити причини світоглядно-ідеологічної еволюції його політичних поглядів, по-третє, з'ясувати, які зовнішні чинники впливали на рішення історика, по-четверте, встановити, яку мету переслідувала радянська влада, дозволяючи повернутися, фактично своєму політичному опоненту.

Отже, у статті робиться спроба, звісно, не претендуючи на вичерпність дослідження, проаналізувати історіографію вищеназваного питання, охарактеризувати її інформаційний потенціал у питанні причин та обставин повернення М. Грушевського на Батьківщину, з'ясувати, як українські дослідники ставилися до такого кроку історика.

У радянській історіографії, яка відзначалася високим рівнем заідеологізованості, М. Грушевський вважався «українським буржуазним націоналістом», «контрреволюціонером»³ і тому, апriori, й мови не було про справді наукові підходи до вивчення його життя та діяльності. До речі, чималий перелік характеристик, якими радянські науковці та політичні діячі винагородили М. Грушевського, навів у своїй дисертації відомий український грушевськознавець Руслан Пиріг⁴. Зважаючи на це, для радянських науковців об'єктивно досліджувати спадщину історика було справою досить таки ризикованою. Повернення до України М. Грушевського радянські історики,

© Хоменко Віталій Олексійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

зокрема, Михайло Рубач, розцінювали як «зміновіхівство»⁵ та подавали як приклад переваги комуністичного ладу. Таке визначення є досить таки суперечливим, оскільки «радянська історіографія «зміновіхівцями» називала поворотців передусім до Радянської Росії»⁶, а не України. За таких умов вважати ці висновки та оцінки дійсно науковими, на нашу думку, немає жодних підстав.

Напевно, єдиним винятком є стаття відомого радянського історика Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», присвячена 100-річчю з дня народження славетного вченого. На ґрунтовній джерельній базі, використовуючи документальний потенціал фонду родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві в Києві, автор проаналізував усі можливі причини повернення історика на батьківщину. У результаті Ф. Шевченко прийшов до висновку, що в справі переїзду М. Грушевського «провідну роль відіграли громадсько-політичні й національно-патріотичні мотиви»⁷, а метою історика була «діяльність в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури»⁸. Зрозуміло, що стаття була написана в радянських умовах, і тому історик не міг повністю відмовитися від комуністичних штампів та відповідної риторики.

У середовищі українських еміграційних та зарубіжних дослідників бачимо цілком протилежну ситуацію. Для них М. Грушевський був надзвичайно авторитетним істориком і політиком. Біографія та історичні погляди вченого вивчалась і досліджувалась у численних статтях, розвідках, монографіях. Українські еміграційні вчені звертались і до питання повернення історика до Радянської України.

Однією з перших це зробила Наталія Полонська-Василенко, яка в еміграції була членом Наукового товариства імені Шевченка, академіком Української Вільної Академії наук та Міжнародної Академії наук у Парижі. У своїй праці про історію Української академії наук вона досить негативно поставилась до такого кроку М. Грушевського «не лише історика та професора, а президента Української Народної Республіки», який виїхав до Києва тоді, «коли вся Україна... ще не забула ні Зимового походу, ні Базару, коли гинули в нерівній боротьбі останні загони повстанців»⁹.

Подібну позицію займав і Олександр Шульгин, професор Українського Вільного Університету в Празі та засновник і довіллітній голова Українського Академічного Товариства у Парижі, який у статті «Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина» критикував порозуміння історика з «червоною Москвою»¹⁰. Але при цьому автор і виправдовував його, відзначаючи, що історика «тягнуло до творчої наукової праці, яку він міг здійснити тільки в Києві»¹¹. Також О. Шульгин згадує свою зустріч з М. Грушевським, яка сталася влітку 1920 року на чеському курорті Лазні-Седмігорки і цитує слова суспільствознавця, які, на думку М. Шульгина, пояснюють причини повернення історика до України: «А не думаєте Ви, Олександрє Яковичу [Шульгин О. Я. – В. Х.], що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходить новий»¹². Саме під «новим світом» історик розумів більшовицьку владу і тому наполегливо йшов до порозуміння з нею.

Матвій Стахів, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені та дійсний член НТШ, згадує, як у вересні 1923 року за завданням Українського Громадського Комітету він намагався переконати М. Грушевського не повертатися до України, а переїхати до Праги, де історик обіцяли посади в Українському Вільному Університеті й Педагогічному інституті¹³. Він отримав згоду на це від М. Грушевського, але історик згодом укорте змінив свої плани і вирішив все-таки поїхати до Києва. Спочатку М. Стахів наводить слова вченого, з яких стає зрозуміло, що причиною повернення було бажання історика займатися науковою роботою, зокрема, для завершення багатотомної «Історії України-Руси»¹⁴. Але після кількох розмов з М. Грушевським автор робить висновок, що основною причиною рееміграції були плани суспільствознавця продовжувати визвольну боротьбу на Батьківщині, адже історик передбачав там або війну, або революцію¹⁵. Також М. Стахів висловив припущення, що причиною нібито могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала за кілька років війну з СРСР¹⁶, але, крім нього, цю версію ніхто з науковців не роз-

діляє, хоча факт приналежності відомого історика до масонів є загальновідомим¹⁷, і він сам ніколи не заперечував свого зв'язку з організаціями «вільних каменярів»¹⁸.

Іван Кедрин, український історик, дійсний член НТШ, у статті «Михайло Грушевський – не один, а більше їх» теж віддавав перевагу версії, що основною рушійною силою реєміграції славетного історика було його захоплення науковою роботою, яка була сенсом всього його життя: «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю – на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна пояснити і його поворот в Україну. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої російської імперії»¹⁹.

Василь Дубровський, український громадський і релігійний діяч, історик, педагог, вважав, що М. Грушевський «приїхав в УССР за згодою й з доручення своєї політичної організації – Партії Українських Соціалістів-Револуціонерів (праве крило) з метою провадження в УССР політичної акції для підготовки повстання українського народу проти окупаційної більшовицької влади й вигнання її з України, що на початку 20-х років здавалось цілком реальним. Таку підпілну працю М. С. Грушевський дійсно провадив...»²⁰. У свій час проти такої версії виступив Олександр Оглоблин²¹. Ми погоджуємося з думкою відомого історика-емігранта. Дійсно, таке твердження В. Дубровського є досить таки суперечливим, оскільки не зрозуміло, хто міг дати славетному історичу таке завдання. По-перше, на території Радянської України партія есерів фактично була знищена. По-друге, на момент повернення М. Грушевського Закордонної делегації УПСР вже не існувало, всі однодумці історичу виїхали до Радянської України. По-третє, фактичним очільником есерів за кордоном був керівник Празької групи УПСР М. Шаповал і таким чином виходить, що саме його вказівки виконував М. Грушевський, повертаючись до Києва. А цього аж ніяк не могло бути, адже з 1921 року вони були непримиренними ідеологічними супротивниками. По-четверте, якщо все ж таки припустити істинність вищезазначеної версії В. Дубровського, то М. Грушевського можна вважати конспіратором вищого ґатунку, який настільки зумів утаємничити причини своєї реєміграції, що про це не знали ні його однодумці, ні політичні вороги.

Володимир Дорошенко, видатний бібліограф і член НТШ, у своїй розвідці «Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист» акцентував увагу на ідеологічних причинах повернення²². Олександр Оглоблин, професор УВУ та Гарвардського університету, зробив висновок, що історик повернувся до України «не для тихої кабінетної праці, не для писання мемуарів, а для продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки»²³.

Дуже критично і, радше, негативно оцінював політичну діяльність і, можемо припустити, повернення М. Грушевського до України, Омелян Пріцак²⁴, професор, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету. Томас Приймак, учений з Торонтського університету, який написав одну з перших наукових біографій М. Грушевського за кордоном «Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture», навпаки, певною мірою намагався виправдати дії вченого, стверджуючи, що М. Грушевський, повертаючись, не збирався служити радянській владі, а прагнув зосередити свою діяльність у культурній сфері²⁵. Орест Субтельний, професор Йоркського університету в Торонто, у книзі «Україна: історія», яка вже стала класикою серед підручників з української історії, підкреслював, що досить велику роль у поверненні видатного вченого до Києва в 1924 році відіграла політика українізації, яку ініціювали більшовики²⁶.

Відомий грушевськознавець з Франції, голова НТШ у Європі А. Жуковський, у своїй праці «Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр.» наголошував, що М. Грушевський вирішив повернутися до Києва «у ситуації великих розчарувань від нездійснення розпочатих заходів як закордонного делегата, морального керівника партії, закриття редагованих ним пресових органів,

невдачі в зовнішній політиці, серед матеріальних злиднів...»²⁷. Тобто вчений визначає цілий комплекс чинників, які спричинили реєміграцію М. Грушевського.

Засновник грушевськознавства, член НТШ, голова Українського історичного товариства, професор Кентського університету, вчений з США, Любомир Винар, як відомо, надзвичайно плідно досліджував сторінки життя М. Грушевського і, в тому числі, звертався до проблеми повернення історика на Батьківщину. Наприклад, у роботі «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» історик наголошував, що загальноприйнята версія про бажання наукової праці є лише однією з причин. Крім того, «М. Грушевський мав рівночасно бажання причинитися до політичного і культурного відродження України і дуже можливо бажав відіграти видатну роль у політичному житті»²⁸. Також учений указував на вплив матеріального стану сім'ї Грушевських на таке рішення суспільствознавця²⁹.

У статті «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.)» Л. Винар указував на дві головні причини повернення колишнього голови Центральної Ради до України: «бажання Грушевського продовжувати працю над Історією України-Руси, яка не була можливою на еміграції, і прагнення ділити долю українського народу на рідних землях та причинитися до дальшого розвитку української національної культури»³⁰. У своїй пізнішій праці «Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали)», грушевськознавець додає, що причини виїзду історика до України в 1924 році «безпосередньо в'яжуться з його планами докінчити Історію України-Руси і продовжити діяльність його історичної школи у Києві»³¹. Також дослідник у розвідці «Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби»» зазначає, що «питання причин повороту М. Грушевського в Україну вимагає нового критичного висвітлення. До уваги дослідник мусить узяти усі гіпотези і критичну аналізу даного питання базувати на широкій джерельній основі»³². Тобто Любомир Винар вважає, що проблема пошуку причин реєміграції славетного науковця залишається невирішеною і потребує подальших, у першу чергу джерелознавчих, досліджень. З таким висновком не можна не погодитись.

На думку сучасного американського історика, вихідця з України, професора Гарвардського університету Сергія Плохія, яку він висловив у монографії «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського», М. Грушевський повернувся до України, щоб в новій, сприятливій для українців, як вважав суспільствознавець, ситуації, продовжувати культурницьку діяльність, а також, «щоб організувати наукову відповідь прихильникам ідеї «єдиної Русі», які тепер розлетілися світами і завзято дискредитують українську справу в наукових колах». Насамкінець, історик підсумовує, що М. Грушевський «пішов на компроміс із більшовиками не заради соціалістичної революції, а задля користи української справи»³³. Отже, бачимо ще одну цікаву гіпотезу повернення історика: М. Грушевський намагався захистити українську культуру від російського шовінізму, від спроб знову заявити, що українська історія є лише частиною російської. І як не парадоксально це звучить, суспільствознавець вважав, що в цьому йому можуть допомогти саме більшовики. Але тут він глибоко помилявся, адже більшовики успадкували від царату його «великоросійську» ідеологію, яку поступово почали активно та доволі агресивно впроваджувати в життя. До речі, крім цієї гіпотези, на нашу думку, потребують подальших джерелознавчих досліджень та наукової перевірки і масонська версія Матвія Стахіва, а також думка Василя Дубровського, що М. Грушевський повернувся за завданням УПСР для подальшої політичної боротьби.

Сучасні українські історики, які ретельно вивчали обставини життя та діяльності М. Грушевського, неодноразово зверталися до проблеми повернення суспільствознавця до України в 1924 році. Історіографія цього питання вже досить об'ємна, оскільки майже всі дослідники, які займалися вивченням життєвого шляху відомого вченого, торкалися тих чи інших аспектів його реєміграції до Радянської України.

Одним з перших українських учених, які започаткували повернення спадщини великого українця в кінці 80-х років ХХ ст., був Ярослав Дашкевич. Він наголошує:

«Немає підстав уважати, що заяви Грушевського, що він повернувся виключно до наукової праці, не були правдиві і щирі»³⁴ і таким чином виокремлює, напевно, найпопулярнішу причину повернення історика до України з еміграції.

Автори колективної монографії «М. С. Грушевський і Academia» Павло Сохань, Василь Ульяновський та Сергій Кіржаєв також вважали однією з основних причин повернення М. Грушевського його прагнення займатись науковою працею³⁵. З цією тезою повністю погоджується і Олександр Рубльов у розвідці «Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)»³⁶. Крім того, Павло Сохань відзначає, що історик повертався «з вірою, що в Україні він зможе більше зробити корисного в ім'я майбутньої незалежності»³⁷, тобто вчений не обмежувався лише науковою метою, а мислив і категоріями політичної боротьби.

Леонід Решодько у статті «Повернення на Україну» виділяє дві основні причини такого кроку М. Грушевського: «По-перше, будучи вольовою і сильною особистістю, М. Грушевський прагнув поділити на рідній землі долю українського народу, без якого він не міг повнокровно жити і який давав йому творчу силу. По-друге, бажанням ученого продовжити перервану війною і політикою наукову працю над студіюванням історії і культури українського народу, передусім – над «Історією України-Руси», яка не була можливою в еміграції»³⁸. Крім того, автор критично ставиться до думок деяких дослідників, що на рішення М. Грушевського суттєво впливали матеріальні труднощі життя в еміграції³⁹. В цьому питанні ми з Леонідом Решодьком не погоджуємось, тому що джерела свідчать якраз про серйозні матеріальні проблеми М. Грушевського в еміграції. Володимир Трошинський підтримував другу з вищезазначених причин повернення М. Грушевського. Поряд з цим він указував, що на рішення історика вплинули і політичні суперечності в стані самої української еміграції. Особливо болісно суспільствознавцем сприймалися конфлікти в Українській партії соціалістів-революціонерів⁴⁰. Варто додати, що на кінець 1922 року М. Грушевський фактично припинив свою участь у діяльності есерівських організацій за кордоном. Володимир Потульницький теж підтримував думку, що основним мотивом повернення для суспільствознавця була можливість наукової праці на Батьківщині⁴¹.

Такий же хід думок спостерігаємо у книзі Віталія Масненка «Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років». Дослідник відзначає, «що однією з причин повернення була та обставина, що в еміграції повністю вичерпалися можливості для плідної наукової й громадської праці, і Михайло Сергійович мав надію саме на батьківщині розгорнути свою дослідницьку діяльність і цим сприяти національно-культурному розвитку українського народу»⁴².

У численних працях питання повернення М. Грушевського досліджував визначний український грушевськознавець Руслан Пиріг⁴³. Він теж прийшов до висновку, що М. Грушевський вирішив припинити політичну діяльність і зосередитися на науковій роботі⁴⁴. У той же час учений підкреслює вагомий вплив на таке рішення історика багатьох об'єктивних факторів, як-то перемога більшовиків у громадянській війні, початок українізації в УСРР, заміна політики «воєнного комунізму» НЕПом та інші⁴⁵. На важливості цих факторів наголошує і Валентина Піскун, яка визначає повернення М. Грушевського, як «звабу більшовизмом й сподівання на дії». Разом з тим дослідниця зазначає, що на колишнього голову Центральної Ради «певним чином вплинуло й обрання у грудні 1923 р. академіком ВУАН»⁴⁶. Звісно, що статус академіка давав можливість продуктивно працювати і мати певний матеріальний достаток, що для історика було теж дуже важливим аргументом. Але «сподівання дії перетворилися на спробу вижити й вціліти; творити всупереч, а не завдяки»⁴⁷.

Ярослав Малик у своїй монографії «Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція» теж стверджує, що не може бути однієї причини рееміграції суспільствознавця. Автор указує і на бажання історика «наукової праці для культурних і національних потреб українського народу» і на потребу «хоч трохи покращити життя своє та своєї сім'ї»⁴⁸. Але, крім наукових завдань, М. Грушевський ставив перед собою й інші цілі: «з'єднання всіх українських земель... зробити Україну українською, скориставшись

українізацією, підготувати для цього кадри» і навіть «здійснити мирну революцію в умовах нового національного відродження»⁴⁹.

Досить багато про проблему реєміграції М. Грушевського писав авторитетний український грушевськознавець Юрій Шаповал⁵⁰, який, фактично розділяючи погляди вищезгаданих українських істориків на проблему повернення М. Грушевського, додає, посилаючись на спогади М. Ковалевського, що однією з причин реєміграції історика могла бути можливість визвольної боротьби українців, а сприяти їй та водночас розвиткові України можна було тільки перебуваючи на рідній землі⁵¹.

Відома дослідниця історії УПСР Тетяна Бевз, пояснюючи причини повернення М. Грушевського до України, вказує на бажання історика «відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського народу і zarazом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁵².

Подібні думки висловлює Петро Овдієнко у статті «М. С. Грушевський як політичний діяч». Він стверджує, що «ексглава УНР продовжував відстоювати принципи цілісності та суверенітету України»⁵³ і тому схилився до визнання «радянських реальностей», оскільки «лише УРСР залишалась нехай і вихолощеною та все ж ... формою української державності. Така позиція зробила можливим його повернення в Україну»⁵⁴. Тобто дослідник акцентує увагу на державницьких позиціях суспільствознавця, які привели його до повернення на Батьківщину.

Аналогічним чином мислить і Іван Гошуляк у розвідці «Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися»». Аналізуючи ідеї соборності в публіцистиці історика, автор приходить до висновку, що «заради об'єднання українських земель він [М. Грушевський. – В. Х.] висловлював готовність примиритися з існуванням радянської України»⁵⁵, тобто саме на радянську владу суспільствознавець покладав свої надії щодо реалізації ідеї соборності України.

Отже, проблема повернення М. Грушевського з еміграції була предметом дослідження багатьох українських істориків. Ним цікавились як вітчизняні дослідники, так і українські зарубіжні історики. Це питання має вже серйозну історіографічну базу.

Відтак, головною особистісною причиною більшість учених вважали бажання славетного вченого продовжувати займатися науковою роботою, працювати на благо українського народу навіть в умовах більшовицького режиму. Деякі історики відзначають і намагання М. Грушевського продовжувати політичну діяльність на Батьківщині.

Слід зважати і на зовнішні чинники такого кроку: неможливість вести повноцінні наукові дослідження в еміграції через брак українознавчого джерельного матеріалу, зокрема, для написання подальших томів «Історії України-Руси»; матеріальні проблеми, які, фактично, більшою чи меншою мірою, супроводжували історика протягом всього закордонного періоду його життя; поступове розуміння того, що більшовики захопили владу в Україні надовго і в найближчій перспективі їм нічого не загрожує; початок українізації в УСРР, що мала дуже гарні результати, яких не могли не бачити за кордоном тощо.

Також потрібно зазначити, що переважна більшість дослідників, розуміючи всю складність життєвих обставин, в яких опинився М. Грушевський в еміграції, не виносять занадто критичних оцінок такого кроку славетного історика.

Насамкінець варто наголосити, що питання, підняті в нашій статті, потребують подальших наукових досліджень, адже вони продовжують залишатися дискусійними, а інформаційний потенціал джерел, незважаючи на десятиліття досліджень, ще далеко не вичерпаний.

1. Панькова С. «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 4. Кн. 2. – С. VII.

2. Там само.
3. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 89.
4. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Пиріг Р. Я., Інститут історії України НАН. – К., 1994. – С. 19-20.
5. Советская историческая энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. – Т. 4. – С. 859; Українська радянська енциклопедія. – К.: Поліграфкнига, 1979. – Т. 3. – С. 202.
6. Гирич Ігор. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К.: Смолоскип, 2016. – С. 700; Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 11-12.
7. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 29.
8. Там само. – С. 30.
9. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993 – С. 44.
10. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. – Т.186. – С. 152.
11. Там само. – С. 151.
12. Там само.
13. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. – Т. 197. – Нью-Йорк, 1978. – С. 144.
14. Там само. – С. 133.
15. Там само. – С. 137-144.
16. Там само. – С. 146.
17. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Пиріг Р. Я., Інститут історії України НАН. – К., 1994. – С. 36.
18. Грушевський Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 132-133.
19. Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 260-261.
20. Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевский, Михаил Сергеевич» – Советская историческая энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. – Т. 4. – С. 857-859. // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 109.
21. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 81.
22. Дорошенко В. Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид. – 1957. – № 11. – С. 18-19.
23. Оглоблин О. Вказана праця. – С. 82.
24. Омелян Пріцак. У століття народин М. Грушевського // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – Київ-Львів: Критика, 2007. – №12. – С. 190.
25. Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – P. 206-207.
26. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 347.
27. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 123.
28. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – С. 35.
29. Там само.

30. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.) // Сучасність. – 1984 р. – № 11 – С. 94.
31. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – 1995. – С. 50.
32. Винар Л. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» // Український історик. – 1996 р. – № 1-4. – С. 87.
33. Сергій Плохій. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – С. 237.
34. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 369.
35. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 61.
36. Рубльов О. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 51.
37. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 1. – С. 29.
38. Решодько Л. Повернення на Україну / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка. – 1992. – С. 388-389.
39. Там само. – С. 385.
40. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел. – 1994. – С. 40.
41. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 57.
42. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – С. 40.
43. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; Його ж. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19; Його ж. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 358-364; Його ж. Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 91/93. – С. 47-50.
44. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К.: 1993. – С. 33.
45. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 17.
46. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 52.
47. Там само. – С. 53.
48. Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. [Текст] / Я. Й. Малик. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 141.
49. Там само. – С. 153.
50. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.; Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – К.: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306-421.; Шаповал Юрій, Верба Ігор. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

51. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – К.: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 323.

52. Бевз Т. А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Т. XXIII – С. 384.

53. Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч // Матеріали міжнародної наукової конференції «М. Грушевський – історик, общественный и политический деятель, человек». – Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 44.

54. Там само. – С. 45.

55. Гошуляк І. Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися» // Віче. – 2004. – № 8. – С. 46.

В статье рассматривается вопрос возвращения М. Грушевского из эмиграции в Советскую Украину с точки зрения украинской историографии. Проанализированы труды наиболее известных украинских историков-эмигрантов, зарубежных украинских исследователей, историков независимой Украины, которые проливают свет на эту проблему. Сделан вывод о наличии многочисленных точек зрения на причины такого шага историка.

Ключевые слова: украинская историография, эмиграция, Украинская революция, историки-эмигранты, грушевскоеведение.

The question of the M.S. Gryshevskiy's returning from emigration to Soviet Ukraine is examined in the article from the Ukrainian historiography point of view. The works of the most famous Ukrainian historians – emigrants, foreign Ukrainian explorers and historians of the independent Ukraine covering this problem have been analyzed. The conclusion about the existence of numerous opinions explaining the reasons of such a decision have been drawn.

Key words: Ukrainian historiography, emigration, Ukrainian revolution, historians – emigrants, M. Hrushevskiy studies.

Дмитро Миколенко

ПОЛІТИЧНА СПАДЩИНА СТЕФАНА СТАМБОЛОВА У БОЛГАРСЬКО- РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (1895–1918 рр.)

У статті аналізується вплив ідей і практик відомого державного діяча С. Стамболова на болгарсько-румунські відносини в 1895–1918 рр. Робоча гіпотеза полягає в тому, що діяльність першого самостійного уряду НЛП продовжувала визначати деякі напрями зовнішньої політики офіційної Софії. Дослідження підтвердили вказане припущення. Інституційна пам'ять про період прем'єрства Стамболова, зберігачами якої були Народно-ліберальна партія, а також система міністерства зовнішніх справ і віросповідань, визначала деякі особливості взаємин Софії і Бухареста. Разом з тим автор відмічає: внаслідок зміни міжнародної кон'юнктури на початку XX ст., особливо під час Балканських і Першої світової війн, болгарсько-румунські відносини кардинально трансформувалися у порівнянні з періодом прем'єрства С. Стамболова.

Ключові слова: політична спадщина С. Стамболова, болгарсько-румунські відносини, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти».

Остання чверть XIX ст. в історії Південно-Східної Європи займає особливе місце. Вона пов'язана із становленням державності деяких із них, а також самоствердженням на міжнародній арені та розбудовою власної моделі політичної системи. Румунія й Болгарія, так само як і їхні сусіди, взяли на озброєння великодержавні ідеї, що передбачали перетворення цих країн на домінуючу силу в Південно-Східній Європі й суттєве розширення своїх територій. За такої ситуації Бухарест і Софія були конкурентами у боротьбі за панівну позицію. Вказані безкомпромісні принципи застосовували і провідні держави світу – імперії, котрі розглядали Балкани як терени для просування власних інтересів. Їхнє втручання у двосторонні болгарсько-румунські взаємини багато в чому зумовили той факт, що упродовж 1913–1918 рр. придунайські сусідні країни двічі воювали між собою.

Різні стадії розвитку відносин між Софією і Бухарестом детально вивчені в роботах болгарських¹, румунських² і західноєвропейських³ істориків. Деякі питання, пов'язані з цією темою, досліджувалися радянськими⁴, а також українськими⁵ авторами. Проте, з нашої точки зору, не всі фактори, які визначали двосторонні взаємини, розкриті всебічно. Представлена наукова розвідка ґрунтується на гіпотезі, що одним із чинників, котрий суттєво вплинув на болгарсько-румунські взаємозв'язки наприкінці XIX – на початку XX ст., а також під час Балканських і Першої світової війн, але не враховувався дослідниками, була спадщина попередніх періодів історії, тобто «інституційна пам'ять» про минуле. У даному випадку мається на увазі сукупність знань та уявлень про усталені відносини між Софією і Бухарестом, що склалися у 1886–1894 рр. та пізніше зумовлювали закономірності подальших двосторонніх взаємин⁶.

Мета цього дослідження полягає у визначенні впливу методів і засобів ведення зовнішньої політики відомим болгарським діячем Стефаном Ніколовим Стамболовим (1854–1895 рр.) у період його діяльності на посадах голови Регентської ради

© Миколенко Дмитро Валерійович – докторант, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

(1886–1887 рр.) та прем'єр-міністра (1887–1894 рр.) на розвиток болгарсько-румунських взаємовідносин після його передчасної смерті.

Для досягнення поставленої мети ми послуговувалися різноманітними історичними джерелами. Серед них велике значення мають матеріали із болгарських архівів, представлені особистими фондами⁷ відомих політичних діячів і дипломатичних агентів, котрі дозволяють скласти уявлення про реалізацію зовнішньої політики Софії, настрої та ідеї, що панували серед урядовців, дипломатів, представників опозиції. Важливими для розуміння того, як колективна пам'ять болгарського суспільства про діяльність С. Стамболова використовувалася членами заснованої ним Народно-ліберальної партії (НЛП) і їхніми опонентами у періоди перебування біля керма держави для досягнення накреслених цілей є газетні статті⁸, стенограми засідань Народних зборів⁹, опубліковані промови громадських і політичних діячів¹⁰, а також програми й статuti провідних партій Болгарії¹¹.

Наукова новизна роботи пов'язана саме з постановкою наукової проблеми, адже політична спадщина С. Стамболова, як складова взаємин між Болгарією та її північною сусідкою, ще не ставала предметом спеціального дослідження. У даному випадку ми встановлюємо вплив інституційної пам'яті про державника на зовнішній курс Софії, зокрема по відношенню до Бухареста.

По завершенні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на політичній карті Південно-Східної Європи з'явилася нова країна – Болгарське князівство, яке, залишившись у васальній залежності від Порти, водночас потрапило у сферу впливу Санкт-Петербурга, котрий під приводом налагодження мирного життя та підготовки відродження державності розмістив на території молодій країні військовий контингент, призначив Тимчасове управління та направив значну кількість інструкторів і консультантів (дехто із них навіть отримав міністерські посади). Однак проєвропейське налаштування більшості болгарської політичної еліти на чолі з князем Александром I Батенбергом, а також небажання Росії сприяти об'єднанню Болгарії і автономної у складі Оттоманської імперії Східної Румелії призвели до погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

Саме у зазначений період розпочалася політична кар'єра відомого болгарського діяча – С. Стамболова. Протягом 1870–1878 рр. він брав участь у національно-визвольному русі проти османської влади; після створення Болгарського князівства (1878 р.) неодноразово обирався депутатом парламенту; у 1879–1886 рр. був членом Ліберальної партії; з 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови IV Звичайних народних зборів (ЗНЗ)¹².

На політичну авансцену С. Стамболов зійшов у серпні 1886 р. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, спланований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії, які заради налагодження дещо погіршених на той час взаємин із Санкт-Петербургом вирішили відсторонити від влади неугодного російському імператору князя Александра I. С. Стамболов не підтримав бунтівників, а на правах глави парламенту організував контр-переворот з метою відновлення на троні законно обраного монарха. Здобувши у цьому протистоянні перемогу, він протягом наступного року очолював Регентську раду – орган, утворений після зречення Батенберга від престолу. На цій посаді С. Стамболов сприяв приходу на болгарський трон німецького принца Фердинанда Саксен-Кобург-Готського й обмеженню впливу Росії на внутрішні справи Болгарії. Останнє призвело у 1886 р. до розриву двосторонніх дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. З 1887 по 1894 р., перебуваючи на чолі уряду країни, С. Стамболову вдалося налагодити взаємозв'язки Софії з Великою Британією, Австро-Угорщиною і Німеччиною, досягти чималих поступок від Османської імперії у вирішенні на користь Болгарії македонського питання. Всі його спроби відновити взаємини з Росією завершилися безрезультатно – визвольницька послідовно відмовлялася йти на контакт з болгарською владою.

Виконання своїх посадових обов'язків прем'єр-міністр поєднував із членством у заснованій ним у середині 1880-х років Народно-ліберальній партії. Фактично «стамболовісти» запропонували та реалізовували на практиці власну концепцію зов-

нішньої політики. Вони віддавали перевагу зближенню з країнами Троїстого союзу і Великою Британією, котра на той час продовжувала політику «блискучої ізоляції». Важливим пунктом програмних положень правлячої НЛП було також забезпечення вигідного Софії балансу сил на Балканах. Задля цього уряд послідовно розбудовував партнерські взаємини з Константинополем і Бухарестом. Альянс Болгарії з Румунією і Портою мав на меті стримувати експансію Росії у Південно-Східній Європі, а також унеможлилював розширення впливу в регіоні Сербії і Греції, котрі розглядалися кабінетом міністрів як основні конкуренти у боротьбі за Македонію¹³.

Чому С. Стамболов обрав Румунію союзником? На це було кілька причин. По-перше, Бухарест залишався партнером Троїстого союзу, а на нього, як уже зазначалося, орієнтувалися і «стамболовісти». По-друге, з точки зору болгарської влади, серед усіх країн Південно-Східної Європи Румунія найменше загрожувала планам Софії щодо Македонії і Фракії, адже не мала спільних кордонів з цими областями. Зближенню не завадила і наявність між країнами суперечки навколо Північної Добруджі – території, де проживала чисельна болгарська община і котра за рішенням Берлінського конгресу 1878 р. перейшла під юрисдикцію Бухареста. Заради добросусідських відносин уряд «стамболовістів» закривав очі на політику румунізації місцевого населення.

Хоча зв'язки між Бухарестом і Софією не були закріплені жодною спеціальною двосторонньою угодою, окрім домовленостей про демаркацію кордону по річці Дунай¹⁴, факт існування добрих болгарсько-румунських взаємовідносин упродовж 1887–1894 рр. не викликає сумніву.

З приходом до влади 19 травня 1894 р. кабінету К. Стоїлова Софія направила основні зусилля на відновлення дипломатичних зв'язків із Санкт-Петербургом. У лютому 1896 р. уряд «народників» – представників Народної партії – досяг поставленої мети. Після цієї події взаємини Болгарії з сусідніми балканськими державами кардинально змінилися. Під впливом Росії, зацікавленої у створенні в регіоні політичного блоку, здатного протидіяти Австро-Угорщині й Оттоманській Порті, розпочалося зближення між Софією, Белградом і Афінами. У грудні 1896 р. Болгарія через своїх дипломатичних агентів звернулася до урядів Греції і Сербії з пропозицією виступити єдиним фронтом у боротьбі за отримання деякими європейськими вілаєтами Османської імперії статусу автономії. Однак ця ідея не знайшла підтримки в Афінах і Белграді, де продовжували пропагувати власні, ідентичні концепції вирішення македонської проблеми – розділення області на сфери впливу¹⁵. Незважаючи на вказані протиріччя, 19 лютого 1897 р. Болгарія і Сербія все ж підписали у столиці князівства договір про взаємні гарантії у дотриманні існуючого статус-кво у Південно-Східній Європі¹⁶.

Вказана угода суттєво не поліпшила у цілому напружені відносини між Белградом і Софією, зате позначилася на болгарсько-румунських зв'язках. Бухарест з тривогою спостерігав за змінами, що відбувалися у Болгарії протягом 1895–1897 рр. Уряд Л. Катарджіу вкрай занепокоєно сприйняв трагічну смерть С. Стамболова, який забезпечив доброзичливі взаємини між країнами. Відновлення ж офіційних зносин між Болгарією і Росією, а також можлива перспектива сербсько-болгарського військового альянсу під егідою Санкт-Петербурга ще більше турбували Румунію, адже могли кардинально змінити баланс сил у регіоні на користь противників Бухареста – Росії та її союзників.

Як відомо, у період правління першого уряду «стамболовістів» питання про статус болгарського етносу в Північній Добруджі, котра входила до складу Королівства Румунія, не порушувалося. Починаючи з 1896 р., ситуація змінилася – Софія регулярно висловлювала занепокоєння політикою асиміляції, що її втілював у життя Бухарест. Румунія ж почала активно вимагати від Порти визнання прав куцовласького населення Македонії, чим провокувала невдоволення болгарських правлячих кіл. З приводу зазначених питань упродовж 1897 р. в пресі обох держав мала місце полеміка, яка іноді переростала у взаємні звинувачення¹⁷. Врешті-решт за посередництва російської дипломатії загострення між Софією і Бухарестом вдалося врегулювати – двосторонні відносини нормалізувалися.

Протягом усього періоду перебування біля керма держави уряду К. Стоїлова послидовники С. Стамболова – члени НЛП – критикували зовнішній курс князівства. На їхню думку, Болгарія мала продовжувати підтримувати добросусідські взаємозв'язки з Румунією. Журналісти вісника «стамболовістів» «Свобода» констатували бездіяльність «народняцького» кабінету міністрів у цьому напрямі, а також засуджували акт зближення з Росією та спроби укласти союз із Сербією¹⁸.

18 січня 1899 р. «стамболовісти» вдруге повернулися до влади, тепер уже у складі коаліційного уряду Д. Грекова. У своїх програмних положеннях вони декларували готовність підтримувати дружні відносини з усіма країнами, у тому числі з Румунією¹⁹. Проте суттєво вплинути на налагодження взаємин з Бухарестом новоствореному кабінету міністрів забракло часу. 1 жовтня 1899 р. партія припинила членство у правлячій коаліції, перейшовши в опозицію до уряду «радославівців» – прибічників В. Радославова, членів Ліберальної («радославівцівської»), на чолі з Т. Іванчовим.

Так само як і «стамболовісти» представники провладної Ліберальної партії проголошували свою дружельобну налаштованість по відношенню до північної сусідки²⁰. Призначений 17 вересня дипломатичний агент у Бухаресті Д. Тодоров у листі до військового міністра Румунії бригадного генерала Я. Лаховарі нагадував про давні добросусідські зв'язки між країнами та заявляв про необхідність їхнього подальшого збереження²¹.

На протипагу болгарській стороні румунський кабінет консерваторів на чолі з князем Г. Кантакузіно мав дещо інші плани. Не маючи жодної можливості поборотися за Трансильванію або Бессарабію, що входили до складу відповідно Австро-Угорщини і Росії, уряд посилив асиміляторську політику в Північній Добруджі та продовжив боротьбу за визнання Портою наявності куцовласької общини у Македонії. Наслідком цього стало чергове загострення двосторонніх відносин. Навесні 1900 р. війська північної сусідки князівства зайняли його дунайський острів Ешекада. У відповідь Софія призупинила переговори стосовно підписання конвенції з рибальства у водах Дунаю. Наступною провокацією з боку королівства стала депортація чотирьохсот заробітчан – мешканців Тирновського округу, які кожного року працювали на будівництві у Бухаресті й Констанці.

Але найбільше ускладнила взаємини подія, що сталася в ніч з 22 на 23 липня 1900 р. Тоді у столиці Румунії було вбито директора грецької гімназії, редактора вісника «Балканський півострів» С. Міхейлеану. Напередодні відомий публіцист опублікував низку статей, в яких дискредитував болгарський національно-визвольний рух у Македонії. Організували і виконали вбивство представники софійського Верховного македонсько-одринського комітету (ВМОК). Бухарест наполягав на негайному затриманні та видачі злочинців, однак уряд Т. Іванчова ігнорував вимоги румунської сторони, звинувачуючи С. Міхейлеану в шовіністичній антиболгарській лінії у македонському питанні²².

Терористичний акт поставив дві балканські країни на межу збройного конфлікту, і лише втручання російської й австро-угорської дипломатії допомогло запобігти відкритому протистоянню. Остаточо зазначений інцидент було вичерпано вже під час правління у Болгарії коаліційного кабінету демократів – «каравелівців» (члени очолюваної П. Каравеловим Демократичної партії) і «цанковівців» (прихильники Д. Цанкова, який 1897 р. через похилий вік добровільно поступився лідерськими позиціями С. Даневу, з 1899 р. – Прогресивно-ліберальна партія) на чолі з П. Каравеловим, який вжив заходи для затримання й арешту 24 березня 1901 р. декого із членів ВМОК, у тому числі й керівника організації – Б. Сарафова²³.

Утім, усупереч врегулюванню складної конфліктної ситуації болгарська влада надалі відмовилася від стамболовської концепції розбудови партнерських болгарсько-румунських відносин. Зміни у зовнішньому курсі переконливо підтверджує підписана 31 травня 1902 р. урядом С. Данева таємна військова конвенція із Санкт-Петербургом, котра стала протипагою аналогічному договору Румунії з Австро-Угорщиною, оформленому на початку осені 1900 р.

Таким чином, після зближення Болгарії з Росією, яке відбулося 1896 р., а також

по мірі активізації Румунією зусиль, направлених на розширення свого впливу на Балканах, Софія почала змінювати власне ставлення до відносин із Бухарестом, поступово відмовляючись від застосовуваних С. Стамболовим засобів і методів ведення політики по розбудові двосторонніх взаємин. Проте з поверненням 5 травня 1903 р. НЛП до влади виникли передумови для її відродження.

Міжнародна ситуація, в якій «стамболовістам» довелося управляти країною, кардинально відрізнялася від зовнішньополітичного становища часів прем'єрства С. Стамболова. На початку XX ст. Бухарест скорегував свою орієнтацію. Якщо упродовж останньої третини XIX ст. Румунія однозначно схилялася до союзу з Віднем, Берліном і Римом, то з настанням минулого століття, внаслідок розчарування більшості правлячої еліти країни політикою Німеччини і Австро-Угорщини в регіоні, які виступали за збереження існуючого статус-кво у Південно-Східній Європі, що не влаштовувало Бухарест, котрий прагнув розширити власний вплив у Трансильванії і Македонії, уряд лібералів на чолі з Д. Стурдзою демонстрував не лише готовність підтримувати дружні відносини із Санкт-Петербургом, а й поліпшувати їх²⁴. У випадку загострення ситуації на Балканах Королівство Румунія мало б змогу приєднатися як до Троїстого союзу, з яким його пов'язували відповідні угоди, так і до франко-російської коаліції.

Кабінет Р. Петрова взяв курс на зближення з північною сусідкою, що цілком відповідало традиційному стамболовському або «стамболовістському» баченню розвитку двосторонніх взаємин. 1904 року країни дійшли згоди у питанні про уточнення спільного кордону по річці Дунай. Румунія з розумінням поставилася до болгарсько-турецької співпраці з приводу врегулювання кризи, котра виникла внаслідок Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. – збройного виступу населення Македонії і Східної Фракії з метою створення автономних держав у кордонах тогочасної Османської імперії, що розпочалося в Бітольському і Салонікському вілаєтах 20 липня (у день пам'яті святого пророка Іллі), а в Адріанопольському – 6 серпня (на християнське релігійне свято Преображення Господнє), звідси й назва, і подекуди тривало до кінця жовтня. Міністр закордонних справ І. Бретіану розцінив переговори між Софією і Бухарестом як «спробу зміцнити мир на Балканах», про що інформували в одній із статей журналісти вісника НЛП «Нов век»²⁵. Не викликало невдоволень з боку Бухареста і намагання Софії та Белграда утворити митний союз, мета якого полягала у протистоянні економічній експансії Австро-Угорщини в регіоні. Уряд Р. Петрова пропонував Румунії аналогічний альянс, направлений цього разу проти Санкт-Петербурга, але та, не бажаючи ускладнювати відносини з Росією, відмовилася²⁶. Крім того, кабінет «стамболовістів» підтримував прагнення Бухареста домогтися від Константинополя офіційного визнання наявності у Македонії куцовласького населення, адже це створювало прецедент для розширення прав інших етнічних груп області. Водночас члени НЛП заявляли про неприпустимість територіальних претензій Румунії до Порти, вважаючи, що подібні прагнення могли посилити розбрат між різними християнськими общинами європейських володінь Оттоманської імперії та призвести до чергового кровопролиття²⁷.

Станом на 1904 р. Бухарест не мав чіткої позиції стосовно вирішення майбутнього Македонії і Фракії. Дехто із представників румунського істеблішменту розглядав перспективу сприяння Болгарії в її можливому збройному зіткненні з Портою, розраховуючи отримати за це компенсацію у вигляді Південної Добруджі. Однак Бухарест зупиняла невизначеність позицій Росії та інших великих держав щодо цієї гіпотетичної війни, а протистояння без підтримки провідних держав світу могло завершитися для королівства відчутною поразкою. 1905 року Румунія остаточно визначилася зі своїм ставленням до прагнень Софії домогтися автономії Македонії, що підтверджується у доповідях болгарського дипломатичного агента полковника Х. Хесапчієва. Під час зустрічі з британським монархом Едуардом VII румунський король Кароль I дав зрозуміти, що порушення існуючого статус-кво на Балканах є недоцільним²⁸. При цьому дипломати країни задля збереження добрих відносин із Софією продовжували запевняти своїх болгарських колег у схваленні Бухарестом

стремління сусідньої держави запровадити самоврядування у деяких європейських вілаєтах Порти.

Посилення відцентрових тенденцій в Австро-Угорщині, поразка Санкт-Петербурга у війні з Японією та початок першої російської революції 1905 р. стали факторами, які змусили Софію і Бухарест обирати нові варіанти поведінки на міжнародній арені. 1906 року Болгарія посилила тиск на Османську імперію щодо реформ у Македонії. У відповідь Порти почала шукати можливість зближення з Бухарестом, Афінами і Белградом для створення коаліцій на антиболгарській основі. Румунія відгукнулася на вказану ініціативу, підтримавши діалог з Грецією і Портою²⁹. І хоча переговори з Афінами і Константинополем не дали жодних конкретних результатів, вони змусили Софію переглянути ставлення до Бухареста.

Представники правлячої в князівстві партії критикували зовнішній курс своєї північної сусідки³⁰, а тогочасний прем'єр-міністр і лідер НЛП Д. Петков у своїх парламентських виступах все частіше висловлював песимістичні прогнози стосовно майбутнього двосторонніх відносин³¹, що раніше не було характерним для послідовників С. Стамболова. На противагу зазначеній позиції позапартійний міністр закордонних справ і віросповідань Д. Станчов мав іншу думку з цього приводу. Незважаючи на регулярні інформування дипломатичного агента князівства Х. Хесапчієва про посилення антиболгарських настроїв серед румунських правлячих кіл, один із найбільш впливових членів уряду вважав, що Софія має всі підстави сподіватися на допомогу своєї північної сусідки у вирішенні македонського питання³². З метою налагодження двосторонніх відносин 1906 р. у місті Варна було організовано зустріч між болгарським князем і його тезкою, спадкоємцем румунського престолу Фердинандом, яка, щоправда, не призвела до бажаного результату³³.

Упродовж останнього року свого другого самостійного перебування при владі «стамболовісти» в основному не проявляли схильності до співпраці з Румунією, пояснюючи таку позицію небажанням Бухареста сприяти наданню Македонії і Фракії автономного статусу. Лише навесні 1907 р. князь Фердинанд і Д. Станчов здійснили ще одну спробу встановити контакти з урядом Д. Стурдзи. У столиці Румунії під час офіційного візиту вони сподівались заручитися підтримкою акта проголошення незалежності Болгарії від Порти, до якого тоді готувалася Софія³⁴.

Зусилля глави держави та міністра закордонних справ і віросповідань не виправдали надій на поліпшення двосторонніх взаємин. Країни і надалі продовжували віддалятися одна від одної. Крім того, 12 грудня 1907 р. уряд Д. Стурдзи за результатами переговорів у Відні узгодив доповнення до австро-румунської військової конвенції 1900 р., про що відразу ж стало відомо у Софії з доповіді дипломатичного представника в Австро-Угорщині М. Сарафова та чітко вказувало на антиболгарську спрямованість³⁵.

Опозиційна діяльність НЛП, яка розпочалася 16 січня 1908 р. по відношенню до кабінету демократів на чолі з А. Маліновим, співпала із значними змінами міжнародної ситуації на Балканах – це молодотурецька революція, що спалахнула 3 липня, проголошення Болгарією незалежності 22 вересня, а також анексія 23 вересня Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини. За свідченням російського посланника у Бухаресті М. Гірса, Румунія, незважаючи на демонстрацію власної толерантності до всіх вказаних подій, остерігалася будь-якого посилення Софії, адже вбачала у ньому загрозу втрати Північної Добруджі³⁶. Отже, зміни в регіоні 1908 р. ще більше ускладнили офіційні зносини між з тих пір уже Болгарським царством та Королівством Румунія.

Утім попри несприятливу для покращення двосторонніх відносин міжнародну ситуацію, НЛП несподівано почала розглядати північну сусідку як найреальнішого союзника Софії. Безрезультатні спроби зближення у 1903–1908 рр. «стамболовіська» преса виправдовувала помилками обох сторін, а також занепокоєнням Бухареста перманентним нарощуванням князівством свого військового потенціалу, підкреслюючи, що Румунія не має жодних територіальних претензій до Болгарії, та стверджуючи, що королівство залишається єдиною країною Південно-Східної Європи, з якою можна досягти абсолютного порозуміння й підписати союзний договір³⁷.

Чому сталася зміна у поглядах представників НЛП на перспективу розбудови двосторонніх взаємин з Румунією? 1907 року після загибелі Д. Петкова, котрий на заключному етапі свого прем'єрства доволі скептично ставився до можливості зближення з Бухарестом, головою Центрального бюро партії було обрано Н. Генадієва. Дехто із «стамболовістів» – І. Андонов, Т. Гатев, Добрі Петков (однофамілець Дімітра Петкова) та інші, хто особисто знав і співпрацював зі С. Стамболовим, не підтримали нового лідера, вважаючи його людиною, яка свого часу не розділила первинних принципів та ідеалів партії³⁸. Свою позицію вказані політики пояснювали тим фактом, що у 1891 р. тодішній редактор пловдивської газети «Балканска зора» Н. Генадієв нерідко критикував діяльність уряду С. Стамболова, щоправда, уникаючи нападок особисто на прем'єр-міністра. Не згадувало спогади навіть його швидке (наступного року) переорієнтування на «стамболовістські» позиції. Негативне сприйняття нового лідера НЛП деякими соратниками по партії також було визначене тим, що Н. Генадієв не зумів заручитися підтримкою Фердинанда у своєму прагненні отримати посаду прем'єр-міністра. Аби переконати однопартійців у щирості власних суджень, Н. Генадієв та вірна йому команда журналістів «Нов век» запевняли громадськість у тому, що НЛП і надалі слідуватиме настановам свого засновника, котрий, як відомо, послідовно втілював політику добросусідства у відносинах з Румунією³⁹.

Однак сподівання Н. Генадієва і його прибічників на зближення з Бухарестом не виправдали себе. Влітку 1910 р. стало відомо про перспективу створення румунсько-турецького військового союзу. Це викликало бурхливу реакцію з боку болгарських партій, у тому числі й «стамболовістів», які заявляли: «Порозуміння між Османською імперією і Румунією призведе до того, що Софії треба буде готуватися не до однієї війни [з Османською імперією. – Д. М.], а відразу до двох»⁴⁰. «Оформлення румунсько-турецьких взаємних зв'язків, – стверджували журналісти газети «Нов век», – вигідне Відню, адже тоді Австро-Угорщина матиме змогу тиснути на Болгарію, ізольовану на міжнародній арені, вимагаючи від неї приєднання до Троїстого союзу»⁴¹.

Отже, звинувачення на адресу Н. Генадієва з боку його опонентів-однопартійців у колишньому небажанні сприймати первинні партійні принципи «стамболовістів», як виявилось, мали під собою вагомий підстави. С. Стамболов послідовно відстоював ідею створення на Балканах військово-політичного блоку Болгарії, Румунії і Османської імперії та орієнтацію на Троїстий союз. Н. Генадієв і більшість відданих йому членів НЛП не відкидали зазначену концепцію, не розглядаючи Болгарію в рамках тристороннього альянсу з Константинополем і Бухарестом, та не схвалювали співпрацю з Центральними державами. Партія почала схилитися до збройного конфлікту з Портою як способу вирішення македонської і фракійської проблем. Під впливом чуток про створення Балканського союзу під егідою Росії на початку 1912 р. «стамболовісти» суттєво пом'якшили критику зовнішньої політики Греції і Сербії, при цьому не визнаючи їхніх претензій на розподіл османської території в Європі⁴².

Тим часом коаліційний кабінет «народняків» і «цанковістів» на чолі з І. Гешовим, зайнявши місце біля керма держави 16 березня 1911 р., докладав зусилля, аби порозумітися з Белградом і Афінами. 29 лютого 1912 р. було підписано таємну болгарсько-сербську угоду на антитурецькій основі, котра передбачала розмежування Македонії на зони впливу. У статті 2 секретного додатку до угоди зазначалося, що після завершення бойових дій «у випадку неможливості автономії Македонії», Болгарія отримає приблизно дві третини її території, розташованої на південному сході від лінії Крива Паланка – Охрид («безспірна зона»). 1/3 частина області – «спірна зона» – могла бути передана як Сербії, так і Болгарії або поділена між ними. Долю останньої, у разі протиріч між Белградом і Софією, передбачалося вирішити за арбітражу російського імператора Ніколая II. 29 квітня країни уклали військову конвенцію, направлену проти Порти, а також Австро-Угорщини і Румунії. 16 травня болгарський уряд підписав договір, а 22 вересня конвенцію з Грецією. 15 серпня до союзу долучилася і Чорногорія. Таким чином, єдиною державою Південно-Східної Європи, що залишилася поза Балканською лігою, була Румунія, яка на той час виношувала плани отримання від Болгарії територіальної компенсації у вигляді Південної Добруджі за свою неучасть у війні.

Під час Першої Балканської війни, котра розпочалася 26 вересня 1912 р., «стамболовісти» жодного разу не висловили свого незадоволення створенням військово-політичного блоку. Партія, так само як і всі інші консервативні й ліберальні політичні сили, всіляко виправдовувала збройний конфлікт з Османською імперією, який виявився недовготривалим. Уже 3 грудня у Лондоні почалися засідання мирної конференції, котра мала встановити новий статус-кво на Балканах.

З перших днів переговорів серед членів антитурецької коаліції намітилися серйозні суперечки щодо розподілу Македонії. Сербія відмовлялася відводити свої війська з окупованих нею територій, адже великі держави не погодилися забезпечити їй вихід до Адріатичного моря за рахунок Албанії. Ухваливши 28 листопада декларацію про державний суверенітет, ця країна за підтримки великих держав проголосила незалежність від Османської імперії. Болгарія теж висловлювала протест, вимагаючи виконання умов договору від 29 лютого 1912 р. За ускладненням відносин Софії і Белграда уважно спостерігала Румунія, яка протягом воєнного протистояння зберігала нейтралітет. Скориставшись нагодою, Бухарест знову порушив питання про надання йому територіальної компенсації – Південної Добруджі. Зрештою 29 квітня 1913 р. у столиці Російської імперії було підписано протокол, згідно з яким великі держави обмежилися передачею під юрисдикцію Бухареста лише міста Сілістра⁴³. Болгарії нічого не залишалось, як змиритися з таким рішенням.

Якщо по відношенню до Румунії новопризначений 1 червня 1913 р. болгарський уряд на чолі з лідером «цанковістів» С. Даневим демонстрував поступливість, то від Сербії він вимагав чіткого виконання умов союзницького договору та виводу військ із «безспірної зони» Македонії. Зрештою переговори між членами Балканського союзу зайшли у глухий кут. 19 травня 1913 р. проти Болгарії була утворена коаліція у складі Греції і Сербії, які узгодили між собою спільні дії на випадок агресії Софії проти однієї з них⁴⁴. 9 червня на черговому засіданні уряду болгарський прем'єр заявив, що збройний конфлікт з Белградом і Афінами є неминучим⁴⁵. Тиждень потому за розпорядженням Фердинанда, без формального оголошення війни, розпочався артилерійський обстріл сербських і грецьких позицій у Македонії, які відповіли потужним контрударом.

Розв'язана війна із самого початку складалася для Болгарії невдало. Всі спроби командування організувати наступ провалилися, бойовий дух солдат і офіцерів був низький, у військових підрозділах повсякчас спалахували бунти і акти непокорі командуванню. Становище, в якому опинилася країна, ускладнилося після втручання у конфлікт Бухареста. 28 червня 1913 р. румунські війська перетнули болгарський кордон, окупували Південну Добруджу та продовжили рухатися в напрямку Варни і Софії.

Складна ситуація на фронтах війни спричинила внутрішньополітичну кризу в Болгарії, результатом якої стала відставка кабінету міністрів С. Данева. 4 липня 1913 р. «стамболовісти» повернулися до влади у складі коаліційного уряду на чолі з лідером Ліберальної партії В. Радославовим. Послідовникам С. Стамболова довелося долати тяжкі наслідки воєнних невдач. Уже 18 липня, усвідомивши всю безнадійність становища, новостворена Рада Міністрів підписала перемир'я, а 28 липня у Бухаресті сторони конфлікту уклали мирну угоду. Згідно з її положеннями, Болгарія змушена була поступитися Румунії Південною Добруджою, а більшу частину Македонії, окрім Пірінського краю, розділили між собою Сербія і Греція.

«Стамболовісти» болісно переживали поразку Болгарії у Другій Балканській війні. Під час публічних виступів вони звинувачували в національній катастрофі уряд І. Гешова, вказуючи на промахи його дипломатії – неузгодженні на офіційному рівні з Афінами майбутніх територіальних розмежувань Македонії і Фракії⁴⁶, а на шпальтах партійної преси інкримінували Белграду порушення попередніх домовленостей та засуджували Грецію і Сербію в умисних провокуваннях Болгарії на агресивні дії⁴⁷. Н. Генадієв запевняв, що якби НЛП перебувала біля керма держави, то Міжсоюзницька війна не розпочалася б⁴⁸. У всіх цих промовах і публікаціях звертає на себе увагу відсутність Румунії серед винуватців поразки Софії у війні, хоча ця країна своїм втручанням у конфлікт багато в чому визначила його перебіг.

Очолюючи упродовж липня – грудня 1913 р. Міністерство закордонних справ і віросповідань, лідер «стамболовістів» Н. Генадієв не поспішав відновлювати дипломатичні відносини з Грецією і Сербією. Політик шукав шляхи зближення з Румунією – тогочасною союзницею Австро-Угорщини, заявляючи, що для Софії доцільніше налагодити взаємозв'язки з Бухарестом та тим самим застерегти Афіни і Белград від намірів розширення власних територій⁴⁹. Підтримуючи міністра, журналісти «стамболовістської» газети «Воля» констатували відсутність будь-яких перешкод для вирішення двосторонніх проблем⁵⁰. Однак Н. Генадієв не встиг втілити у життя вказаний задум. Наприкінці року внаслідок протиріч з прем'єр-міністром він подав у відставку. Тоді ж НЛП остаточно розкололася на два угруповання: прибічників Д. Петкова – «петковівців», які продовжили співпрацю з кабінетом В. Радославова, та прихильників лідера партії – «генадієвістів», котрі перейшли в опозицію.

Залишаючись у складі провладної коаліції, «петковісти» на шпальтах підконтрольного їм вісника «Нов век» разом із «радославовістською» газетою «Народні права» розгорнули пропаганду, направлену на дискредитацію Румунії. У надрукованих статтях містилися чисельні факти з життя болгарських общин Добруджі. Інформація про асиміляцію одноплемінників, позбавлення їх майна і власності та інші утиски викликала негативну реакцію у населення країни, формуючи в його свідомості образ ворога⁵¹. Прибічники Д. Петкова навіть не розглядали можливість відновлення дипломатичних відносин з Бухарестом.

Після початку Першої світової війни між угрупованнями НЛП посилювався антагонізм. Саме тоді серед політичного істеблішменту Болгарії, котра до середини жовтня 1915 р. зберігала нейтралітет, розгорнулася полеміка з приводу зовнішньополітичної орієнтації, учасниками якої стали також «генадієвісти» і «петковісти». Цим подіям передувала спеціальна, за дорученням монарха і прем'єр-міністра, місія Н. Генадієва наприкінці грудня 1914 р. у Рим та в січні – лютому 1915 р. у Париж з метою попереднього зондажу ситуації та з'ясування настроїв серед правлячих кіл і громадськості Франції й Італії під час воєнного протистояння⁵². Про результати цих поїздок він 5 березня відзвітував перед членами уряду, обґрунтувавши власне переконання – неодмінний союз Болгарського царства з країнами Антанти. Серед аргументів, що їх указав політик, значилася й імовірна поведінка Бухареста. На думку лідера НЛП, Румунія, яка у випадку приєднання Софії до країн «Сердечної угоди» теоретично могла завдати удару Болгарії з півночі, стримувалася загрозою з боку російського чорноморського флоту, а тому, найвірогідніше, обере варіант із залученням до блоку держав Антанти⁵³. «Генадієвісти» розпочали інформаційну кампанію на підтримку доводів свого лідера. На шпальтах вісника «Воля» вони обговорювали перспективи зближення з Румунією, підкреслюючи, що проблема Добруджі не є перешкодою на шляху до порозуміння між Софією і Бухарестом, оскільки вона «мізерна», а тому не повинна негативно позначатися на двосторонніх взаєминах⁵⁴.

Однак Н. Генадієву і його прибічникам не вдалося вплинути на зміну зовнішньополітичного курсу кабінету В. Радославова, котрий за підтримки «петковівців» продовжував залишатися прихильником коаліції з Троїстим союзом та вживав заходи по підготовці до війни проти Сербії – союзниці Антанти. Що ж стосується теж нейтральної на той час сусідньої Румунії, то ставлення до неї з боку чинної болгарської влади в основному ґрунтувалося на інформації із-за кордону від дипломатичних агентів. Так, у своєму листі від 11 червня 1915 р. до прем'єр-міністра посланник у Санкт-Петербурзі М. Маджаров наполегливо радить не довіряти Бухаресту, який постійно інтригував проти Софії, намагаючись дискредитувати її перед великими державами⁵⁵.

24 серпня 1915 г. Болгарія уклала союзний договір з Німеччиною. Відповідно до таємного додатку про територіальне розмежування у Південно-Східній Європі Берлін, за умови оголошення Румунією війни Четвертому союзу, гарантував Софії повернення Південної Добруджі. Після цієї події «петковісти» відійшли від жорсткої антирумунської позиції, адже Бухарест все ще міг втрутитися у міжнародний конфлікт на боці Центральних держав. «Генадієвісти» ж, як прихильники орієнтації

на Антанту, стали жертвами політичних переслідувань і репресій з боку влади та втратили будь-яку можливість впливати на політичну ситуацію.

Перемоги російських військ улітку 1916 р. на Південно-Західному фронті підштовхнули нейтральну Румунію до переговорів з країнами Антанти про укладання союзу. Договір і військову конвенцію з державами «Сердечної угоди» було підписано 4 серпня у Бухаресті. Заручившись гарантіями про отримання Трансильванії, Буковини і Баната, одинадцять днів потому королівство оголосило війну Австро-Угорській імперії, ввівши свої війська у Трансильванію.

Реагуючи на такий крок Румунії, проурядове крило НЛП почало створювати у пресі негативний образ північної сусідки, яка «...1913 року підступно відібрала у Болгарії частину її території». Війну проти «ворога» журналісти називали «справедливою»⁵⁶.

Н. Генадієв і дехто із його найближчих соратників на той час перебували під арештом за участь у так званій «Деклозієровій афері». Не маючи можливості переорієнтувати Софію на Антанту шляхом задоволення її територіальних претензій, Велика Британія і Франція після початку Першої світової війни застосовували комерційні важелі впливу. Їхня суть зводилася до того, щоб за допомогою французького торговельного агента Ф. де Клозієра викупити у Болгарії значну частину врожаю зерна, яке призначалося Німеччині, по ціні, вищій за ринкову. Однак про злочинну схему укладання угод, в якій пособниками були задіяні впливові болгарські політики – представники опозиційних проантантівських сил, стало відомо владі. У результаті розслідування фігуранти справи, у тому числі й лідер НЛП, опинилися за ґратами. Після війни Арбітражний суд Парижа зобов'язав Софію компенсувати збитки, заподіяні компанії «Деклозієр».

На відміну від провладних «петковістів», опозиційне угруповання НЛП мало обмежені можливості, оскільки в умовах запровадженої владою жорсткої цензури практично повністю призупинило діяльність. Але навіть у такій складній ситуації «генадієвісти» продовжували діяти. Їхній лідер, з метою заручитися підтримкою інших політичних сил, встановив контакти з також заарештованим керівником Землеробської спілки А. Стамболійські та налагодив переписку з членами соціал-демократичних організацій. На його думку, залучення Софії у протистояння з Румунією стало б черговою авантюрою уряду і царя Фердинанда та могло призвести до катастрофічних наслідків для вітчизни⁵⁷.

У вересні 1916 р. розпочалися наступи об'єднаних німецько-болгарсько-австрійських військ на Бухарест зі сторони Софії і з Трансильванії та 3-ї болгарської армії за підтримки німецько-турецьких дивізій у Добруджі. Румунські збройні сили, змушені оборонятися відразу з трьох напрямків, не змогли здійснити суттєвий спротив, хоча їм і допомагали російські й сербські батальйони. Відтіснивши противника на північ, до кінця жовтня болгарам разом з німцями і турками вдалося заволодіти населеними пунктами Констанца і Чернаводе у Добруджі, а їхні союзники 29 листопада вже були під стінами Бухареста. Місто не вдалося захистити навіть за сприяння французьких воєначальників – 6 грудня у столицю ввійшли армійські підрозділи Четверного союзу. Вцілілі війська королівства відступили у провінцію Молдову, зазнавши при цьому значних втрат. Воєнні звіятиги болгарських військ, особливо завоювання Добруджі, викликали емоційне піднесення «петковістів», які зловтішалися з приводу невдач Румунії⁵⁸.

Після Жовтневого перевороту Росія вийшла із війни. У результаті її союзниця опинилася в оточенні армій Центральних держав. За таких обставин 26 листопада 1917 р. кабінет І. Бретіану змушений був укласти перемир'я у молдовському місті Фокшани. Підписаний 3 березня 1918 р. радянським урядом Брестський договір ще більше ускладнив ситуацію для Румунії. 24 квітня їй довелося погодитися на нав'язані країнами Четверного союзу умови сепаратного миру. Згідно з одним із його положень королівство поступалося Болгарії Південною Добруджою. Претензії Софії на Північну Добруджу залишилися нереалізованими, оскільки не були підтримані Центральними державами⁵⁹.

Указана дипломатична невдача доповнилася ускладненням ситуації для Болгарії

на Салонікському фронті. Оскільки Німеччина передислокувала з Південно-Східної Європи на Західний фронт практично всі свої війська, Софія залишилася майже віч-на-віч з переважаючими силами противника. 15 вересня 1918 р. три грецькі дивізії і французька бригада розпочали активний наступ, прорвавши відразу в кількох місцях німецько-болгарську оборону. Революційна ситуація в країні та бунти серед військовослужбовців підштовхнули новопризначений трьома місяцями раніше уряд А. Малінова до підписання 29 вересня в Салоніках перемир'я з державами «Сердечної угоди» на умовах цілковитої капітуляції. У результаті Болгарія змушена була вивести свої армійські підрозділи із завойованих нею під час війни земель та негайно провести демобілізацію⁶⁰. Царство втратило важливі у стратегічному відношенні області – Західну Фракію, Південну Добруджу, Західні окраїни і частину Македонії, а вся його територія ставала підконтрольною військам Антанти. Як наслідок, країна зазнала другої національної катастрофи.

Звільнений з-під варті після виходу Софії із війни Н. Генадієв, відновивши видавництво вісника «Воля», з жалем і розчаруванням повідував болгарській громадськості правильність запропонованої ним у 1915 р. та проігнорованої владою стратегії. Спираючись на аргументи із колишньої доповіді уряду про результати своєї місії у Римі й Парижі, політик, стосовно взаємовідносин з Румунією, зазначав: «1913 року Бухарест отримав від союзу з Віднем максимальний зиск, на який тільки можна було розраховувати». «Саме тому його приєднання до Антанти не викликало сумнівів. Цього вимагало суспільство країни, проти прагнень якого не встояв відомий русофоб І. Бретіану. І якби Болгарія приєдналася до Антанти разом з Румунією, то загальноєвропейська бійня закінчилася б набагато раніше, до того ж вдалося б уникнути неймовірної кількості жертв, що їх зазнало людство»⁶¹.

«Петковісти» ж не визнавали помилковість зовнішнього курсу, підтримуваного ними під час перебування у правлячій коаліції. Всю провину за поразку у війні вони перекладали на царя Фердинанда, який 3 жовтня 1918 р. зрікся престолу. Свою пронімецьку позицію вони виправдовували щирими намірами вберегти державу від загрози, що надходила з боку Росії і агресивних сусідніх країн, у тому числі й Румунії⁶².

Таким чином, упродовж тривалого часу після смерті С. Стамболова його політична спадщина залишалася одним із факторів, котрий впливав на зовнішній курс Болгарії, а саме – на відносини Софії і Бухареста. Звісно, у порівнянні з іншими чинниками, як то, наприклад, міжнародна кон'юнктура, тиск великих держав тощо, її значення було не настільки вагомим, проте концепція створення військово-політичного союзу з Румунією бралася на озброєння деякими урядами, що управляли країною наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому нею послуговувалися не лише представники НЛП, а й інші провідні партії Болгарії. Ідеї і практики С. Стамболова щодо розбудови взаємин з північною сусідкою стали елементами внутрішньої боротьби за владу в державі та за лідерство серед «стамболовістів». Ці засоби і методи ведення політики застосовувалися як для обґрунтування різних стратегій поведінки на міжнародній арені, так і їх критики.

Безумовно, з часом концепція зовнішнього курсу С. Стамболова втрачала свою актуальність. Це відбувалося внаслідок різних тенденцій розвитку міжнародного життя. Серед них: загострення взаємин між Софією і Константинополем наприкінці XIX – на початку XX ст., що унеможливлювало тристороннє болгарсько-османсько-румунське порозуміння; формування двох ворожих військово-політичних блоків та спроби великих держав залучити до свого табору обидві балканські країни; постійне корегування балансу сил в Європі й світі; приєднання Софії до Балканської ліги під егідою Санкт-Петербурга, у той час як Бухарест залишався в альянсі з Віднем і Берліном; виникнення після підписання Бухарестського миру 1913 р. проблеми Південної Добруджі; поступова переорієнтація Румунії на держави Антанти, тоді як Болгарія зближувалася з Троїстим союзом. Та все ж розбудова добросусідських болгарсько-румунських відносин залишалася обговорюваним питанням упродовж усього досліджуваного нами періоду. В дискурсі навколо вказаної проблеми С. Стамболов фігурує як державник, котрий на власному прикладі продемонстрував реальність втілення в життя партнерських двосторонніх взаємин.

1. Панайотов Г. Южна Добруджа през балканските войни (1912–1913 г.) // Военноисторически сборник. – 1982. – № 5. – С. 3–18; Попов Ж. Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878–1902 година. – София, 1994. – 566 с.; Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос (Македония и Добруджа) 1903–1913 година. – София, 2004. – 318 с.
2. Băldescu E. Din istoria legăturilor revolutionare Româno-Bulgare (1909–1916). – București, 1966. – 181 p.; Йордаки К. «Румънската Калифорния»: Интегрирането на Северна Добруджа в Румъния 1878–1913 година // Исторически преглед. – 2001. – № 3-4. – С. 45-59.
3. Crampton R. The Decline of the Concert of Europe in the Balkans, 1913–1914 // The Slavonic and East European Review. – 1974. – № 128. – P. 393-419.
4. Жебокрицкий В. А. Болгария в период Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1961. – 299 с.; Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1960. – 250 с.; Мартыненко А. К. Поддержка Болгарии Россией в борьбе за упрочнение государственного суверенитета после Освобождения // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига 1878–1978. – Москва, 1978. – С. 203-220.
5. Чорний В. П. Історія Болгарії. – Львів, 2007. – 403 с.; Mykolenko D. Relațiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Mondial din punctul de vedere al Partidului Național Liberal al «stamboloviștilor» // România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări. – Iași, 2016. – P. 93-104.
6. Кондратьева Т. В. Інституційні наративи економічної системи як механізм інтеграції та економічного розвитку України // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 12 (162). – С. 22.
7. Научен архив на Българска академия на науките (далі – НА БАН). – Ф. 42-к «Х. Хесапчиев». – Оп. 1; НА БАН. – Ф. 17-к «М. Сарафов». – Оп. 1; Централният държавен архив на Република България (далі – ЦДА РБ). – Ф. 1599 к «И. Андонов». – Оп. 1; ЦДА РБ. – Ф. 140 к «П. Геннадиев». – Оп. 1; Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» (далі – БИА НБ). – Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». – Оп. 1; БИА НБ. – Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». – Оп. 1.
8. Свобода. – 1886–1899, 1918; Воля. – 1911–1912, 1914–1915, 1918; Нов век. – 1899–1912; Мир. – 1894–1918; Народни права. – 1888–1891, 1895–1918; България. – 1898–1918.
9. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание. IV ред. сесия. – София, 1907. – 2698 с.
10. Речъ от д-р Никола Геннадиев. Произнесена на 3. 11. 1913 г. в градското казино в София. – София, 1913. – 77 с.; Речъ на струмишкия народенъ представителъ г. д-ръ Н. Геннадиевъ (Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г.). – София, 1914. – 248 с.; Геннадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. – София, 1929. – 82 с.
11. Програми, програмни документи и устава на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – 524 с.
12. Палангурски М. Стефан Стамболов // Бележити българи от освобождението до независимостта. Илюстрирана енциклопедия. – София, 2012. – С. 6-8.
13. Йордаки К. «Румънската Калифорния»: Интегрирането на Северна Добруджа в Румъния 1878–1913 година // Исторически преглед. – 2001. – № 3-4. – С. 46.
14. Попов Ж. Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878–1902 година. – София, 1994. – С. 28.
15. Попов Р. Балканската политика на България: 1894–1898. – София, 1984. – С. 129.
16. Божилова Р. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на XIX в. (1893–1900) // Известия на Института по история. – София, 1981. – Т. 25. – С. 40.
17. Мир. – 1897. – 3 март, 15 май.
18. Свобода. – 1897. – 28 март.
19. Нов век. – 1899. – 2 февруари.

20. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст. : В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – С. 124.
21. История на България / Ред. Д. Косев. – София, 1991. – Т. 7. – С. 330.
22. Народни права. – 1900. – 27 юли.
23. Пандев К., Паленгутски К. Българското националноосвободително движение след Берлинския конгрес (1878–1941) // Исторически преглед. 1981. – № 3-4. – С. 100.
24. Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 41.
25. Нов век. – 1904. – 26 май.
26. Кьосев Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. // Известия на Българското историческо дружество. – София, 1968. – Т. 26. – С. 53.
27. Нов век. – 1905. – 16 май.
28. НА БАН. – Ф. 42-к «Х. Хесапчиев». – Оп. 1. – А. е. 274. – Л. 3.
29. Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 53.
30. Нов век. – 1906. – 12 август.
31. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание. IV ред. сесия. – София, 1907. – С. 295.
32. Там само. – С. 296.
33. Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 53.
34. БИА НБ. – Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». – Оп. 1. – А. е. 34. – Л. 4.
35. НА БАН. – Ф. 17-к «М. Сарафов». – Оп. 1. – А. е. 157. – Л. 483.
36. Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 55.
37. Нов век. – 1909. – 6 ноември.
38. ЦДА РБ. – Ф. 1599 к «И. Андонов». – Оп. 1. – А. е. 637. – Л. 17.
39. Нов век. – 1907. – 12 април.
40. Там само. – 1910. – 13 септември.
41. Там само. – 3 октомври.
42. Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия : 1909–1912. – София, 1973. – С. 123.
43. История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.). – Москва, 1945. – Т. 2. – С. 755.
44. Георгиев В., Трифонов С. История на българите 1878–1944 в документи. – София, 1994. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 188-189.
45. Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1961. – С. 182-183.
46. Речь от д-р Никола Генадиев. Произнесена на 3. 11. 1913 г. в градското казино в София. – София, 1913. – С. 8-9; Речь на струмишкия народенъ представитель г. д-ръ Н. Генадиевъ (Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г.). – София, 1914. – С. 39.
47. Воля. – 1913. – 5 май; Нов век. – 1913. – 10 юни.
48. Речь от д-р Никола Генадиев. Произнесена на 3. 11. 1913 г. в градското казино в София. – София, 1913. – С. 2.
49. Воля. – 1913. – 19 октомври.
50. Там само. – 14 ноември.
51. Нов век. – 1913. – 18 ноември.
52. Mykolenko D. Relațiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Mondial din punctul de vedere al Partidului Național Liberal al «stamboloviștilor» // România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări. – Iași, 2016. – P. 100.
53. Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. – София, 1929. – С. 80-81.
54. Воля. – 1915. – 15 юли.

55. БИА НБ. – Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». – Оп. 1. – А. е. 13. – Л. 193.
56. Нов век. – 1916. – 2 септември.
57. ЦДА РБ. – Ф. 140 к «П. Генадиев». – Оп. 1. – А. е. 48. – Л. 108.
58. Нов век. – 1916. – 18 декември.
59. Lalkov M. Bulgarien in der Aussenpolitin Österreich – Ungarns in der zeit von 1878 tis 1918 // Bulgarian Historical Review. – 1982. – № 3. – P. 39.
60. Илчев И. България и Антантата през Първата световна война. – София, 1990. – С. 257.
61. Воля. – 1918. – 11 декември.
62. Свобода. – 1919. – 2 май.

В статъе анализируется влияние идей и практик известного государственного деятеля С. Стамболова на болгаро-румынские отношения 1895–1918 гг. Рабочая гипотеза работы состоит в том, что деятельность первого самостоятельного правительства НЛП продолжала определять некоторые направления внешней политики официальной Софии. Исследование подтвердило указанное предположение. Институциональная память о периоде премьерства С. Стамболова, хранителями которой были Народно-либеральная партия, а также система министерства иностранных и вероисповеданий, определяла некоторые особенности взаимоотношений Софии и Бухареста. Вместе с тем автор отмечает: вследствие изменений международной конъюнктуры в начале XX ст., особенно во время Балканских и Первой мировой войн, болгарско-румынские отношения кардинально трансформировались по сравнению с периодом премьерства С. Стамболова.

Ключевые слова: политическое наследие С. Стамболова, болгаро-румынские отношения, Народно-либеральная партия, «стамболовисты».

The paper investigates the influence of ideas and practices of the statesman S. Stambolov on Bulgarian-Romanian relations 1895–1918. The author's working hypothesis is that activities of the first PLP government had largely determined the main directions of foreign policy in Sophia. And this assumption proved to be correct. Institutional memory about Stambolov premiership determined some features of relationships between Sofia and Bucharest. It persisted due to People's Liberal Party and the system of Ministry of Foreign Affairs and Faiths. Conversely, the author asserts that during the Balkan Wars and the World War I the relationships between Bucharest and Sophia radically transformed compared to period of S. Stambolov premiership due to the undertaken changes in the international conjuncture in the early 20th century.

Key words: political legacy of S. Stambolov, Bulgarian-Romanian relations, People's Liberal Party, «stambolovists».

Світлана Курач

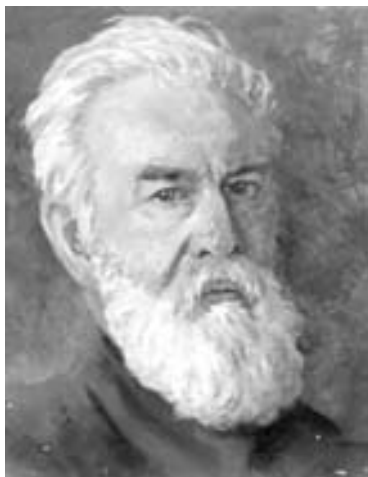

ПОРТРЕТ ІВАНА ЛИСИЦИНА НА ТЛІ ХУДОЖНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЧЕРНІГОВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується діяльність митця, педагога і громадського діяча Івана Лисицина в контексті художньої ситуації Чернігова першої половини ХХ століття. Висвітлено основні етапи творчої біографії майстра. До наукового обігу введено низку його творів, частину яких коротко проаналізовано. Розглядається участь митця у діяльності чернігівського Товариства художників – попередника обласної організації Національної спілки художників України.

Ключові слова: художник, художнє життя, Іван Лисицин, творча діяльність, художня виставка, художня організація, чернігівське Товариство художників.

Українські регіональні художні організації ХХ століття залишаються поки недостатньо дослідженими. Проблема полягає у відсутності насамперед монографічних розвідок про окремих її діячів. Зокрема, постать професійного чернігівського живописця, графіка і скульптора Івана Васильовича Лисицина (1888-1958) широкому загалу маловідома, а його творчий доробок ще не став об'єктом уваги дослідників. Саме це і обумовило мету нашої публікації: систематизувати інформацію про нього, дати належну оцінку його місця в художньому середовищі Чернігова першої половини ХХ століття.

Як свідчать архівні дані, Іван Васильович Лисицин, росіянин за національністю, народився 6 (19) серпня 1888 року в селі Добрино колишнього Волоколамського повіту Московської губернії (нині Лотошинський район Московської області, Росія) у сім'ї селян-бідняків. Дитинство та юність пройшли у Троїцько-Сергієвому Посаді, де він спочатку навчався у міському училищі, а потім працював у майстерні іграшок. По завершенні навчання на відділенні скульптури московського Строганівського центрального художньо-промислового училища (1904-1909) отримав диплом ученого рисувальника, який давав право викладати малювання і чистописання в найнижчих і середніх навчальних закладах [1]. У 1912 році закінчив додаткові літні курси «новітніх методів викладання

графічних мистецтв у школі» для вчителів малювання на базі рисувальних класів Олександра Миколайовича Смирнова в Петербурзі [2].

Більше сорока років життя Івана Лисицина пов'язано з Черніговом. У 1910 році після навчання в училищі він був направлений сюди на педагогічну роботу. До 1919 року працював учителем малювання, ліплення та каліграфії в жіночій громадській гімназії.

© Курач Світлана Михайлівна – головний зберігач фондів Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана.

У 1916 році в Чернігові відкрито Учительський інститут (нині національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка). Він був одним із перших його педагогів, працював за сумісництвом, а від 1928-го і до кінця 1937-го років – постійно викладачем історії мистецтв і креслення на фізико-математичному відділенні [3]. Закінчивши у 1935 році заочне навчання на соціально-економічному факультеті, викладав економічну географію на історичному та географічному факультетах, був деканом географічного факультету.

Одночасно він керує студією образотворчих мистецтв для студентів, викладає образотворче мистецтво на педагогічних курсах для вчителів міста та області. У 1939-1941-х роках очолює мистецькі студії та гуртки для учнів шкіл, проводить семінарські заняття з молодими самодіяльними художниками в Будинку народної творчості [4].

Займається просвітницькою діяльністю: рецензує книгу Юровського «Ліплення у школі» (журнал «Радянська просвіта», 1926), пише статті з питань образотворчого мистецтва. Одна з них, «Образотворче мистецтво на Чернігівщині», у довоєнний час з'явилася на сторінках альманаху «Будуємо».

Бере активну участь у громадському житті Чернігова. У 1926-1929-х роках він був у складі окружного правління профспілки працівників освіти («Робос»). Протягом 1928-1931-х років працює у секції наукових працівників м. Чернігова. У 1934-1938-х роках обирається депутатом міської ради народних депутатів.

Діяльність Івана Лисицина, як діяча мистецтв, бере свій початок від 1914 року, коли він входить до кола художників, згуртованих Миколою Борисовичем Тарловським [5] у чернігівське Товариство художників. У автобіографічних матеріалах він зазначає, що працював на громадських засадах у ньому з 1914 по 1919-ті роки, зокрема, був членом його правління (1915-1919) й керував студією (1914 -1918) [6]. Після революційних подій жовтня 1917 року художник був одним з діячів мистецтва, об'єднаних довкола т. зв. «ізосекції» підвідділу мистецтв губернського відділу освіти.

Наприкінці 1926 року група художників-професіоналів і любителів колишнього Товариства художників згуртувалась за ініціативою Андрія Петуса [7] в округову філію Асоціації художників Червоної України (АХЧУ). Дружина Петуса – Зоя Василівна у своїх спогадах зазначала: після поїздки до Києва влітку 1926 року Андрій Юхимович захопився цією роботою, часто говорив про це з Лисициним і Левицьким [8]. Тож Івана Васильовича можна вважати одним зі спів організаторів чернігівського осередку Асоціації. До речі, саме він головував на установчих зборах художників 21 січня 1927 року, коли було прийняте рішення щодо вступу до АХЧУ і створення її філії у Чернігові. У квітні того ж року його обирають членом правління філії. Цю роботу він поєднував з роботою у мистецькій студії, що була заснована при філії для підвищення майстерності художників. Коли Асоціація була реорганізована та отримала назву Всеукраїнської асоціації пролетарських митців (ВУАПМИТ), Іван Лисицин у 1930-1932-х роках очолював її чернігівський осередок. У 1930-ті роки в Чернігові було створено художньо-кооперативну артіль «Кисть» (1935?), де місцеві художники мали можливість застосовувати свій фах. Лисицин полишає роботу в педагогічному інституті й від жовтня 1936 року працює в її художньому цеху. З перших днів фашистської окупації Чернігова він залишився в місті. Під час бомбардування і пожежі серпня 1941 року квартира Івана Васильовича (вірогідно, по вул. Воровського) була знищена пожежею. Через це загинуло все його майно, зокрема, біля двохсот живописних, графічних і скульптурних творів, чимало альбомів з олівцевими малюнками.

Залишившись без засобів існування, художник від жовтня 1941 року і до звільнення Чернігова тимчасово працює в приватній художній майстерні Олександра Миклашевського по виготовленню вивісок для установ і організацій міста. Цей період його життя був пов'язаний з неабиякою небезпекою: за допомогу партизанам у березні 1943 року він зазнав репресій окупаційної влади, відбув тюремне ув'язнення, але, на щастя, залишився живим.

Після звільнення міста вживалися заходи не тільки по відродженню економіки, але і по відновленню мистецького життя. Одним з таких була організація наприкінці

лютого 1944 року художньої майстерні при Чернігівському обласному відділі у справах мистецтв. Першим її директором, одночасно і художником, було призначено Івана Лисицина. Для нормальної роботи треба було сформувати дієвий творчий колектив, і він розшукує художників, яких знав ще у довоєнний час. Так, на його запрошення до Чернігова повертається Андрій Петусь, починають працювати Максим Колесник, Георгій Петраш, Марія Рубан, Михайло Ложечников, Порфирій Рекун, Марія Поршнякова, Олександр Миклашевський, Василь Погоніщев та інші.

У 1945 році Івана Васильовича було прийнято до членів Спілки художників радянської України. У протоколі засідання Спілки від 29 червня 1945 року зазначено, що його одногolosно прийнято до Спілки по секції живопису, оскільки був охарактеризований як кваліфікований художник та активний громадський діяч, учасник багатьох обласних і всеукраїнських виставок. Одночасно його обрали уповноваженим Спілки по Чернігівській області [9]. Цю відповідальну роботу він виконував безперервно до 1957 року.

Від квітня 1945 року Іван Лисицин отримав нове призначення – став директором Чернігівської художньо-виробничої майстерні Укрхудожфонду. Працював тут і на керівній посаді, і як художник до ліквідації установи у травні 1948 року. Оскільки її виробничий характер не залишав художникам часу для творчої діяльності, у червні 1948 року було розпочато роботу по створенню обласного Товариства художників. Завдання, які воно повинно було вирішувати, певним чином перегукувалися з тими, що були поставлені перед чернігівським Товариством початку ХХ століття. Зокрема, йшлося про допомогу митцям Чернігівської області в творчому зростанні та в організації виставок членів. Головою правління було обрано Івана Васильовича. З метою контролю за якістю художньої продукції Товариства, облвиконком у січні 1949 року затвердив його художню раду, головування якої здійснював знов-таки Лисицин. Після переобрання у березні того ж року він працював членом правління.

Намагаючись організувати роботу художників так, як це було за часів старого Товариства, у 1952 році він ініціює створення студії малюнку з натурниками. На жаль, ця ідея не була підтримана більшістю митців і новим керівництвом організації, тому проіснувала недовго. Незважаючи на це, організаційські здібності та мистецький хист її засновника дали свої наслідки: до нього почала тягнутися мистецька молодь. Зокрема, чернігівський художник Олексій Карпенко значно пізніше згадував, що художників Івана Лисицина та Андрія Петуса він вважав за своїх учителів [10].

У травні 1952 році митець повідомляє Товариство про свій намір виходу через стан здоров'я, а наступного року зовсім полишає роботу (з тієї ж причини). Однак ще певний час піклується перед республіканською Спілкою художників про поліпшення матеріального стану літніх художників області, бере участь у роботі X та XI Пленумів Спілки художників України (1953-1954), в організації конкурсів на політичний плакат і картини до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1953?-1954).

Намагаючись дати узагальнену характеристику творчої діяльності Івана Лисицина, слід взяти до уваги: він завжди був прихильником класичного і реалістичного мистецтва, працював у різних його видах – графіці, живописі, скульптурі. Перший період його творчості – від появи в Чернігові й до революційних подій 1917-го року – в цілому можна охарактеризувати як камерний, з нейтральною тематикою творів.

У 1958 році дружина художника по пам'яті зробила перелік його основних мистецьких творів за весь час діяльності – близько вісімдесяти [11]. Для більш ніж сорока років праці – не дуже велика кількість. З них на ранній період припадає не більше десяти. Пояснення знаходимо у педагогічній роботі, яка на той час для Івана Васильовича була на першому плані. Вона давала постійне матеріальне забезпечення, хоч певною мірою обмежувала час і сили для творчості.

На ці ж роки припадає і початок виставкової діяльності Лисицина – у 1914-му році він уперше бере участь у виставці чернігівського Товариства художників. Зі спогадів дружини Івана Васильовича відомо, що на цій виставці було експоновано його акварель «Повінь на Десні» (1910) та скульптуру «Перед екзаменами» (1913, глина) [12].

Протягом 10 – 17 квітня 1916 року у приміщенні чернігівської жіночої гімназії на Валу відбулася ще одна виставка, учасником якої був митець. Її організатором виступило Чернігівське відділення Товариства по наданню допомоги населенню півдня Росії, створення якого пов'язано з тогочасними військовими подіями. У статті про виставку в «Черниговской земской неделе» її автор Галінін дещо критично зазначив: «декотрим етюдам І. В. Лисицина не придумати назви» [13].

У грудні того ж року Товариство художників відкрило нову велику виставку творів образотворчого мистецтва у Дворянському пансіоні. У своїх спогадах Іван Лисицин називає її «виставкою 1917-го року». Серед творів членів Товариства та їхніх талановитих учнів, що навчались у мистецькій студії при Реальному училищі, експонувались акварелі художника «Куточок у парку» (1914), «Ярополець Московської губернії» (1915) та скульптура «Прикурюю» (1916, глина) [14].

У радянський час мистецькі пошуки художника мали різнобічніший характер. Робота в студії при філії АХЧУ та велика кількість замовлень агітаційно-масового характеру сприяли тому, що він починає працювати у техніці олійного живопису. Судячи з назв експонованих у ці роки на обласних [15] та республіканських виставках [16] робіт, Іван Лисицин повністю підтримував радянську доктрину в мистецтві, хоч і не став затятим прихильником соцреалізму. Звертається до нових тем і образів: «Делегатка» (1919, глина), «На з'їзді партії» (1921, олівець), «У клубі» (1921, олія), «Будують» (1922, акварель), «Землекоп за роботою» (1924, глина), «Портрет заслуженого вчителя П. Г. Іванова» (1936, олія). Одночасно продовжує працювати над творами, що не мали ідеологічного забарвлення: «Зима» (1925, акварель), «Наближення грози» (1927, пастель), «Жіночий портрет» (1930, дерево), «Ромашки і волошки» (1940, олія) тощо. Демонструє широкий технічний діапазон виконання творів, особливо на виставці чернігівської філії АХЧУ 1928-го року. Серед доробку тридцяти дев'яти художників експонувались двадцять робіт Івана Васильовича: портрети, пейзажі, натюрморти, жанрові сцени в техніці олійного живопису, акварелі, пастелі, малюнки вуглем і олівцем, скульптурні твори з дерева та глини. Усі датовані 1909-м – 1927-ми роками.

Чернігівський живописець Микола Левицький згадував, що після цієї виставки Чернігівський історичний музей придбав по одній роботі кожного художника. До війни вони експонувались у його т. зв. картинній галереї [17]. Творчість Лисицина була представлена аквареллю «Старий Чернігів» (1915) та пастеллю «Зима» (1925). На жаль, вони загинули, як і багато інших музейних предметів, під час війни.

Окрім виставок, творча діяльність митця цього часу мала й інші напрями: у 1920-х роках він бере участь в оформленні вулиць і площ міста, установ до визначних подій і революційних свят, у різних агіткампаніях. Працює плакатистом у декоративно-плакатній майстерні губернського відділу освіти. Пробує свої сили у створенні кількох книжкових обкладинок, карикатур на теми міжнародної політики (друкувались у газетах «Червоний стяг» та «Більшовицький шлях» (1926)). Долучається до мистецьких конкурсів проектів пам'ятника на могилі Михайла Коцюбинського (1928, Чернігів) та пам'ятника Тараса Шевченку (1930, Харків). Пізніше бере участь у конкурсах, присвячених 100-річчю від дня народження Олександра Пушкіна (1937, Чернігів) та на краще оформлення площі Чернігова (1937).

Післявоєнний період – час творчої зрілості Івана Лисицина знов-таки різновекторний. Це пояснюється як наслідок постійної зайнятості виробничою роботою в художніх майстернях, не завжди високої якості (плакати з вождами пролетаріату та передовиками виробництва, рекламні щити, транспаранти тощо). Чернігівський живописець Георгій Петраш згадував ті часи: художники «їли свій хліб» не з творчого пензля, а з відрядної виробничої роботи. Урвавши вільний час, вони зображали все. Тому характерною особливістю була відсутність певного жанру, до якого б автор тяжів у своїх творчих роботах [18].

У мистецькому середовищі Чернігова Івана Васильовича поважали. Попри значну зайнятість, він знаходив час для роботи на етюдах, не боявся працювати над відносно великими за розмірами творами. У портретному жанрі добре володів хистом передачі подібності.

У 1943-1945-х роках митець фіксує численні руйнування міста у невеличких акварельних замальовках. Виконуючи завдання Чернігівського обкому ЛКСМУ, в 1944 році виїжджає у якості художника до села Єліне Щорського району Чернігівщини. Після цього газета «Молодь України» опублікувала кілька виконаних ним портретів єліньських партизанів-комсомольців, а Чернігівський історичний музей придбав десять творів з серії «Партизанське село Єліне» (акварель, олівець).

Одночасно митець працює над ліричними пейзажами та натюрмортами, позначеними непоказними сюжетами і натурною достовірністю зображення. Творчий доробок експонує на обласних художніх виставках 1946, 1947, 1950 та 1952 років. У березні 1952-го року долучається до мистецького конкурсу, присвяченого 100-річчю пам'яті Миколи Гоголя. За його результатами він отримав другу премію за малюнки до «Шинелі» та заохочувальну за акварелі до «Ревізора» та «Сорочинського ярмарку».

Найпізніші твори Лисицина датуються 1958-м роком. Його дружина згадувала: через тяжку хворобу серця у останні роки життя Іван Васильович був обмежений лікарями у пересуванні, тому багато його малюнків було зроблено з вікон квартири по вулиці Пролетарській [19].

Художник помер 31 грудня 1958 року. Похований у Чернігові на т. зв. старому кладовищі.

На жаль, за життя йому не було приділено достатньої уваги з боку мистецтвознавців. Навіть у післявоєнний час він не мав жодної персональної виставки. Вперше про нього згадують у 1963-му році у зв'язку з проведенням у місцевому Палаці піонерів колективної виставки чотирьох художників Чернігова: Михайла Колесника, Івана Лисицина, Леоніда Митькевича та Андрія Петуся. Її було підготовлено за ініціативи керівника студії образотворчого мистецтва Палацу, художника-аматора Леоніда Борисовича Могучова. Виставка працювала майже місяць (з 30 травня до 3 липня) і викликала позитивний резонанс у мистецькому житті Чернігова. Її оглянули багато чернігівців і приїжджих. Серед відвідувачів були вчителі, працівники музеїв, які пам'ятали цих художників по спільній роботі. Дехто з них свого часу навчався у експонентів. Творчість Івана Лисицина була представлена сорока трьома живописними роботами та етюдами. Один із записів у книзі відгуків виставки стосувався саме нього: «Ми були учнями І. В. Лисицина, і навіть вже в його молоді роки відчували в ньому доброго майстра – чудового пейзажиста, тонкого аквареліста» [20].

Виставка вперше виявила проблему обмеженості інформації про життя і творчість місцевих художників минулих часів та сьогодення. Вдруге вона постала на порядок денний у зв'язку з організацією виставки та підготовкою на її матеріалах наукової конференції «Радянські художники Чернігівщини 1920-х – 1930-х років», що в 1969-му році спільно з громадськістю міста провели співробітники історичного музею, обласного архіву та Товариства охорони пам'яток історії та культури. У складі нової виставки знову був представлений доробок Івана Лисицина.

Позитивним результатом цієї акції стало те, що загальними зусиллями науковців, рідних та друзів представлених на виставці художників, уперше за багато років було підготовлено науково обґрунтовані біографічні матеріали про них. Саме у виступах на конференції Івана Лисицина охарактеризовано, як представника методу соціалістичного реалізму. Хоча у більшості його творчих робіт ознак «соцреалістичності» не помітно. Окрім мистецького напрямку, зазначалося, що Іван Васильович мав фах професійного музиканта (свого часу закінчив музичне училище по класу віолончелі). Знав іноземні мови: латину, французьку, вивчав білоруську та українську мови [21].

Значну роль у популяризації творчості митця зіграла його дружина Тетяна Данилівна Одинець, колишня викладачка Чернігівського педагогічного інституту. Після смерті чоловіка вона зберегла домашній архів про його діяльність та тогочасне художнє життя Чернігова. Ці документи у 1970-х роках вона передала до Чернігівського обласного архіву, а доробок Івана Лисицина – до історичного музею. Від 1984-го він зберігається в обласному художньому музеї. Це понад сорок живописних і графічних робіт, більшість – етюди, виконані переважно у післявоєнний період. Порівняно невелика спадщина допомагає зрозуміти особливості творчої манери автора

та його жанрові уподобання: ліричний та архітектурний пейзаж, композиційний та квітковий натюрморт, портрет.

Серед графіки єдина довоєнна акварель «Повінь на Десні» (1910) зараз виглядає багато в чому наївною і художньо недосконалою. Ймовірно, вона слугувала підготовчим матеріалом до однойменного твору, що експонувався на чернігівській виставці 1914 року.

Кілька малюнків присвячено селу Єліно (1944) – це документально точні натурні зображення зруйнованих хат і дворів, а також портрети молодих партизанів – мешканців села («Портрет Марії Кобеняк», «Портрет Степана Кухленка», «Портрет Василя Пастушенка»), зроблені в один сеанс. Інші відтворюють зруйновані вулиці та архітектурні пам'ятки Чернігова: «Будівля колишнього штабу дивізії та кінотеатр ім. Щорса» (1943), «Зруйнована дзвіниця на Валу» (1944).

У своїх спогадах про художню виставку 1969-го року чернігівський художник Георгій Петраш відзначив особливу майстерність акварельного натюрморту «Півонії» (1947?) [22]. Його написано по сухому, в кілька прийомів. Композиція вибудовується за допомогою хаотично накладених дрібних мазків м'якої тональності.

Живописні пейзажі «Травень. Після дощу» (1945), «Галявина у Мар'їному гаю» (1954), «Після грози» (1956) – скромні, непоказні сюжети, що відображають малювничі околиці Чернігова. В них багато зеленої рослинності та м'якого сонячного світла, що пробивається крізь листя. Виконані у техніці багатошарового живопису з дрібними мазками і лесуванням, вони надзвичайно гармонійні за настроєм, сповнені спокою. У етюдах «Старий базар у Чернігові» (1944), «Відновлення Чернігова» (1946), навпаки, майстерно передано відчуття динаміки життя післявоєнного міста.

Лаконічною композицією відзначений «Натюрморт з рибою» (1951). Художник використовує обмежену кольорову гаму з переважанням сірих та коричневих тонів. Деталізація форм предметів виконана за допомогою напівпрозорих тональних акцентів.

На високу оцінку заслуговує твір «Польові квіти» (1954), написаний з предметами, що свідчать про мистецьку діяльність автора. Головний його композиційний елемент – букет дрібних квітів, як і у окремому творі «Ромашки» (1956), вражає мерехтінням фарб різних кольорів.

Один з останніх живописних творів – «Автопортрет» (1957). Це погрудне зображення літнього посивілого художника. Вся увага зосереджена на виявленні психологічного стану портретованого через зовнішні риси, майстерно передано твердість характеру та внутрішню енергію.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити: у контексті культурних постатей Чернігова першої половини XX століття Іван Лисичин займає провідне місце. Його можна зарахувати до виняткового типу поліфункціонального діяча, який одночасно працював у якості педагога, художника і громадського діяча. Не будучи місцевим мешканцем, він органічно увійшов у мистецьке життя Чернігова, своєю професійною підготовкою вплинув на зростання майстерності місцевих художників своєї доби та більш пізнього часу. Сприяв згуртуванню митців – професіоналів та любителів довкола чернігівського Товариства художників початку XX століття, його відновленню у післявоєнний час у вигляді Товариства художників Чернігівської області – попередника обласної організації Національної спілки художників, що успішно функціонує до сьогодні.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.Р–1375, оп.1, спр.3, арк.1.

2. Там само, арк. 2.

3. ДАЧО, ф.Р–1375, оп.1, спр.16, арк.1.

4. Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана (далі ЧХМ НА), оп.1, спр. 572, арк. 8.

5. Курач С. Художнє життя Чернігівщини першої третини XX століття / Світлана Курач // Сіверянський літопис. – 2014. – №5. – С.348.

6. ДАЧО, ф.Р-600, оп.2, спр.1456, арк.234.

7. Курач С. Художнє життя Чернігівщини першої третини ХХ століття. – С.348.
8. ДАЧО, ф.Р-1043, оп.1, спр.361-6, арк.11.
9. Там само, арк. 32.
10. ДАЧО, ф.Р-1310, оп.1, спр.19, арк.43.
11. ДАЧО, ф.Р-1375, оп.1, спр.26, арк.5–8.
12. Там само, арк.5.
13. Галинин. Третья выставка картин черниговских художников / Галинин // Черниговская земская неделя. – 1916. – 22 апреля. – С. 5.
14. ДАЧО, ф.Р-1375, оп.1, спр.26, арк. 5.
15. Каталог першої виставки чернігівської філії АЧХУ. Живопис, графіка, скульптура, фото. – Чернігів, 1928; Перша пересувна художня виставка Асоціації художників Червоної України. Харківська філія. Ізюм – Ахтирка – Суми – Богодухів. – Харків, 1928-1929; Перша обласна виставка творів художників Чернігівщини (живопис, графіка, скульптура). – Чернігів, 1940.
16. Перша виставка творів художників міст Дніпропетровська, Полтави, Прилук, Сталіно та Чернігова. Каталог. – К. – 1941.
17. ДАЧО, ф.Р-1310, оп.1, спр.60, арк. 10 звор.
18. ЧХМ НА, оп.1, спр. 572, арк.12-13.
19. ДАЧО, ф.Р-1375, оп.1, спр.27, арк.6.
20. ДАЧО, ф.Р-1310, оп.1, спр.19, арк.15.
21. ДАЧО, ф.Р-1043, оп.1, спр. 361-6, арк. 33.
22. ЧХМ НА, оп.1, спр. 572, арк.14.

В статье исследуется деятельность художника, педагога и общественного деятеля Ивана Лисицина в контексте художественной ситуации Чернигова первой половины XX века. Освещены основные этапы творческой биографии мастера. В научный оборот введен ряд его произведений, часть которых коротко проанализирована. Рассматривается его участие в деятельности черниговского Товарищества художников – предшественника областной организации Национального союза художников Украины.

Ключевые слова: художник, художественная жизнь, творческая деятельность, художественная выставка, художественная организация, черниговское Товарищество художников.

The article studies the activity of the artist, art teacher and public figure of Ivan Lysytsyn in the context of artistic situation of Chernihiv of the first half of XX century. The basic stages of creative biography of master were covered. Part of his artistic works was entered to the scientific use, some of them were shortly analyzed. The participation of the artist in the activity of the Chernihiv Association of Artists – the predecessor of Regional organization of National Union of Artists of Ukraine is considered.

Keywords: artist, artistic life, creative activity, artistic exhibition, artistic organization, Chernihiv Association of Artists.

Михайло Коропатник

ГЕНОЦИД ЯК ІНСТРУМЕНТ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВІД РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ. СПРОБА ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті аналізуються методи і технології «гібридної війни» Росії проти України в історичному контексті політики геноциду українців з боку радянського та російського керівництва.

Ключові слова: геноцид, етноцид, «гібридна війна», національна політика, голодомор, політичні репресії, депортація, «русский мир».

Ще з часів «перебудови», а особливо за роки незалежності, українськими істориками докладається багато зусиль для розкриття «білих плям» вітчизняної історії, в т. ч. періоду знаходження УРСР у складі Радянського Союзу. На сьогодні вже загальновідомі головні засади національної політики радянського керівництва стосовно України, коли під виглядом інтернаціоналізації фактично втілювалися в життя русифікаторські підходи. Геноцид української нації здійснювався не лише шляхом асиміляції, переселень, депортацій, але й за допомогою терору у вигляді політичних репресій та штучного голоду.

Якісно новий стан правових відносин між Україною та Росією, що склався після анексії Криму та вторгнення російських військових підрозділів у Донецьку та Луганську області, підтримка там маріонеточно-сепаратистських режимів у вигляді так званих ДНР та ЛНР актуалізує проблему стосунків між Україною та Росією не лише в історичному аспекті, але й з точки зору сучасного стану. Застосування російським керівництвом проти України методів «гібридної війни» змушує по-новому розглянути відомі факти геноциду українців – як таємні операції, застосування замаскованих інструментів, що ідеологічно виправдовувалося боротьбою «проти ворогів і підіривних елементів». А сьогодні присутність «російських добровольців» на сході України виправдовується необхідністю захисту «братів по крові» від київської «фашистської хунти».

Така історична парадигма, з нашої точки зору, є цілком виправданою, особливо з урахуванням слушного зауваження голови Українського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича, що у методах «гібридної війни» немає нічого нового. «Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, – зазначив В'ятрович – але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще у 1918 році». За його словами, суть цього методу полягала в тому, що «на певній території твориться якась паралельна, альтернативна влада, в Харкові на противагу УНР твориться Раднарком Радянської України, який підтримується з Москви, створюються збройні формування, саме ці збройні формування визнаються Москвою, ведеться активна інформаційна, пропагандистська промивка місцевого населення для того, щоб його підтримувати, а потім вже розгортається безпосередня агресія – вторгнення на територію України» [5]. Саме в часи більшовицької агресії

© Коропатник Михайло Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

проти української національної революції 1917-1921 рр. і формуються засади таємних методів боротьби проти українського народу з метою викоринити національний дух, прагнення до власної державності, стерти історичну пам'ять, зупинити процес самоідентифікації українців, як окремого етносу. По-суті, протягом усієї радянської історії проти України велася «гібридна війна», одним з головних інструментів якої був геноцид.

Матеріалів, де висвітлюються проблеми геноциду та його практичного застосування, зокрема, на українських теренах, достатньо. Зазначимо, що сам термін «геноцид» уперше введено в ужиток у 1943 р. польським юристом Рафалем Лемкіним, а міжнародно-правовий статус він отримав у грудні 1948 р. в «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього». У цьому документі під геноцидом (*визначення важливе для подальшої характеристики процесів, що аналізуються у даній науковій розвідці*) розуміються дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, а саме: вбивство членів такої групи; нанесення серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; зумисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; заходи, розраховані на попередження дітонародження у середовищі такої групи; насильницька передача дітей із однієї людської групи до іншої [16].

Для нашого дослідження принциповою є точка зору Лемкіна стосовно геноциду, оскільки він розглядає цю проблему ширше за ухвалене ООН визначення. На думку правознавця, «геноцид не обов'язково значить швидке винищення нації, за винятком випадків, коли здійснюється масовими стратами всіх представників нації. Натомість, він більш призначений для позначення зкоординованого плану різноманітних заходів, спрямованих на руйнування найважливіших основ для життя національних груп, з метою винищення цих груп. Серед цілей такого плану буде руйнування політичних та соціальних інститутів, культури, мови, національного почуття, релігії та економічного середовища національних груп, та знищення особистої безпеки, свободи, добробуту, гідності та навіть життя членів таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як такої, а заходи виконуються проти осіб не через їхні особисті риси, а через приналежність до національної групи» [37, с. 273].

Можна зробити висновок, що у нашому випадку розуміння геноциду узгоджується із запропонованою концепцією «геноцид, як інструмент «гібридної війни». На підтвердження цієї тези приведемо чотири складові українського геноциду у викладі Лемкіна:

- нищення української інтелігенції — мозку чи розуму нації, аби паралізувати тіло нації. Основні удари були завдані в 1920, 1926 та 1932-1933 роках;
- ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви — «душі України». Та сама доля спіткала Українську Католицьку церкву після окупації Західної України;
- голодомор українського селянства — зберігача української культури, мови, традицій тощо. Українське селянство було покладено в жертву створенню однорідного радянського народу. Всупереч спробам виправдати Голодомор тяжкими наслідками колективізації та розкуркулення, Станіслав Косіор у грудні 1933 року назвав головною загрозою радянської влади «український націоналізм»;
- заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення, розпорошення нації по всій Східній Європі [37, с. 283].

Аналогічні заходи, на думку Лемкіна, були застосовані й до інших національних меншин Радянського Союзу. Ці заходи стали елементом розширення радянської імперії, оскільки ними швидко забезпечувалась однорідність багатоетнічного населення Радянського Союзу.

Безпосередньо прояви геноциду української нації з боку партійно-радянського керівництва СРСР досліджуються як українськими, так і зарубіжними істориками. Серед історичних праць такого напрямку слід назвати роботи І. Біласа [1], С. Куль-

чицького [18], В. Марочка [22], В. Улянича [35], В. Даниленка [11], В. Сергійчука [30], Роберта Конквеста [17], Джеймса Мейса [23] (*причини та наслідки голодоморів в Україні*); Д. Веденєєва [2], Н. Стахова [33] (*політичні репресії*), Р. Дрозда, Б. Гальчака та І. Мусієнко [14], А. Ліпкана [21], В. Романцева [27], І. Дзюби. [12] (*національна політика в СРСР, переселення та депортації*). Корисну інформацію містять збірники документів та конференцій з голодоморів [7, 8, 9]. Узагальнюючий матеріал стосовно проявів геноциду знаходимо у працях Тімоті Снайдера [32], Т. Гунчака [10], Н. Полонської-Василенко [26], В. В'ятровича [4, 5] та інших авторів. Новому баченню ролі України у Другій світовій війні та використання сталінським режимом українського населення сприяють щоденникові записи О. Довженка [13]. Доброю підтримкою для дослідників проблеми геноциду як інструменту «гібридної війни», стане остання збірка робіт Джеймса Мейса «Україна: матеріалізація приви́дів» [24], особливо з точки зору розуміння сучасного стану українського суспільства, як постгеноцидного.

Стосовно ж «гібридної війни», то одним із дослідників її природи є російський економіст, колишній радник Володимира Путіна Андрій Ілларіонов. На його думку, особливість такої війни – одночасне застосування всіх методів і технологій, поєднання використання м'якої і жорсткої сили. Виступаючи на засіданні Комітету з економіки і безпеки Парламентської асамблеї НАТО у Вільнюсі 31 травня 2014 р., Ілларіонов охарактеризував основні складові «гібридної війни», серед яких виокремив інформаційну, дезінформаційну та пропагандистську кампанії; використання неурядових акторів (бізнес, громадські та релігійні організації, криміналітет, приватні особи), що діють порівняно незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням; енергетичний та економічний шантаж, у т. ч. торгові, санітарні, фінансові та інші інструменти; виведення корупції на принципово новий рівень, що практично перетворило її в оптові закупівлі політичного і військового керівництва країн, що є об'єктами агресивного впливу; використання «п'ятої колонії» в Україні, інших пострадянських та західних державах; так званий путінський Інтернаціонал, нежорстке об'єднання різних політичних партій і політичних діячів, що підтримують Путіна. [15]. Однією із важливих особливостей «гібридної війни» є розмитість і навіть повне зникнення лінії фронту. Політичні й військові кордони можуть проходити скрізь, всередині будь-якої країни [15].

Сліди застосування методів «гібридної війни», кінцевим результатом яких був геноцид, ми знаходимо впродовж усього періоду радянської історії, починаючи із Жовтневої революції в Росії. Мова йде про насильницький державний переворот, установлення режиму терору, в т. ч. через штучний голод, катування і вбивства політичних супротивників, переслідування на національному ґрунті, фальсифікацію результатів виборів, створення пропагандистської машини для промивання мізків, формування тоталітарного режиму.

Отже, політика радянського керівництва по відношенню до українського населення здійснювалася приховано і підступно, методами «гібридної війни», головним інструментом якої був геноцид і етноцид. Незважаючи на те, що термін «гібридна війна» з'явився порівняно недавно, проте саме методологія аналізу інструментарію такого типу здійснення внутрішньої і зовнішньої політики дає змогу чітко простежити практичні кроки не лише радянського керівництва, але й російської влади після розвалу СРСР, направлені на розчинення українців серед великоросів, перетворення їх на невід'ємну частину «русского мира».

З нашої точки зору, в діях радянського керівництва та російської влади після розвалу Радянського Союзу щодо України чітко проглядається тенденція спадковості у застосуванні різноманітних методів і технологій «гібридної війни», які узагальнено представляють собою прояви геноциду та етноциду української нації. Використовуючи конкретні факти трьох голодоморів, політичних репресій, депортацій, змін етнічного складу населення України, намагання інтегрувати нашу країну в сферу так званого «русского мира», автор ставить перед собою завдання розкрити таємні інструменти боротьби проти України та українського народу, нашої державності й суверенітету з боку правлячого класу СРСР і Росії, одночасно спробувавши викрити

намагання дезінформувати українську спільноту щодо справжніх намірів нинішнього керівництва Російської Федерації на чолі з Володимиром Путіним.

Незаконними політичними репресіями Дмитро Веденєєв вважає політично вмотивоване застосування радянською державою на підставі антигуманних законів або у позазаконному порядку різноманітних форм розправи (страта, позбавлення волі, примусові депортації, обмеження свободи пересування та занять, звуження можливості реалізації законних прав громадян тощо), інших примусових заходів по відношенню до громадян СРСР.

Політичні репресії в Україні розпочалися із першої спроби встановлення радянської влади – з початку 1918 року, а закінчилися у другій половині 1980-х рр. Терор носив цілеспрямований, організований характер, уразив практично всі верстви української нації – інтелігенцію, військовиків, політиків, діячів церкви, культури та мистецтва, та найбільше вдарив по селянству. За оціночними даними, від 1927 до 1990 року в Україні було заарештовано понад мільйон осіб, 545 тис. із них засуджені, у т. ч. щонайменше 140 тис. розстріляно. Крім того, від кінця 1920-х і до початку 1950-х років з України виселено 2 млн 880 тис. розкуркулених селян і членів їхніх сімей [2].

Найжорстокішою репресивною політикою була протягом 1930-1953 рр., коли керівництво нею здійснював безпосередньо Йосип Сталін. Доба сталінізму включала у себе придушення ідейно-політичної опозиції, опору селянства примусовій колективізації, Великий терор 1936–1938 рр. як апофеоз репресій, масові репресії у Західній Україні 1939-1941 та 1944-1953 рр. (упродовж 1944–1953 рр. за участь у русі ОУН та УПА або за його підтримку засуджено близько 87 тис. осіб та понад 200 тис. громадян депортовано) та інші репресивні кампанії. Крім того, з території України здійснювалися масові примусові депортації поляків, німців, кримських татар (191 тис. осіб), а також вірмен, греків, інших народів [2].

В історичній пам'яті та суспільній свідомості в цілому репресії в Україні асоціюються, передовсім, з апогеєм державного насильства 1936–1938 рр., а термін «1937 рік» став найвиразнішою метафорою масового беззаконня й страждань народу від тоталітарного режиму. Відповідно до узагальнених статистичних зведень, під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні засуджено 197 617 осіб, лівову частку з них приречено до страти – 122 237 громадян. Характерно, що майже 120 тис. засуджених стали жертвами позасудових органів (понад половина з них отримали вищу міру покарання) [2].

Практика незаконних репресій трималася на принципі фабрикації звинувачень із політичними елементами – вигаданими категоріями членів «контрреволюційних», «націоналістичних» організацій, троцькістських блоків, антирадянських партій (есери, меншовики, кадети, монархісти тощо), «фашистських», «церковно-монархічних», «сектантських», неіснуючих «повстанських організацій» тощо. Поширеними були фальшиві звинувачення у «шпигунстві» на користь іноземних держав: у 1937–1938 рр. в Україні було звинувачено у «шпигунстві» на користь Польщі понад 54 тис. осіб, Німеччини – понад 23 тис. громадян тощо [2].

За національним складом постраждали від беззаконня в УРСР доби Великого терору розподілялися таким чином: українці – 53%, поляки – 19%, німці – 10,2%, росіяни – 8 %, євреї – 2,5 %, греки – 2,3%, решта етнічних груп – менш 1%. Репресії поширювалися і на рідних репресованих, включаючи дітей. Станом на 1939 р. у таборах ГУЛАГу перебувало понад 181 тис. українців (із 1,31 млн в'язнів). У 1934–1947 рр. в системі таборів у СРСР померло (загинulo) 938 тис. в'язнів [2].

Масові репресії, серед всього іншого, мали на меті сформувати нову радянську історичну ідентичність та ідейно-політичну лояльність до комуністичної системи, що також можна кваліфікувати як геноцид, оскільки такі дії призводили до якісних змін у структурі й змісті історичної свідомості та національної самобутності українського народу. Недаремно більшість національно орієнтованих українських істориків також потрапила під каток репресій у рамках боротьби проти «дрібнобуржуазної ідеології» та запровадження монопольного панування ідеології комуністичної, зокрема, у ході сфабрикованих процесів над «Спілкою визволення України» та «Українського національного центру» [2].

Узагалі, за часів існування СРСР постійно спотворювалася колективна пам'ять українського народу. На думку Дмитра Веденєєва, це відбувалося, зокрема, шляхом:

- наполегливої дискредитації нерадянських форм національної державності у XX ст., її провідних політичних діячів, а також політичних діячів, форм суспільного врядування, воєнно-політичних рухів, нелояльних до Російської імперії;
- установлення й підтримка адміністративними засобами жорсткого ідеологізованого канону концептуального бачення, періодизацій та інтерпретації минулого України, відхилення від якого тягло санкції, аж до кримінального переслідування;
- замовчування, дискредитація або дозоване поширення інформації щодо певних соціальних та професійних прошарків, які внесли помітну роль у цивілізаційний розвиток України (аристократії, шляхетського стану, духовенства, бізнесової еліти, офіцерства тощо);
- поширення фігури замовчування, перекручень, тенденційного висвітлення певних подій, явищ, постатей вітчизняної історії (національної нерадянської державності, націоналістичного й повстанського руху, політичних репресій, масового голоду, катастрофічних поразок початкового етапу Великої Вітчизняної війни, пакту Молотова-Ріббентропа тощо);
- знищення або використання не за призначенням «небажаних» з ідеологічного погляду місць пам'яті, забуття й нівелювання традицій тощо;
- жорстка цензура, вилучення, знищення, приховування у «спецхранах» забороненої літератури (включаючи класику вітчизняної історичної думки) та документів або обмеження доступу до них лише спеціалістам з «критики буржуазних фальсифікацій» історії України [2].

Безсумнівно, така гуманітарна політика комуністичного режиму по відношенню до України та формування історичної пам'яті її народу підпадає під визначення етноциду, а її реалізація носить ознаки «гібридної війни».

Одним із найбільших злочинів комуністичного режиму проти українського народу стали три голодомори – 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.

Голод 1921-1923 років спричинений вивезенням хліба з України до Росії радянською владою на тлі посухи та неврожаю на півдні України, Кубані та Поволжі. Це – своєрідне державне узаконене пограбування, назване терміном «продрозверстка», розпочате ще 1917 року. У 1919 р. для здійснення «продрозверстки» Червоної армії було надано спеціальні підрозділи, які призначалися для вилучення хліба і сільгосппродуктів у населення після зайняття території. У липні 1921 року В. І. Ленін писав (маючи на увазі голод у Росії): «Якщо район, охоплений неврожаєм і голодний, займає територію з 25 мільйонами населення, то чи не слід рядом заходів найреволюційніших взяти саме з цього району молодь до армії в кількості близько 500 тисяч штиків? (і навіть може до 1 мільйона?). Мета: допомогти населенню до певної міри, бо прохарчуємо частину голодних, і, може, посилками додому хліба допоможемо до певної міри голодним. Це перше. А друге: розташувати ці $\frac{1}{2}$ мільйона в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян в Україні» [35, с. 24].

Ось така людожерська позиція. А тим часом на середину жовтня 1922 р. в Катеринославській губернії голодувало 200 тисяч осіб, із них — 96 тисяч дітей, 40 тис. селянських господарств потребували насіннєвої допомоги. Згідно із спецдонесенням, на 15 листопада 1922 р. в Донецькій губернії голодувало 500 тисяч осіб, із них чверть у Маріупольському повіті. За даними губернської комісії допомоги голодуючим, на голодну смерть була приречена половина голодуючих [26, с. 498]. І це лише окремі факти трагедії українського селянства.

Через десятиліття стався новий, цього разу масовий, навмисно організований радянською владою голод, що призвів до багатомільйонних людських утрат у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці. Голодомор 1932-1933 років викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу і Української

СРР на чолі зі Сталіним, розрахований на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

У процесі колективізації радянське керівництво ставило перед собою дві мети. По-перше, загнати селян у колгоспи і збільшити обсяги хлібозаготівель. По-друге, зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набував обертів. У листі до Кагановича 11 серпня 1932 р. Сталін підкреслював, що «найголовніше зараз — Україна», оскільки справи там дуже погані. Висловив побоювання втратити Україну через підривну діяльність агентури Пілсудського та наявність свідомих і несвідомих петлюрівців, а також прямих агентів Пілсудського в ЦК КП(б) У, закликав перетворити Україну в найкоротший строк на фортецю СРСР «і грошей на це не шкодувати» [18, с. 158].

У шифрограмі від 8 листопада 1932 р. Й. Сталін та В. Молотов вимагали від ЦК КП(б)У «призупинити відвантаження товарів для сіл всіх областей України», доки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією» у справі хлібозаготівель. Одним із потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі, відповідно до наказу наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, стали репресії [18, с. 174].

Спеціальними постановами партійних і радянських органів за невиконання планів хлібозаготівель окремі селянські господарств і колгоспи каралися натуральними штрафами — спочатку конфіскацією 15-місячної норми м'яса, а потім ще й картоплі, сала та інших продуктів тривалого зберігання. Цілі райони, а також окремі села почали заноситися на «чорні дошки». Згодом вони повністю були ізольовані від зовнішнього світу. Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 — на початку 1933 року силами внутрішніх військ і міліції було запроваджено «харчову» блокаду самої Української СРР — заборонено виїзд селян за межі її території. Разом з тим, громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави [22, с. 155].

Пік Голодомору припав на зиму-весну 1933 року. Люди, позбавлені будь-якого продовольства, пухнули і помирали від голоду. Більшість померлих не хоронили — просто не було кому. У кращому разі трупи звозили у братські могили, куди часто потрапляли й живі люди. Доволі поширеним був канібалізм. А 16 лютого 1933 р. спеціальною директивою заборонено місцевим органам, окрім органів ДПУ, вести облік випадків опухання й смерті на ґрунті голоду. Сільрадам дано розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, у 1934 році надійшло нове розпорядження: усі книги ЗАГСу про реєстрацію смертей за 1932-1933 роки відіслати до спецчастин, де, напевне, вони і були знищені [8, с. 311].

Дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України показують, що демографічні втрати від Голодомору 1932-1933 років в Україні становлять 3,2 мільйона осіб. За даними інституту, в роки Голодомору в містах загинуло 940 тисяч працездатного населення (віком від 15 до 60 років), 262 тисячі людей похилого віку і 800 тисяч дітей. Серед сільського населення загинуло 660 тисяч людей працездатного віку, 242 тисячі осіб похилого віку і 594 тисячі дітей.

Голодомор великою мірою зруйнував українське село, яке зберігало традиції української родини. Високий шлюбний потенціал українського села зруйнований і вже ніколи не був відновлений. Це означає, що був зруйнований потенціал дітонародження, що в майбутньому призвело до зменшення кількості населення.

Отже, американські дослідники Джеймс Мейс та Роберт Конквест мали всі підстави дійти висновку, що Голодомор 1932-1933 років відповідає загальноприйнятому визначенню геноциду. Верховна Рада України у 2003 р. назвала, а у 2006 р. визнала ці події геноцидом українського народу. 58-ма сесія Генеральної асамблеї ООН ухвалила «Спільну заяву з нагоди 70-ої річниці Великого голоду 1932-1933 років», де він визнався національною трагедією українського народу. 23 жовтня 2008 р. Європарламент визнав Голодомор в Україні злочином проти людства і висловив співчуття українському народу.

Третій голодомор в Україні 1946–1947 років також був спричинений не стільки об'єктивними причинами — повоєнною розрухою та неврожаєм, скільки спланова-

ною акцією сталінського політбюро. Незважаючи на катастрофічну засуху, розореність сільського господарства внаслідок війни, влада Радянського Союзу на чолі з диктатором Йосипом Сталіним учергове використала село як «донора» для відбудови економіки, відновлення військово-промислового комплексу. Демонструючи міфічні «переваги» соціалізму і прагнучи раніше держав Західної Європи, теж охоплених засухою, скасувати карткову систему, створювалися «резерви зерна», а також постачався хліб майбутнім союзникам — країнам новостворюваного «соціалістичного табору». 4 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У таємною постановою затвердили річний план хлібозаготівель із урожаю 1946 року по Українській РСР у кількості 340 млн пудів [7, с. 185].

Вилучення зерна та іншої сільськогосподарської продукції, мізерна видача чи невидача зовсім зерна колгоспникам на зароблені трудовні, вибивання непосильних податків, накладених на присадибні господарства селян, викликали майже в усій Україні голод, що швидко поширювався. Лихоліття вразило майже всю Україну, за винятком ряду західних областей. Від штучного рукотворного голоду, за неповними даними, загинуло в Україні понад 1 млн людей [6, с. 251]. Але жертви не зупинили тотальну викачку зерна з українського села, хоча навіть репресивні заходи дали змогу виконати план лише на 62,4 %.

Й. Сталін та його найближче оточення — В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович — вбачали у невиконанні плану не недорід і голод, а незадовільну роботу партійних організацій, радянських органів, голів колгоспів і самих колгоспників, звинувачуючи їх в «антибільшовицькому ставленні до політики хлібозаготівель», «саботажі», «розкраданні», «розбазарюванні» хліба тощо. Українські селяни, на думку «вождя народів» та можновладців, потребували перевиховання як такі, що перебували на окупованій території і «зазнали впливу чужої ідеології». Такого роду звинувачення викликали репресії до обласних та районних партійних і радянських керівників, голів колгоспів і безпосередньо колгоспників [1, с. 59].

Трагедію українського народу примножила Друга світова війна, відправною точкою якої для українців став пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., коли Гітлер і Сталін поділили між собою сфери впливу, в т. ч. розділивши Польщу.

Нашому народу довелося зустрітись з двома окупаціями — радянською і нацистською. Як стверджує автор книги «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном», професор історії Єльського університету (США) Тимоті Снайдер, Україна стояла у центрі найбільшої катастрофи Західного світу. «З 17 млн убитих, — пише Снайдер, — 14 млн було знищено там, де побували і радянська, і німецька адміністрації. В 1930 — 40-их роках Україна була найнебезпечнішим для життя місцем у світі» [32, с. 40-41].

Український народ поніс чи не найбільші втрати у Другій світовій війні — демографічні, матеріальні, культурні. А ті, хто врятувався, пережили страшні фізичні й духовні тортури. Як писав Олександр Довженко, «Україна поруїнована, як ні одна країна в світі. Поруїновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруїновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...» [13].

Враження про наслідки нацистської окупації України після її відвідування виклав у статті «Україна сплачує за своїм рахунком» американський журналіст Едгар Сноу. «Уся ця титанічна боротьба, що її деякі схильні скинути з рахунку на якусь «славу Росії», — зазначав Сноу, — була насправді — і в багатьох аспектах — насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Не менш ніж десять мільйонів людей...загинуло на Україні з початку війни... Жодна інша країна Європи не зазнала подібного руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей» [38]. За процентом утрат за роки війни відносно всього населення — 16,7% — Україна поступається лише Польщі (19,6%) [10, с. 249-253].

Розглянемо прояви етноциду українського народу методами «гібридної війни»

ще під одним кутом зору. Уже після Другої світової війни, 10 грудня 1948 р., ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка стала першим міжнародним документом, в якому були чітко сформульовані положення про права людини. Визначаючи універсальні міжнародні стандарти прав людини, ООН встановила, що вони не можуть залежати від кордонів і повинні бути однаково забезпечені на різних континентах. Жодна держава не може вільно порушувати права людини, виходячи зі своїх внутрішніх інтересів [3, с. 101-106].

Але протягом XX ст. права і свободи українців жорстоко попиралися. Серед усього іншого, сотні тисяч жителів українських земель стали жертвами одного з інструментів радянської національної політики сталінських часів – депортації народів, тобто насильницького переселення громадян за національною ознакою у віддалені місцевості СРСР, де вони розміщалися у спецпоселеннях.

У 1925–1928 роках проводила роботу так звана тристороння комісія УСРР, БСРР та РРФСР щодо перерозподілу кордонів і, як наслідок, з українських земель Стародубщини, Білгородщини, Орловщини, Дону були депортовані на Зелений, Малиновий та Сірий Клин сотні тисяч українців.

Із захопленням Радянським Союзом Західної України та Західної Білорусі у квітні 1940 р. прокотилася чергова хвиля депортації, коли було вивезено заможних селян – «куркулів» (до 6 тис. сімей із Західної України та Західної Білорусі). Всього із Західної України в 1939–1940 рр. було вислано до Сибіру, Поволжя, Казахстану та на Північ, за різними підрахунками, від 10 до 20% населення. Чимало невинних людей, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, було знищено. Наприкінці війни, 18 травня 1944 року, за наказом Сталіна був звинувачений у колабораціонізмі та депортований з Криму весь кримсько-татарський народ [33].

У 1944–1945 рр. почалися депортації західноукраїнського населення з земель, що відійшли до Польщі, де нарахували 460500 українців, які підлягали депортації. При розселенні основну їхню масу планували спрямувати на Східну Україну (316 324 особи, або 68,7 % від загальної кількості депортованих). Дещо пізніше в Польщі було усього взято на облік 497 682 українці (125949 родин). До липня 1946 р. було евакуйовано 482 880 чол. (122 622 родини), тобто 97 %.

«Евакуйованих» розселяли по всій території України, проте до кінця 1947 року більшість людей оселилась у західній її частині і, зокрема, в Тернопільській області. Переважна більшість депортованих опинилася в селах і тільки незначна їхня частина була задіяна у промисловості.

Подібне виселення українців зі споконвічних українських земель здійснювалося відповідно до Угоди про взаємний обмін населення у прикордонних районах між урядами УСРР та Польщі. Воно супроводжувалося позбавленням українців прав на землю, ліквідацією рідного шкільництва, культурно-освітніх установ та греко-католицької церкви [14].

Наступним етапом репресивних дій стала операція «Вісла» – етнічна чистка, проведена у 1947 році Радянським Союзом, Польщею та Чехословаччиною. Вона полягала у примусовій депортації (виселенні) з використанням збройних сил вказаних країн українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на ті території у західній та північній частині польської держави, що до 1945 року належали Німеччині, а також у різні регіони СРСР.

Станом на 31 липня 1947 р., за польськими даними, було переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 чол., убито 655 чол., заарештовано 1466 членів українського руху Опору. Акція супроводжувалася масовим насильством над українським населенням. Міліція Польщі озброювала польських селян-шовіністів, що знищували цілі села, вбиваючи навіть дітей і жінок. Антиукраїнський терор був, головню, справою рук польської комуністичної влади за співпраці з НКВС, а також частин польського крайнього правого підпілля. Так, озброєна група під командуванням «Волиняка», що співпрацювала з НКВС, винищила майже всіх мешканців села Малі Куровичі (за даними польського сейму – 300 осіб, згідно з рапортами УПА – 2000 осіб) [21, с. 34-41].

Узагалі, національна політика радянського керівництва стосовно України потребує окремого розгляду, оскільки в ній, починаючи від більшовиків на чолі з Володимиром Леніном, чітко проглядаються ознаки етноциду, небажання бачити Україну незалежною державою. Необхідність її доводив, зокрема, видатний український історик, географ, етнограф, академік Степан Рудницький, знищений, як й інші вчені, сталінським режимом. Степан Львович вважав, що відсутність власної держави робить націю беззахисною у розв'язанні соціально-економічних, національно-політичних та інтелектуальних проблем. Без незалежної, демократичної національної держави виникають умови для політичного, економічного та культурного гноблення одних народів іншими. Свідомість підневільної нації уражена комплексом неповноцінності, меншовартості, байдужості, лукавства до всього суцього «на нашій, не своїй землі». При таких спотворених умовах гідний і чесний представник українського народу не має перспектив для свого розвитку і повинен зникати, в той час як мерзенний і ганебний без докору і каяття множить і розширює свій ареал. Вільний народ має свою національну школу, і вона виховує патріотів рідного краю, творить духовну й матеріальну основу їхнього гаразду. У народу-раба є чужа школа, яка не сприяє його духовному розвитку [29].

Доля українського народу у складі як Російської імперії, так і Радянського Союзу, наочно це демонструє. Ще до революції 1917 р. чітко проглядалися подвійні стандарти більшовиків, котрі лише на словах декларували повагу до самовизначення націй, а, по суті, діяли методами Петра I, Катерини II та інших російських царів з їхньою ментальною зверхністю до інших народів і колоніальною зажерливістю. Так, Володимир Ленін підходив до проблем українства з класових, інтернаціональних позицій. Наприклад, у статті «Як єпископ Никон захищає українців?» він попереджав про так званий націоналістичний ухил в українському питанні, наголошуючи на тому, що про національну культуру взагалі можуть говорити тільки клерикали або буржуа, трудящі ж маси можуть говорити тільки про інтернаціональну (міжнародну) культуру всесвітнього робітничого руху. У статті «Національний жупел «асиміляторства» Ленін чітко зазначав: «Коли мова йде про пролетаріат, це протиставлення української культури в цілому великоруській культурі теж у цілому означає найбезсоромнішу зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму. Є дві нації в кожній сучасній нації. Є дві національні культури в кожній національній культурі» [31]. Тобто, на словах – за право націй на самовизначення, а насправді – лише у єдності з російським пролетаріатом (читай – Росією).

Практичні кроки вже провідних більшовиків це підтвердили. Незабаром після проголошення III Універсалу Центральної Ради на її адресу 4 грудня 1917 р. надійшов «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» за підписами В. Леніна і Л. Троцького. У цьому документі вчергове проявилася сутність російської політики по відношенню до України – чи це позиція царату, чи більшовиків. З одного боку, в Маніфесті визнавалося право українського народу на власну державність та самовизначення, аж до відокремлення від Росії, а з іншого – містилася низка ультимативних вимог, які фактично порушували основні суверенні права України [28, с. 18]. Втім, позиція нинішнього російського керівництва щодо України нічим не відрізняється від викладеної у більшовицькому Маніфесті 1917 року. Дещо пізніше, коли більшовики фактично утвердилися в Україні, у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» чітко продемонстровано, що існування української державності Леніна абсолютно не хвилювало. Як зазначав він у цьому листі, «важливі інші питання..., важлива керівна роль пролетаріату щодо селянства...», і далеко менш важливе питання, чи буде Україна окремою державою чи ні» [31].

Така політика щодо України здійснювалася впродовж усього періоду існування СРСР. Звернемося до роботи Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У своєму дослідженні відомий дисидент нагадує: марксизм-ленінізм визначає націю як історично сформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі.

По всіх цих розрізах українська нація переживає тепер не «розквіт», як це офіційно проklamується, а кризу, і цього не можна не визнати при хоч трохи чесному погляді на реальну дійсність... з причин надмірної централізації – цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві – важко говорити, зокрема, і про цілісність, суверенність економічного життя української нації [12, с. 20].

«В Росії навіть урядова, тобто завідомо перебільшена і підроблена відповідно до «намірів уряду», статистика, писав Володимир Ленін, – налічує в усьому населенні країни тільки 43 % великоросів ...» Іногородців у Росії 57% населення [17, с. 64]. Тепер, на 48-му році радянської влади, як зазначав Іван Дзюба, великороси, за офіційними даними, становлять у Союзі значно більше половини населення, а якщо врахувати й зрусіфікованих інонаціоналів (у даних перепису вони офіційно значаться як такі, що визнали рідною мовою російську), то ще набагато більше. За рахунок чого так різко змінилося співвідношення? І чи є це наслідком нормального співжиття націй? [12, с. 40-41].

Чи сьогодні (середина 60-х рр. XX ст. – **Прим. авт.**) вижиті до кінця колонізаторська спадщина і колонізаторські настрої? На думку Івана Михайловича, далеко ні. Бо і сьогодні, особливо у великих містах, дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом [12, с. 54].

Як бачимо, у дослідженні Івана Дзюби проводиться думка, що Радянський Союз, як і його попередники, здійснював ту ж саму імперську національну політику. Лише вдосконалювалися її форми і методи відповідно до соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку країни, світового суспільства. Спробуємо підтвердити точку зору українського дисидента конкретними фактами, що стосуються зміни національного складу населення України у складі СРСР.

За всі часи радянської влади було ухвалено досить багато постанов, рішень, які безпосередньо впливали на кількісний і національний склад населення держави. Зокрема, на початку утворення Союзу було прийнято рішення про «коренізацію» населення, тобто про створення владою максимально сприятливих умов для розвитку культури всіх народів, що населяли країну. У 20-их роках XX ст. це стало поштовхом для ренесансу, бурхливого розвитку культур народів СРСР, у т. ч. українського. Проте вже наприкінці 20-их років навіть школи з українською мовою викладання закриваються, як носії «буржуазного націоналізму».

Після Другої світової війни радянською владою та партійними органами ухвалюється низка рішень і постанов, безпосередньо спрямованих на русифікацію всіх народів СРСР. Не сталося суттєвих змін в національній політиці й після смерті Сталіна. Так, за часів Хрущова прийнята постанова «Про зміцнення зв'язку школи з життям», у якій батькам пропонувалося віддавати своїх дітей у російськомовні школи. А постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і навчальних закладах союзних республік», прийнята у червні 1983 р., пропонувала підвищити заробітну плату вчителям шкіл, які викладають російську мову і літературу, ділити класи на дві групи, збільшити кількість місць в аспірантурі для підготовки фахівців із цих дисциплін.

Усе це, як і цілеспрямований процес формування нової історичної спільноти – радянського народу – за часів Брежнєва, було спрямовано на русифікацію всіх народів.

За першим Всесоюзним переписом населення (1926 р.), в СРСР налічувалося 147 млн осіб, найбільший загін становили руські («великороси») – понад 77,5 млн. Далі йшли українці – 31,19 млн, білоруси, казахи, узбеки і т. д. За більш ніж десять років, на 1937 р., етнічний склад населення дещо змінився. Чисельність населення СРСР зросла до 162 млн (+15 млн або 10,2%), у т. ч. росіян – до майже 94 млн (+20,8%). Зросла кількість білорусів, євреїв, грузинів, вірменів, азербайджанців,

киргизів, узбеків, таджиків, туркменів. Водночас чисельність українців скоротилася до 26,42 млн, тобто на 4,77 млн (-15,3%).

Таким чином, процент росіян серед населення Радянського Союзу зріс до 58,1%, а українців, навпаки, скоротився з 21,2% до 16,3%. Такі показники слід розглядати як наслідки суцільної колективізації в Україні, голодомору, геноциду, боротьби з «націоналізмом», а також ставлення ЦК ВКП(б) до народу України з перших кроків радянської влади. Безсумнівно, велику роль у цьому відіграла й русифікаторська політика уряду, за якої частина українців зрікалася родинного походження і записувала себе до руських [27, с. 221-222].

Українці негативно відбилися на національному складі населення СРСР трагедійні часи Другої світової війни, а також режим останніх років сталінізму.

У наступні 30 років демографічна ситуація в основному визначалася політикою ЦК КПРС і радянського уряду. Вона призвела до того, що дедалі більше народів, у т. ч. український, утрачали рідну мову і переходили на російську або ж навіть зрікалися свого родинного походження, записуючи себе до титульного народу – руських, тобто тут чітко проявлялася офіційна тенденція до денаціоналізації народів, їхньої русифікації.

Цю тенденцію можна спостерігати і на результатах Всесоюзного перепису населення 1989 р. Хоча загальна кількість українців, які визнали свою мову рідною, зросла до 35,8 млн осіб, але в цілому питома вага тих, що перейшли на рідну мову, знизилася до 81,1%, у той час як кількість тих, що перейшли на російську мову, зросла майже вдвічі. Звідси можна зробити висновок, що за останні тридцять років існування СРСР процес русифікації українців проходив інтенсивніше, ніж у попередні роки. Майже п'ята частина українців визнала російську мову рідною, зрікшись мови своїх батьків [27, с. 229].

На жаль, і перший в історії незалежної України перепис населення (листопад 2001 р.) засвідчив, що тенденція денаціоналізації поки що не викорінена. В умовах, коли значна кількість українців повернула собі своє родинне походження і рідну мову, понад 5 млн наших земляків визнали рідною мовою руську (порівняно з 1989 роком на 1 млн більше) [27, с. 232]. Справді, і сьогодні, як написав Іван Дзюба у своїй передмові до публікації знаменитого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?», державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та «ментальності». Втім, про моральні виміри суспільних процесів наче вже й непристойно говорити в нашу добу морального редукціонізму і безпардонної «крутизни». Малограмотні «круті» діють сьогодні не тільки в торговельно-фінансових оборудках, рекеті та на міських «товчках». Пробиваються вони і в делікатнішій сфері – політичних тусовок та «інтелектуальних» новацій. «Коли чуєш дедалі зростаючий шквал політиканських волянь про пригнічення росіян та російської мови в Україні, – зазначає Іван Михайлович – мимоволі хапаєшся за голову: люди добрі, хто з нас божевільний? Чи всі ми непритомні?» [12, с. 3-7].

Отже, ми ще не позбулися наслідків русифікаторської політики СРСР. А заклики до визнання російської мови другою державною не що інше, як звичайна проросійська провокація, спрямована на політичну дестабілізацію, повернення до об'єднання з Росією, що, врешті-решт, призвело до анексії Криму і війни на Донбасі.

Як зазначив президент вашингтонського експертно-аналітичного центру Інституту Едмунда Берка Джеффрі Кунер, виступаючи 19 листопада 2010 р. в Оттаві на щорічній конференції у рамках канадсько-української парламентської програми з доповіддю «Чи виживе Україна?», «після розпаду Радянського Союзу Росія могла стати стабільною демократією, що живе у мирі зі своїми сусідами. Та замість цього Путін створює Велику Російську імперію. Метою Путіна є перетворення Москви у центр антиамериканської, антизахідної вісі. Росія провела геноцид в Чечні. Вона фактично анексувала грузинські провінції Південну Осетію та Абхазію. Вона опустошила Білорусь до стану економічного васалу. Вона погрожує прибалтійським країнам. ...Але російський ведмідь намагається отримати ще більш цінний трофей – Україну.

Ця країна із 46-мільйонним населенням і територією, рівною Німеччині і Британії, разом взятих, має надзвичайно важливе геополітичне значення – як для Росії, так і для Заходу. ...Завдяки своєму географічному становищу Україна приречена бути мостом між Азією і Європою, оскільки вона знаходиться на лінії цивілізаційного водорозділу між Заходом і Сходом. А це для України одночасно і щасливий дар, і прокляття» [19].

Путін розуміє, що реалізувати свої імперські амбіції він зможе лише у тому випадку, коли Україна буде поневолена. Демократична і процвітаюча Україна – це меч, націлений у саме серце путінського режиму. Бо така Україна стане зразком для наслідування своїми північними слов'янськими родичами. Тому, з точки зору Москви, Україну необхідно розтрошити, а її експеримент з незалежністю знищити в зародку.

Антиукраїнська війна, розв'язана Путіним, не стала несподіванкою. Адже російським керівництвом Україна ніколи не розглядалася як самостійна, незалежна держава. На думку колишнього радника президента Росії Андрія Ілларіонова, сліди серйозної підготовки до широкомасштабної агресії проти України прослідковуються, принаймні, з літа 2003 р., коли Путін став вважати неприйнятним, щоб Київ – «мать городов русских», місцезнаходження Києво-Печерської лаври, – знаходилася за межами Російської Федерації [15].

Пізніше увазі Путіна була запропонована фальсифікована легенда про хрещення у 989 р. Володимира Святославича у грецькому місті Херсонес (нині розташований у міській смузі Севастополя). Таким чином, виявилось, що два місця Руської Православної церкви, які вважаються святими, – Київ і Херсонес – опинилися не в Росії, а на території України. Це було сприйнято недопустимим, тому був розроблений план з повернення святих місць під російський контроль. Цікаво, що 4 квітня 2008 р., під час саміту НАТО в Бухаресті, Путін заявив Джорджу Бушу-молодшому, що «Україна – навіть не держава», що практично половина її території є «споконвічно руськими землями», переданими Україні Росією.

Протягом наступних п'яти років розроблялася концепція так званого «Русского мира». Відповідно до неї, немає таких національностей, як українці чи білоруси. Українці, білоруси і росіяни – це субетноси одного руського народу і вони, відповідно, повинні бути об'єднані під дахом однієї держави. Публічно ця концепція була проголошена 27 липня 2013 р. в Києві під час офіційної церемонії святкування 1025-річчя хрещення Русі [15]. Через два дні обвинуваченнями головного санітарного лікаря Росії Г. Оніщенка російський уряд розгорнув проти України санітарну, торгову та економічну війну. Пізніше, у листопаді 2013 р., ці дії переросли у дипломатичний тиск, що призвів до відмови Віктора Януковича підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Військові ж дії проти України розпочалися 20 лютого 2014 р. Ця дата давикарбувана на медалі, виготовленій на замовлення Міністерства оборони Росії, «За возвращение Крыма. 20 февраля – 18 марта 2014 года» [15].

Нинішня кампанія, розгорнута Путіним, здійснюється на трьох рівнях і має три цілі. Перший рівень – Україна. Вона повинна бути або путінською, або її не повинно взагалі бути як незалежної і суверенної держави. Другий рівень – створення так званого «Русского мира». Під єдиним дахом російської держави повинен бути створений «Русский Мир», воз'єднаний найбільший у світі, розділений сьогодні, народ – росіяни. У гаданий «Русский мир» включаються чотири категорії населення: етнічні росіяни, незалежно від того, де вони проживають; російськомовні, незалежно від їхньої національності; всі співвітчизники, що коли-небудь проживали на території СРСР, та їх нащадки; всі співвітчизники, що коли-небудь проживали на території Російської імперії, та їхні нащадки. Третій рівень має своєю метою Захід, який необхідно розколоти на два табори: англо-саксонський світ (США, Великобританія, так звані «прифронтові держави» Польща, Литва, Латвія, Естонія) має бути розбитий; «континентальна Європа» повинна зайняти стосовно путінської Росії позицію нейтралітету або ж навіть стати її союзником [15].

Таким чином, історичні факти наочно демонструють спадкоємність у здійсненні імперської політики геноциду правлячими колами Радянського Союзу і Російської Федерації методами «гібридної війни», жертвами якої, у першу чергу, стали українці, а в останні роки – й інші народи як на пострадянському просторі, так і за його меж-

ами, наприклад, населення Сирії. На основі цього можна зробити кілька висновків. По-перше, сьогодинішній стан справ у російсько-українських відносинах – закономірний результат багатовікової політики геноциду українського народу з боку царату та його ідейних нащадків у особі спочатку більшовиків і радянської влади, а потім російського керівництва. Путін завжди з презирством ставився до українських національних почуттів, вважав Україну не справжньою державою, а просто «подарунком» Москви, оскільки раніше «Малоросія» становила частину царської Росії. Його заяви не просто образливі й зневажливі, вони агресивні і войовничі. По-друге, втілюючи в життя свої експансіоністські амбіції щодо України, намагаючись підпорядкувати її своєму впливу, російська шовіністична верхівка з перших днів радянської влади застосовувала проти українців методи і технології «гібридної війни». По-третє, всупереч пропагандистським заявам з Москви, Україна – не регіональний форпост «Русского мира», а частина Європи. Українська нація пережила великі страждання, але зберегла чітко виражену культурну самобутність, яка сягає своїм корінням у західні цінності, із власною мовою та унікальними слов'янськими традиціями і спадщиною.

1. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946–1947 р.р. Особливості діяльності карального апарату /І. Г. Білас. //Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С. 52-66.
2. Веденєєв Дмитро. Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті. /Дмитро Веденєєв. //Історична правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>.
3. Всеобщая декларация прав человека 1948 г. //Международное право в документах: Учебн. пособие. – М., 2000. – С. 101-106.
4. В'ятрович В. М. Друга світова війна у сучасній державній політиці національної пам'яті. /В. М. В'ятрович //Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – С. 3-10.
5. В'ятрович: Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну /В'ятрович //Еспресо tv [Електронний ресурс]. – Режим доступу: espresso.tv.
6. Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. /АН України. Ін-т історії України. Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України. Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огіньська, Л. В. Яковлева. Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 237 с.
7. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – Київ – Нью-Йорк.: Вид-во М. П. Коць, 1996. – 376 с.
8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. – К.: «Генеза», 2008. – 504 с.
9. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р. // Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Інститут історії України НАН України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.
10. Гунчак Тарас. Україна. Перша половина ХХ століття. /Тарас Гунчак. – К.: «Либідь», 1993. – 288 с.
11. Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947. /В. Даниленко // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104–122.
12. Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація. /Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
13. Довженко О. Щоденникові записи 1939 – 1956 рр. Дневниковые записи 1939 – 1956. /О. Довженко //Культура України. Електронна бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: prlv.org.

14. Дрозд Р., Гальчак Б. Історія українців у Польщі в 1921–1989 роках / Роман Дрозд, Богдан Гальчак, Ірина Мусієнко; пер. з пол. І. Мусієнко. 3-тє вид., випр., допов. – Харків: Золоті сторінки, 2013. – 272 с.
15. Илларионов Андрей. Четвертая мировая война. Выступление на заседании Комитета по экономике и безопасности Парламентской ассамблеи НАТО. Вильнюс, 31 мая 2014 года. /Андрей Илларионов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aillarionov.livejournal.com/696982.html>.
16. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml
17. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. / Роберт Конквест. – К.: Вид-во «Либідь». – 384 с.
18. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. /С. Кульчицький – К.: Наш час, 2008. – 239 с.
19. Кунер Джеффри. Выживет ли Украина? /Джеффри Кунер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/ukraine/20101119/164350703.html>.
20. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 25. /В. І. Ленін. – 450 с.
21. Ліпкан А. Г. Операція «Вісла»: переселення чи депортація? /А. Г. Ліпкан // Воєнна історія. – 2003. – №1. – С. 34-41
22. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
23. Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) / Джеймс Мейс // Студії з україністики: зб. наук. праць. За ред. Р. Радішевського. НАНУ, Міжнар. школа україністики, Ін-т філології КНУ ім. Т. Шевченка. – Київ, 2004. – Вип. V: До 190-річчя з дня народження Тараса Шевченка. – С. 273–292.
24. Мейс Джеймс. Україна: матеріалізація привидів. /Джеймс Мейс – К., 2016 – 515 с.
25. Пилявець Р. І. Вигнання нацистських окупантів з України (1943-1944 роки): головні підсумки. /Р. І. Пилявець //Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – С. 11-18.
26. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. /Н. Полонська-Василенко – К.: Либідь, 1992. – 560 с.
27. Романцев В. О. Національний склад населення СРСР і його рідна мова за часів колишнього Радянського Союзу. /В. О. Романцев. //Віче. Збірник наукових праць. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2011. – С. 217-232.
28. Романчук О. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. /О. Романчук. – К., 1990. – 45 с.
29. Рудницький Степан Львович /Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
30. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / В. Сергійчук. // Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – 2-е вид., доп. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 251 с.
31. Скрипник Микола. Ленін про Україну. /Микола Скрипник. //ЛІВА. Інтернет-журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: liva.com.ua.
32. Снайдер Тимоті. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім /Тимоті Снайдер. – К., 2012. – 430 с.
33. Стахов Н. Н. Права человека и гражданина: история и современность. /Н. Н. Стахов. // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку. – К., 1997. – 135 с.
34. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича. Передм. В. Яворівського. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.
35. Улянич Володимир. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках. /Володимир Улянич – К.: МАУП, 2004. – 84 с.

36. Israel W. Charny. Encyclopedia of genocide. — ABC-CLIO, 1999. — T. I. — 825 с.
37. Raphael Lemkin Papers, The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL-273. Reel 3. // Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / L.Y. Luciuk. — Kingston: The Kashtan Press, 2008. — 578 с.
38. Saturday Evening Post. — 1945, Jan, 27.

В статье анализируются методы и технологии «гибридной войны» России против Украины в историческом контексте политики геноцида украинцев со стороны советского и российского руководства.

Ключевые слова: геноцид, этноцид, «гибридная война», национальная политика, голодомор, политические репрессии, депортация, «русский мир».

Mykhailo Koropatnyk

Genocides as an instrument of Russian «hybrid warfare» against Ukraine: from Soviet times till present day. Attempt to make historical analysis

The article provides an analysis of methods and technologies of Russian «hybrid warfare» against Ukraine within the historical context of Soviet and Russian policy of genocide against the Ukrainian people.

“Hybrid warfare» against Ukraine was waged throughout the Soviet history. Genocide was one of its main instruments. The foundations of secret methods used to attack the Ukrainian people in order to eradicate national spirit and the will to have own statehood, to erase historical memory and stop the process of Ukrainians’ self-identification as a separate ethnic group were laid at the time of Bolshevik aggression against Ukrainian War of Independence lasting from 1917 to 1921.

Political repression is a politically motivated use of different forms of violence (execution, deprivation of freedom, forced deportation, restrictions on freedom of movement and occupation, decline in opportunity to exercise legal rights of citizens, etc.) and other enforcement measures against citizens of the USSR by the Soviet State based on anti-human laws or outside the law. Terror of the Soviet government was focused and organized. It affected almost all segments of the Ukrainian nation – intelligentsia, military segment, politicians, religious workers, artists, and most of all peasantry.

The famine (Holodomor) of 1932–33 was one of the biggest crimes of the communist regime against the Ukrainian people. American researchers James Mace and Robert Conquest had all grounds to conclude that artificial famine of the early 1930s meets the universally accepted definition of genocide.

During the 20th century hundreds of thousands of people living on Ukrainian territory became victims of another instrument of Soviet national policy during the Stalinera. It was population transfer – the forced deportation of citizens on ethnic grounds to remote areas of the USSR where they stayed at exile settlements. Concrete facts demonstrate that the Soviet Union, like its predecessors, carried out the same imperial national policy. Only its forms and methods were continuously improving in accordance with social and economic, socio-political and cultural development of the country and global society.

The present situation of Russian-Ukrainian relations is a natural result of centuries-old policy of genocide against the Ukrainian people imposed by tsarism and its ideological descendants represented by Bolsheviks and the Soviet government, at first, and then by the Russian authorities. Russian chauvinist leadership continues to employ methods and technologies of «hybrid warfare» against our country realizing its expansionist ambitions as for Ukraine trying to have power over it. Proof of this is annexation of Crimea and the war in Donbass.

РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1990-2000 РОКИ)

У статті розглядається місце інституту місцевого самоврядування в структурі громадянського суспільства, визначаються етапи його становлення на теренах незалежної України в 1990-2000 роках. Доводиться значимість місцевого самоуправління для подальшого суспільного й державного розвитку країни. Констатується неналежний стан розбудови місцевого самоврядування за роки незалежності України.

Ключові слова: громадянське суспільство, місцеве самоврядування, місцеві ради, фінансові основи місцевого самоврядування.

Хронологічні рамки дослідження досить умовні, оскільки локалізувати в часі розвиток цілого суспільного інституту досить непросто. Нижня хронологічна межа обумовлена початком відродження місцевого самоуправління ще в радянській Україні. Верхня – пов'язана зі зміною в тенденціях його розвитку наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. Період з початку ХХІ століття потребує окремого дослідження і буде розглянутий у наступних розвідках.

Дослідження окресленої проблематики видається досить актуальним на сьогодні. 26 лютого 2016 року Президент України видав Указ «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», яким було затверджено й Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 роки¹. Вагоме значення в структурі громадянського суспільства належить місцевому самоврядуванню. Оскільки, з одного боку, це чинник стабілізації відносин суспільства із правовою державою, а з іншого – фактор збудження політичної та громадянської активності населення.

Головною метою цього інституту є формування життєздатних територіальних громад, які забезпечуватимуть громадянам високу якість життя за рахунок повного використання місцевих ресурсів, широкого залучення громадян до вирішення місцевих питань.

У громадянському суспільстві місцеве самоврядування – це специфічний інститут, право територіальних громад регламентувати значну частину справ, діючи в межах закону під свою відповідальність і у власних інтересах; форма організації локальних співтовариств; право і реальна спроможність територіальних громад вирішувати питання місцевого значення; правова форма реалізації народного суверенітету².

Проблема знайшла висвітлення у розвідках О. Євтушенко, О. Сергєєвої, А. Никончука, О. Батанова, Б. Анресюка та інших. Місцеве самоврядування розглядається у працях із використанням інструментарію правових та політологічних наук. Тому метою нашого дослідження є простежити розвиток місцевого самоврядування як складової частини громадянського суспільства в історичній ретроспективі.

Розуміння того, що місцеве управління – важливий інститут громадянського суспільства, почало формуватися в світовій ліберально-політичній думці у першій половині ХІХ ст. Утілення ідеї місцевого самоврядування знайшло свій вияв у формуванні крайових представницьких органів Галичини та Буковини в складі Австрійської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також земств в українських губерніях Лівобережжя та Півдня України. Земства стали основою для формування опозиції самодержавному режиму. Із приходом до влади більшовиків, досвід діяльності місцевого самоврядування на тривалий час було втрачено³.

© Мороз Ніна Олександрівна – аспірант кафедри історії та політичної теорії державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет».

Місцеве самоврядування як сформований інститут громадянського суспільства має базуватись на таких основах:

- 1) залучення громадян, юридичних осіб, бізнесу до процесу безпосереднього вирішення питань місцевого значення;
- 2) наближення органів місцевого самоврядування до споживачів послуг, що надаються цими органами населенню;
- 3) формування механізму партнерства державної влади і місцевого самоврядування, заснованого на запровадженні процесів попередніх консультацій щодо ключових питань;
- 4) чіткий розподіл повноважень і компетенції між територіальною громадою та її органами місцевого самоврядування, органами місцевого самоврядування різних рівнів;
- 5) взаємна підконтрольність і підзвітність органів місцевого самоврядування і органів державної влади⁴.

Отож прослідкуємо, чи вдалося побудувати інститут місцевого самоврядування на теренах України на вказаних вище основах.

Початком відродження в Україні місцевого самоврядування можна вважати вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів у березні 1990 р. Унаслідок виборчого процесу до рад різних рівнів потрапили люди, які доволі часто були далекі від номенклатурно-партійної системи управління країною. Відносини у цій сфері регулювалися в той час постановою Президії Верховної Ради СРСР «Про примірне положення про голів і президії місцевих рад народних депутатів» від 20 жовтня 1989 р. і Законом СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» від 9 квітня 1990 р. У радах на місцях з'явилися президії і голови, яких до цього часу не існувало. Ради обирали голову виконкому, котрий виконував функції головної посадової особи адміністративно-територіальної одиниці⁵.

Епохальним документом для становлення нової системи влади на теренах нашої держави стала Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. Вперше проголошувалася відмова від радянської системи публічної влади, було задекларовано демократичні принципи її організації. Тому вже 7 грудня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про місцеві ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування»⁶.

Попри те, що чинними залишалися положення Конституції УРСР 1978 р., які відносили місцеві ради до державних органів місцевого самоврядування, ще існували так звані «радянські трюшки» із підпорядкуванням нижчестоящих рад вищестоящим (ст. 3 Конституції УРСР), прийняття документа відкрило нову сторінку історії місцевого самоврядування на українських землях.

Документ проголошував самостійність і незалежність рад у межах своїх повноважень, їхнє самофінансування і самозабезпечення. Згідно із законом, система місцевого самоврядування включала в себе як форми безпосереднього волевиявлення населення (місцеві референдуми, загальні збори (сходи громадян), органи територіального громадського самоврядування (комітети і ради мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, дільничні, селищні, сільські комітети), так і відповідно ради народних депутатів та їхні органи. При цьому місцеві ради визначалися як представницькі органи державної влади, основна ланка в системі місцевого самоврядування⁷.

Після проголошення незалежності України розбудова місцевої влади продовжилася. 5 березня 1992 р. за ініціативи Президента Л. Кравчука було прийнято Закон України «Про Представника Президента України». На цей інститут покладалися функції здійснення державної виконавчої влади і контролю за органами місцевого самоврядування. Згідно із документом, Представник Президента був найвищою посадовою особою державної виконавчої влади в області і районі, він здійснював загальне керівництво місцевою державною адміністрацією, забезпечував виконання районного та обласного бюджетів, контролював дотримання Конституції та законодавства⁸.

26 березня 1992 р. було прийнято нову редакцію Закону «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Передбачалася передача частини повноважень від рад представникам Президента. На районному і обласному рівнях ради народних депутатів позбавлялися власних виконкомів і мали характер виключно представницьких органів. З метою вдосконалення системи організації місцевої влади 3 лютого 1994 р. було скасовано інститут місцевої державної адміністрації.

Відтоді голови рад усіх рівнів обиралися населенням відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а замість державних адміністрацій у районах і областях знову відновлювалися виконкоми⁹.

Складним у цей час залишалося становище із фінансовим забезпеченням діяльності органів місцевого самоврядування. Традиційними шляхами вижити місцевим громадам було досить важко. Брили на озброєння «нестандартні» підходи до наповнення місцевих бюджетів. Таким відзначилися у 1995 р. місцеві ради Вінниччини. Так, Томашпільська селищна рада залучила понад 100 млн крб. позабюджетних коштів. Іванівська сільська рада на кошти, отримані від оренди пасовищ та сіножатей, та взявши кредит в банку, створила комунгосп, який забезпечував чистоту вулиць. Трощанська сільська рада здала основну масу земель трьом землекористувачам, які в рахунок оплати надали 600 центнерів ярого ячменю за собівартістю. Таким чином, вдалося забезпечити зерном вдів та інших малозабезпечених¹⁰.

За умов складного конституційного процесу, новим документом, який на конституційному рівні врегулював організацію місцевої влади, став Конституційний договір про основні засади організації і функціонування центральної і місцевої влади на період до прийняття нової Конституції від 8 червня 1995 р. – своєрідний компроміс між різними гілками влади.

Договір установлював нову систему органів державної виконавчої влади на місцях у вигляді місцевих державних адміністрацій. Організація місцевого самоврядування мала тимчасово здійснюватися на основі Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» від 18 травня 1995 р. У ньому передбачалися такі форми державного контролю за органами місцевого самоврядування:

- 1) можливість скасування рішень рад, їхніх голів у випадку невідповідності Конституції та законів відповідно головою районної чи обласної державної адміністрації;
- 2) повноваження суб'єктів місцевого самоврядування могли достроково припинятися Президентом за рішенням суду, коли йшлося про порушення законодавства.

Отже, залишався посилений контроль, а отже і, тиск держави щодо місцевого самоврядування, в той час, як територіальна громада не мала важелів впливу на посадових осіб місцевого самоврядування¹¹.

Із прийняттям Конституції України, ст. 7 якої встановлювала, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування, розпочався новий етап еволюційного розвитку місцевого самоврядування в Україні. Слід зауважити, що розділ Основного Закону про місцеве самоврядування в кожному із проектів Конституції був досить дискусійним, так як існувало чимало пропозицій з боку науковців і правників.

Зауваження таких організацій, як Асоціація міст України, Комісія з питань державного будівництва, діяльності рад і місцевого самоврядування враховано народними депутатами при прийнятті 21 травня 1997 р. Закону України «Про місцеве самоврядування». Закон визначив сутність місцевого самоврядування досить чітко, а саме, що це є «гарантоване державою право і реальна можливість територіальної громади – жителів села, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України»¹².

Проте цей документ був неоднозначно сприйнятий навіть у самому парламенті. Б. Андресюк (тодішній заступник голови Комітету Верховної Ради з питань державного будівництва і місцевого самоврядування) був переконаний, що його головною вадою було збереження централізації. Не передбачалося підпорядкування місцевими органами громадам, було відсутнє розуміння їх як рівноправних суб'єктів процесу прийняття рішень. Це рано чи пізно мало породити замкненість влади, неспроможність задовольняти попити населення. За ініціативи згаданого Комітету Верховної Ради парламент 9 квітня 1999 р. прийняв Закон України «Про місцеві державні адміністрації». Вперше було проголошено невтручання державних органів у діяльність місцевого самоврядування¹³.

Таким чином, упродовж останнього десятиліття XX століття було чимало експериментів із правовою площиною організації влади на місцях. Головною проблемою був розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування і представниками влади на місцях.

Варто згадати і про громадські організації, діяльність яких була спрямована на розбудову місцевого самоврядування. Серед них – Фонд сприяння місцевому самоврядування. Його було створено відповідно до Указу Президента України 17 квітня 1992 р. із метою надання допомоги становленню нової системи взаємин у системі територіальної організації влади.

Експерти фонду запропонували модель побудови місцевого самоврядування, центром якої повинна бути територіальна громада. Всі інші суб'єкти мали надавати послуги населенню. Указами Президента 19 грудня 1995 і 5 травня 1996 р. Фонд перетворено в центральну науково-методичну, консультативну та координуючу установу при Президенті України з питань розвитку місцевого самоврядування. Фонд налагодив партнерські стосунки із Асоціацією міст України, організував проведення робочих зустрічей із органами місцевого самоврядування. Експерти Фонду долучалися при створенні й вдосконаленні відповідних розділів нової Конституції, а також проектів законів «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеві державні адміністрації» та інші¹⁴.

Кілька слів відзначимо про Асоціацію міст України, що була створена в червні 1992 р. на міжрегіональній нараді керівників міських рад народних депутатів. Головною метою діяльності проголосили – реформування політичної системи держави, підтримка курсу ринкових перетворень, розширення горизонтальних зв'язків між містами на ґрунті економічного співробітництва, захист законних прав та інтересів членів асоціації в органах влади та управління, взаємодія з владними структурами та громадськими об'єднаннями. В різні часи її очільниками були В. Пустовойтенко, В. Меркушов, Є. Кушнарьов. У 1996 р. вона виступила ініціатором підписання Україною Європейської хартії місцевого самоврядування і запропонувала альтернативу – Хартію українських міст, прийняту на урочистих зборах асоціації 26 червня 1997 р.¹⁵ Понад двісті голів українських міст поставили підписи під цим документом, головна мета якого – об'єднання зусиль органів місцевого самоврядування, їхніх асоціацій, громадських та інших організацій для утвердження і розвитку місцевого самоврядування і забезпечення органам місцевої влади умов для управління містом. Основу Хартії становлять принципи, обов'язки та права, якими повинні керуватися міста. Вона узаконила рівність у правах усіх жителів, покликана сприяти наданню прав на захист від насильства та забруднення довкілля, здійснення демократичного контролю за діяльністю своєї місцевої громади, житло, культурне дозвілля, свободу пересування. Другий розділ Хартії містив основні принципи та напрямки міського розвитку. Це передусім економіка, транспорт, навколишнє середовище, природа, охорона здоров'я, боротьба зі злочинністю тощо¹⁶.

Українська Асоціація місцевих та регіональних влад розпочала свою діяльність у вересні 1991 р. як Асоціація поріднених міст України, яку в серпні 1992 р. на загальних зборах було перейменовано в Українську асоціацію місцевих та регіональних влад. У жовтні 1992 р. її було включено до реєстру європейських асоціацій та об'єднань, що дало можливість брати участь у заходах, організованих Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи¹⁷.

19 червня 1997 р. на загальних зборах цієї організації слово мав тодішній Президент Л. Кучма. Президент наголосив на політичній боротьбі навколо двох концепцій організації місцевого самоврядування в Україні. Прихильники першої позиції виступали за збереження конституційної моделі місцевого самоврядування, прибічники другої – за розширення повноважень місцевого самоврядування. Другий варіант Президент не підтримував, указавши, що підписав Закон «Про місцеве самоврядування» лише з мотивів його суспільної необхідності. Водночас він не погоджувався із кількома важливими положеннями, які він вимагав від парламенту доопрацювати. Гарант наполягав на розширенні прав очільника місцевої ради, водночас на збільшенні незалежності місцевих адміністрацій від місцевих рад. Глава держави виступив рішуче проти «міфічного повновладдя рад». На його думку, краще було б забезпечити реальне повновладдя територіальних громад і втілити в життя принцип народного суверенітету¹⁸.

Наприкінці ХХ ст. в Україні залишалися значні проблеми із розвитком інституту місцевого самоврядування. Йшлося й про значні диспропорції у фінансуванні населених пунктів. На киянина держава виділяла на той час близько 600 грн., жителям про-

вінційного міста близько 100 грн., а селянам залишалися копійки. Для Київської області, наприклад, у 2000 р. були встановлені такі норми відрахувань від загальнодержавних податків і зборів: прибутковий податок з громадян – 100%, з прибутку підприємств – 100%, акцизний збір з вітчизняних товарів – 50%. Для м. Українка Київської області цей норматив становив 6% від прибутку громадян, що становило близько 118 тис. грн., у той час як тільки на утримання одного дитячого садка необхідно було 120 тис. грн.¹⁹.

Були прогалини й у правових основах організації місцевого самоврядування. Правовою колізією стало положення про існування районних у містах рад та наділення їх комунальним майном, що породило гостру дискусію в управлінських колах і громадськості. Прибічники однієї точки зору вказували на те, що громадянин не може бути членом кількох територіальних громад (міста й району міста), інші – апелювали до ст. 142 Конституції України, де згадувалися територіальні громади районних у містах рад як суб'єкти комунальної власності. Скориставшись такою правовою невизначеністю, ряд міських рад прийняв рішення про ліквідацію районних у містах рад як органів місцевого самоврядування, натомість були створені районні адміністрації та інші виконавчі органи виконкомів міськрад. В інших містах вони продовжували функціонувати²⁰.

Ситуацію в місцевих громадах ускладнила постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду господарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ, організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності». Постанова націлювала на безоплатну поетапну передачу в 1997-2001 рр. у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду разом із об'єктами інженерного забезпечення сільськогосподарських, переробних і обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу (за їхньою згодою), заснованих на колективній та інших формах недержавної власності, що знаходяться на їхньому балансі²¹.

Як наслідок, станом на 1 січня 2001 р. органам місцевого самоврядування було передано 1600 загальноосвітніх шкіл, 1215 дитячих садків, 1311 закладів культури. Комунальною власністю стали всі лікарняні заклади та інженерні мережі. За таких умов ще більше ускладнилося питання фінансування об'єктів соціальної сфери. Бюджетні можливості органів місцевого самоврядування не могли забезпечити їхнє дійове функціонування²².

Таким чином, на баланс сільських рад було передано соціальну сферу і начебто надано засоби на її утримання: місцеві агроформування почали сплачувати до місцевого бюджету податки. Звичайно цього було недостатньо для «залатування усіх дірок». Територіальні громади виживали завдяки місцевим меценатам, які допомагали матеріально.

Сільський голова з Херсонщини у 2000 р. коментував цю ситуацію так: «Ми вже зібрали 70% податку на землю, це 69 тис. грн. Та й ста відсотків буде замало. Але знаходимо підтримку в господарників. Фермер С. Рибалко опікується сільським стадіоном, вирішив відремонтувати сільську залізницю, його господарство виплачує заробітну плату двом медсестрам сільської лікарні. О. Синенко взяв шефство над місцевим клубом картингістів, а там витрати – 5 тис. грн щорічно...»²³.

Село потребувало підтримки уряду. В сільській місцевості проживала третина населення держави, вироблялася третина валового національного продукту. Село було носієм і продовжувачем самобутніх моральних і культурних надбань українського народу. Тому пріоритетними завданнями було збільшення доходів селян, збереження закладів соціально-культурного призначення, розвитку підприємництва, нових форм житлового будівництва, поліпшення мережі сільських доріг.

На посилення фінансових основ місцевого самоврядування була спрямована урядова постанова про порядок надання додаткових дотацій місцевим бюджетам з Державного бюджету України у 2000 р. Всі надходження до місцевих бюджетів понад річний мали ділитися між Державним і місцевим. Тобто: краще працюєш, більше маєш. Умова її виконання: оплата до місцевого бюджету мала здійснюватись лише у грошовій формі²⁴.

Практика застосування закону про місцеве самоврядування продемонструвала, що формування дієвої територіальної громади неможливе без визначення її правового статусу, гостро стояла потреба в прийнятті Закону «Про територіальну громаду». Цим

питанням почали займатися фахівці Товариства зі сприяння муніципальних реформ, Асоціації міст України, Спільки лідерів місцевих та регіональних влад України²⁵.

На початок ХХІ століття місцеве самоврядування залишалося декларацією, влада на місцях належала чиновникам різного рівня. Територіальні громади не мали статутів, якими регламентувалися різні сфери життєдіяльності, натомість відбувалася розпоряджувальна діяльність місцевих рад та державних інституцій. Європейська хартія місцевого самоврядування в Україні діяла не повністю. Зокрема, в Україні до виборів у органи місцевого самоврядування допускалися лише громадяни, а за Хартією – могли брати участь люди, які проживали на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці не менше 5 років. Тобто слід досить обережно імплементувати норми міжнародних документів та узгоджувати їхній зміст із вітчизняним законодавством²⁶.

Таким чином, місцеве самоврядування має важливе значення в системі громадянського суспільства, постає як фактор збудження, активізації політичної та громадської активності населення, що дає можливість територіальним громадам ефективно вирішувати питання місцевого значення.

За роки незалежності України місцеве самоврядування пройшло кілька етапів реформування, що спричинило кардинальну зміну законодавства, але, на жаль, адміністративно-територіальні одиниці так і не отримали реальних та конкретних важелів впливу на поліпшення соціально-економічної ситуації і перебували в умовах постійного дефіциту ресурсів.

Місцеве самоврядування у розглядуваний період пройшло кілька етапів свого розвитку. Можна виокремити 1990-1994 роки. Це спроби модернізувати радянську систему місцевої влади. Уведення інститутів представника Президента та місцевих державних адміністрацій дозволило центральній владі тиснути на органи місцевого самоврядування.

Другий етап – 1995-2000 роки. Відбувається становлення правових основ місцевого самоврядування. Було прийнято Конституційний договір, Конституцію та закони «Про місцеве самоврядування», «Про місцеві державні адміністрації». Вони передбачили існування та де-юре незалежність органів місцевого самоврядування.

Але, на жаль, у визначений хронологічний проміжок місцеве самоврядування перебувало в Україні в латентному стані.

На цьому етапі не були вирішені такі важливі завдання: 1) конституційні постулати про первинність територіальної громади, а не посадових не знайшли свого розвитку; 2) залишились законодавчо не визначеними фінансово-економічні основи місцевого самоврядування; 3) непослідовними і схематичними були спроби реформування територіальних засад місцевого самоврядування; 4) цивілізовані та конструктивні взаємовідносини громади і органів місцевої влади не вдалося побудувати; 5) населення недостатньо залучалося до участі у вирішенні питань місцевого самоврядування; 6) державні гарантії на розвиток і підтримку місцевого самоврядування залишались декларативними; 7) гостро відчувалася потреба в удосконаленні нормативно-правової основи місцевого самоврядування, в Законі «Про територіальну громаду» зокрема.

1. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.

2. Гнейст Р. Правовое государство и административные суды Германии / Р. Гнейст. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К, 1896. – 379 с.

3. Євтушенко О. Місцеве самоврядування – інститут громадянського суспільства та демократичної політичної системи / О. Євтушенко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 21. – 2009. – С. 66-70.

4. Сергеева О. Місцеве самоврядування України у процесах становлення громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnistvo/2012/2012_02\(13\)/12sorsgs.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnistvo/2012/2012_02(13)/12sorsgs.pdf).

5. Никончук А. М. Розвиток та формування системи місцевого самоврядування в сучасній Україні / А. М. Никончук // Право і суспільство. – 2011. – № 6.

6. Батанов О.В. Муніципальне право України: Підручник / Відп. редактор М. О. Баймуратов – Х.: Одиссей, 2008. – С.172.

7. Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування: Закон УРСР від 07 грудня 1990 року № 533-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – Ст. 5.
8. Закон України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23. – Ст. 335.
9. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 року (в редакції від 26 березня 1992 року) // Відомості Верховної Ради України. – 26 березня. – 1992. – № 28. – Ст. 387.
10. Чебан О. Сільрада стає господарем / О. Чебан // Урядовий кур'єр. – 1995. – № 47-48. – 30 березня.
11. Селіванов А. Нова модель місцевої ради / А. Селіванов // Урядовий кур'єр. – № 94. – 27 червня. – С. 5.
12. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
13. Андрусьок Б. Через самоврядування до громадянського суспільства / Б. Андрусьок // Урядовий кур'єр. – 1999. – 21 липня. – № 134. – С. 5.
14. Пухтинський М. Фонд сприяє самоврядуванню / М. Пухтинський // Урядовий кур'єр. – 1997. – 17 квітня. – № 70-71.
15. Краснодемська З. Асоціації міст України – 5 років / З. Краснодемська // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 28 червня. – № 116-117.
16. Міста об'єднала Хартія // Урядовий кур'єр. – 1998. – 15 січня. – № 8-9.
17. Українська асоціація районних та обласних рад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uaor.org.ua/?page_id=46.
18. Засади місцевого самоврядування // Урядовий кур'єр. – 1997. – 21 червня. – № 111-112. – С. 3-5.
19. Майоров І. Суб'єкт самоврядування – громада / І. Майоров // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 квітня. – № 63.
20. Борденюк В. Без самоврядування не буде демократії / В. Борденюк // Урядовий кур'єр. – 2000. – 10 лютого. – № 25.
21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду господарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ, організацій АПК, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» від 5 вересня 1996 року № 1060. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-96-п>.
22. Становлення і розвиток соціальної інфраструктури українського села // «Академія»: підготовка до ЗНО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=3472>.
23. Косянчук І. Нова роль сільського голови / І. Косянчук // Урядовий кур'єр. – 2000. – 28 жовтня. – № 199-200.
24. Уряд створив умови для розвитку самоврядування [без автора] // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 жовтня. – № 183.
25. Пухтинський М. Основа місцевої демократії / М. Пухтинський // Урядовий кур'єр. – 2000. – 24 листопада. – № 219. – С. 3.
26. Коваленко О. Самоврядування чи самоуправління? / О. Коваленко // Урядовий кур'єр. – 2002. – 25 жовтня. – № 198.

В статье рассматривается место института местного самоуправления в структуре гражданского общества, определяются этапы его становления на территории независимой Украины в 1990-2000 годах. Доказывается значимость местного самоуправления для последующего общественного и государственного развития страны. Констатируется неподобающее состояние реформирования местного самоуправления за годы независимости Украины.

In the article the place of institute of local self-government is examined in the structure of civil society, the stages of his becoming are determined on the walks of life of independent Ukraine in 1990-2000 years. There is meaningfulness of local self-government for subsequent community and state development of country. The improper state of re-erecting of local self-government is established for years independence of Ukraine.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477)

Наталія Самохіна

“ТАМ Я МАВ ВИДАТНИЙ УСПІХ, УСПІХ НЕ ТІЛЬКИ АРТИСТИЧНИЙ, АЛЕ І НАЦІОНАЛЬНО СВІДОМИЙ...” (До 175-річчя від дня народження М.В. Лисенка)

Дана стаття розкриває тему концертної діяльності видатного українського композитора та музиканта М. В. Лисенка в Чернігові, підкреслюється його важлива роль у формуванні національної самосвідомості. Простежуються творчі та дружні взаємовідносини М. В. Лисенка з відомими українськими письменниками та громадськими діячами, які проживали в Чернігові в кінці XIX та на початку XX століття.

Ключові слова: композитор, музика, концертна діяльність, чернігівська інтелігенція, рецензії.

«Там я мав видатний успіх, успіх не тільки артистичний, але і національно свідомий...» – такими словами згадував Микола Віталійович Лисенко свій перший концерт у Чернігові, хоча так само можна охарактеризувати всі подальші зустрічі композитора з шанувальниками його творчості.

Перше знайомство М. Лисенка з чернігівцями припадає на початок квітня 1877 року. Він прийняв запрошення місцевої громади дати концерт на користь нещодавно відкритої бібліотеки. Захід мав настільки гучний розголос, що сколихнув культурне життя губерньського центру. З цього приводу сам маестро згадував: «Весь інтеллігентний Чернигов брал участие (да какое!) в грандиозном чествовании меня».¹ Виступ знаного музиканта відбувся завдяки клопотанню відомого чернігівського художника та громадського діяча Івана Григоровича Рашевського (1849–1921). За спогадами Софії Федорівни Русової (1856–1940), це був «губернаторський урядовець, але разом із тим артист у повному розумінні цього слова: сам видатний маляр, він любив також музику і добре розумівся на ній... Він сам так любив усе, що зв'язане з мистецтвом, з історією, поезією»². У його затишній оселі часто збиралися місцеві та приїжджі музиканти. Відгукнувся на запрошення і Микола Лисенко.

Того вечора Микола Віталійович грав з особливим натхненням, і там же познайомився з вісімнадцятирічною шанувальницею Ольгою Липською (1860–1900), донькою відставного полковника, за походженням поляка, який одружився з місцевою чернігівською дворянкою. Ця дівчина, як згадував композитор, «брюнетка с темными, живыми, искристыми глазами...»³ мала гарні музичні здібності і мріяла стати піаністкою. Микола Віталійович погодився давати їй уроки, узгодивши з батьками переїзд дівчини до Києва. Вона жила в родині М. Лисенка, який писав: «Мы занимались и очень успешно, она очень мило играла, гуляли, читали... тут любовь наша свела друг с другом»⁴.

1878 року О. Липська стала невинчаною дружиною Миколи Віталійовича, хоча офіційно десятирічний шлюб з Ольгою Олександрівною О'Коннор (1850–1930) не

© Самохіна Наталія Євгенівна – завідувач науково-освітнім відділом Чернігівського історичного музею імені В. В.Тарновського.

було скасовано. За рік до цього вони «розійшлися без сварки і залишилися мовби то добрими товаришами»⁵. З боку Ольги Антонівни це був досить мужній вчинок, адже жінка не побоялася ні пліток, ні осуду «заради щастя людини, яку покохала»⁶.

У травні 1879 року М. В. Лисенко дав ще один концерт на користь Чернігівської громадської бібліотеки. Але напередодні сталося певне непорозуміння, яке дуже схвилювало музиканта. Ось як згадував він про це в листі до батьків від 25 травня: «Вчера только возвратился, дорогие голубчики, папа и мама из Чернигова, где все-же несмотря на неподготовленность, дал концерт в театре. Такое недоразумение вышло через то, что я не получил вовсе письма от Русова, в котором он извещал, что будет петь. Поэтому и я был нерешителен в телеграммах к Карпинскому. Приехал туда, а они изумились, бо уже не ждали. Ну, насколько время позволяло, кинулись всюду – и в типографию, и к губернатору. Все же афиши явились в городе ночью, против дня концерта. Сбору было 140 руб. Библиотеке общественной я передал 100 руб., и то добре. Мне поднесли 7 огромных букетов цветов. Дамы, м-м Лизогуб и Борсук заявили мне, чтобы я на будущее время не обращался ни к одному из мужчин, а писал бы прямо к ним, а они уже подымут целый город на ноги. А Лизогуб там богачка и местная так называемая аристократка и роялей лучших достанет, хоть два и три, а то теперь пришлось играть на нанятом у жида, паскудном, так что в антрактах довелось и тельбухи вынимать, бо сломался молоточек».⁷

Софія Вікторівна Лизогуб (уроджена Баршевська), яку згадував Микола Віталійович, була дружиною статського радника Іллі Андрійовича Лизогуба (1846–1906), родина якого славилася національними традиціями. Тут шанували рідну мову, цінували твори Шевченка. У седнівському маєтку, що був справжнім осередком культури, часто лунала українська пісня. Олександр Іванович Лизогуб, рідний дядько Іллі Андрійовича, був відомим композитором, зачинателем української фортепіанної музики. Він – автор ноктюрнів, мазурок, варіацій на теми народних пісень «Ой, ти дівчино», «Ой, не ходи Грицю». У 40-х роках ХІХ століття започаткував у Чернігові сімейні музичні вечори, які користувалися популярністю.

Олександр Олександрович Русов (1847–1915), про якого згадує в листі Лисенко, відомий український земський статистик, етнограф, публіцист, член Старої київської громади, був його давнім приятелем. На весіллі Олександра з Софією Ліндфорс Микола Віталійович був у них за боярина. М. Лисенко, який високо цінував музичні здібності й гарний ліричний баритон О. Русова, одному з перших доручив виконання партії Вакули в своїй опері «Різдвяна ніч». Сучасники вважали Олександра Олександровича кращим виконавцем лисенкової Шевченкіани.

У свою чергу О. Русов у статті «Несколько слов о значении трудов Лисенко», надрукованій у журналі «Киевская старина», справедливо називав Миколу Віталійовича «национальным малороссийским композитором»⁸, підкреслював, що Лисенко – «вполне национальный кобзарь в сфере звуков, каким был в области словесности малорусской поэт Т. Г. Шевченко»⁹. Описуючі основні віхи діяльності композитора, він особливу увагу звернув на наукове дослідження Лисенком української народної пісні. Підкреслив те, що Микола Віталійович зібрав «сотни песен козацких, гайдамацких, рекрутских, любовных, семейных, бытовых, обрядовых, купальных, колядок, щедривок»¹⁰, які увійшли до його п'ятнадцяти збірників. Народні твори, покладені композитором на ноти то для двох голосів, то цілого хору, становлять, за висловом автора, «300-летнюю летопись духовной жизни малорусского народа»¹¹.

Палкий прихильник народної творчості, композитор збирав фольклорні матеріали з різних куточків України. Чільне місце в цьому займала Чернігівщина. З метою поповнення зібрання М. Лисенко звернувся до жителів нашої губернії. Його лист опублікувала газета «Черниговские губернские ведомости»: «Желая собрать и создать возможно полный сборник обрядовых малорусских песен, которые поет народ в течение целого года как остатков древнейшего, дохристианского народно-песенного творчества, на наших глазах, из года в год вымирающего обращается к уважаемым землякам и землячкам с покорнейшею просьбой помочь ему в издании такого сборника»¹². Фольклорні матеріали композитор просив надсилати за його київською адресою по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, будинок № 89¹³.

Микола Віталійович звертав увагу не стільки на текст народної пісні, скільки на мелодію та ритм, адже виконання народних пісень мало свої регіональні особливості. Як справжній дослідник, він відносився «ревниво и строго к музыкальному материалу», був прискіпливим у «выборе лица, поющего и передающего песни из среды самого народа»¹⁴. Закоханий в українську пісню, він всіляко прагнув зберегти її оригінальність.

Серед виконавців народних пісень М. Лисенко особливо відзначав нашу землячку Меланію Овдівну Загорську (1837–1892), яка мала тонкий музичний слух та чудовий сильний голос. Від неї Лисенко записав двадцять сім найхарактерніших жіночих пісень Чернігівщини, які увійшли до третього фольклорного збірника композитора. У вісімдесятих роках вона працювала в музичній редакції М. В. Лисенка.

Не оминув своєю увагою М. В. Лисенко і самобутній талант нашого земляка кобзаря-лірника Остапа Микитовича Вересая (1803–1890), творчості якого присвятив ґрунтовну працю «Характеристика музичних особенностей украинских дум и песен у виконанні кобзаря Вересая,» влаштовував його концерти у Києві та С.-Петербурзі.

Своїм «любим знайомим в Чернігові»¹⁵ називав Микола Віталійович відомого адвоката Іллію Людвиговича Шрага (1847–1919). Німець за походженням, він, за висловом сучасників, був справжнім «патріархом чернігівського українства»¹⁶. По-знайомившись із Лисенком у Києві, вони швидко заприятелювали. Через Миколу Віталійовича Ілля Людвигович Шраг надсилав свої дописи до львівського часопису «Правда», в яких висвітлював тогочасне життя Чернігівщини¹⁷. У листах композитор повідомляв своєму чернігівському товаришу про поточні справи київської громади, нагадував про передплату на журнал «Киевская старина», консультувався з юридичних питань.

Микола Лисенко – «потужний випромінювач українського духу»¹⁸ мав великий вплив на І. Шрага. «Славетні хори» композитора «були тією високою школою патріотизму, в якій не один українець знайшов свою свідомість, зрозумів свій обов'язок перед рідним народом»¹⁹.

У листі від 19 грудня 1892 року М. Лисенко просив у Іллі Людвиговича допомоги в організації різдвяних концертів у Ніжині та Чернігові, запитував про можливість друкування афіш, оренду рояля, забезпечення зали для репетиції хору²⁰. Про те, як відбулися концерти в Чернігові, дізнаємося із статті в місцевій газеті: «Выдающимся событием во время праздников в Чернигове были два концерта Н. В. Лысенко, состоялись 26 и 27.XII и привлечшие в залу дворянского собрания массу публики. Концерты в общем были очень хороши, несмотря на это, многих постигло разочарование, т. к. довольно громкая слава Лысенко как малорусского композитора, заставляла ожидать большего. На разочарование действовало едва ли особенно удачно составленные программы, в которых, если не преобладали, то во всяком случае выдавались своею численностью не чисто малорусские народные песни, а исторические, резко отличавшиеся от первых и много им уступающие. Из хоровых номеров как по музыкальности, так и по исполнению, лучшими были «Закувала та сиза зозуля», «Песня про казака Сафрона», «Реве та стогне Днепр широкий» – соло для баса было исполнено умело и хорошим голосом»²¹.

Другий концерт, що відбувся 27 грудня, отримав набагато кращі відгуки, особливо сольний виступ М. В. Лисенка. Видатний піаніст вразив публіку бездоганним виконанням творів зарубіжних класиків власних композицій. Місцева преса зауважувала, що два концерти такого майстра «были очень приятным явлением в Чернигове, столь бедном общественными развлечениями и можно смело сказать, Лысенко может вполне рассчитывать на успех в случае нового посещения»²².

Микола Віталійович любив Чернігів. Тут мешкало багато його вірних та добрих друзів. Серед них – відомий письменник – байкар Леонід Іванович Глібов (1827–1893), навколо якого ґуртувалися літературні та театральні сили губернського центру. У березні 1892 року з нагоди 50-річчя Чернігівська громада надіслала М. В. Лисенку вітальну адресу. Малюнок на обкладинці зробив Іван Григорович Рашевський, Глібов підготував віршований текст²³:

«Земляче коханий,
Наш голубе сивий,
Тобі наш привіт.
До правди прихильний
Прожив ти на світі
Пів-сотеньки літ.
На рідному полі
Співучую долю
Подобав ти нам
На втіху сучасну,
На спомин унукам,
На славу дідам.
І дякуєм щиро
І щиро бажаєм
В веселий цей день,
Щоб вітер не зносив,
Пісок не заносив
Народних пісень.
Вік довгий і ясний
Бандурі не спать,
І рано і ввечір
Наш затишок темний
І нас звеселять»²⁴.

На таке щиросердне привітання вдячний композитор відповів наступними рядками: «Високоповажний мій Добродію Леоніде Івановичу! Теплом весняним та запашною квіткою польовою потягло од Ваших чулих слів, од віршів простих, свіжих, як народна пісня. Знали ж шановні черніговці, кого й обрати за співця на привітній грамоті до мене. Спасибі, без кінця спасибі вам, люде добрі, що вшанували мене і словом, і дарунком. Вишча мені насолода и відрада, шчо я вами узнаний, зрозумілий.

Дідусю мій славний,
Измалечку знаний,
Згадав ти мене:
Розкинувсь гадками,
Вславив теплими словами
Дякую тебе.
Твої речі щирі,
А думки спасенні
Од серця їдуть;
Під тими речами
Черниговці славні
Підписи кладуть.
Промов же, дідусю,
Всім тим добрим людям
Подяку мою;
За їх чуле серце,
За щире витання
Я чарчину п'ю.
И дай тобі, Боже,
На білому світі
У добрі хожать,
Та ще років сорок
На славу Україні
Басчки складать»²⁵.

Та не судилося. Наступний рік приніс композитору сумну звістку про смерть поета. Свій жаль з цього приводу Микола Віталійович висловив у листі від 3 грудня 1893 року до редактора журналу «Зоря» Володимира Лукича Левицького словами: «Тяжка втрата сими днями сталася. 29 минулого місяця помер у Чернігові наш байкар Л. Глібов (дідусь Кенір)»²⁶.

У подальшому, в листах до чернігівських друзів, Лисенко цікавився виданням творів письменника. Його вірш «Журба», покладений на музику композитором, став справжньою народною піснею.

Нова зустріч композитора з чернігівцями відбулася у липні 1894 року. М. В. Лисенко брав участь у літературно-музичному вечорі, який відбувався у будинку Дворянського зібрання. Під його керівництвом виступив місцевий хор аматорів у складі 80 осіб, яким, на думку вже згадуваного І. Г. Рашевського, було під силу виконання навіть оперних партій. Свої враження від концерту Іван Григорович висловив у рецензії: «Я не беру на себе смелость указать, в чем выражается тот особый изощренный вкус композиций и аранжировок Лысенка, который слышится и в голосоведении отдельных партий хора и в сочетании ходов левой и правой руки на фортепиано, производящих такое чарующее впечатление. Можно пожалеть, что фортепиано, на котором играл Лысенко не отвечало всем требованиям концертного исполнения и не могло передать ни грома, разыгравшегося в ответ на молитву казаков Черного моря в «Невольниках», ни таких же бурных мест в «Сонате» Рубинштейна, но и при всех неудобствах обстановки (жар в зале, неизменный шум при скоплении громадного количества слушателей) концерт 31.07 должен надолго оставить у всех посетивших его самое приятное впечатление. Последним мы обязаны главным образом Н. В. Лысенку и не можем не выразить ему за это нашей глубокой благодарности».²⁷

1903 року в Києві готувалися широко відзначити 35-річчя творчої діяльності М. В. Лисенка. Диригентом ювілейного концерту запросили нашого земляка композитора Олександра Леонтійовича Горелова (1868–1937). До цього свята він написав кантату на слова Михайла Петровича Старицького (1840–1904)²⁸ «На честь і славу Лисенку».

Олександр Леонтійович Горелов (1868–1937) уродженець Новозибківського повіту Чернігівської губернії (нині Новозибківського району Брянської області). Випускник медичного факультету Московського університету, де поєднував навчання із заняттями в консерваторії по класу гобоя. З 1893 року займався медичною практикою в Чернігові, а у вільний час працював музичним керівником та диригентом хору місцевого аматорського гуртка. На сцені чернігівського театру поставив кілька опер, які мали значний успіх. Своє захоплення діяльністю Олександра Леонтійовича висловив чернігівський музикознавець І. І. Гаврушкевич у газеті «Черниговские губернские ведомости», який написав: «В Чернигов послал Господ врача, способного исцелять недугующих, между прочим, и музыкой. Этому врачу, а вместе с тем знатоку солидной музыки и дирижеру Чернигов обязан тем, что здесь есть опера»²⁹. У подальшому О. Л. Горелов став одним із фундаторів та першим головним диригентом республіканського симфонічного оркестру імені М. Лисенка.

На цьому святі національної музики свої щирі почуття пошани та вдячності великому композитору висловили у привітальній адресі і члени чернігівського музично-драматичного гуртка. Автор тексту М. М. Коцюбинський звернувся до Лисенка такими словами: «Високошановний Микола Віталійовичу! Загальні збори Чернігівського музично-драматичного гуртка несуть Вам сьогодні й свою лепту признання і подяки. 35 літ Ви наділяли всіх багатством своєї душі і склали в серцях наших цілі скарби, з якими ми тепер, вдячні й багаті, приходимо на Ваше свято. З піснею своєю Ви ввели нас, куди самі хотіли. Ви розкривали серце наше для добра, сповняли коханням, робили видючим на красу, гордим колишнім, міцним надією. Ви строїли струни серця нашого на високий лад і тепер – чує всенародний акорд, що звучить на Україні. То для Вас! Хай же ще довго бринить душа ваша згідно з народною, хай ще довго живе і по смерті не вмере наш славний Боян- Микола Лисенко!»³⁰

Микола Віталійович знав та цінував твори письменника, відзначав їхню поезію

та мелодійність. У свою чергу Коцюбинський, гарячий прихильник музичної та громадської діяльності композитора, вважав, що «музика, може, більш, ніж книга впливає на людину, пробуджує в ній найкращі почуття, любов до життя, добра, світла»³¹. На прохання Лисенка письменник надіслав свою новелу «Цвіт яблуні» до ювілейного літературного збірника «На вічну пам'ять Котляревському», виданого у Києві 1904 року³².

У лютому 1907 року чернігівська «Просвіта» на чолі із М. М. Коцюбинським готувалася до вшанування пам'яті великого Кобзаря. Передбачалося дати великий концерт за участі М. В. Лисенка. З цього приводу Михайло Михайлович листувався з композитором, просив заздалегідь надати репертуар та поради виконавців з числа учнів його приватної музично-драматичної школи, якій він віддавав весь вільний час. Митець своїм коштом підтримував талановитих учнів, мріяв, що «виростуть, зміцніють крила у наших орлят. Навчимо їх літати, і понесуть вони людям пісню і могутнє слово, що будять думку, зогрівають серце»³³. Серед вихованців цього закладу був і наш славетний земляк композитор Левко Ревуцький.

28 лютого у великій залі Дворянського зібрання чернігівці радо зустрічали Миколу Віталійовича та молодих співачок Потоцьку та Сангуцьку (на жаль, встановити їхні імена не вдалося). Разом з ними прибув їхній викладач, професор, відомий оперний та камерний співак Олександр Пилипович Мишуга (1853–1922). Під акомпанемент М. В. Лисенка молоді артисти виконали арії з опер, романси та українські народні пісні в його обробці. Кожний номер супроводжувався гучними оваціями присутніх. За спогадами Ірини Михайлівни Коцюбинської (1899–1977), доньки письменника, на концерті була вся їхня родина. «Бабуня в святковому вбранні разом з нами сиділа в першому ряду й слухала ... з великою увагою і насолодою»³⁴. Про цей концерт згадував голова чернігівського Окружного суду та літератор Гліб Олександрович Лазаревський (1878–1949): «Микола Віталійович, як відомо, завжди ставив свої улюблені речі в середину програми, щоб виконувати їх, коли вже «розіграється» і ще не втомиться. Не пам'ятаю тепер, що саме він грав, але, як завжди, захопив усю залу своїм виконанням»³⁵. М. Коцюбинський – блідий, схвильований, урочисто вітав словами щирої подяки учасників цього великого свята музики. Звертаючись до Олександра Мишуги, промовив: «Дорогий співаче! У вас чудовий голос – за це треба дякувати природу, а ми Вам хочемо сказати спасибі за ваше золоте серце, за Ваш прекрасний спів...»³⁶ Михайло Михайлович подарував співачкам квіти червоного антуріуму, з власної оранжереї³⁷. У його будинку відбулася зустріч чернігівської громадськості з артистами. Коцюбинський радів, що «концерт випав дуже світло...»³⁸. У своєму дописі до україномовної газети «Рада» письменник ще раз подякував артистам за їхній чудовий виступ та матеріальну підтримку в сумі 220 крб. 50 коп. на користь чернігівської «Просвіти»³⁹.

В організації мистецьких заходів Коцюбинському допомагала дружина Віра Устимівна Коцюбинська (1863–1921), якій Микола Віталійович висловив свою вдячність. У листі до письменника від 19 березня 1907 року він писав: «Високоповажний Добродію Михайло Михайлович! Дуже радію, що місія Віри Іустинівни удалася як найкраще що до зібрання сил артистичних моєї Музично-драматичної школи для Вашого Шевченкового свята...»⁴⁰.

Прикро, що місцева преса не вмістила жодної рецензії на цю подію в культурному житті Чернігова, обмежившись анонімним повідомленням в газеті «Черниговское слово», де висловлювалися претензії на адресу розпорядників: «...на последнем концерте Лысенко все боковые комнаты не были освещены, и публика пользовалась одним входом и выходом. Когда концерт окончился – вся публика хлынула к выходу столь стремительно, что произошла ужасная давка, остановить которую не был в состоянии ни состав распорядителей, ни полицейский наряд»⁴¹.

Чернігівська «Просвіта» приділяла значну увагу популяризації творів композитора для дитячої аудиторії. Влітку 1908 року В. Коцюбинська готувала до постановки оперу М. Лисенка «Коза-дереза»⁴². Юні співаки розучували музичні партії під акомпанемент Віри Устимівни, яка зверталася за порадами до композитора. Гарна

афіша сповіщала, що прем'єра відбудеться у літньому театрі міського або як його тоді називали «казенного саду», під час дитячого ранку. Учасниками цієї вистави були й наймолодші діти родини Коцюбинських.

У січні 1909 року в листах до письменника Микола Віталійович знову звернувся з проханням допомогти в організації концерту. Із спогадів Ірини Михайлівни Коцюбинської відомо, що того року композитор гостював у їхній родині, грав на роялі улюблені твори Михайла Михайловича. Про цей візит згодом М. Лисенко писав: «Від того часу як я концертував в Чернігові останнього року і користувався люб'язною Вашою гостинністю, я ненароком завіз сорочку мережану і з того часу немов яка лиха сила перешкоджала переслати Вам її, аж нарешті таки вислав»⁴³. Остання зустріч митців відбулася 23 жовтня 1912 року. М. В. Лисенко провідав важкого хворого М. М. Коцюбинського в київській клініці Образцова. А через день Миколи Віталійовича не стало.

Смерть композитора Михайло Михайлович сприйняв як особисту тяжку втрату. Свого часу він надав характеристику композитору, що вповні розкривала його талант та життєве призначення. «Ви, мов велет казковий, добули коштовний духовний скарб і на хвилях співочих понесли його геть-геть по широких святах, – і тепер навіть там, де не знають про долю нашого краю, навіть десь за морями лунають вкраїнські пісні. Ви – наш перший найбільший національний музика-творець, – і в цім Ваша і наша слава! Протягом довгого ряду літ, стоячи раз у раз на сторожі інтересів рідного краю, рідного поневіреного народу, Ви разом з Музою великого Тараса будили в нас найліпші, найсвятіші почування; натхненною піснею, словом палким та сердешним Ви закликали нас до братньої любові, до широї праці, до завзятої боротьби – і все за неї, і все для неї, нашої коханої України»⁴⁴.

1. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 432.
2. Софія Русова. Мемуари, Щоденник. – К., 2004. – С. 61-62.
3. Лисенко О. Спогади про батька. – К., 1991. – С. 191.
4. Там само. – С. 192.
5. «Як же його й жити, коли я співати не зможу.»// Український архів. – К., 2003. – С. 115.
6. Там само. – С. 192.
7. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 139.
8. Несколько слов о значении трудов Н.В. Лысенко // Киевская старина. – 1903. – № 12. – С. 492.
9. Там само. – С.492.
10. Несколько слов о значении трудов Н.В. Лысенко // Киевская старина. – 1903. – № 12. – С. 492.
11. Там само. – С. 488.
12. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 548 від 29 липня.
13. Там само.
14. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.148.
15. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.250.
16. Софія Русова. Спогади про Миколу Лисенка. // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К., 2003. – С.177.
17. Шраг І. «Автобіографія»././Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 56.
18. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – С. 39.
19. Там само. – С.39.
20. «Такий любий знайомий в Чернігові». – Чернігів, 2012. – С.92.
21. Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 103 від 31 грудня.
22. Там само.
23. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.533.
24. Леонід Глібов. Твори. – К., 1927. – С. 338-339.
25. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 200-201.

26. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 220.
27. Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 182 від 6 серпня.
28. Черниговские губернские ведомости. – 1903. – № 3308 від 23 вересня.
29. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 625 від 14 листопада
30. М. Коцюбинський Твори. Т.5 – К., 1974. – С. 338.
31. О.Лисенко. Зустріч друзів // Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989. – С. 78.
32. Коцюбинський М. Листи до дружини. «Я так поріднився з тобою». – К., 2007. – С. 118.
33. Газета День. – 2002 від 7 листопада.
34. Спогади сучасників М.М. Коцюбинського // М. Коцюбинський. Збірник 4. – К., 1960. – С. 14.
35. Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989. – С. 140.
36. Там само. – С.18
37. Коцюбинська І. Розповіді про М.М. Коцюбинського. – К., 1965. – С. 109.
38. Купянський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – С. 274.
39. Головащенко М. Олександр Мишуга – король тенорів. – К., 2004. – С.445.
40. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С.416
41. Черниговское слово. – 1907. – № 99 від 2 березня.
42. Коцюбинський М. Листи до дружини. «Я так поріднився з тобою». – К., 2007. – С. 186.
43. Микола Лисенко. Листи. – К., 2004. – С. 443.
44. Коцюбинський М. Твори – К., 1974. – Т. 5 – С. 339-340.

Данная статья раскрывает тему концертной деятельности выдающегося украинского композитора и музыканта Н. В. Лысенко в Чернигове, подчеркивается его важная роль в формировании национального самосознания. Прослеживаются творческие и дружественные взаимоотношения Н. В. Лысенко с известными украинскими писателями и общественными деятелями, проживавшими в Чернигове в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: композитор, музыка, концертная деятельность, черниговская интеллигенция, рецензии.

This article reveals the theme of the concert activities of the prominent Ukrainian composer and musician N. Lisenko in Chernigov, it emphasizes his important role in the foundation of the national identity. Creative and friendship relations with the notable Ukrainian writers and public figures having lived in Chernigov in the end of the 19-th – in the beginning of the 20-th century can be traced here.

Keywords: composer, music, concert activities, Chernigov, intelligentsia, reviews.

ПОЛОВЦЮ ВОЛОДИМИРУ МИХАЙЛОВИЧУ – 80 РОКІВ !

2 січня 2017 р. виповнилося 80 років відомому чернігівському історичному, соціологу і педагогу Володимиру Михайловичу Половцю, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

За плечима Володимира Михайловича насичене визначними подіями життя вченого, державного і громадського діяча. Він народився у селі Веприк Бобровицького району в сім'ї вчителя. Батько – Михайло Васильович після закінчення педагогічного училища працював у Лідинській сільській школі, в кількох кілометрах від с. Веприк, а після Другої світової війни, учасником якої він був, продовжував учителювати в рідному селі. Мати – Надія Омелянівна була колгоспницею і виховувала ще трьох синів – Івана, який став журналістом, Петра, майбутнього вчителя музики, і Василя, котрий обрав професію лікаря.

Навчаючись у місцевій школі, Володимир Михайлович, як і всі діти війни, мріяв про військову кар'єру, проте на життєву позицію юнака вплинула зустріч з Наталією Тимофіївною Стародуб – випускницею історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту імені М. Гоголя. Як класний керівник, вона неодноразово розповідала учням про таких видатних діячів вітчизняної культури, як М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін., які в різні часи навчалися в Ніжині. Тому не дивно, що у 1954 р. Володимир Половець вступив до Ніжинського педінституту.

По закінченні вузу в 1958 р., за поширеною практикою обміну фахівцями між союзними республіками, виявив бажання розпочати педагогічну діяльність в Узбекистані. Потім, у напружені часи Карибської кризи, відслужив два роки строкової військової служби в ракетних військах Прибалтійського військового округу. Після демобілізації вчителював, перебував на комсомольській і партійній роботі. Так, він працював першим секретарем Новгород-Сіверського райкому комсомолу, секретарем Чернігівського промислового ОК ЛКСМУ, а з 1965 р. – в Чернігівському обкомі партії.

У 1969 р. розпочинається шлях Володимира Михайловича на науковій ниві, коли він вступає до аспірантури Академії суспільних наук (м. Москва) на кафедру історії СРСР, яку очолював академік М. Кім. Окрім нього, на майбутнього професора справили свій вплив такі видатні учні, доктори історичних наук, як І. Ковальченко, В. Дробіжев, П. Волобуєв, Л. Гапоненко, І. Ворожейкін та ін.

У червні 1972 р. В. Половець захистив кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п'ятирічки (1928 – 1932 рр.)». Того ж року на сторінках наукового збірника була опублікована праця «Роль рабочего класса в развитии интернациональных традиций народов СССР и экономических связей союзных республик».

По закінченні аспірантури Володимир Михайлович приїжджає до Чернігова, де у 1973 р. його обирають другим секретарем Чернігівського міськкому, а з вересня 1975 р. до січня 1990 р. він працював секретарем Чернігівського обкому КП України.

Тут йому довелося відповідати за вирішення широкого кола гуманітарних проблем, таких як: підбір, навчання і призначення кадрів, будівництво шкіл, дитячих садочків, технікумів, вузів, клубів, бібліотек, музеїв, лікарень тощо. Він займався підготовкою відкриття нового приміщення і експозиції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, створенням Чернігівського обласного молодіжного театру. За його безпосереднього сприяння в Чернігові була відкрита міська організація товариства «Знання» та товариство охорони пам'яток історії і культури, збудовано редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда» і меморіал Слави на Болдиних горах.

Проте, незважаючи на складну, насичену і відповідальну державницьку роботу, В. Половець не припиняв наукових пошуків. За ці роки він опублікував близько 20 наукових праць, присвячених співпраці союзних республік і міжнаціональним зв'язкам між країнами Центральної та Східної Європи. Був редактором збірника документів і матеріалів «Сила братства», наукових збірників «Чернигову 1300 лет», «Черниговщина в період Великої Отчественной війни (1941 – 1945 гг.)». У співавторстві з брянським колегою В. Смирновим видав книгу «Дружба наші сили множить». Публікував статті на сторінках часописів «Народна творчість та етнографія», «Дніпро», «Вітчизна», «Прапор». Очолював редакційну колегію чернігівського тому серії «История городов и сел Украинской ССР».

У 1985 р. згідно з рішенням директивних органів Володимир Михайлович був направлений на дипломатичну роботу – радником посла в Афганістані з партійного будівництва, звідки за два роки повернувся на попередню посаду.

З 1990 р. В. Половець перебуває на педагогічній роботі – старшим викладачем кафедри історії СРСР і УРСР, а згодом доцентом кафедри історії слов'ян Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка. Під час викладацької роботи захоплюється темою домарксистських теорій кооперативного руху в Україні. Результатом наукових пошуків стає спочатку публікація монографії (1996), а через рік, у червні, в Інституті історії України АН України відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему: «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.)».

Відданість своїй справі не залишилася поза увагою керівництва вузу. З липня 1998 р. він очолює кафедру українознавства і політології, яка з часом обновилася висококваліфікованими і молодими спеціалістами. Змінився підхід до навчального процесу і наукової роботи. У липні 2001 р. рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України В. Половцю присвоєне вчене звання професора. За ініціативи завідуючого було підготовлено й опубліковано 10 випусків кафедрального науково-методичного семінару «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції».

У 2006 р. кафедра, яку очолює Володимир Михайлович, отримала назву українознавства, політології і соціології, змінила свій загальноуніверситетський статус і увійшла до складу психолого-педагогічного факультету. З 2010 р. на факультеті була відкрита спеціальність «Соціологія», у зв'язку з чим кафедра стала випусковою. Такі події змусили професора частково перейти від історичних пошуків до вивчення соціології.

Проте й тут В. Половець досяг вагомих успіхів. Ним були розроблені лекційні курси з історії соціології, історії української соціології, соціальної структури суспільства і громадської думки, а у 2014 р. у співавторстві з доцентом Віталієм Гольцем вийшов друком навчальний посібник з грифом Міністерства освіти і науки України «Історія соціології. Курс лекцій».

Володимир Михайлович Половець є автором 5 монографій, 7 навчальних посібників і понад 150 наукових праць історичної, краєзнавчої, політологічної, соціологічної і навчально-методичної проблематики. Під його керівництвом 11 аспірантів і здобувачів отримали наукові ступені кандидатів історичних наук. За плідну багаторічну наукову і педагогічну діяльність йому присуджено звання заслуженого працівника освіти України, нагороджено почесним знаком Академії педагогічних наук України «Ушинський К. Д.»

На сьогоднішній день він продовжує активні наукові пошуки, бере активну участь у міжнародних конференціях, опонує на захистах дисертацій, рецензує монографії і навчальні посібники, є членом Спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 при Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка. У планах на майбутнє – відкриття спеціальності «Політологія» і підготовка підручника «Основи соціології і політології».

Тож разом з колегами ми, викладачі кафедри, щиро вітаємо Володимира Михайловича Половця з ювілеєм і бажаємо йому щастя, міцного здоров'я, доброго настрою і здійснення всіх задумів.

Дмитро ГАПОНЕНКО, Віталій ГОЛЕЦЬ, Юрій МУЗИКА

СЛАВНА ЮВІЛЯРКА ЧЕРНІГІВСЬКОГО КРАЮ

20 січня 2017 року виповнилося 75 років відомому чернігівському бібліотекарю-бібліографу, краєзнавцю, досліднику, журналісту, публіцисту та просто чудовій і сильній людині Людмилі Валентинівні Студьоновій.

Ювілярка народилася в Іркутську, де проходив службу її батько, офіцер-прикордонник Валентин Васильович. Мати – Софія Семенівна була справжньою дружиною офіцера, родина часто переїжджала, і саме вона займалася налагодженням побуту, громадськими справами, вихованням дітей – Людмили та Алли. Пізніше, вже у Чернігові, Софія Семенівна Студьонова протягом тривалого часу працювала в управлінні капітального будівництва Чернігівської міської ради.

У дитинстві разом з батьками Людмила Студьонова об'їздила чи не половину Радянського Союзу – Молдова, Естонія, острів Сахалін. Спілкування з місцевими мешканцями допомагало їй у вивченні естонської та молдавської мови, які вона пам'ятає і до цього часу. Неабиякого життєвого досвіду, справжнього духовного гарту набула пані Людмила у Ленінградському науково-дослідному інституті ім. Г. І. Турнера, де перебувала досить тривалий час. Як згадує сама пані Людмила, лікарі дали змогу їй жити повнокровним і цікавим життям, а вихователі та вчителі ввели у світ історії, культури, мистецтва, прищепили любов до прекрасного.

Після демобілізації батька родина Студьонових переїхала на батьківщину мами, у Чернігів, де у 1959 році Людмила закінчила середню школу №17. 1960 року вона стала студенткою Московського державного інституту культури, який натовді мав іншу назву – Московський державний бібліотечний інститут. Тут вона здобула професію бібліотекаря-бібліографа вищої кваліфікації та отримала гарну гуманітарну освіту. Хоча у 1964 р. пані Людмила здійснила спробу змінити свій шлях і пройшла творчий конкурс та вступні іспити до Літературного інституту на відділення літературної критики. Але не судилося. Для вступу у цей престижний навчальний заклад необхідно було здати оригінальні документи, а не копії, тобто навчання проходило би у двох інститутах одночасно. На той час це виявилось незаконним. Отже, навчання в інституті культури було продовжено.

З 1 жовтня 1965 року Людмила Валентинівна Студьонова працює у Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка. На той час книгозбірня мала два помешкання. Одне – на вулиці Попудренка, 60 (будинок з часом знесли), де був кабінет директора, абонемент, бухгалтерія і сектор міжбібліотечного абонементу. Друге – на вулиці Пролетарській, де знаходився читальний зал на території Єлецького монастиря, а точніше – у храмі святих апостолів Петра і Павла, де за часів Іоанна Максимовича знаходився архієрейський дім. Саме тут і розпочався трудовий шлях молодого фахівця, саме тут вона опановувала ази бібліографування, саме тут захопилась краєзнавством, історією Чернігівщини. Людмила Валентинівна разом з досвідченим бібліографом Ольгою Михайлівною Летошко стояла у витоків створення краєзнавчої картотеки, яка згодом перетворилась у Зведений краєзнавчий каталог, що наразі є гордістю бібліотеки і базою для наукових досліджень її численних користувачів.

Наприкінці 1960-х рр. ОУНБ ім. В. Г. Короленка була залучена до збирання матеріалів для написання Чернігівського тому серії видань «Історія міст і сіл Української РСР». Очолював цю роботу заступник директора з наукової діяльності Олександр Степанович Клименко. Серед тих, хто брав безпосередню участь у роботі, була і Людмила Студьонова.

На початку січня 1974 р. бібліотека переїхала в історичну будівлю, яку до недавня

займав Чернігівський обком КП України. У структурі закладу відбулись зміни. У складі новоствореного інформаційно-бібліографічного відділу запрацював кабінет краєзнавства, який очолила Людмила Валентинівна Студьонова. З часом кабінет краєзнавства було перетворено у сектор. З 1 січня 1994 р. Людмила Валентинівна Студьонова стала завідувачкою створеного у бібліотеці відділу краєзнавства.

За понад п'ятдесят років роботи у бібліотеці Л. В. Студьоною було укладено сотні бібліографічних покажчиків з питань краєзнавства. Це щорічні видання «Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області за ... рік», «Література про Чернігівську область за ... рік», покажчики з історії населених пунктів нашого краю, за її участі було започатковано серії бібліографічних посібників «Письменники Чернігівщини», «Історики та краєзнавці Чернігівщини», до 1000-ліття Чернігівської єпархії нею був підготовлений унікальний посібник – бібліографічний покажчик «З історії Чернігівської єпархії» і зовсім недавня робота – посібник «Літературні премії Чернігівщини».

Багато років поспіль займається Людмила Валентинівна Студьонова дослідженням історії створення громадської бібліотеки у Чернігові, правонаступницею якої є ОУНБ ім. В. Г. Короленка. Результатом цієї праці став історичний нарис «Духовна скарбниця краю: від громадської – до універсальної наукової бібліотеки» (2002) та низка публікацій у періодиці.

Маючи енциклопедичні знання та щиро зацікавленість в історичних дослідженнях, Людмила Валентинівна Студьонова ні на мить не припиняє наукового пошуку. Вона є автором низки видань із історії Чернігівщини, серед яких «Заклинання сліду» (1995), «Чернігівки в житті славетних» (1996), «Чернігівські князі, полковники, губернатори» (1998), «Чернігівське повітове земство: сторінки історії» (2003), «Ось де, люди, наша слава» (2004), «Долі, обпалені війною» (2005), «Слідами Чернігівського підпілля» (2007), «Право на безсмертя» (2011). А днями побачила світ ще одна книга нашої талановитої колеги – «Чернігівський Beau monde, або Записки бібліографа», в якій ідеться про культурно-мистецьке життя Чернігова другої половини 60-х – 90-х рр. XX ст. у контексті діяльності Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка у відповідний період. Зауважимо, що основна тема усіх краєзнавчих досліджень Л. В. Студьонової – залюднення історії, адже саме через долі конкретних людей краще та повніше пізнається історія країни.

Людмила Валентинівна Студьонова є членом авторських колективів багатьох краєзнавчих видань, зокрема «Почесні громадяни Чернігова» (2004), «Чернігівщина краєзнавча» (2004), «Дзвони пам'яті» (2008), «Село над Десною – Шестовиця» (2009), «Реабілітовані історією» (2010), «Пакуль поживемо тут» (2010), «Наш Тичина» (2011) тощо. Її краєзнавчі розвідки залюбки публікують такі знані в Україні часописи, як «Сіверянський літопис», «Літературний Чернігів», «Гарт», «Сіверщина» та ін.

У царині популяризації краєзнавчих знань Людмила Валентинівна Студьонова активно співпрацює з журналістами обласної та міської телерадіокомпаній.

Відданість своїй справі, чудові популяризаторські здібності Л. В. Студьонової стали у нагоді при створенні та діяльності у бібліотеці клубу «Краєзнавець». Ще з 1972 р. вона організовувала та проводила зустрічі з відомими земляками – діячами науки і культури, так звані «краєзнавчі п'ятниці». У 1974 році активісти «п'ятниць» об'єдналися, і віце-президентом, секретарем і душею клубу стала Людмила Студьонова.

Протягом багатьох років Людмила Валентинівна Студьонова бере активну участь і у громадському житті бібліотеки. Вона – засновник, автор, режисер та художній керівник театральної студії «БІБЛІОБУС» ОУНБ ім. В. Г. Короленка, результатом творчості якої стали десятки літературно-музичних композицій, поетичних вистав, святкових «капусників».

Багаторічна плідна праця бібліографа та краєзнавця Л. В. Студьонової була неодноразово відзначена грамотами та подяками Чернігівської обласної ради, Чернігівської обласної державної адміністрації тощо. За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України у січні 2017 р. вона відзначена Грамотою Національної спілки краєзнавців України.

Наразі сповнена творчих сил Людмила Студьонова бере активну участь у краєзнавчій діяльності бібліотеки, наполегливо продовжує творчий пошук нових краєзнавчих тем.

Щиро вітаємо нашу любу колежанку з ювілеєм і бажаємо їй міцного здоров'я, творчого натхнення, успіхів та нових краєзнавчих відкриттів.

Ірина КАГАНОВА

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

Олександр Курочкін

РИТУАЛЬНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ ТАНЦІ – «СКОКИ»

У статті розкривається семантика реліктових весільних танців українців та білорусів, пов'язаних з обрядами випікання короваю й першої шлюбної ночі. Автор вбачає в архайчних «скоках» пережитки язичницької продукууючої магії, покликаної забезпечити успішне продовження роду.

Ключові слова: весілля, танці, «скоки», обряд, коровай, дефлорація молодії, еротична магія.

*Я не бачив у Малоросії
жодного найбільшнього весілля,
де б не було музики і танців.*

*/Вадим Пассек. Путевые записки
Вадима. – М., 1834/*

Танці – яскраві прояви фольклорної стихії. Вони органічно входять у складну драматургію традиційного весілля й в багатьох випадках разом з піснями виражають і пояснюють основний зміст ритуального дійства.

Хореографічний репертуар весілля слов'янських народів надзвичайно багатий і варіативний. У ньому присутні танці різних епох і жанрів: хороводи, побутові, сюжетні, модерні; представлені всі головні форми виконавства: групова, сольна, чоловіча, жіноча, мішана. Дуже широка лексична номенклатура весільних танців, яка складалася історично.

У діахронічному аспекті весільні танці доцільно розподілити на дві групи: обрядові та позаобрядові. Останні належать до явищ пізньої формації, вони не пов'язані з генезисом і структурою ритуалу й можуть входити до програми різноманітних святково-розважальних заходів. Натомість обрядові танці, про які будемо говорити далі, належать до більш глибоких шарів народної культури і побуту. Вони виконувалися лише в рамках весільного контексту й становили його невід'ємну змістову й структуроутворюючу частину. Яскраво проглядає в них давнє синкретичне начало, де мистецтво танцю тісно перепліталось з іншими видами мистецтв: драмою, пантомімою, співом, музикою, грою. По суті, мова йде про уламки архайчної обрядової хореї – магичного танцю-співу-гри, що лише де-не-де побутує у наші дні.

Синкретична природа обрядових танців водночас утруднює і полегшує процес їх дослідження. Утруднює тому, що в ході історичної еволюції й руйнування міфологічного світогляду первісна хорея розпалася на ряд фрагментів – уламків, що існують незалежно як окремі словесні, хореографічні, музичні, ігрові, образотворчі тексти. Але ця ж роздробленість несе в собі й обнадійливі перспективи, дозволяючи прояснити семантику ритуального цілого через розшифрування його вцілілих компонентів.

© Курочкін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Таким чином, процедура пошуку й розплутування «синкретичних вузлів» становить важливий методологічний прийом наших реконструктивних студій.

Свого часу Василь Авраменко не без підстав назвав народну хореографію «найбільш забутою галуззю нашого мистецтва» [Авраменко, 1928: 9]. Обрядові танці – одна із сфер традиційної культури, яку покликана вивчати спеціальна дисципліна – етнохореографія. На жаль, сьогодні вона не набрала в Україні достатнього розвитку. Ґрунтовного дослідження обрядових танців у контексті весілля українців ще не здійснено, хоча деякі аспекти цієї проблематики зачіпали у своїх працях О. Кольберг, В. Шухевич, С. Килимник, О. Воропай, В. Верховинець, А. Ґуменюк, К. Василенко, А. Шубривська, О. Правдюк та інші.

Враховуючи об'єктивний стан речей, ставимо перед собою скромне завдання – охарактеризувати найбільш архаїчні зразки танцювального фольклору, які в різних обрядових ситуаціях виконували соціальну, магічну, символічно-демонстративну, розважально-ігрову функцію. Наша розвідка базується на літературних, архівних і польових етнографічних матеріалах й не претендує на власне хореографічний аналіз.

* * *

Танці у весільному ритуалі служили одним із засобів створення святкової урочистості й емоційного піднесення. Кожний танцювальний жест, рух, фігура несли в собі певний символічний, а колись і магічний сенс.

Звичайно фахівці починають історію танцю від хороводу, в якому бачать «найдавніший вид народного танцювального мистецтва» [Отіч, 2000: 141]. Це вірне спостереження, якщо мова йде про колективну синхронізацію танцювальних рухів. Але узгодженим діям групи людей, вочевидь, передували якісь зародки індивідуального танцю, що не обов'язково носили колективний характер. Навіть у теперішню високотехнологічну й прагматичну добу бувають випадки, коли людина в стані радісного афекту мимоволі може жестикулювати і робити різні рухи, які віддалено нагадують химерний танок. Недарма в українському лексиконі є вираз: «[Аж] танцює хто – хтось дуже радіє з якогось приводу». Припускаємо, що у наших далеких предків подібні емоційні сплески траплялися значно частіше.

Українська мова містить широкий набір дієслів на означення танцювального процесу: танцювати, гарцювати, гопцювати, гопкати, гопати, скакати, стрибати, гапати, чесати, кресати, садити, шкварити, витинати, утинати, тяти, віддирати, витанцювувати, викаблчувати тощо [Словник, 2000: 726]. На особливу увагу в цьому ряду заслуговує термін скакати. Б.Грінченко додає до нього кілька промовистих фольклорних зразків: «Ой загадали хорошенько іграти, а парубку з дівчиною скакати» [Грінченко, 1909: 130]. Прикметно, що дієслово скакати вживається також в значенні любовного зв'язку /поза шлюбом/: «І до півночі там гуляли і в гречку деколи скакали» /Котл., Ен.ІІІ.42/ [Грінченко, 1909: 130].

У історичних джерелах поняття танці й скоки нерідко вживаються паралельно. Відомий український чернець-полеміст кінця ХVІ ст. І. Вишенський, який беззастережно відносив усі народні матеріально-тілесні забави до гріховного світу поганства, з обуренням картав тих, хто чинить «Сатанѣ офіру /жертву – **О.К.**/ танцями и скоками» [Вишенський, 1988: 332].

Переглядаючи писемні пам'ятки і фольклорні тексти, доходимо висновку, що лексема скакати у вітчизняному мовленні більш давня, ніж синонімічний відповідник – танцювати. Ось фрагмент пісні, яка супроводжувала старовинну весняну гру «Дудар»:

А тепер наш дудар і в скоки, і в боки,
І в скоки, і в боки, навприсядки, гоп,
Та скажи, дударю, як старі діди пляшуть?
Отак вони пляшуть, отак вони скачуть:
Отак зсутуливши, отак згорбулівши,
Ой так не хороше, ой так не пригоже.
Та скажи, дударю, та як баби пляшуть?...

Наведений уривок дозволяє говорити й про давнє побутування на теренах України дієслова плясати, хоча сучасні українські словники його не згадують. Етнографам відомий танець гуцульських колядників з топірцями – «плес», який в деяких гірських селах дожив до наших днів. Показові в цьому відношенні й «маланкові» пісні Південно-Західного регіону України, де нерідко трапляються звернення учасників новорічного обходу до господарів типу: «Пустіть до хати, будемо плясати» або «Пустіть до хати, ми мем скакати». Отже, варто погодитися з думкою К. Мошинського, який вважав лексеми пляс і скоки слов'янськими термінами, а танець і танцювати – західного походження [Moshunsky 1968 : 302].

Скоки – первісний танцювальний елемент з нескладною пластикою ритмічних рухів, який згадується в багатьох описах весільного дійства українців та білорусів. Гадаємо, що у давні часи ці експресивні обрядові па без музичного супроводу побутували дуже широко. Документуючи бойківське весілля, І. Франко звернув увагу на традиційний танець «вискакування з хустками», який, на його думку, мав давньоруське походження. Зміст цього танцю полягав у тому, що «дружка і ще одна дівчина стають на лаві за столом, держачи у руках білі хустки. Навпроти них перед столом, на землі стають два парубки /звичайно дорослі брати молодої/ і, поклавши на шапки вінки, також беруть в руки хустки. Танцюють по черзі парами / А – Д і В – С/, вимахуючи хустками до центру. А і В – дівчата; С і Д – хлопці» [Ломова, 1967: 70-72]. Судячи з даного опису, йдеться про ускладнений варіант «скоків», які могли стати прообразом парного обрядового танцю.

Більш примітивний сценарій «скоків» знаходимо в одному з записів весільного «злучення» молодих у білорусів. Ось як, спираючись на матеріали В. Добровольського, подає і коментує цей архаїчний обряд М. Нікольський: «Коли – після вінця – молодий приїжджає в дім нареченої, щоб узяти її з собою, наречену виводять йому на двір. «Там вони сходяться і скачуть разом по двору, незважаючи ні на яку погоду, ні на багнюку, ні на мороз, ні на що. Потім всі гості співають і гуляють цілу ніч» [Нікольський, 1956: 82]. До цього варто додати, що «сходження разом» і «скакання» молодих вважалися вирішальними обрядами, які дозволяли розпочати весільний бенкет.

Переглядаючи деталізовані описи традиційного весілля українців і білорусів, помічаємо, що екстатичні «скоки» найчастіше прив'язані до обряду випікання короваю та обряду комори. Звичайно, у науковій літературі ці епізоди розглядаються окремо у ритуальній послідовності, хоча між ними існує важлива семантична і функціональна подібність. І операція з виготовлення весільного хліба і церемоніальна дефлорація нареченої – дії з певним ризиком і непередбачуваними результатами. Лише вдало спечений коровай, як і молода, зумівши довести свою цноту, давали підстави вважати усе шлюбне дійство гарним і почесним.

Обидва вказаних весільних епізоди об'єднує й те, що вони є репродуктивними актами з насиченою еротичною символікою. Світоглядну взаємозалежність короваю і незайманості молодої у традиційному суспільстві підтверджують етнографічні спостереження А. Сержпутовського. Описуючи обряд посаду в білорусів, він повідомляє, що наречена сідає на посад лише тоді, коли вона невинна. «Калі-ж не, то ня можна садзіцца, бо абразіць... каравай, і ей у жиці не буде ні у чом шчасця.» [Сержпутоўскі 1930: 176].

Є підстави вважати, що операція виготовлення короваю у давні часи здійснювалася як магічне дійство з яскраво вираженим сексуально-фалічним підтекстом. У цьому обряді коровай виступав втіленням чоловічого начала, піч символізувала жіноче начало, а сам акт випікання – шлюбний союз молодої пари. На користь такого тлумачення свідчить важлива роль чоловіка у «саджанні» весільного хліба в піч, а також згадуваний у багатьох описах уривок пісні: «Коровай регоче, бо до печі хоче, а піч регоче, бо коровай хоче».

Аналізуючи найстарші білоруські описи весілля, М. Нікольський відніс цей текст до циклу так званих «підскачних» пісень. У них, на думку вченого, «...символізується статевий акт, оскільки за одним описом зразу ж після посадки короваю

в піч хресна мати хапає кого-небудь з молодих чоловіків і йде з ним «до скоку», а за нею «до скоку» кидаються парами всі інші» [Никольский, 1956: 214]. Напевне у давні часи випікання короваю носило характер широкої громадської церемонії, до якої долучалися представники обох статей. На це прямо вказує старовинна весільна пісня білорусів:

Да збірайцеся род к роду,
Да старыя мужы на нараду,
Маладыя маладзіцы к караваю !
Да старым мужам мёд, віно піць,
Маладым маладзічкам каравай учыняць !
[Никольский, 1956: 208].

Основний масив етнографічних матеріалів з території Білорусі та України засвідчує, що вже у XIX-XX столітті священнодійство з короваем було прерогативою заміжніх жінок, які вже мали потомство й були щасливими у шлюбі. У різних місцевостях їхня кількість могла коливатися від 2-3 до 5-7 і більше. Процес виготовлення короваю, особливо його завершальна стадія після посадки тіста в піч, звичайно відбувався в атмосфері колективного збудження й бурхливих веселощів. Цій атмосфері відповідали специфічні приспівки, обрядові й танцювальні рухи.

Згадки про «скоки» коровайниць, на жаль, дуже рідкісні й лаконічні. Окремі дослідники відзначали «нескромний характер» цього дійства, не вдаючись до деталей. За свідченням М. Нікольського, у білоруських описах згадується священний пляс старшої коровайниці на етапі саджання обрядового хліба в піч, після чого починаються «загальні скоки» [Никольский, 1956: 227]. В аналогічному звичаєвому контексті танці коровайниць фігурують в описі весілля русинів з околиць Збаража /Тернопільщина/, здійсненому в останній чверті XIX ст. польською дослідницею Севериною Шаблевською. За її відомостями, «Всадивши коровай до печі, всі жінки чіпляються за лопату і скачуть з нею по хаті» [Szablewska, 1883: 122].

Священнодійство коровайниць тривало весь час, доки обрядовий хліб знаходився у печі. Як повідомляє П.Чубинський, «Кучерявого» /того, хто саджав хліб у піч. – **О.К.**/ виштовхують з хати в шию. Коровайниці микють руки і ту воду дві жінки несуть на тік, говорячи: «Скільки пар рук мили, щоб стільки пар наш Івашко волів мав». Вертаються у хату, беруться всі чоловіки і жінки за діжу, піднімають її три рази, стукають об «сволоку», цілуються навхрест, носять по хаті, танцюють і приказують:

Піч стоїть на сохах,
Діжу носять на руках.
Пече ж наша, пече,
Спечи нам коровай з гречі.
[Чубинский, 1877: 239].

Троєкратне обрядове піднесення хлібної діжі до сволюку – сакрального локуса житла, що фіксується у багатьох весільних описах, слід трактувати як магичну церемонію, націлену на те, щоб коровай «підходив» – зростав у печі. Зростання короваю як чоловічого символу, в свою чергу, мало стимулювати процес ерекції молодого. У білоруській пісні співається:

Расці, расці, каравай,
Вышэй печы медзяной,
Вышэй столі залатой,
Вышэй Гандзі маладой.
[Никольский, 1956: 214]

Безумовно, древня деталь весільного ритуалу – обрядові дії й танці коровайниць на току. Змістовний опис цього церемоніалу знаходимо у матеріалах С.М.Терещенкової,

зібраних 1926 р. у с. Попівка на Звенигородщині. Інформантка повідомляє, що на току коровайниці «кроплять снопи, які є, соломі, клуню і танцюють, а декотрі молодичі грають на рубель та качалку, відро, затулку од печі тощо... Батько частує їх, а вони танцюють і грають: це коровайниці борошно обтрушують» [Кримський, 1930: 91]. Після току, за даними С. М. Терещенкової, танцюючи й кроплячи все, що має родити, коровайниці обходили також садок і город. Повернувшись додому, вони співали пісню:

На тік ми ходили /2/
І воду носили
І воду, і водицю
Роди, Боже, жито й пшеницю.
[Кримський, 1930: 91]

Наведені вище етнографічні відомості, як здається, дозволяють реконструювати один із фрагментів ідеології давніх землеробів. За їхніми уявленнями, обрядові «скоки» коровайниць – осіб, причетних до виготовлення сакрального символу – Короваю-Раю, мали здатність позитивно впливати не лише на сферу шлюбно-статевих стосунків, а й на врожайність полів і садів. Продуктивна магічна функція зближує весільних коровайниць із різдвяно-новорічними колядниками і щедрівниками. Останні, як відомо, здійснюючи традиційний обхід, також нерідко практикували обрядові танці у хаті й на току кожного господаря.

Українцям, як і багатьом іншим європейським народам, було відоме повір'я про те, що швидкі танці й високі стрибки-скоки учасників колядування сприяли розвитку посівів і майбутньому врожаю. Найчастіше ритуальний танець дивним чином пов'язувався з якістю конопель і прядива взагалі. Так, за уявленнями гуцулів, чим довше виконувався «плес» колядників, тим довгими мали б вирости коноплі [Курочкін, 1995: 162]. Семантична тотожність весільних і новорічних обрядових танців-«скоків», цілком очевидна. Паралельне існування однопорядкових ритуальних практик стосовно різних циклів звичаєвості засвідчує їхнє спільне ідеологічне навантаження в межах цілісної системи аграрно-магічного світогляду.

Як зазначалося вище, традиційні «скоки» коровайниць близькі своєю магічною спрямованістю до оргіастичних танців дорослих учасників весілля в обряді комори, що відбувався першої шлюбної ночі. Тут також енергійні вакхічні рухи танцюристів мали посилити потенцію молодих й сприяти успішному здійсненню акту дефлорації.

Цікаву інформацію про те, як проходив обряд комори в Україні у середині ХУП століття, подав французький інженер-фортифікатор Г. Л. де Боплан. За його даними, після того як молодих відводять на шлюбну постіль, майже усі гості збираються за замкнутою завісою у спальні /очевидно, у коморі. – **О.К.**/ і тоді «...більшість присутніх на весіллі приходить до покою з сопількою [чоловіки], танцюють з чаркою в руках, жінки підскакують і плещуть в долоні, аж доки шлюбний союз не завершиться. Коли під час щасливого поєднання наречена подасть якийсь знак втіхи, усі присутні одразу ж починають підскакувати і, плещучи в долоні, зчиняють веселий галас» [Боплан, 1990: 79].

Отже, згідно з Г. Л. Бопланом, радісні скоки і плескання в долоні веселян синхронізовані зі здійсненням статевого акту «ламання калини». Можливо, така узгодженість дій є давньою традицією, але це питання потребує спеціального дослідження. Проте матеріали французького інженера цілком відповідають свідченням українських етнографів ХІХ ст. в тому, що бурхливий сплеск емоцій був пов'язаний з епізодом публічної констатації незайманості молодої через показ її сорочки зі слідами дівоцтва. За спостереженнями П. Чубинського, «Переконавшись за покривавленою сорочкою, що наречена зберегла свою цноту, всі приходять у шалений захват, захват виявляється танцем по лавам, по підлозі, по столам, биттям горщиків тощо» [Чубинський, 1877: 450].

Публічна демонстрація шлюбної сорочки молодої – кульмінаційний момент старовинного українського весілля. У разі, якщо все було, «як у людей», і наречена

виявилася «чесною», емоційна тональність усього ритуалу різко змінювалася, набираючи яскраво вираженого мажорного звучання. Після проголошення новини про незайманість молодої, зазначає Хв. Вовк: «люде несамовито радіють, і бенкет стає справжньою оргією, що відбувається в супроводі танців та співів, цілком еротичних, які без жадного сумніву являють собою відгомін стародавнього фалічного культу [Вовк, 1995: 288].

Карпогонічна магія танцю радості з приводу маніфестації цноти молодої підтверджується й тим, що з цього моменту все весілля зафарбовується у червоні кольори: над хатою вивішують червоний прапор, весільних чинів і гостей перев'язують навхрест червоними поясами й напувають горілкою з додачею червоного буряка.

Організатором еротичного танцю, що відкривав собою програму після - коморних забав, часто виступав старший боярин або дружок. За матеріалами з Чернігівської губернії /с. Британи, Борзенського пов./ саме він приносив до хати перев'язану червоною стрічкою шлюбну сорочку «покрасу» і з нею першим, танцюючи по лавах, обходить кругом столу. За дружком скакали свахи, співаючи:

Наша родина	На лавочки лізти!
Так заробила	Пити, гуляти –
Пити та їсти,	– Лавки ламати.

[Грінченко, 1899: 443]

Відомості Б. Грінченка підтверджують і доповнюють матеріали іншої збирачки з Чернігівщини – П. Литвинової-Бартош. Від неї довідуємось, що танець урочистого виносу свідoctва дівочої честі мав локальну назву «сорока» й виливався у колективне обрядове дійство. За даними П. Литвинової-Бартош, «Дружно з сорочкою в руках, а за ним приданки, інші поїзжане і свати тричі обходять хату проти сонця, стрибаючи поверх лавок і ослонів» [Литвинова-Бартош, 1900: 152].

Побіжно спробуємо прояснити етимологію народного визначення танцю на лавах – «Сорока». Появу цього терміну у весільному обряді дехто з дослідників виводить зі співзвучності лексем сорока і сорочка. Проте слід не забувати і про фольклорне співвіднесення цього птаха з демонологічними віруваннями. У народних уявленнях українців сорока вважається нечистим створінням, що «скаче як біс» або «вертка як біс». Цікаво також, що цей птах не раз фігурує у відьмівських реінкарнаціях. Символічну асоціацію могла підказати і своєрідна плигаючи манера сорок при пересуванні на землі.

Характерна прикмета ритуального танцю «Сорока» полягає в праві веселян стрибати по столу і лавах і навіть ламати їх. У цьому слід бачити пережитки древніх уявлень про магічний зв'язок долі молодих з головними атрибутами хатнього інтер'єру. Подібні уявлення так чи інакше відлунюють у весільному ритуалі європейських народів. Згідно з традицією, стрибання молодих через стіл вважалося ознакою їхньої чистоти, тоді як шлях під столом символізував втрату незайманості. Зокрема, у білорусів «нечесний» молодий міг сісти поруч з молодою, лише пролізши під столом, але в жодному разі не над ним, [Довнар-Запольський 1893: 32].

Цікавий звичай «переплигування» нареченої через стіл ще недавно побутував у австрійців. На відміну від українців і білорусів, у них повинні були виходити з-за столу по лавах лише ті дівчата, які втратили цноту до весілля [Филимонова, 1989: 58]. Тут, як здається, маємо вже пізню модифікацію давнього звичаю.

Відомо, що в традиційному світогляді слов'ян та інших європейських народів хатній стіл і лави співвідносилися з ідеєю святості й відігравали важливу символічну роль. У християнські часи ці сакральні елементи житла асоціювалися з престолом, вівтарем у церкві, а в язичницьку добу з жертovníком і культом предків. І в буденному, і в святковому побуті спілкування за столом строго регламентувалося, й будь-яке порушення узвичаєного етикету вважалося небажаним і гріховним. Екстатичні стрибки-скоки свих та інших учасників веселян по лавах – явне відхилення від правила й святотатство з позицій християнської моралі. Чому ж тоді з покоління в

покоління відтворювалися ці ритуальні безчинства? Відповідь на це питання варто шукати у конкретних етнографічних і фольклорних джерелах.

За польовими матеріалами з Київщини /с. Глібовці Димерського р-ну/, весільний танець по лавах практикувався до початку XX століття. Коли молода чесна, повідомляє респондент, «...тоді стають кругом стола і танцюють за батька, матку, братів /обох.../, за всю родню її й його...» [Архівні наукові фонди : ф.1-2 дод.]. У даному випадку танцювальний обхід навколо столу виступає ритуальною формою вшанування обох пов'язаних шлюбом родів. Проте є підстави гадати, що в давніші часи була актуальною й інша мотивація досліджуваного звичаю. До такого висновку підводить, зокрема, наступна весільна пісня:

А ми відсіль не підемо
Харитона не скакавши,
Лавок не ламавши –
Всі лавки – прилавки
Щоб були жонки гладкі!
[Литвинова-Бартош, 1900: 152]

Отже, виконання конкретного ритуального танцю з явними елементами деструкції /скакання на лавах, ламання їх, биття горщиків тощо/, за традиційними уявленнями, мало сприяти заплідненню молодих, після чого вони ставали «гладкими», тобто вагітними. Магія продовження роду притаманна і весільній грі «гуляння Харитона», задокументованій етнографами на Центральному Поліссі. Зокрема, на Житомирщині в цьому дійстві брали участь усі одружені гості за умови «гарного» весілля. Під час гри, за свідченням В. Кравченка, «скоки Харитона» по лавах супроводжувалися піснею : «Посилала наша мати Харитона спевати, а наш Харитон наробив веретьон, да все самоділки, зароди Боже, хлопці і дівки» [Кравченко, 1911: 125]. З даного повідомлення випливає, що в уявленнях поліщуків загадковий образ Харитона був пов'язаний з традиційним ткацтвом. Досліджуючи специфіку цього древнього ремесла, О. Боряк зафіксувала у мовному вжитку народну ідіому «Харитона накладати», яка означає помилку у снуванні основи у період Великого посту [Боряк, 1997: 95]. Логічно припустити, що через посередництво жінок суто ткацький фразеологізм перекочував у весільний фольклор на означення екстраординарного звичаю скакання по лавах.

У світлі вищенаведених матеріалів і спостережень вважаємо правомірним трактувати весільні «скоки» і «підскочні» пісні пережитком язичницького шлюбного ритуалу. Поганську /нехристиянську/ природу цих звичаїв добре усвідомлювали в народному побуті й тому, перш ніж їх виконувати, завішували рушниками усі ікони на стіні.

Варто нагадати, що демонологічні легенди й повір'я українців, білорусів та інших слов'янських народів часто пов'язують традицію буйних танців-скоків з відьомськими шабашами й зібраннями лісових і польових русалок. Місця, де в певні пори року відбувалися ці «бісовські ігри», в народній топоніміці відомі під назвою «скочищ».

Немає сумнівів у тому, що «скоки» у давні часи виконували магічну функцію, яка полягала у чаклуванні щасливого шлюбу, збільшенні родини та врожаю на нивах. Віра в досягнення цих цілей через випробуваний предками обрядовий механізм обумовлювала стійкість традиції. У процесі історичної еволюції «скоки» втратили зв'язок із сакральною сферою й остаточно вийшли з ужитку в зв'язку з суттєвою трансформацією і редукцією весільного ритуалу.

Витісненню архаїчних обрядових танців з весільного сценарію активно сприяв музичний акомпанемент, значення якого постійно зростало впродовж останніх століть. Паралельно йшов процес збагачення народного весільного дійства за рахунок нових не обрядових танців: побутових, сюжетних, модних.

- Авраменко В. Українські національні танки. – Книжка перша. – Вінніпег – Київ – Львів, 1928.
- Боплан Г.Л. Опис України. – К., 1990.
- Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців /середина XIX – початок XX ст./. – К., 1997.
- Вишенський І. Книжка //Українська література XIV-XVI ст. – К., 1988.
- Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
- Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Т.ІІІ. – Песни. – Чернигов, 1899.
- Грінченко Б. Словарь української мови. – Т.ІV. – К., 1909.
- Довнар-Запольский М.В. Белорусская свадьба в культурно-религиозных пережитках //Этнографическое обозрение. 1893. – № 3.
- Кравченко В.Г. Этнографические материалы, собранные В.Гр.Кравченком в Волини и соседних с ней губерниях // ТОИВ. – Т.V. – Житомир, 1911.
- Кримський А. Звенигородщина з погляду діалектологічного та етнографічного. – 1930.
- Курочкін О. Новорічні обряди «Коза» і «Маланка». – Опішне, 1995.
- Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у с. Землянці в Чернігівщині // Матеріали українсько-руської етнології. – Т.П. – Львів, 1900.
- Ломова М.Т. Етнографічна діяльність І.Франка. – К., 1967.
- Никольский Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. – Минск, 1956.
- Отич О. Народний танець //Українське мистецтво у полікультурному просторі. За ред. О.П.Рудницької. – К., 2000.
- Словник синонімів української мови. – Т.2. – К., 2000.
- Сержпутоўскі А. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. – Мінск, 1930.
- Филимонова Т.Д. Австрийцы //Брак у народов Западной и Южной Европы. – М., 1989.
- Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край. – Т. IV. – СПб., 1877.
- Moshunsky K. Kultura ludowa slowian. – Т.П. – Warshawa, 1968/
- Szablewska S. Wesele i krzywy taniec u ludu ruskiego w okolicy Zbarazy // Zbiór Wiadomosci do antropologii krajowey. Dz. III. – Т.VІІ. – Krakow, 1883/

В статье раскрывается семантика реликтовых свадебных танцев украинцев и белорусов, связанных с обрядами выпекания каравая и первой брачной ночи. Автор видит в архаических «скоках» пережитки языческой продуцирующей магии, призванной обеспечить успешное продолжение рода.

Ritual Slavonic dances «skoki»

The article discloses semantics of relict wedding dances of Ukrainians and Byelorussians associated with rituals of round loaf baking and the first married night. The author sees in archaic «skoki» vestiges of pagan producing magic urged to ensure successful procreation.

Key words: *wedding, dances, «skoki», ritual, round loaf, defloration of a bride, erotic magic.*

ПИСЕМНА СПАДЩИНА ГЕТЬМАНИЩИНИ

УДК 94 (477)

КНИГИ ЗАБІЛ (1671 – 1745): ІСТОРІЯ, СТРУКТУРА, СКЛАД (Упорядкування та вступна стаття Ігоря Ситого)

Серед багатьох колекцій Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського привертає до себе увагу збірка рукописних книг XVI–XIX ст., бо саме в них відображений рівень історичної свідомості та загальної культури українського суспільства, світогляд та ментальність його освічених представників. Книги Забіл хронологічно охоплюють період з 1671 р. по 1745 р. і знайомлять нас з побутом козацької старшини, з поглядами сучасників на історичні події XVII–XVIII ст., так би мовити, зсередини, висвітлюють особистості таких діячів, як І. Мазепа, В. Дунін-Борковський, В. Кочубей, І. Ломиковський, П. Забіла, І. Забіла та інші. Ці книги складаються з документів родинного архіву, який був упорядкований Іваном Забілою у середині XVIII ст. і через посередництво відомого історика Гетьманщини О. Лазаревського потрапили до збірки українських старожитностей Василя Тарновського.

Ключові слова: Забіли, архів, козацька старшина, Гетьманщина.

Серед багатьох колекцій Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (ЧІМ) привертає до себе особливу увагу збірка рукописних книг XVI–XIX ст., бо саме в них відображений рівень історичної свідомості та загальної культури українського суспільства, світогляд та ментальність його освічених представників¹. Але й і до сьогодні ми не маємо повноцінного каталога цієї збірки, хоча є окремі праці В. Модзалевського², І. Ситого, О. Коваленка³, О. Лазаревського⁴, Б. і М. Грінченків⁵, де описані деякі пам'ятки і серед них частково т. зв. «Книги Забел» (інв. № Ал 14, 359, 395). Хронологічно вони охоплюють період з 1671 р. до 1745 р. (за датованими документами, малюнками, філігранями) і знайомлять нас з побутом козацької старшини, з поглядами сучасників на історичні події XVII–XVIII ст. так би мовити, зсередини, висвітлюють особистості таких діячів, як І. Мазепа, В. Дунін-Борковський, В. Кочубей, І. Ломиковський, П. М. Забіла, І. П. Забіла, І. І. Забіла та інших. Отже, значення цих книг виняткове, і тому описом саме їх ми вирішили продовжити каталогізацію рукописної збірки ЧІМ, одночасно розглядаючи цю роботу як продовження праці В.Л. Модзалевського «Матеріали по истории Малороссии. Выпуск 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713)». Тоді, у 1912 році, було оприлюднено лише 59 із 196 документів.

Зараз у музеї зберігаються 3 книги, в яких зібрано 178 документів та 18 окремих документів з архіву Забіл. Але В. Модзалевський вважав, що було принаймні 5 книг: три – у збірці музею В. В. Тарновського, одна у збірці П. Я. Дорошенка і, можливо, одна була розпорошена, частково, В. Тарновським.

Перша книга (інв. № Ал 14) найскладніша за своєю структурою і змістом. Починається вона сторінковою ілюстрацією із зображеннями князів Володимира, Гліба та Бориса (за О. Коваленком – це копія гравюри з київського «Синописа» 1680 р.) Окрім цієї ілюстрації в книзі містяться також сторінкові портрети з гербами: гетьмана

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Венжика Хмельницького (фактично, за іконографією, І. Скоропадський), гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (?) (фактично, за іконографією, І. Скоропадський), гетьмана Д. Апостола, гетьмана Юрія Хмельницького (перемальований з портрета І. Скоропадського), короля Яна Собеського, Петра І з написом «рисован 1745 г. февраля», гетьмана Івана Скоропадського, а також малюнок сріблястою фарбою державної печатки України. Ілюстрації цікаві, бо тут ми знаходимо невідомі зображення І. Скоропадського, П. Сагайдачного, Д. Апостола. Автором малюнків можна вважати одного з двох канцеляристів, які переписували виписки з «Синописа» та скороченої редакції «Краткого описанія Малороссии», хоча рука Івана Забіли їх також торкалась (наприклад – портрет Ю. Хмельницького). Датовати їх можна 1745 р., виходячи з напису на портреті Петра І, та за філігранями на папері (1744, 1734–1751 рр.)⁷. Зразками слугували книжкові та окремі гравюри, родинні портрети. За технікою малюнки дуже прості – це перо, чорне та червоне чорнило з розтушовкою. Стосовно першої ілюстрації можна зазначити, що вона має суттєві відмінності від книжкової гравюри.

У арк. 52 містяться історичні виписки, про які ми вже згадували, а також відомості про події 1734–1740 рр., можливим автором яких є І. Забіла⁸. Тут же ми знаходимо царські укази про створення Малоросійської колегії, коронацію Петра ІІ, відновлення гетьманства, запровадження правління гетьманського уряду, копії універсалів Д. Апостола та ніжинського полковника І. Хрущова, розпоряджень Генеральної військової канцелярії, в яких йдеться про захист південних кордонів від нападів кримчаків, про заходи гетьмана щодо зміцнення порядку у державі. На арк. 45–46 І. Забіла виклав долю ряду визначних діячів XVII–XVIII ст. Як негативна по відношенню до України схарактеризована діяльність Брюховецького, Самойловича, Дорошенка, Виговського, Мазепи, Меншикова, Бірона. З цих же записів можна зробити висновок, що автор стояв на позиціях автономіста Павла Полуботка щодо статусу України у складі Російської імперії. З арк. 53 починаються оригінали різноманітних майнових документів з крайніми датами 1679–1734 рр., пов'язаних переважно з активною діяльністю І. Забіли по купівлі земель та угідь. У них багато цікавих відомостей з топоніміки, грошового обігу, про стосунки між різними категоріями населення та їхній статус, про закріпачення українського населення (це важливий факт, бо до цього в Україні кріпаками були переважно росіяни) тощо. Окрім цього тут уміщені документи, пов'язані із службовою діяльністю І. Забіли (поїздки у Росію, участь у захисті південних кордонів Росії, виконання доручень Генеральної військової канцелярії – збір податків, проведення ревізій, прокурорський нагляд), а також описи сіл Обтів, Погорілівка, містечка Вороніж (частково опубліковані О. Лазаревським⁹), реєстри документів архіву Забіл, генеалогічні нотатки по лінії П. М. Забіли та С. П. Забіли (тут знаходимо суттєві доповнення до родоводу Забіл, які залишилися поза увагою В. Модзалевського).

До речі, ці нотатки дозволяють нам вважати Івана Івановича Забілу одним з перших українських генеалогів, тобто він поділяє пальму першості у цій галузі з генеральним підскарбієм Яковом Марковичем¹⁰.

Загалом у книзі налічується 67 документів на 110 аркушах. Авторська нумерація змішана: аркушева і нумерація окремих документів. Частина останніх потрапила до книги вже після її упорядкування І. І. Забілою, тому має лише фондову облікову нумерацію аркушів (ф. н.). Документи на с. 37–38 та № 64 (за авторською нумерацією) відсутні.

У другій книзі (інв. № Ал 359) зібране численне листування Івана Петровича та Івана Івановича Забіл з І. Мазепою, В. Кочубеєм, В. Дуніним-Борковським, І. Ломиковським, І. Чарнишем, М. Миклашевським тощо. Частина цього листування пов'язана з розміщенням компанійців у маєтностях Забіл, що завдавало йому значних економічних збитків¹¹. Частина документів розповідає про міжнародну торгівлю Забіл, зокрема з Кримом та Литвою, про сімейні зв'язки Забіл з Дуніними-Борковськими та Кочубеями, про вироблення високоякісного обтівського пива, яке Забіли надсилали і своїм родичам, і Рихлівському монастирю, і навіть Мазепі, про виготовлення в с. Ревутинці дзвона-годинника, про значне скорочення насе-

лення цього села та Обтова, що можна пов'язати з виснажливими війнами 30-х рр. XVIII ст.¹², про довготривалу тяганину за угоддя між І.І.Забілою та Данилом Забілою, яка призвела зрештою до розладу між Данилом та його сином Петром, про службу І. І. Забіли на Північному Кавказі.

Хронологічно зібрані у книзі документи обіймають період з 1687 по 1736 рр. У ній налічується 70 аркушів з 59 документами (враховуючи чернетки на форзацах і пізніше підкладені документи). Згідно з каталогом музею Тарновського 1900 р., у книзі відсутні документи № 17, 19, 28, 46–49, але вони зберігаються у т. зв. розсипу і, ймовірно, були вийняті ще В.Тарновським¹³ (інв. № Ал 501/9/17, 9, 40, 25; інв. № Ал 501/10/30, 32). На відміну від першої книги у другій пронумеровані тільки документи.

У третій книзі (інв. № Ал 395) містяться документи про повернення І. Забіли с. Клишки, яке свого часу одібрав І. Мазепа, незважаючи на приязні стосунки з цією родиною, листи до Ганни Забіли (Дуніної-Борковської), на яку ліг весь тягар господарських турбот після смерті чоловіка – І. П. Забіли, документи про вже згадану тяганину І. Забіли з Д. Забілою, про торговельні зв'язки І. П. Забіли з калужськими купцями, численні купчі записи на придбання маєтностей І. П. Забілою, П. М. Забілою, І. І. Забілою. У кінці книги міститься цікавий для історії музичної культури України XVIII ст. лист І. Полянського до І. І. Забіли, де йдеться про відрядження до російською генерала «гуслиста», яких «в Коропе довольно». На аркушах форзаців та нумерованих аркушах початку книги містяться виписи про падіння Царграда у 1453 р., релігійно-моралізаторські повчання з Святого письма, реєстр купчих записів І. І. Забіли. Як бачимо, за своїм змістом ця книга тяжіє до другої, але, на відміну від перших двох, зібрані в ній документи більше пов'язані з П. М. та І. П. Забілами, хронологічні ж рамки обіймають 1671–1728 рр. У книзі вміщено 52 документи та вже згадані записи на форзацах та перших 3-х нумерованих аркушах на початку (85 аркушів). Відсутні 1 і 2 документи, хоча, можливо, їх можна знайти серед тих самих 18 документів, про які ми згадували вище (інв. № Ал 160, Ал 501/9/17, 9, 40, 25, 13–14, 26–28, 48, 52; Ал 501/10/30, 32; Ал 501/11/1, 3–4, 13). Шість із них, як ми вже показали, належали до другої книги, решта вірогідно до ймовірної п'ятої та першої.

Усі три книги є дуже цінним джерелом для реконструкції міського та сільського самоврядування у чотирикутнику Вороніж – Кролевець – Батурин – Короп.

Не менш цікавий і сфрагістичний матеріал, який міститься у цих книжках. Нами описано 49 печаток (139 відбитків) приватних осіб, урядовців, гетьманів, державних установ, міст Коропа, Батурина, Кролевця.

Оправи книг є характерним взірцем інтралігаторського мистецтва XVIII ст. Вони шкіряні, прикрашені широкими смугами тисненого стилізованого рослинного орнаменту. Ймовірно всі оправи виготовлені одночасно одним майстром.

Коли ж Іван Іванович Забіла впорядковував ці книги? Скоріше за все у 50-ті роки XVIII ст. На це вказує кілька даних. Востаннє ім'я І. І. Забіли у друкованих джерелах зустрічається у 1744 р. Філіграні теж датуються 1744–1750 рр. На аркуші 45–46 першої книги Е. Бірон згадується як регент (1740 р.) і ще живий, генерал Павло Ягужинський – як померлий (1736 р.), генерал Станіслав Понятовський – як живий (помер у 1762 р.), король Август III (1736–1763 рр.), родина Розумовських – як графи (1744 р.), один з братів Розумовських – як камергер і генерал-аншеф (якщо це Олексій, то це відповідно 1741 р. і 1756 р., якщо Кирило – то це 1745 р. і 1764 р.), вказується, що маєтності Меншикова відійшли до Розумовського, у т. ч. і Батурин (а це 1750 р., хоча повне закріплення пожалувань відбулося у 1760, 1764 рр.). Малюнок Петра I датовано, як ми писали вище, 1745 р. Наведені дати дають підстави зробити висновок, що робота над впорядкуванням книг почалася у другій половині 40-х рр. XVIII ст., а закінчилася на початку 60-х рр., хоча скоріше за все у 50-ті рр. XVIII ст.

До колекції В. В.Тарновського ці книги ймовірно потрапили наприкінці XIX ст. через посередництво О. Лазаревського¹⁴. Як відомо, після смерті збирача згідно із заповітом збірку успадкувало чернігівське губернське земство і у 1902 р. відкрило на її базі «Музей українских древностей В. В.Тарновского», а ще раніше у 1900 р. Б. і М. Грінченки видали каталог цього музею, де вперше описали книги Забіл під № 92, 93, 94.

Кілька слів про упорядника – Івана Івановича Забілу. Він походив із старовинної козацько-старшинської родини, відомої ще з XVI ст. Представники цієї родини обіймали посади генерального обозного, генерального судді, генерального хорунжого, були ніжинськими полковниками, ніжинськими, коропськими і борзенськими сотниками. Чимало серед них налічувалося бунчукових і військових товаришів, канцеляристів, писарів. Були серед них у пізніші часи і генерали, і поети, згадаймо хоча б друга Т. Г. Шевченка і М. І. Глінки Віктора Забілу, автора вірша «Не щебечи соловейку».

Дід І. Забіли, Петро Михайлович, свого часу змагався за гетьманську булаву з Самойловичем, був двічі одружений (удруге у 80 літ), прожив 109 років. Від другого шлюбу народилися син Іван (бл. 1665 р.), донька Федора (у майбутньому дружина генерального осавула Василя Жураковського). Іван був улюбленцем старого Забіли і тому успадкував основну частину його маєтностей (села Обтів, Клишки, Погорілівка, Млини). Помер у 1702 р. Від його шлюбу з Ганною Василівною Дуніною-Борковською (померла 1713 р.) і народився єдиний син Іван Іванович. Він був одружений з Параскою Василівною Скоропадською, донькою чернігівського полкового обозного (ймовірно картини цієї родини і стали взірцем для портретів Скоропадського у першій книжці). До речі, одна з трьох сестер Івана – Явдоха була дружиною відомого літописця Григорія Грабянки¹⁵, гадяцького полковника, який поділяв погляди П. Полуботка. Можливо, звідси інтерес Івана Забіли до літописів та його погляди щодо автономії України. Як знати, може, у гіпотетичній 5-й книзі містилося його листування з Грабянкою, і це стало причиною її зникнення? Іван Іванович, як і його батько, не займав високих посад. Відомо, що в 1713 р. він згадується як знатний військовий товариш, у 1727–1730, 1736, 1738 рр. – бунчуковий товариш, у 1730–1733 рр. – хорунжий генеральної артилерії. Він здобув кращу на той час освіту (Києво-Могилянська академія), знав латинську і польську мови¹⁶. Мав власну бібліотеку, цікавився історією, літературою світською і богословською, морально-етичними проблемами, особливо стосунками між батьками і дітьми, між родичами, тому тяжко переживав свій розлад з Данилом Забілою, а останнього з його дітьми: «Данила Забели сини Іван, Петро, Семен, Данило, Василь, от плода древа рожден горесного, порождения к разорению». Як бачимо, для Забіли характерний і провіденціалізм. За політичними поглядами І. І. Забіла був поміркованим полуботківцем. Але, попри все, Іван Іванович твердо стояв на землі і господарські турботи були для нього на першому місці. Про це, до речі, свідчать і документи про його діяльність у Прилуцькому полку по розгляду скарг, з яких видно, що він будь-яким чином намагався ухилитися від цього відрядження, бо це шкодило його господарству. Можна також сказати, що це була дуже обережна, далекоглядна, виважена людина. Іван Забіла вмів добре приховувати свої істинні погляди, йти в разі потреби на компроміси, підібрати ключі до будь-якого можновладця, проявити впертість у досягненні поставленої мети. Все це допомогло йому пройти крізь бурхливі події XVIII ст. (Мазепинщина, її наслідки для України, виступ П. Полуботка, горезвісні каналні роботи, російсько-турецькі війни, економічна криза 40-х рр. тощо) і прожити порівняно довге життя (ймовірно близько 60-ти років, враховуючи, що його батьки одружилися після 1687 р.¹⁷, себто він народився наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVII ст., а помер скоріше за все у 50-і рр. XVIII ст.) та упорядкувати на схилі літ родинний архів – безцінне джерело для реконструкції історії України, в т.ч. і Чернігівщини XVII–XVIII ст.

Книги описані наступним чином: спочатку зовнішній вигляд, потім склад – текст та документи згідно з авторською нумерацією та розташуванням, що дозволяє простежити структуру кожної книги. В описі документів, що не мають ніякої авторської нумерації, вказується фондова облікова фоліація, що обумовлюється (ф. н.). Опис документа складається з назви, дати, короткої анотації, розміру у долях аркуша і сантиметрах, зазначення адресатів, характеристики мови та стану збереженості, опису печатки, бібліографічних посилань, у яких указані публікації документів та печаток. Стосовно останніх указані також публікації подібних печаток. Оригінальний текст передається у спрощеному вигляді, наближеному до сучасного правопису, скорочення

розкриті у дужках. У покажчиках арабськими цифрами вказані номери і сторінки документів, а римськими, у дужках, номери книг.

У додатку вміщено опис документів, що не увійшли до книг Забіл.

1. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983.

2. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии. Вып. I: Письма к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687–1713). – Чернигов, 1912; Його ж. Материалы и заметки //Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 2. – С.101–177, 183–192.

3. Коваленко О.Б. Рукописні збірники історичного змісту XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею //Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1984; Коваленко О.Б. Маловідомий список «Літопису Самовидця» //Український історичний журнал. – 1979. – № 12; Коваленко О.Б. Список літопису Г. Грабянки із зібрання Чернігівського історичного музею //Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992; О.Б. Коваленко, І.М.Ситий. Рукописні історичні збірники XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (З історії української рукописної книги та історичної думки) //Сіверянський літопис. – 1998. – №2. – С. 96–99; Ситий І.М. Книги Забіл (1671–1745) //Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116–120; Ситий І.М. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли //Сіверянський літопис. – 1999. (№ 4. – С. 166–169; Ситий І.М. Книги Забіл (1671–1745). Книга 1 //Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 521–543; Ситий І.М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського //Скарбниці української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С.3–37; Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії //Дніпропетровський історико-археографічний збірник /За ред. О.І. Журби. – Дніпропетровськ: Ліра, 2009. – Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Бolečуха. – С. 437–448.

4. Лазаревский А.М. Иван Петрович Забила, знатный войсковой товарищ (1665–1703) //Киевская старина (далі – К.С.). – 1883. – № 7. – С. 506–538.

5. Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского /Сост. Б.Д.Гринченко. – Чернигов, 1900. – Т. 2.

6. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии ... – С. 5–6.

7. Клепиков С.А. Филигрانی на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978. – № 933. – С. 236. – Табл. № 2–3.

8. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии... – С. 9; Коваленко О.Б. Ситий І.М. – Вказ. праця. – С. 99.

9. Див: Лазаревский А.М. – Вказ.праця.

10. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. XIII–XIV.

11. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии... – С. 6–7.

12. Коваленко О.Б., Ситий І.М. – Вказ. праця. – С. 99.

13.Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии... – С. 6.

14. Коваленко О.Б., Ситий І.М. – Вказ. праця. – С. 98, Модзалевский В.Л. – Материалы по истории Малороссии... – С. 3–5.

15. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии... – С. 9; Коваленко О.Б., Ситий І.М. – Вказ. праця. – С. 99.

16. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии... – С. 11–12.

17. Там само. В. Кривошея вважає його значно старшим. На нашу думку, він плутає Івана Петровича Забілу з Іваном Івановичем (Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 356).

КНИГА I

інв. № Ал 14

Оправа: картон, обтягнутий шкірою з тисненням рослинного та геометричного орнаменту. На верхній кришці наклейка з написом коричневим чорнилом «купъчие», під нею олівцем – «1671», у правому верхньому кутку наклейка із зубчастими краями з написом олівцем – «№ 92». На спинці наклейка з друкованим текстом «Ч.Г.З. Музей украин.древн.В.В.Тарновскаго № 92»¹.

2^о, 31,5 x 20,5 см.

Арк. 1. Сторінкова ілюстрація «Святой равноапостольный Владимир, великий князь всея России самодержец. Святой князь Глеб. Святой князь Борис».

Перо, чорне і червоне чорнило, розтушовка. Має вигляд книжкової форти. Спрошена копія з «Синописа» Київ, 1680. У верхньому правому куті наклейка з написом «Ч.Г.З. Музей украин. Древн. В.В.Тарновскаго N 92 Р».

На звороті текст з «Синописа» «О княжении Владимира Всеволодовича Мономаха в Киеве» та віршований коментар латинською мовою І. І. Забіли.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська і латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Арк. 2–3. Виписки з «Синописа» «О сем, когда россы письма знати начаша», «О княжении Великаго князя Владимира в Киеве и в всей России и о самодержавии его», «О сем откуду российский самодержци венец царский на себе носиты начаша». Коментар латинською мовою І. І. Забіли.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська і латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Арк. Ззв. – 4. Виписки з «Синописа» «О походе Владимира в греческую землю ради крещения», «О разделении княжении Святослава сыном своим и о смерти его», «О княжении Святослава или Святослава Игоревича в Киеве и о смерти благоверных вел: княгини Елены». Коментарі латинською мовою І. І. Забіли.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська і латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Арк. 5. Сторінкова ілюстрація «Венжик Хмельницький» (фактично І. Скоропадський)? У верхньому картуші – портрет чоловіка, повернутого на $\frac{3}{4}$ уліво, із булавою на плечі і рукою за поясом. У нижньому картуші – герб Скоропадських. По краях аббревіатура: «Є Ц П В В З Г О С Д В Х». Останні 2 літери переправлені І.І.Забілою з «И С», ним дописано «Венжик Хмельниц.»

Під нижнім картушем написи: «году 1534» і «Primarius dux Ucrainie».

Перо, чорне, червоне і коричневе чорнило, розтушовка.

2^о, 30,5 x 19 см.

Арк. 6–7. Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1534 р. до 1647 р., зроблені двома особами, та віршовані коментарі латинською мовою І. І. Забіли.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами та латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Арк. 8. Сторінкова ілюстрація «Петр Куна» (Конашевич-Сагайдачний?; фактично І. Скоропадський). Зображений у повний зріст середніх літ чоловік у кунтуші, повернутий вправо, у правій руці тримає посох, у лівій – булаву (домальована пізніше). По краях аббревіатура «ЄЦПВВЗОСДГПК». Останні 2 літери переправлені І. І. Забілою з «ИС», ним же дописано «Петр Куна а.. ай.. чь...», «году 1598».

У лінійній рамці, по кутах стилізований рослинний орнамент. Угорі і внизу коментарі латинською мовою І. І. Забіли.

Перо, чорне, червоне і коричневе чорнило, розтушовка.
2^о, 30,5 x 19 см.

Арк. 9. Малюнок державної печатки України (печатки Війська Запорозького). У картуші зображений козак з рушницею на плечі та шаблею на поясі. Картуш увінчаний коронованим шоломом з 3 страусовими пір'їнами, його обіймає пишний рослинний орнамент. По краях аббревіатура «ПМЄЦПВВЗОСД». Тут же записки латиною, зроблені І. І. Забілою : «divina Providencia anno 1576 sigilum Ucrainie», нижче викладена історія виникнення печатки з допискою І. І. Забіли – «году 1576:»³.

Перо, чорне, червоне і коричневе чорнило, срібляста фарба, розтушовка.
Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1606 р. до 1650 р.
2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами та латинська.
Сторінки у лінійних рамках.

Арк. 10–13. Копія указу Петра I від 27.04.1722 р. про створення Малоросійської колегії з копією інструкції бригадиру Вельямінову, яка була надрукована у московській друкарні 05.06.1722 р.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова російська.
Папір дуже поживтів.

Арк. 13зв. Копія указу Петра II від 10.10.1727 р. про його коронацію в Москві та друкування про цю подію «печатных листов». Переписано з друкованого примірника сенатської друкарні від 12.10.1727 р.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова російська.
Папір дуже поживтів.

Арк. 14. Копія указу Петра II від 17.05.1727 р. правителю Генеральної військової канцелярії Івану Левенцю «с товариши» про скасування податків, установлених Малоросійською колегією, та підтвердження пунктів Богдана Хмельницького щодо збирання податків з українців, а також про відновлення гетьманства в Україні згідно з пунктами Богдана Хмельницького.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова російська.
Папір дуже поживтів.

Арк. 14зв. – 15. Копія указу Петра II від 17.05.1727 р. Генеральній військовій канцелярії про смерть Катерини I, вступ його на престол та проведення в Україні присяги йому.

2^о, 31,4 x 20 см.
«У подлинной грамотѣ помѣта, получено 1727 году июня 3 дня, чрез салдата сенац-кого Андрея Ігнатева».

Мова російська.
Папір дуже поживтів.

Арк. 15. Копія записки Петра II від 07.05.1727 р. до Верховної таємної ради у зв'язку з його вступом на престол, де він зобов'язується бути добрим царем і наказує цю записку надрукувати.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова російська.
Папір поживтів.

Арк. 15зв. Копія грамоти Петра II від 22.09.1727 р., де він дякує за «благодарственную челобитную», надіслану йому від України через бунчукового товариша Семена Лизогуба, стародубського полкового сотника Семена Галецького, срібнянського сотника

Антон Троцину, підтверджує скасування «новоположенных зборов» та відновлення гетьманства, повідомляє про відрядження в Україну таємного радника Федора Наумова та про нагородження імператорським «жалованом» С. Лизогуба та його товаришів.

2^о, 31,4 x 20 см.

«У подлинной монаршой грамотѣ подпись, канцлер граф Головкин».

Мова російська.

Папір пожовтів.

Арк. 16–17. Копія жалуваної грамоти Петра II від 07.09.1728 р. гетьману Данилу Апостолу, де йдеться про імператорський указ від 20.06.1727 р. про відновлення гетьманства в Україні, про вибори гетьманом Апостола під наглядом таємного радника Федора Наумова, який вручив новообраному гетьману військовій булаву, корогву, бунчук та литаври. Згадується про лист Апостола від 27.11.1727 р. з проханням жалуваної грамоти на уряд гетьманський, на маєтності і на булаву, який відвезли до Петра II ніжинський полковий суддя Михайло Забіла, сотник Прилуцького полку Григорій Стороженко, осавул Переяславського полку Лука Васильєв, гадяцький полковий суддя Мартин Стрижевський. Петро II задовольняє це прохання, дозволяє мати військову «армату» з клейнодами згідно з військовими правами та пунктами договору 1654 р.

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова російська.

Папір пожовтів.

Арк. 18зв. Копія указу Анни Іоаннівни від 26.01.1734 р. Генеральній військовій канцелярії та суддям про те, що, у зв'язку із смертю 17.01.1734 р. гетьмана Данила Апостола, вона наказує князю Олексію Шаховському взяти на себе тимчасове виконання обов'язків управителя України, клейноди здати у Генеральну військову канцелярію, а всі справи щодо гетьманського правління, управління військом та Генерального військового суду вирішувати разом.

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова російська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 19зв. Сторінкова ілюстрація «Данило Апостол». Зображений у повний зріст, повернутий вправо кремезний чоловік у шапці і свитці. Одне око заплющене, у правій руці тримає булаву, ліва – упирається у бік, на лівому боці шабля, через плече одягнена орденська стрічка з зіркою, така сама зірка на грудях. Зірки, лівий вус домальовані І. І. Забілою. По краях аббревіатура: «ЄИПВГВЗДА».

У лінійній рамці, кути якої прикрашені стилізованим рослинним орнаментом. Угорі і внизу написи польською мовою, зроблені І. І. Забілою.

Перо, чорне, червоне і коричневе чорнило, розтушовка.

2^о, 30,5 x 19 см.

Арк. 20–21. Копія маніфесту Петра II, надрукованого у Санкт-Петербурзі 26.05.1727 р., де йдеться про заколот 1726 р. проти Петра II Антона Девієра, Петра Толстого, Івана Бутурліна, Григорія Скорнякова, генерал-лейтенанта Писарева, Андрія Ушакова, Івана Долгорукого, Олександра Наришкіна, про покарання заколотників, а також тих, хто у майбутньому буде зазіхати на царський престол, порушуючи статут 1722 р. про престолонаслідування.

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова російська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 22–23. Копія універсалу ніжинського полковника Івана Хрущова від 14.05.1728 р. Даний у Ніжині. Батуринський, кролевецький, воронізький, коропський та новомлинський сотники сповіщаються про загрозу нападу кримчаків, які концентруються біля Азова. Їм пропонується привести сотні у повну бойову готовність. Цікаво, що татари іменуються «козаками»: «...прибыли де к Азову з Кубаны, Емисански татаре в десяти тысячахъ козаков...»⁴.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 23. Копія універсалу гетьмана Данила Апостола від 28.04.1728 р. Даний у Москві. Наказує святкувати коронацію Петра II 12.05.1728 р. на всій Україні⁵.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 24. Копія універсалу гетьмана Данила Апостола від 19.01.1728 р. у Ніжинський полк. Даний у Глухові. Йдеться про виконання царського указу 1727 р. про заборону великоросіянам купувати ґрунти в Україні. Гетьман наказує повернути вартість ґрунтів російським покупцям згідно із купчими, заборонити наперед володіти росіянам землями у Ніжинському полку, вислати російських торговців, які не мають паспортів, дозволяється торгувати лише тим, хто має паспорти та орендує місця з відбуванням всіх «градских обувателей повинностей». Нижче подається копія розпорядження ніжинського полковника Івана Хрущова від 26.01.1728 р. наказному коропському сотнику про виконання універсалу.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 25. Копія універсалу гетьмана Данила Апостола від 16.03.1728 р. Даний у Москві. Сповідіє про моровицю у Астрахані, наказує встановити в Україні караули з боку Астрахані та карантин.

2^о, 31,4 x 20 см.
«За реента канцелярист Демян Оболонский». «С подленным сводил канцелярист Яков Оболонский».
«Универсал Григорія Химича».
Мова російська і українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 26. Лист ніжинського полковника Івана Хрущова коропському сотнику від 19.04.1728 р. Ніжин. Йдеться про організацію перевезення з Коропа до Ніжина «зборного за бывшой Малоросійской коллегии правіанту» річкою до Салтикової Дівиці, а звідтіля підводами.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 26зв. Лист наказного коропського сотника Вакули Соломки хорунжому генеральної військової артилерії⁶ від 20.06.1734 р. Короп. Сповідіє, що 20 лютого отримав указ Генеральної військової канцелярії про приведення сотні у повну бойову готовність у зв'язку з нападом татар 5 лютого на с. Задніпровське Орельської сотні Полтавського полку та повідомляє, що надсилає хорунжому копію указу.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 27. Копія указу Генеральної військової канцелярії від 16.02.1734 р. Даний у Глухові. Засеймських сотень сотникам – глухівському, воронізькому, крелевецькому, коропському, новомлинському і ямпільському – повідомляється про напад татар на с. Задніпровське Орельської сотні Полтавського полку. Наказується привести сотні у повну бойову готовність, залучити для захисту міщан та посполитих, про виконання доповісти.

2^о, 31,4 x 20 см.
Мова українська.
Папір дуже пожовтів.

Арк. 28. Сторінкова ілюстрація «Юрась Хмельницький». У верхній частині у медальйоні поясне зображення гетьмана у лицарських обладунках з булавою у руці, на плечах хутрянний плащ. Перемальований ймовірно з портрета І. Скоропадського І. І. Забілою. Під медальйоном у складному щиті герб Скоропадських, над щитом – корона з страусовими пір'їнами, по боках якої 2 булави. Щит обіймають 2 гілки, навколо них аббревіатура «ЄЦПВВЗХЮС», «Х» і «Ю» перемальовані І. Забілою з «ГИ» з дописом: «Хмельницький Юрась».

Сторінка в лінійній рамці, по кутах якої стилізований рослинний орнамент. Внизу коментар латинською мовою І. І. Забіли.

Чорне, червоне і коричневе чорнило, перо, розтушовка.

2^о, 30,5 x 19 см.

Арк. 28зв. – 34. Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1652 р. до 1668 р., зроблені 2 особами.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами.

Сторінки у лінійних рамках.

Папір пожовтів.

Арк. 34зв. – 36. Виписки з «Синописа» «О княжении Всеволода Ярославича в Киеве», «О княжении в Киеве Михайла Святополка Изяславича», «О разорении прекрасных святых великих чудотворных Лавры Печерския Киевския», зроблені 2 особами.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами.

Сторінки у лінійних рамках.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 37–38 відсутні.

Арк. 39–40. Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1671 р. до 1679 р. та віршовані коментарі латинською мовою, зроблені І. І. Забілою на пошану польського короля.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами та латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 41. Сторінкова ілюстрація «Ян III Собеський». У верхній частині у медальйоні погрудне зображення короля в короні, мантиї, лицарських обладунках з орденською стрічкою. Під медальйоном державний герб Польщі, нижче родовий герб Собєських. По краях аббревіатура «Дс Сив Ре Ро Rc В Ма Yі Pc Va Io Fr».

У лінійній рамці, по кутах якої стилізовані квітки. Коментар латинською мовою І. І. Забіли.

Перо, чорне, червоне і коричневе чорнило, розтушовка.

2^о, 30,5 x 19 см.

Арк. 41зв. – 42. Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1683 р. до 1694 р. Віршовані коментарі латинською мовою І. І. Забіли на пошану царської особи.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами та латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 43. Сторінкова ілюстрація «Петро І». Зображений цар на троні, під балдахіном, у лицарських обладунках. В руках тримає символ влади, на грудях ланцюг з орденем Андрія Первозванного, ногами топче лева, який лежить на спині. Нижче, в картуші, обрамованому арматурою, напис «Пресветлейший і Великодержавнейший Государь, Царь и Великий Князь Петр Алексеевич всея Великия и Малыя и Белья России Само-

держец. Рисован 1745 г. февраля». Копія гравюри Д.Гаяховського 1709 р. Коментар латинською мовою І.І. Забіли.

Перо, чорне і коричневе чорнило, розтушовка.
2^о, 31,5 x 19 см.

Арк. 43зв. – 44. Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1695 р. до 1709 р. з дописками І.І. Забіли щодо обрання гетьманом І.Скоропадського.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами.

Сторінки в лінійних рамках.

Папір дуже поживтів.

Арк. 45. Сторінкова ілюстрація «Іван Скоропадський». У верхній частині в медальйоні зображений гетьман за 3/4 вправо в лицарських обладунках, мантиї та з булавою в руці. Рукою І.І. Забіли підмальовані нижня частина обличчя та орденська зірка на мантиї. Нижче у щиті – герб Скоропадських, над щитом – корона з пір'їнами, по боках – 2 булави. Навколо щита стилізований рослинний орнамент. По краю аббревіатура: «Є И П В В З Г О С Д И С».

В лінійній рамці, по кутах якої стилізований квітковий орнамент.

Під малюнком коментар латинською мовою І.І. Забіли.

Перо, чорне, червоне і коричневе чорнило, розтушовка.

2^о, 30,5 x 19 см.

Арк. 45зв. – 46. Нотатки І.І. Забіли про відомих людей XVII–XVIII ст. та про біблійних царів і цариць з коментарями латинською мовою і окремою нумерацією. Спочатку йдеться про генералів Ягозинського (Ягужинського), Понятовського, родину Розумовських (відчувається повага до них), потім про гетьманів І. Брюховецького, І. Самойловича, П. Дорошенка, І. Виговського, І. Мазепу («зменики погубили Україну и сами память потеряли, людей и старшину разарили...»), князя О. Меншикова («разоритель Украины главный бил мало ни пропалы...»), регента Бірона («...Украину разорил»)⁷. Потім про біблійних героїв – Навуходоносора, Ізраїля, Сатанаїла, Авесалома, Соломона, дружин Соломона, Давида, Йосифа; засуджуються гордовитість, неповага до батьків і до бога, розпуста, ненависть.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами та латинська.

Сторінки у лінійних рамках.

Арк. 47–52. Виписки з «Краткого описания Малороссии» з 1710 р. до 1740 р., зроблені трьома особами з доповненнями та правками І.І. Забіли щодо подій 1734–1740 рр.: участь лівобережного козацтва у війні за польський королівський трон 1733–1735 рр., у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр.; діяльність Правління гетьманського уряду⁸.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова російська з українізмами.

Сторінки у лінійних рамках.

Арк. 53. Копія листа Петра Михайловича Забіли, генерального обозного, сину Тарасу від 02.07.1697 р. В таборі під Мартинівкою біля Пустої греблі⁹. Складений у формі тестаменту. Повідомляє, що віддає синові млин, окрім того, що той отримує за тестаментом.

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Папір дуже поживтів, відірваний правий край аркуша.

Арк. 54. Родовід Забіл, складений І.І. Забілою. Починається з коментаря польською і латинською мовами. Згадані: Петро Забіла, генеральний обозний (прожив 109 років, був похований в Рихлівському монастирі), його діти: син Іван (загинув під Чигирином), донька – пані Чернишова і Дяковська, дружина генерального бунчужного Костянтина, син Тарас, борзенський сотник (жив 80 років); Тарас Тарасович, борзенський сотник (жив 70 років); Михайло Тарасович, генеральний суддя (жив 60 років, згадується у

1745 р.¹⁰; Юрій Тарасович, борзенський сотник (жив 60 років); Юрій Юрійович та Іван Юрійович, бориспільські сотники (жили 50 років); Василь Михайлович, канцелярист Генеральної канцелярії; Пантелеймон Михайлович, борзенський сотник; Іван Михайлович, коропський сотник; Степан Забіла, ніжинський полковник («получил милост височайшую равенством гетману за що отруен по ненависти»), сини його Стефан, Семен («пожили лет 50»); Василь Петрович, генеральний хорунжий (помер у 1690 р.), його сини Данило, Іван («жили безпокойно трудностно 50 лет недаючи людям упокою позивами»); сини Данила – Іван, Петро, Семен, Данило, Василь¹¹. Закінчується коментарем латинською мовою щодо життя і смерті.

2⁰, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Сторінки у лінійних рамках.

Папір дуже пожовтів, лівий край аркуша відірваний.

Арк. 55. «Карта» Івана Топольницького від 15.05.1731 р. на продаж Івану Забілі за 10 рублів «мѣстця под мѣстом Коропом... на рѣцѣ Коропцѣ».

4⁰, 15 x 20 см.

Мова українська.

Наклеєно. Папір пожовтів.

Арк. 55зв. Розписка Якова Пискуненка від 04.07.1726 р. пані Івановій Забеліній, де він зобов'язується за покос «пожни» на грунтах Забіли «на власт височайшую заплатит рублей сто».

4⁰, 15 x 20 см.

«До сей росписки моей руку приложил + власною Яков Пискуненко. Тому присутствен Матвѣй Григоріевич козак и жител сотнѣ Воронѣжской рукою властною + приложил».

Мова українська.

Наклеєно. Папір пожовтів.

Арк. 56. «Запис» отця Феодора від 12.05.1731 р. на продаж «берега» над Десною Івану Забілі за 10 золотих.

4⁰, 15 x 20 см.

«Я иерей Деонисий на прошение его отца Феодора руку приложил».

«Я иерей Тимофѣй руку приложил».

«А при том торгу будучи писар городской короповский Максим Воропай для вѣроятія подписался».

Мова українська.

Наклеєний на інший папір. Папір пожовтів.

Арк. 56. Лист Антона та Івана Горбанів Івану Забілі від 16.08.1731 р. Брати просять заплатити за «плец» «талярей хочай сто».

4⁰, 15 x 20 см.

«Горбан Антон, Иван: с Коропа 1731 года августа 16 дня».

Мова українська.

Наклеєний на інший папір. Папір дуже пожовтів.

Арк. 56зв. Лист Лук'яна Михайлова, отамана карильського Івану Івановичу Забілі від 21.07.1724 р., де він сповіщає, що «жител ваш обтовский Степан Максимов син ... нѣкому не крепок», як заявляв Василь Лисенко, бо він разом з братом Герасимом Максимовичем Коломійцем «в переписных книгах написан черкасин свободный ч[е]л [о]в[е]к».

4⁰, 20,5 x 16 см.

«С Карижи¹² июля 21 1724: году. В[а]шой м[и]л[о]сти всѣх бл[а]г желатель і до услуг поволний Лукьян Михайлов атаман карижиский».

Мова українська.

Наклеєний на інший папір. Папір дуже пожовтів.

Арк. 56зв. Записка Семена Чуркеєвського, де йдеться про «уступку» ним Григорію, значному канцеляристу військовому, за 2 червоних ниви, яку, в свою чергу, йому «застановил» за позику у 20 золотих Василь Богданенко з с. Тиниця. 20-і рр. XVIII ст.?

8^о, 6,7 x 19 см.

Мова українська.

Наклеєний на інший папір.

Арк. 57. Опис речей у будинку Миколи Армашенка. Березень 1731 р.

Містить у собі перелік зброї, інструменту, посуду, ікон, меблів, книг тощо.

2^о, 31,4 x 20 см.

«А сіє вищи писани при людех Алексію Тимофєву на тот час бившим войтом коропским Стефану Солянику Евфиму Гребеннику Івану Тимофєву мѣщан короповских».

На звороті: «1731 году марта 11 дня чрез Даниїла Савоска явленої на ратуши реєстр и читане. Атаман городовой Петро Тулицкий без битности настоящего войта Феодора Тимофєва, приказный войт Алексѣй Тимоф[ѣв] подписал».

Мова українська.

Краї обрізані.

Арк. 58. Реєстр боргів Миколи Дяченка, старости. Складений Іваном Забілою. 20-і рр. XVIII ст.

20,3 x 16 см.

Мова українська.

Наклеєний на інший папір.

Арк. 58. Боргове зобов'язання Миколи Івановича Армашенка від 01.09.1727 р., де він обіцяє повернути коня, взятого у Мойсея Мачульського.

8^о, 10,5 x 16 см.

«Дѣялос в Кролевцю при людех зацных и вѣри годних, при Левку

Лукашенку и при иных людех зацных и вѣри годных, Миколай Ивановѣч Армашѣнко рукою».

Мова українська.

Наклеєний на інший папір.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 58зв. «Писмо» Миколи Івановича Армашенка від 20.06.1714 р. про продаж будинку з 2 носатками у Коропі Івану Забілі. Свідками виступили Семен Краснопольський, Данило Савошенко, Михайло Нестеренко.

4^о, 19,7 x 15,5 см.

«Писан в городѣ Коропѣ року и дня вишписанного, Миколай Армашенко, рукою».

Мова українська.

Наклеєний на інший папір.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Армашенка, овальної форми, 16 x 15 мм, паперово-воскова. Зображення: у овальному щиті якесь зображення, над щитом – коронований шолом, увінчаний птахом¹³.

Арк. 58зв. Боргове зобов'язання Дмитра Кузьминича, фактора борзенського від 22.08.1718 р. Йдеться про відвезення до Березової Луки 4 пар бочок солі, взятих ним у Грицька Порекушки з товариством, ціною по 10 кіп пара.

8^о, 10,5 x 19,5 см.

«Для лѣпшой вѣри и певности покладаю крест + Дмитро Кузьминич фактор борзенский».

Мова українська.

Наклеєний на інший папір.

Печатка Дмитра Кузьминича або борзенського отамана, овальної форми, 15 x 14 мм, паперово-воскова. Зображення: 2 перехрещені стріли вістрями вниз, які пробивають палаюче серце, над ними корона, по боках пальмові гілки.

Арк. 59. Купчий запис на продаж Леськом Курдюком «обывателем коропским» «плецу», «стоячий за местом», Івану Забілі за 10 золотих. 04.06.1694 р. Короп. Згадується коропський сотник Дем'ян Кононович.

4^о, 24,5 x 18 см.

«Писан в Коропѣ звышменованный уряд».

На звороті: «Купчая на кгрунт... за десят золотих».

Мова українська.

Папір пожовтів.

Печатка міста Коропа¹⁴.

Арк. нумерований після 59-го (арк. 58 ф.н.). «Реестр куплення млинов и кгрунтов що небощик пан покуповав послі небощика оца своего Забѣли». 1-а третина XVIII ст. (?).

4^о, 25,4 x 18 см.

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 60. Купчий запис Дем'яна Мартиненка (Михайленка), жителя реутинського, козака сотні Крелевецької, на продаж 2 часток лісу та сіножаті Федору Бобровицькому, жителю дубовицькому за 11 кіп без гривни. 23.11.1729 р. Свідками виступили отаман Василь Закоморний, Омелян Билименко, [Клим] Іваненко.

2^о, 31,4 x 20 см.

«По прошенію их обоих сторон Демяна и Хведора як они писанія б[о]жественного неумѣтнн вѣсто их я Михаил Денисов дяк Ревутинской руку подписал, на сем записѣ я Демян рукою своею прикладаю крест +».

Мова українська.

Арк. 60зв. Купчий запис Федора Бобровицького, жителя дубовицького, на продаж 2 часток лісу, який він свого часу придбав у Дем'яна Мартиненка, жителя реутинського, Івану Забілі за 11 кіп, півтора четверика гречки і півчетверика вівса «мѣри воронижской» у вічне володіння 08.05.1730 р.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Яко неумѣтній б[о]жественного писанія знак креста Г[о]сподня своею рукою полагаю Феодор Бобровицкий жител дубовицкий +».

Мова українська.

№ 61. Лист уряду с. Криски Івану Забілі, державцю обтівському від 25.05.1727 р. Йдеться про Савку Миненка, який за «недостаченем хлѣбним доброволне ... изишол из нашего села і живет под крѣпостію руки вашей панской». Підтверджується, що він походить з Крисок, а «не московской породы и не литовской».

2^о, 31,4 x 20 см.

«С Крисок ... Микола Семенович атаман крисковскій, с товариством Трохим Прокопенко войт того ж села и с посполитством»; «Вмѣсто атамана вишписанного і войта криковского я Алексѣй Кузменко дяк церковній села того ж руку приложил».

Мова українська.

Позначки олівцем Ол. Лазаревського щодо кріпацького стану Савки. Печатка Олексія Кузменка?, овальної форми, 17 x 16 мм, червоний сургуч. Зображення нерозбірливе.

№ 62. Лист ієрея Прокопія Павловича Івану Івановичу Забілі, державцю сіл Обтове, Погорілівці (Погорілівка. – І.С.). Просить інстанціальний лист на посаду священика, зобов'язуючись бути вірним слугою богові, парафіянам та І. Забілі. 20–30-ті рр. XVIII ст.

2^о, 31,4 x 20 см.

«По указу превелебнаго г[о]сп[о]дина отца Симеона протопопа воронѣзкого, езди-лем в село Обтов до ево м[и]л[о]сти п[а]на Іоана Забѣли с писанем, ведлуг отца Прокопия что он без усыновления живет, а что вижей написано в сей картѣ естем извѣстѣн на что подписуюся рукою моею, Іосиф Конѣдратіевич поп С[вя]то Покровъски воронѣзский і аз диякон Димитрій С[вя]то Михайло... воронѣзский, на сей картѣ руку мою подпису...».

Мова українська.

Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 63. Лист Тимофія Афанасьєва Кор[ди] Івану Забілі. 20–30-і рр. XVIII ст.? Просить призначити на посаду священика «дворцової церкви в замѣстѣ короповском Остаповщинѣ».

2^о, 31,4 x 20 см.

«В[а]шой п[а]нской м[и]лости моего велце м[и]лостивого п[а]на патрона и вседержавнѣйшаго добродѣя всенижший раб и подьяножок Тимофѣй Афанасіев Кор[да]».

Мова українська.

Папір пожовтів. Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 64 відсутній.

№ 65. Лист Михайла Забіли, генерального судді, брату Івану Забілі, хорунжому генеральної військової артилерії від 04.07.1730 р. з Глухова. Запрошує Івана приїхати у Глухів для вирішення справ та взяти з собою духівницю.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Ея імператорского величества войска Запорожского судія енералний Михайло Забѣла». На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Іоанну Забѣлѣ артелеріи воисковой ене-ралной хорожому моему велце м[и]лостѣвому п[а]ну и любимому брату подати пилно пилно належит в Обтови, п[а]н Василей Кочубей полковник полтавский тут теперь в Глухови найдуется теды яки колвек мѣете о своем з ним завод документи, поберѣте з собою».

Мова українська.

Печатка Михайла Забіли¹⁵.

№ 66. Лист ієромонаха Сильвестра, ігумена Рихлівського монастиря, Івану Забілі від 04.02.1731 р. з Москви. Просить позичити жита для сплати хлібного боргу монастиря державній казні «в магазине Чернѣговский» за 1725 і 1727 рр. в розмірі 90 четвертей і 3 четверика у зв'язку з розпорядженням гетьмана від 10.12.1730 р.

2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

«З царствующаго великого града Москви Златоустовского м[о]н [а]ст [и]ря 1731: года фев: 4 д. Ієромонах Силвестер ігумен Рихловский».

На звороті 2-го арк.: «Бл [а]городному Его м[и]л[о]сти м[о]сц пану Іоанну Забѣлѣ, знатному и заслужжоному войск Запорожских товарышеви, нам от давна бл[а]годознанному бл[а]годѣтелеви и добродѣви покорне».

Мова українська.

Печатка ігумена Сильвестра, овальної форми, 24 x 22 мм, червоний сургуч. Зображення: палаюче серце, в яке вписане слово «MARIA», над ним корона, по боках літери «І» «С» «І» «М» «С» «Н» «П» «Р» у обрамленні пальмових гілок.

№ 67. Розписка Самійла Івановича Суден[ка] Івану Забілі від 05.09.1730 р. Про те, що його дружина Ганна Іванівна Забіла отримала 1000 золотих по духівниці своєї матери¹⁶.

2^о, 31,4 x 20 см.

«При сей росписки я Самуло Иванов Суден[ко] товариш значковий полку Черниговского руку приложил».

«К сей же росписцѣ подписался Прокопий Павлов поп обтовский».

«К сей же росписцѣ саморучно подписался Семен Самойлович полку Нѣжинского значковий товариш».

Мова українська.

Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 68. Купчий запис Марії Климівни Гички від 04.02.1720 р. на продаж «за Тиницею степу лежачого» пану Григорію знатному канцеляристу «за готовие и певнее денги монеты доброй лѣчби украинской зол двадцят». Справу розглядав уряд батуринський: Федір Данилович, сотник, Петро Мотуз, наказний городовий отаман, Іван Стефанович, війт.

2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

1 арк. зв.: «Я Климіха Гитчиха яко не умѣтна писанія написую рукою своею крест +».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Утрати по правому краю. Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 69. Купчий запис Семена Кукуля «товариша и жителя городского короповского» від 24.02.1730 р. на продаж сіножаті з лісом «лежачую в лузѣ Десняном над рѣчкою Коропом» Івану Забілі, хоружому генеральної військової артилерії, за 20 талярів. Справу розглядав коропський уряд.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Сотник короповскій Григорій Трофимов»,

«Атаман короповскій Вакула Соломаха»,

«Войт Сава Панков» (в документі – Панченко. – **І. С.**),

«Бурмистр Хведор Тумченко» (в документі – Тимофеев. – **І. С.**),

«Мартин Павлов бурмистр короповскій» (в документі – Павлович. – **І. С.**).

Мова українська.

Папір пожовтів. Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

Печатка Коропа втрачена.

№ 70. Купчий запис Дем'яна і Василя Мартиненків, жителів і козаків с. Реутинці, від 22.05.1730 р. на продаж ліса та сіножаті «Ступское» Івану Забілі, хорунжому генеральної військової артилерії, бунчуковому товаришу, за 31 рубль, 1,5 четверика гречки і 0,5 четверика вівса «мѣри воронѣжской». Справу розглядав крелевецький уряд.

2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

1 арк.зв.: «Сотник крелевецкій Константин Генваровскій»,

«Гаврило Терещенко атаман а вмѣсто его и за себе повѣренній Ілья Камѣнский писар сотенний подписался»,

«Іван Нѣжинец войт»,

«Іван Яременко бурмистр, вмѣсто его і за себе Димитрій Денисов бурмистр своею рукою подписался».

Мова українська.

Папір пожовтів. Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

Печатка м.Крелевця¹⁷.

№ 71. Купчий запис Ісає Хилченка, Микити Лиденка, жителів і козаків тиницьких, «з братами своими Остапом, Павлом и Василем и Мартином Хилченками» від 19.04.1730 р. на продаж «сѣнокоса Гребелку в островѣ» Івану Забілі «за готовую сумму полтора ста золотих». Справу розглядав бахмацький уряд.

2^о, 31,4 x 20 см.

«К сей купчей вмѣсто вишеписанных Ісає Хилченка і Никити Лиденка з братами их: Климент Зражевский священник бахмацький по их прошенію руку приложил».

«Васьль Покотыло сотнык бахмацький».

«Тимуш Гмира атаман городовій бахмацькій, в вмѣсто его и за себе подписался Павел Влосковский писар сотенний бахмацький».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Позначки олівцем Ол. Лазаревського. Втрати по правому краю.

Печатка сотника В. Покотила, восьмикутна, 22 x 20 см, паперово-воскова. Зображення: серце увінчане зіркою, підкова з хрестом, по боках літери «В», «П», «С», «Б». Відбиток неясний.

№ 72. Купчий запис Кирея Безверхого від 10.10.1730 р. на продаж млинка з ставком в с. Обтове Івану Івановичу Забілі за куфу горілки з носаткою.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Пысан в селѣ Обтовѣ року и дня вишеписанного».

«А брат мой Михайло Безвершенко другим разом пошол на слободу и того ради участія кгрунту отеческого на его спадающого лишился и впред ѣ дѣтям его у тоє неупомонатися».

«К сей купчей по прошенію Кирия Безверхого иерей Прокопій Павлов церкве Обтовской подписался».

«По прошению Моисея Кирѣнка Безвершенка староста обтовский Данило Савуский к сей купчей руку приложив».

«По прошению Кирѣя Безвершого сию купчую писал Иван Корда дяк обтовский».

«При писаніи купчей сей Кирил Кудра свѣдом будучий».

Мова українська.

Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 73. Купчий запис Тетяни Киящихи, удови, жительки коропської, від 10.03.1730 р. на продаж ліса з сіножаттю «лежачий урочищем за рекою Коропом» Івану Івановичу Забілі, хорунжому генеральної військової артилерії «за цѣну доброй монети числом за двадцат рублей».

2^о, 31,4 x 20 см.

«Мѣсто моей сестрѣ родной Тетяни Киящихи, я, Александр Граевский, руку прикладаю, оной брат родной».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 75–78 ф.н. Копія: «Трактат учиненій между империиума Российского с Персы со владетелем Испаганским, Ешером... В Гиляни: в мѣстѣ Ряще февраля 13 д. в лето г[о]сп[о]дне 1729 году».

4 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

Мова російська.

Папір дуже пожовтів.

№ 74. Паспорти Івану Забілі та Івану Скоропадському, бунчуковим товаришам, на проїзд з Москви в Україну. Видані у Москві 05.03.1728 р. гетьманом Д. Апостолом. 2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

«Звишменованный гетман рукою власною».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Позначки олівцем Ол. Лазаревського.

Печатка гетьмана Д. Апостола¹⁸.

№ 75. відсутній. Див. ЧІМ, інв. № Ал 501/11/3¹⁹.

№ 76. Лист Меланії Бут (Бутенко) до патрона (І. І. Забіли?), 20-і рр. XVIII ст. Сповіді, що її чоловік Яків Бут і син Іван, козаки охочекомонного полку «взят татарами в неволю», перебуваючи в Дербентському поході. Вона просить вписати «в конпут войсковий» її сина Івана Бутенка замість батька, а також видати йому «мѣсячний даток» з села Безрадиці.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Велможности вашей моего м[и]лост[и]ваго п[а]на патрона и найласкавшего добродѣя вѣрная раба Меланія Стефановна Яковлевна Бутиха козачка полку охочекомонного Часникова».

Мова українська.

№ 77. Лист гетьмана Данила Апостола до Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії, від 30.07.1731 р. з Глухова. Наказує Забілі їхати до Коропського дворця для ревізії тамтешнього дозорці Кирила Чорнацького у зв'язку з переведенням останнього «у волост нашу Быковскую». На допомогу гетьман виділяє писаря Вакулу Сащенковського, а саму ревізію вимагає починати з ревізії, проведеної свого часу паном Казановичем.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Я Императорского величества войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман и кавалер Данило Апостол».

На звороті: «П[а]ну Івану Забѣлѣ хорунжому енеральной войсковой артилеріи».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Утрати по правому краю.

Печатка Д. Апостола, кругла, діаметр 47 мм, паперово-воскова. Зображення: козак з рушницею на плечі та шаблею на боці; напис «ПЕЧАТЬ ...ОСИ ВОЙСКА ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЛЧСТВА ...ПОР...».

№ 78. Лист гетьмана Данила Апостола до Івана Забіли, бунчукового товариша, від 04.05.1729 р. з Глухова. Наказує йому разом з бунчуковим товаришем Іваном Бутовичем їхати у Лубенський полк для збору податків у скарб військовий, «также для щету завѣдцов».

2^о, 31,4 x 20 см.

«Его императорского величества войска Запорожского обоих сторон Днѣпра гетман Данило Апостол».

На звороті: «П[а]ну Івану Забѣлѣ товаришевѣ бунчуковому пишно».

Мова українська.

Втрати по правому краю.

Печатка Д. Апостола. Тотожна № 74.

№ 79. Лист Генеральної військової канцелярії Івану Забілі, бунчуковому товаришу, від 08.03.1724 р. з Глухова. Сповіщається, що Забіла разом з обер-офіцером Малоросійської колегії поручиком Мокієм Суковкіним відряджається у Прилуцький полк для розгляду скарг, наказується взяти запаси на 2 місяці і більше і прибути у полк до 26 березня.

2^о, 31,4 x 20 см.

«В[ашей] м[илос]ти зичливые пр[ия]телѣ енеральной войсковой канцелярии правитель Иван Левенец, Иван Мануйлович, Феодор Потребка Гречаний».

На звороті: «Нашому велце зичливому пріятелевѣ п[а]ну Івану Забѣлѣ товаришовѣ бунчуковому подати пишно пишно».

Мова українська.

Папір пожовтів.

Печатка Генеральної військової канцелярії. Тотожна № 74.

№ 80. Лист Генеральної військової канцелярії Івану Забілі, бунчуковому товаришу, від 27.03.1724 р. з Глухова. Дається згода відкласти його відрядження до Прилуцького полку на 3 дні через хворобу Забіли.

2^о, 31,4 x 20 см.

«В[ашей] м[илос]ти зичливіє пр[ия]т[е]лѣ енеральной войсковой канцелярии правители Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребка Гречаний».

На звороті: «Нашому велце зичливому пріятелевѣ п[а]ну Івану Забѣлѣ товаришевѣ бунчуковому подати».

Мова українська.

Папір пожовтів.

Печатка Генеральної військової канцелярії. Тотожна № 74.

№ 81. Указ Генеральної військової канцелярії від березня 1724 р. полковнику прилуцькому зі старшиною. Даний у Глухові. Йдеться про розгляд чолобитних на старшину згідно з промеморією Малоросійської колегії. Для проведення слідства по них направляється бунчуковий товариш Іван Забіла та поручик Мокій Суковкін.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Войсковой енеральной канцелярии правитель Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребка Гречаний».

Мова українська.

Папір пожовтів.

Печатка кругла, діаметр 46 мм, паперово-воскова. Втрачена.

№ 82. Указ Генеральної військової канцелярії від 27.03.1724 р. Івану Забілі, бунчуковому товаришу. Даний у Глухові. Йому пропонується негайно приїхати у Глухів, а потім у Прилуцький полк для виконання промеморії Малоросійської колегії.

2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

«Енеральной войсковой канцелярии правитель Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребка Гречаний».

Мова українська.

Папір пожовтів.

Печатка Генеральної військової канцелярії. Тотожна № 74.

№ 83. Лист Генеральної військової канцелярії Івану Забілі та поручику Мокію Суковкіну від 11.07.1724 р. з Глухова. Їм пропонується провести слідство по чолобитній Овдія Варушенка від 5 липня, який скаржиться на Миколу, прикажчика Парафіївського, що заволодів його «дѣдизними и отчизними» сіножатами і гаями, а також на Лук'яна Вовка «присланного од графа», який забрав у Овдія «коней двое и волон пару також и людских трон коней».

2^о, 31,4 x 20 см.

«Енеральной войсковой канцелярии правитель Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребка Гречаний».

На звороті: «Почтенному г[о]сп[о]д[и]ну порутчику Суковкину и п[а]ну Івану Забѣлѣ в[а]шим велце зичливым приятелем подати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Генеральної військової канцелярії. Тотожна № 74.

№ 84. Указ Генеральної військової канцелярії від 11.01.1724 р.²⁰ Івану Забілі, бунчуковому товаришу. З Глухова. Йому, разом з поручиком Суковкіним, наказується провести слідство по справі Михайла Нестеренка, злодія, який утримується в Іванищі під вартою. Забілі закидається, що він не розглянув жодної справи згідно з указом канцелярії від 05.12.1724 р. (так у документі).

2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

«Енеральной войсковой канцелярии правитель Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребка Гречаний».

«Старший канцеляриста Данило Покорский». «Канцеляриста войсковий Дамян Оболонский».

На звороті: «Указ з енеральной войсковой канцелярии п[а]ну Івану Забѣлѣ товаришеви бунчуковому. Пилно».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Залишки круглої печатки діаметром 46 мм, з червоного сургучу, зображення то-тожне № 74.

№ 85. Лист Генеральної військової канцелярії поручику Суковкіну та Івану Забілі від 14.08.1724 р. з Глухова. Їм наказується розглянути скаргу Євдокії Василівни, жительки жоравської, на п.Дем'янову Якубовичеву, яка відібрала у неї реєстр на шинкування горілки, двох свиней та не повернула позичених грошей, учинивши при цьому фізичну розправу.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Енеральной войсковой канцелярии правитель Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребка Гречаний».

На звороті: «Почтенному г[о]сп[о]д[и]ну порутчику Суковкину и п[а]ну Івану Забѣлѣ товаришевѣ бунчуковому подат».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Генеральної військової канцелярії. Тотожна № 74.

№ 86. Чолобитна Федора Седька, козака, на Леонтія Уважного, міщанина прилуцького. 1724–1725 рр. (?). Звинувачує Леонтія в тому, що той без згоди Федора нарубав 4 вози дров у його гаю у Пирогівцях. Згадується покійний прилуцький суддя Іван Маркович.

2^о, 31,4 x 20 см.

На звороті: «Федор Сѣдко козак сотнѣ полковой куреня полковничого».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

№ 87. Лист Михайла Григорієвича, обозного полку Прилуцького, до Івана Забіли від 27.01.1725 р., з Прилук. Сповідє про наказ Генеральної військової канцелярії Забілі розібратись зі злодієм Нестеренком, який знаходиться у прилуцькій в'язниці, та про те, що поручик Суковкін уже виїхав із Прилук.

2^о, 31,4 x 20 см.

На звороті: «Михайло Григорович обозний по: Прилуцкий».

Мова українська.

№ 88. Свідectво від 23.08.1724 р. Згідно з розпорядженням поручика Суковкіна й пана Забіли старожили оглянули кордон між парафіївськими та іваницькими володіннями і дійшли висновку, що парафіївський прикажчик Микола незаконно загарбав частку ґрунтів іваницьких жителів, порушивши кордон, який свого часу встановив покійний прилуцький суддя Ніс, «за бившаго державци» Ломиковського.

2^о, 31,4 x 20 см.

«Будучие люде на осмотренню границ Григорій Іванович бувший сотник іваницкий, Стефан Татарка,

Іван Черкасич,

Опанас Лисенко,

Яков Яловенко,

Васил Дѣдовиченко».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

№ 89. Лист Тимофія Ніжинця, іваницького наказного сотника, поручику Суковкіну і Івану Забілі, бунчуковому товаришу, від 19.11.1724 р., з Іваниці. Йдеться про розгляд справи Михайла Нестеренка. Сотник посилається на зайнятість, повідомляє, що посилає доповідну з поясненням, як Нестеренка повезли до ревізора «мимо суд сотний и полковий».

2^о, 31,4 x 20 см.

На звороті: «Тимофѣй Нѣжинец наказний сотник іваницкий».

«Бл[а]городному и почтенному гос[по]дину порутчику Суковкину, и его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ товаришевѣ бунчуковому, розищикам полку Прилуцкого моим милостивѣйшим добродѣем покорне».

Залишки печатки Т.Ніжинця, овальної форми, червоний сургуч, бл. 13 x 18 мм. Зображення: корона, під нею щит (зображення на ньому стерте).

Мова українська.

№ 90. Інквізиція від 10.08.1724 р. У ній розглядається справа щодо загарбання парафіївським прикажчиком Миколою ґрунтів іваницьких мешканців. Розглядається історія питання: межі парафіївських та іваницьких земель при Ломиковському, «перед шведшиною»; спроба розмежування спеціально створеною комісією, яку очолювали Петро Корецький з боку Ломиковського та Ніс, полковий обозний, з боку полковника Горленка, разом з ічнянським сотником Стороженком та іваницьким сотником Григорієм Григорашем; що сталося, коли Парафіївка перейшла до Сави Rogozinskogo, як його слуга Вовк пограбував Овдія Варушенка «и его самого неделю всю тижден тримал, в жалѣзах оковавши и бив очеретиною».

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 97–102 ф.н. Відомість с. Обтове та с. Погорілівка. 01.03.1727 р. На арк. 97–101 містяться дані про с. Обтове, на арк. 102 – про с. Погорілівку. Подано перелік селян, спочатку тих, які мають коней та волів, потім «огородників», далі «ґрунтовние наслуго-

вуючий двору а подати з них не береться никакой» (тільки у Обтовому). Проти кожного прізвища зазначено кількість ланів, возів сіна, ланів, що поросли лісом. Сторінки розліновані на графи. Унизу кожної сторінки підрахована кількість селян.

Загалом, у Обтовому – 142 двори пахотних, 51 – городників, 9 – що наслуговують двору, усього 202 двори; у Погорілівці – 35 пахотних, 9 – городників, усього 44 двори.

Відомість складена старостою с. Обтове Данилом Севастьяновим.

6 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Папір дуже поживтів.

Арк. 103–104 ф.н. Текст до відомості про села Обтове та Погорілівка від 7.03.1727 р.²¹ Вказується, що вони належать Ніжинського полку, Коропської сотні, бунчуковому товаришу Івану Забілі за царськими грамотами і гетьманськими універсалами і знаходяться у Коропській сотні. Дається перелік млинів, гаїв, винокурень, дворів шинкових, ланів, лісів, сінокосів. Указуються розміри податків, зборів, чого і скільки посіяно. Крім цих сіл, називаються хутори Горохівщина, Остапівщина (поблизу м. Короп), 2 двори у Коропі, пивоварня. Склав староста с. Обтове Данило Севастьянов.

2 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Папір дуже поживтів.

Арк. 105 ф.н. Реєстр «тут зобраних дѣл» 20-і рр. XVIII ст. Містить перелік царських грамот та гетьманських універсалів, що містяться у книзі. Вірогідно, це автограф І. І. Забіли.

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Папір дуже поживтів.

Арк. 105зв. ф.н. Реєстр «дѣл мѣнѣ опредѣлених по указу». 20-і рр. XVIII ст. Містить перелік універсалів, подорожних, листів від генеральної старшини, скарг, указів Генеральної військової канцелярії, чолобитних, «розисків», реєстрів. Вірогідно, це автограф І. І. Забіли.

2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Папір дуже поживтів.

Арк. 106–109 ф.н. Реєстр м. Вороніж та Воронізької сотні 01.01.1723 р. Містить перелік дворів поселених, козаків, старшини, кількість солдат на постої, квартир для них та коней у м. Вороніж, селах Клишки, Чапліївка, Лучники, Собичи, Богданівка та Слобідці біля неї, Ображіївка, Локотки, Макове, Слободі Гутищі, Гамаліївці. Серед козаків вказуються ті, що у поході, на ритті каналів та у «Царичинѣ»²². На арк. 107 донеска XIX ст. – рецепти лікування.

4 арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

Мова українська.

Арк. 110–111 ф.н. Копія розписки О. Дашкова про отримання на один день провіанту для турецького посла Миралет Капичи Баши. 09.01.1722 р. Глухів.

2-а арк.: 2^о, 31,4 x 20 см.

«Подлинный подпис Алексѣй Дашков».

«По сему реестру по порохунку выносит на еден ден воѣм десят сем золотих, и шостак, кромѣ хлѣба, ячменю, сѣна и дров».

«А подлинная роспис за рукою госп[о]дина Дашкова, у конвуя на той час будучого п[а]на Пѣроцкого сотника полкового нѣжинского».

«Іван Мануйлович сотник глуховский».

«Федор Омелянович атаман городиский».

«Александр Юревич воит з бурмистрами».

Мова українська.

Папір поживтів.

КНИГА II

інв. № Ал 359

Оправа: картон, обтягнутий шкірою з тисненим рослинним орнаментом. На верхній кришці тиснений герб Російської імперії, наклеєний клаптик паперу з написами: «5: Писма к дѣлу належачіе» (XVIII ст.), «359» (сучасний інв. №). На спинці наклейка Музею українських старожитностей В.В.Тарновського з інв. «№ 94 Р».

У тексті позначки, зроблені Б. Грінченком, В. Модзалевським, О. Лазаревським (?).
2^о, 33 x 20,5 см.

№ 1. Лист гетьмана І. Мазепи Івану Забілі від 01.09.1691 р. з Батурина²³. Зобов'язує Забілу сплатити свої борги компанійському полку Ясилковського, який стояв на постої у його селах або грішми (на одного козака 4 золотих за місяць), або борошном.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Вам ласкавий Іван Мазепа гетман рукою власною».

На звороті: «Пану Івану Забѣлѣ».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка І. Мазепи, кругла, 44 мм, паперово-воскова. Зображення: козак з рушницею на плечі, збоку шабля. Головний убір козака виходить за межі внутрішнього кола. Між двома колами напис: «ПЕЧАТ МАЛОИ РОСИИ ВОЙСКА ИХ ЦРСКѢГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКОГО»²⁴.

№ 2. Лист гетьмана І. Мазепи Івану Забілі від 24.03.1691 р. з Батурина²⁵. Наказує розквартирувати 20 козаків, які до цього відбували службу у піхотній сотні у м. Остер.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Вам ласкавий Іван Мазепа гетман рукою власною».

На звороті: «Пану Івану Забѣлѣ, в Коропѣ належит. Универсал по становленю козаков».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка І. Мазепи. Тотожна № 1.

№ 3. Універсал гетьмана І. Мазепи війту та селянам с.Обтове від 01.11.1698 р. З Батурина²⁶. Наказує не забороняти постій Семену Білоцерківцю, товаришу полку піхотного Максимового і віддавати йому «належност вѣтковую мѣсячную». Відкидає звинувачення в тому, що Семен ухилився від літнього походу війська.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Звишменованный гетман рукою власною».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка І. Мазепи. Тотожна № 1.

№ 4. Лист гетьмана І. Мазепи Івану Забілі від 19.07.1693 р. З Батурина²⁷. Сповіщає, що відбувся суд, де розглядалася скарга жителів с. Обтове на «товариство полку піхотного».

2^о, 30,5 x 19 см.

«Вам ласкавий Іван Мазепа гетман рукою власною».

На звороті: «П[а]ну Ивану Забѣлѣ товаришови значному войсковому подати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Є втрати.

Печатка І. Мазепи. Тотожна № 1.

№ 5. Лист гетьмана Івана Мазепи Івану Забілі від 08.03.1694 р. З Батурина²⁸. Сповіщає, що до нього із скаргою звернувся курінний отаман піхотинців, наказує Забілі,

щоб той не забороняв давати їм провіант.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Вам ласкавий Іван Мазепа гетман рукою власною».

На звороті: «Моему ласкавому п[а]ну Івану Забѣлѣ подати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів, утрати.

Залишки печатки гетьмана, тотожної № 1.

№ 6. Лист гетьмана Івана Мазепи Івану Забілі від 24.01.1693 р. З Батурина²⁹. Наказує йому повернути поміщику Іосифу Матвійовичу Щоголеву втікачів – дворових людей Якушку Винника, Федька Безпалого, кріпаків Прошку та Сенька Василевих, які прийшли до Обтового.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Іван Мазепа гетман рукою власною».

На звороті: «П[а]ну Івану Забѣлѣ, значному товаришеви войсковому отдати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів, є втрати.

Залишки печатки І. Мазепи, тотожної № 1.

№ 7. Лист Василя Жураковського, сотника ямпільського, Івану Забілі від 19.09.1695 р. З Ямполья³⁰. Йдеться про ціну млина Жураковського (1500 зол.), його продаж Забілі, повідомляє, що гетьман перебуває у с. Кучерівці, звідки збирається їхати до Глухівського Петропавлівського монастиря.

2^о, 30,5 x 19 см.

На обороті: «Василей Жураковский сотник иванполский».

«Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ мнѣ велѣ зичливому пр[ия]телеви и п[а]ну швакгру отдат».

Мова українська.

Залишки печатки сотника В. Жураківського, восьмикутна, червоний сургуч.

№ 8. Лист Степана Забіли, ніжинського полковника, Івану Забілі від 27.02.1696 р. З Борзни³¹. Йдеться про млин Жураковського, про повернення білого коня Івану, сповіщає, що вино і мило закупить на Борзенському ярмарку.

2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті: «В[ашей] м[ило]сти зичливий брат С. З. п.Нѣж.»

«Его м[и]л[ости]: п[а]ну Івану Забѣлѣ рожевому моему належит».

Мова українська.

Печатка С. Забіли³².

№ 9. Лист Василя Кочубея, генерального писаря, Івану Забілі від 27.11.1696 р. З Батурина³³. Йдеться про розміщення у маєтностях Забіли компанійців.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Василий Кочубей писар енерал. Войска Его Цар.Пр.Величества Запор».

На звороті: «Моему велѣ ласкавому приятелеви, его милости пану Івану Забѣлѣ подати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка В. Кочубея³⁴.

№ 10. Лист Никифора Лукіяновича, господаря замку Батуринського, Івану Забілі від 25.07.1700 р. З Батурина³⁵. Йдеться про розгляд гетьманом майнової справи між Забілою та Василем Жураховським.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Никифор Лукьянович господар замку Батуринского».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ значному и заслуженому войсковому товаришеви мнѣ велѣ м[ил]осцѣвому

бл[а]годѣтелеви в Коропѣ подати».

Мова українська.
Папір дуже поживтів.
Печатка Н. Лукіяновича³⁶.

№ 11. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Івану Забілі від 15.06.1701 р. З Батурина³⁷. Радить подати лист про свою справу Мазепі, але попереджає, що той готується до походу, тому буде затримка з її розглядом.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Его царского Пр[ес]в[е]тлого В[е]л[и]ч[е]ства войска Запорозского енералный судія Василий Кочубей».

На звороті: «Моему велце ласкавому пріятеливи и свату его м[и]л[ости]
пану Івану Забѣлѣ подати».

Мова українська.
Папір дуже поживтів.
Печатка В. Кочубея³⁸.

№ 12. Лист Никифора Лукіяновича, господаря замку Батуринського, Івану Забілі від 18.03.1700 р. З Батурина³⁹. Передає подяку гетьмана за надіслане пиво, сповіщає, що затриманий у Січі челядник Забіли буде відпущений.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Никифор Лукіянович господар замку Батуринского».

На звороті: «Моему велце мосцѣ п[а]ну и зичливому пр[ия]теливи его м[и]л[ости]
п[а]ну Івану Забѣлѣ значному товаришови войсковому в Коропѣ належит».

Мова українська.
Печатка Н. Лукіяновича. Тотожна № 10. Відбиток неякісний.

№ 13. Лист Василя Дуніна-Борковського, генерального обозного, Івану Забілі від 13.02.1696(7) р. З Батурина⁴⁰. Дякує Забілі за надіслану рибу.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Іх Ц[а]рського Пресвѣтлого Величества войска Запор. обозный енералний Василий Борковский».

На звороті: «Моему велце ласкавому и милому сину его м[и]л[ости] п[а]ну Иоанновѣ Забѣлѣ товаришовѣ значному войсковому в отдане».

Мова українська.
Папір дуже поживтів.
Печатка Дуніна-Борковського⁴¹.

№ 14. Лист Василя Дуніна-Борковського, генерального обозного, Івану Забілі від 06.02.1698 р. З Чернігова⁴². Запрошує на весілля своєї доньки з Федором Домонтовичем (у майбутньому седнівський сотник).

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Его Ц[а]рского Пресв. Величества войска Запор. енералный обозный Василий Борковский».

На звороті 2-го арк.: «Его м[и]л[ости] пану Іоанну Забѣлѣ мнѣ вѣлцѣ м[о]сцѣ пану синові належит».

Мова українська.
Папір дуже поживтів.
Печатка Дуніна-Борковського. Тотожна № 13. Відбиток неякісний.

№ 15. Лист Василя Дуніна-Борковського, генерального обозного, Івану Забілі. Б.д., б.м. [січень 1698 р. З Батурина⁴³]. Сповіщає про приїзд у Короп Мазепи, дає поради, як підготуватися до цього візиту.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Василий Борковский обозный енералний».

На звороті: «Мнѣ миле жичливому синовѣ пану Іоанну Петровичу Забѣли пилно належит».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Залишки печатки Дуніна-Борковського⁴⁴.
№ 16. Лист Василя Дуніна-Борковського, генерального обозного, Івану Забілі від 17.09.1698 р. З Чернігова⁴⁵. Вибачається за якийсь лист, де ганьбиться Забіла.

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашой] м[ил]ос[ти] всегдашним приятелем Его Пресвѣтлого Цар: Вел: войск: Запор: обозный енеральный Василий Борковский».

На звороті 2-го арк.: «Мнѣ велце ласкавому пану Івану Забѣлѣ зычливому приятелеви и сынови оддат».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Є втрати на другому арк.

Залишки печатки Дуніна-Борковського⁴⁶.

№ 17 відсутній. Див. ЧІМ, інв. № Ал 501/9/17⁴⁷.

№ 18. Лист Василя Дуніна-Борковського, генерального обозного, Степану Забілі, ніжинському полковнику, від 23.10.1687 р. З Чернігова⁴⁸. Йдеться про заключення шлюбу доньки обозного Ганни з сином П. Забіли, Іваном, братом Степана.

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті 1 арк.: «Василий Борковский обозный воиска Их царского пресвѣтлого величества запорожского енеральный. О незабвѣнный отвѣт на сей мои лист прошу в[се] м[ило]с[т]ивого м[о]с[т]ца пана».

На звороті 2 арк.: «Мнѣ велце м[ило]с[т]ивому пану и приятелеви его м[и]лости пану Стефанови Забѣлѣ полковникови войска Их Ц[а]рского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Нѣжинскому пилно отдати»,

«Его м[и]лости п[а]ну Василию Бурковскому обозному воиска Их царского пресвѣт. в[е]л[и]ч[е]ства Запороз.»

Мова українська.

Папір дуже пожовтів. Є втрати на 2 арк.

Залишки печатки Дуніна-Борковського. Червоний сургуч.

№ 19 відсутній. Див. ЧІМ, інв. № Ал 501/9/9⁴⁹.

№ 20. Лист Лук'яна Тимофієнка, кошового судді, Василю Кочубею, генеральному судді, від 19.05.1703 р. З Січі Запорізької⁵⁰. Просить покарати коропського обивателя Нестора, який заборгував рогівському курінному Павлу Горбу гроші.

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті арк.: «Велможности вашей всего добра зычливый пріятел ѣ услуг поволный Его царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского Низового судіа кошовый Лукян Тимофѣенко з товариством».

На звороті 2 арк.: «Его царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского енеральному судіи велможному его м[и]лости пану

Василию Кочубееви н[а]шому велце ласкавому пріятелевѣ и бл[а]годѣтелевѣ покорне до отдания належит».

Мова українська.

Печатка Коша суддівська⁵¹.

№ 21. Лист подорожній кошового отамана Петра Прими від 18.02.1700 р. З Січі Запорізької⁵². Наказує сприяти слугі Забіли Миколі, який їде до Криму купувати коней.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Его царского пресвѣтлого величества звишменованый атаман кошовый з товариством».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Війська Запорозького Низового⁵³, кругла, діаметр 40 мм, паперово-воскова.

№ 22. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Івану Забілі від 01.06.1702 р. З

Батурина⁵⁴. Йдеться про покарання запорожців Радича, які учинили «квалти и зброднѣ великие» підданим Забіли.

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Его царского пр[е]свѣтлого в[е]л[и]ч[е]ства войска [За]порожского енералний судія Василий Ко[чубей]».

На звороті 2 арк.: «Моему велце ласкавому пріятеливи его милости пану Івану Забѣлѣ значному товаришови восковому».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Є втрати.

Печатка Генерального військового суду, овальної форми, 31 x 27 мм, паперово-воскова. Зображення аналогічне описам Н.Грабової, за винятком пірнача, який у нашому варіанті має вигляд жезла. Напис: «+ ПЕЧА ВОЇСКА ЕГ ЦА: ПР ВЛЧ: ЗАПО: СУДУ ЕНЕРАЛНОГО». Зображення обіймають 2 гілки⁵⁵.

№ 23. Лист подорожній кошового отамана Петра Прими від 28.02.1700 р. З Січі Запорізької⁵⁶. Наказує допомогати слугі пана Забіли, який повертається з Криму, де виконував завдання пана.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Звишменований атаман кошовий з товариством».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Війська Запорозького Низового. Тотожна № 21.

№ 24. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Івану Забілі від 18.05.1701 р. З Батурина⁵⁷. Запрошує на весілля в Гадяч до Степана Забіли.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Его Ц[а]рского Пр[е]свѣтлого в[е]л[и]ч[е]ства войска Запорозкого судія енералний Василий Кочубей».

На звороті: «Моему велце ласкавому пріятеливѣ и свату его м[и]л[ости]

Пану Іоанну Забѣлѣ значному товаришевѣ войсковому подати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Генерального військового суду. Тотожна № 22.

№ 25. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Івану Забілі від 07.12.1699 р. З Батурина⁵⁸. Наказує розібратися з шафаром Забіли, на якого скаржилися мешканці Коропа.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Его Царского пресвѣтлого в[е]л[и]ч[е]ства войска Запорозкого енералний судія Василий Кочубей».

На звороті: «Моему велце ласкавому пріятеливи его мил[ости] пану Івану Забѣлѣ подати».

Мова українська. Печатка Генерального військового суду. Тотожна № 22, за винятком того, що жезл виходить за межі гілок, перетинаючи всю площину печатки.

№ 26. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Івану Забілі від 16.06.1702 р. З Ямполя⁵⁹. Йдеться про передачу 100 талярів дружині Забіли згідно із заповітом В.К. Дуніна-Борковського.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Его Царского пресвѣтлого в[е]л[и]ч[е]ства войска Запорозкого судія енералний Василий Кочубей».

На звороті: «Моему велце ласкавому пріятеливи его м[и]л[ости] пану Івану Забѣлѣ, значному товаришови войсковому».

Мова українська.

Печатка Генерального військового суду. Тотожна № 22.

№ 27. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Ганні Забілі від 03.05.1705 р. З Батурина⁶⁰. Сповідь, що гетьман наказав подати скаргу мешканцям Обтового, яких скривдив «армаш» Іван Порадченко.

2⁰, 30,5 x 19 см.

«Его Царского пр[е]св[е]тлого в[е]л[и]ч[е]ства войска Запорожского судія енералний Василий Кочубей».

На звороті: «Еи милости п[а]не Аннѣ Иоановой Забѣлиной моей велце м[ил]осцѣвой п[а]ней и ласкавой пр[ия]телцѣ подати».

Мова українська.

Печатка Генерального військового суду, овальної форми, 32 x 28 мм, паперово-воскова. Подібна до № 22. Відрізняється збільшеними літерами та деталями напису: «+ ПЕЧА ВОСКА ЕГО Ц... ЗАПО СУДУ ЕНЕРАЛ». Висота літер 3 мм (№ 22 – 2 мм).

№ 28 відсутній. Див. ЧІМ, інв. № Ал 501/9/40⁶¹.

№ 29. Лист Івана Ломиковського, генерального осавула, Івану Забілі від 19.06.1701 р. З Батурина⁶². Сповідь, що гетьман забороняє дати 300 золотих міщанам [коропським?].

4⁰, 19,7 x 18 см.

«Его царского пресвѣт[лого] велич[ества] войска Запорожского асаул енералний Іван Ломѣковский».

На звороті: «Его милости п[а]ну Іванѣ Забѣлѣ, моему велце мосцѣ пану и кумовѣ оддат».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка І. Ломиковського⁶³.

№ 30. Лист Івана Чарниша, військового канцеляриста, до Івана Забілі від 21.12.1698 р. З Батурина⁶⁴. Запевняє Забілу у своїй до нього приязні.

2⁰, 30,5 x 19 см.

«Іван Черниш канцелярист войсковий».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

№ 31. Лист Івана Чарниша, господаря замку Батуринського, Ганні Василівні Забілі від 03.07.1703 р. З Батурина⁶⁵. Йдеться про розгляд справи між Остапом Литвином, мешканцем Коропа, та Андрієм Яцученком, мешканцем с. Обтове, які судилися за коня. Пропонує прислати Андрія з конем до Батурина для остаточного вирішення справи.

2⁰, 30,5 x 19 см.

«Іван Черныш господар замку Батуринского».

На звороті: «Моей велце ласкавой приятелцѣ еи м[о]сцѣ п[а]ней Аннѣ Яновой Забѣлиной в Коропе подати».

Мова українська.

Печатка І. Чарниша⁶⁶.

№ 32. Лист Григорія Григорієвича, військового канцеляриста, Івану Забілі від 29.08.1700 р. З Батурина⁶⁷. Сповідь про народження сина 24 серпня, на ознаку чого надсилає Забілі хліб «родинний».

2 арк.: 2⁰, 30,5 x 19 см.

«Григорий Григоріевич канцел[ярист] войсковий».

На звороті 2 арк.: «Мне велце ласкавому п[а]ну и добродѣви его милости п[а]ну Іоаннови Забѣлѣ значному войска Запорожского товаришевѣ в отдане».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Г.Григорієвича, кругла, діаметр 15 мм, сургучева. Зображення: у щиті складної форми перехрещені шабля і стріла вістрями униз, під якими літера «W». Навколо щита рослинний орнамент і літери «Г ...». Пошкоджена.

№ 33. Лист Івана Чарниша, господаря замку Батуринського, Івану Забілі від 29.03.1701 р. З замку Батуринського⁶⁸. Передає подяку гетьмана за надіслані Забілою 4 бочки пива.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Іван Черниш господар замку Батуринского».

На звороті: «Моему велце м[о]сц п[а]ну ласкавому пріятелевѣ и благодѣтелевѣ его м[и]лости п[а]ну Іоанну Забѣлѣ Его царского пресвѣтлого величества войска Запорозкого значному товаришовѣ моему м[осц] пану пріятелско подати».

Печатка І. Чарниша⁶⁹. Тотожна № 31.

№ 34. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Ганні Василівні Забілі від 19.03.1704 р. З Батурина⁷⁰. Дякує за надіслане йому пиво.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Василий Кочубей судія енер. вой».

На звороті: «Моей велце мосц п[а]ней и пріятелцѣ ей милости п[а]нѣ Аннѣ Івановой Забѣлиной».

Мова українська.

Печатка Генерального військового суду. Тотожна № 22.

№ 35. Лист Теофанеса Котельницького, уставника, пану І. Забілі від 04.04.1715 р. Київ, монастир Св. Софії. Запевняє Забілу в своїй приязні, питає чи будуть ще земельні пожалування від нього.

2 арк.: 2^о, 32 x 20 см.

Мова польська.

Залишки печатки Котельницького на 2 арк. Овальна, сургучева. Зображення: у щиті, який обіймають гілки, церковна споруда (?).

№ 36. Лист Михайла Манкуза Івану Забілі від 11.02.1700 р. З Тильці (Тичі). Скаржитись на бідність, дякує за коня, солонину, масло, ½ бочки горілки.

2 арк.: 2^о, 32 x 20 см.

Мова польська.

Печатка М. Манкуза на 2 арк., овальна, 16 x 13 мм, сургучева. Зображення: коса, перекреслена рискою, під нею підкова, по боках літери «... М К». Пошкоджена.

№ 37. Лист Олександра Поткинського Івану Забілі від 20.06.1732 р. Б.м. Відмовляється тепер приїхати до Коропа, але незабаром приїде туди за позичкою.

2 арк.: 2^о, 32 x 20 см.

Мова польська.

Печатка О.Поткинського, овальна, 14 x 13 мм, сургучева. Зображення: тризубий спис (або квітка), який обіймають 2 гілки.

№ 38. Лист Самуеля Пуренського, адміністратора, Івану Забілі від 16.03.1700 р. З Старого Бихова. Йдеться про продаж у Литві товарів І. Забіли на суму 104 таляри Мойшею Гиршовичем, коропським шинкарем і фактором Забіли, та челядником Забіли Михайлом Лавриновичем; товари зберігалися Федором Семеновичем, а гроші від реалізації при свідках Григорієві Коробці, жителеві сосницькому, та жидівці Пенкосовій були передані йому, Пуренському.

2 арк.: 2^о, 32,5 x 20 см.

Мова польська.

Печатка С. Пуренського на 2 арк., восьмикутна, 15 x 13 мм, паперово-воскова. Зображення: між двома пальмовими гілками під короною підкова з хрестом усередині. Відбиток нечіткий.

№ 39. Свідectво Самуеля Пуренського, адміністратора Старого Бихова, від 28.02.1700 р. (або 1701). З Старого Бихова. Йдеться про те, що у обивательки старо-бихівської Пенкосової зупинявся Мойша, фактор І. Забіли, і залишив з товаром Федора Семеновича, доручивши йому гроші від реалізованого товару передати Пенкосовій, ці

гроші (104 битих талари) відібрані у нього для передачі І. Забілі, а Семенович повинен відчитатися за гроші, в чому і видається це свідоцтво.

26 x 18 см.

Мова польська.

Печатка С.Пуренського восьмикутна, 16 x 16 мм, сургучева. Зображення: між двома пальмовими гілками під короною підкова, всередині якої хрест, навколо літери «S S P Z S B».

№ 40. Лист Івана Ломиковського, генерального осавула, Івану Забілі від 06.12.1695 р. З Батурина⁷¹. Йдеться про те, що Забіла перевищив розмір податку з торгівлі горілкою, тому Ломиковський радить йому не робити цього.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Их Царского Пресвѣтл[ого] Величества асаул енералний І.Ломѣковский».

На звороті: «Моему мосц п[а]ну и кумовѣ его мил[ости] п[а]ну Івану Забѣлѣ оддат».

Мова українська.

Печатка І.Ломиковського⁷².

№ 41. Лист Івана Ломиковського, генерального хорунжого, Івану Забілі від 30.03.1691 р. З Батурина⁷³. Йдеться про розміщення у маєтностях Забіли компанійців, вказується розмір податку на їхнє утримання.

2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті: «Их царского пресвѣтлого величес[тва] войска Запорозкого хоруж[ий] енерал[ний] Іван Ломѣковский».

«Моему мосц п[а]ну Івану Петровичу Забѣлѣ оддат».

Мова українська.

Папір дуже поживтів.

Печатка І.Ломиковського⁷⁴.

№ 42. Лист Михайла Миклашевського, полковника Стародубського, Івану Забілі від 17.04.1701 р. З Стародуба⁷⁵. Дякує за прислане пиво, сповіщає про повернення боргу якимсь євреєм.

2-а арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Его царского пресвѣтлого в[е]ли[че]ства войска Запор[озкого] полковник стародуб[ский] М.Миклашевский».

На звороті 2 арк.: «Его м[и]лости пану Іоанну Забѣлѣ значному товаришови войсковому мнѣ велцъ зычливому пріятеливи».

Мова українська.

Печатка М.Миклашевського⁷⁶.

№ 43. Лист Івана Ломиковського, генерального осавула, Івану Забілі від 11.11.1698 р. З Батурина⁷⁷. Сповіщає про виїзд гетьмана до Вороніжа.

2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті: «Его царского пресвѣт[лого] величества войска Запор[озкого] асаул енералний Іван Ломѣковский». «Его милости Івану Петровичу Забѣлѣ моему мосц п[а]ну и кумовѣ оддат».

Мова українська.

Печатка І. Ломиковського. Тотожна № 29.

№ 44. Лист Івана Ломиковського, генерального осавула, Івану Забілі від 18.03.1700 р. З Батурина⁷⁸. Дякує за прислану через пана Сороку бочку пива.

2^о, 30,5 x 19 см.

«Его царского пресвѣт[лого] велич[ества] вой[ска] Запор[озкого] асаул енералний Іван Ломѣковский».

На звороті: «Его мил[ости] пану Івану Петровичевѣ Забѣлѣ моему мосц пану и кумовѣ оддат».

Мова українська.

Печатка І. Ломиковського. Тотожна № 29.

№ 45. Лист Захарія Корниловича, ігумена, Івану Забілі від 14.03.[1694–1699 рр.]. З Києва⁷⁹. Йдеться про присилку до Забіли якогось інспектора.

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Захарія Корнилов[ич] ігумен м[о]н[а]ст[и]ра Михай[ловського] Зол[отоверхого]».

На звороті 2 арк.: «Мнѣ велце м[о]сци пану его м[и]л[ос]ти пану Іоанну Забѣле моему м[о]сци пану и м[и]лостивому добродѣвѣ покорне отдати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка монастиря, овальної форми, 36 x 30 мм, паперово-воскова. Зображення: постать архангела, голову якого вінчає німб з хрестом. Напис: «+ ПЕЧАТЬ МАНАСТ... ..ил: ЗОЛОТ: ВЕ». Відбиток неякісний⁸⁰.

№ 46 відсутній. Див. ЧІМ інв.№ АЛ 501/9/25⁸¹.

№ 47. Лист Захарія Корниловича, ігумена, Івану Забілі від [1694–1699 рр.]. З Києва⁸². Йдеться про допомогу чоловіку, «скаранному от бога жоною лѣхюю», справу якого повинен був розглядати консисторський суд.

2 арк.: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Захарія Корнилович ігумен м[о]н[а]ст[и]ра Мих[айловського] Зол[отоверхого] Киевского».

На звороті 2 арк.: «Мнѣ велце мосци пану его м[и]лости пану Іоанну Забѣлѣ моему ласкавому пану и добродѣвѣ покорне отдати».

Мова українська.

Є втрати.

Залишки печатки монастиря тотожної № 45, кустодія втрачена.

№ 48 відсутній. Див. ЧІМ, інв. № Ал 501/10/30⁸³.

№ 49 відсутній. Див. ЧІМ, інв. № Ал 501/10/32⁸⁴.

№ 50. Лист Афанасія Макаренка, отамана, сотника наказного крелевецького, Івану Забілі, хорунжому, від 10.05.1736 р. З Крелевця. Йдеться про розгляд справи зятя Забіли Михайла Леоновича Пилатовича, який був затриманий у Батурині на ярмарку з дзвоном та біблією. Дзвін до цього висів у с. Реутинці, належав Пилатовичу. Потім під більший дзвін «подправлен бил молот бить години», а перший Михайло повернув собі. Звертається з проханням зібрати свідoctва про цей дзвін у мешканців с. Обтове.

2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті: «В[ашей] м[и]лости добродѣви всего добра щирозичливий слуга атаман городовий і сотник наказный крелевецкий Афанасій Макаренко».

«Его м[и]л[ос]ти п[а]ну Іоану Забѣлѣ хорунжому енеральной войсковой алтілеріи моему велце ласкавому добродѣви покорне».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка А. Макаренка, овальної форми, 15 x 13 мм, паперово-воскова. Зображення: на тлі мантиї під короною у щиті якась зображення. Відбиток неякісний.

№ 51. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 23.01.1736 р. З Глухова⁸⁵. Вимагає припинити зазіхання на його ліси «Мелешківщину», «Бихівцівщину», «Черемшинки». Наводяться дані про скорочення населення с. Реутинці (з 400 дворів до 40) та с. Обтове (з 600 дворів до 300).

2^о, 30,5 x 19 см.

«Всего добра зичливий братъ Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ хорунжому енеральной артиллеріи моему ласкавому п[а]ну брату надлежит».

Мова українська.

Залишки печатки Д. Забіли, восьмикутна, сургучева. Зображення: півмісяць, рослинний орнамент.

№ 52. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 13.02.1736 р. З с. Реутинці⁸⁶. Сповідь, що Пискуни, жителі воронізькі, «сѣно ваше побрали».

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]ну моему велце ласкавому п[а]ну брату всего добра желателній брат Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ хорунжому енеральной артиллеріи моему велце ласкавому п[а]ну брату поддат».

Мова українська.

Печатка Д. Забіли, восьмикутна, 16 x 12 мм, паперово-воскова. Зображення: меч вістрям униз, по його боках 2 півмісяці, над мечем і під ним літери «Д В З» та зірка.

№ 53. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 21.05.1736 р. З Глухова⁸⁷. Сповідь, що табун коней Івана наробив йому велику шкоду і вимагає відшкодувати збитки.

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]ну моему велце ласкавому п[а]ну брату всего добра желателній брат Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ хорунжому артиллеріи енеральной а моему велце ласкавому п[а]ну брату подати».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Д. Забіли. Тотожна № 52.

№ 54. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 10.05.1735 р. З Глухова⁸⁸. Сповідь, що підданий Івана Лютай украв коней, колеса та осі возів його підданого Зінченка; вимагає повернути все це.

2^о, 30,5 x 19 см.

На звороті: «В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]на моего вселюбезнѣйшого п[а]на брата всего добра желателній брат Данило Забѣла».

«P:S: Прошу в[ашу] м[илост] м[осц] п[а]на на сей мой лист отвѣтоват взаимним листом».

«Его м[и]лости п[а]ну Іоанну Забѣлѣ хорунжому артиллеріи войсковой енеральной а моему вселюбезнѣйшому п[а]ну брату подати в Обтовѣ».

Мова українська.

№ 55. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 19.05.1733 р. З с. Реутинці⁸⁹. Сповідь, що піддані Івана силою взяли трьох його коней. Вимагає відшкодувати збитки.

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]ну всѣх благ желател и служит рад Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Іоанну Забѣлѣ хорунжому енеральной артиллеріи моему любезнѣйшому п[а]ну брату належит».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Д. Забіли. Сургучева. Тотожна № 52.

№ 56. Лист Данила Забіли Івану Забілі за лютый 1735 р. З с. Реутинці⁹⁰. Скаржитися на зазіхання Івана на його ліси та сіножаті, що той підбурює своїх людей проти нього.

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]ну всего добра зичливий брат и служит рад Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ моему п[а]ну брату належит».

Мова українська.

Печатка Д. Забіли. Тотожна № 52. Відбиток неякісний.

№ 57. Лист Петра Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 30.08.1735 р. З с. Реутинці⁹¹. Дякує «за присланне... своих дѣтей в наш дом для восприятія новорожденной дочери

нашої», а також просить позичити на недовгий час ванну.

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]нству и добродѣйству нашему всего добра желателіе и нижайшіе до всяких услуг Петр Данилович Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Іоану Забѣлѣ хорунжому войсковой енеральной артилеріи а нам всел[а]скавѣйшему п[а]ну дядку и добродѣвѣ попорѣцензіфсима подати».

Мова українська.

Печатка П. Забіли (?), восьмикутна, 15 x 12 мм, паперово-воскова. Зображення нерозбірливе.

№ 58. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 03.03.1736 р. З с. Реутинці⁹². Вимагає, щоб Іван не віддавав його сину Петру «имѣнія», доки син не поверне йому гроші, різні срібні речі, тканини, коня та зброю. Загрожує судом, шле прокляття на голову сина.

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]ну всего добра желател Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ хорунжому енеральной артилеріи моему ласкавому п[а]ну брату належит».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Д. Забіли. Тотожна № 52.

№ 59. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 03.06.1736 р. З с. Реутинці⁹³. Сповідє, що на Вознесенському ярмарку у Кролевці коваль Порядченко з с. Обтове з товаришем жорстоко побили 17-літнього Лаврина і одібрали 9 кіп грошей, передає вимогу його матері покарати винних і відшкодувати збитки.

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]ну брату всего добра желателний Данило Забѣла».

На звороті: «Его м[и]лости п[а]ну Івану Забѣлѣ хорунжому енеральной артилеріи моему велце ласкавому п[а]ну брату належит».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Д. Забіли. Тотожна № 52. Відбиток неякісний.

№ 60. Лист Данила Забіли Івану Забілі, хорунжому, від 21.05.1733 р. З с. Реутинці⁹⁴. Просить віддати своєму підданому Михайлу Биховченку коня, якого відвів до свого тестя Стефана Вовнянки, жителя обтівського, син Михайла, «где оной син его Быховченка и живет з женою своею перешедши сам собою».

2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[илости] м[осц] п[а]на моего велце ласкавого п[а]на брата зичливий брат служит рад Данило Забѣла».

«Его м[и]лости п[а]ну Іоанну Забѣлѣ хорунжому войсковой енеральной артилеріи моему велце м[ило]сцѣвому п[а]ну и ласкавому п[а]ну брату честно подат».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Д. Забіли, овальної форми, 20 x 17 мм, паперово-воскова. Зображення: у щиті квітка від кореня якої відходять 2 гілки. Над щитом – рука, що тримає шаблю, та літери «Л П» (?). Відбиток неякісний.

Арк.67–68 ф.н. Паспорт Андрію Спиці від 03.05.1726 р. З Глухова. Виданий Генеральною військовою канцелярією на прохання Парасковії Забіли, щоб відвезти до Івана Забіли, бунчукового товариша, її чоловіка, який проходив службу в Сулаку при «Малороссійскому корпусу», припаси на 11 «возах».

2 аркуші: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Іван Левенец, Іван Мануйлович, старший канцеляриста Данило Покорский, канцеляриста Матвѣй Волковѣцкій».

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Печатка Генеральної військової канцелярії. Тотожна № 74 (І).

Арк. 69 ф. н. (чернетка). «Прошение» І. І. Забіли до Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського, Галицького і Малоросії [30-і рр. XVIII ст.]. Йдеться про незаконну купівлю коропським дозорцем кафедрального двору в коропського священика Гавриїла.

2 аркуші: 2^о, 30,5 x 19 см.

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 70 ф. н. Чолобитна (чернетка) Івана Забіли, хорунжого [1735–1736] рр. Просить зменшити податки з його маєтностей на утримання російських військ у зв'язку з бідністю населення та його завантаженням різними повинностями.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Арк. 70 зв. ф. н. – форзац нижньої кришки. Чолобитна (чернетка) І. Забіли, хорунжого. 1736 р. Скаржиться на свого двоюрідного брата Данила Забілу, бунчукового товариша, що той силою захопив його млин на р. Єсмань, порубав ліс, осадив на його землях слободу, привласнив його коней. Просить оборонний універсал на свої маєтності, повернути коней та людей, яких зманив Данило.

2^о, 30,5 x 19 см.

Мова українська.

Папір дуже пожовтів.

Форзац верхньої кришки. Чолобитна (чернетка) І. І. Забіли до Анни Іоаннівни [1736 р.]. Йдеться про повернення йому грошового боргу значковим товаришем Ніжинського полку, жителем Нових Млинів, Семеном Самойловичем та його «швагром», значковим товаришем Чернігівського полку Яковом Іллічем.

КНИГА III

Інв. № Ал 395

Оправа: картон, обтягнутий шкірою з тисненням рослинним і геометричним орнаментом; центр верхньої кришки вільний, на ній наклеєна паперова зубчаста бірка з олівцевим написом «№93»; на спинці паперова наклейка Музею українських старожитностей В.Тарновського «ЧГЗ Музей украин. древн.В.В.Тарновского № 93Р». Залишки шкіряних зав'язок.

Між док. № 44 і 45 – аркуш невідомого документа у 2^о, з написом «Купчая на кгрунта Погорѣловский за талерей десят у другого чоловіка за десят зол».

У тексті є позначки, зроблені Ол. Лазаревським.

2^о, 33 x 20,5 см.

Втрати, потерта, сліди шашелю.

Форзац верхньої кришки. Виписки «Правда избавляет от смерти» [20-і рр. XVIII ст.]. Містить церковні заповіді щодо правди і добра у порівнянні з їхніми протилежностями. Зроблені І. І. Забілою.

2^о, 32,4 x 20 см.

Мова церковно-слов'янська.

Арк. 1 ф. н. Виписки «Нравоучение причтей царя Соломона» [20-і рр. XVIII ст.]. Містить повчання сину. Зроблені І. І. Забілою.

2^о, 32,4 x 20 см.

Мова церковно-слов'янська.
Арк. 1зв. – 2 ф. н. Виписки «Наказание второе» [20-і рр. XVIII ст.]. Містить повчання сину. Зроблені І. І. Забілою.
2^о, 32,4 х 20 см.

Мова церковно-слов'янська.

Арк. 2 зв. ф. н. Виписки «Пророчества Исаѣна чтение. Глава 3S» [20-і рр. XVIII ст.]. Зроблена І. І. Забілою.
2^о, 32,4 х 20 см.

Мова церковно-слов'янська.

Арк. 3 ф. н. Реєстр «Купчиѣ в Погорѣловцѣ» [20-і рр. XVIII ст.]. Містить перелік купчих на маєтності у селах Погорілівка, Вишеньки, Райгородок, Обтове, Дубовичі, Клишки, хуторі Тиницький, м. Батурині та реєстрів. Складений І. І. Забілою.

2^о, 32,4 х 20 см.

Мова староукраїнська.

Папір дуже пожовтів.

№ 1, 2 відсутні.

№ 3. Чолобитна Івана Забіли Петру II. 1728 р. Просить повернути с. Клишки, відібрані у 1689 р. І. Мазепою у його батька.

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

«Иван Забѣла бунчуковий товариш руку приложил к сей челомбитной».

«Сия челомбитная по коронацѣи мѣлас подат Его імператорскому пресвѣтлому величеству февраля 25: году 1728:».

Мова російська і українська.

Папір гербовий 1727 р.

№ 4. Чолобитна Івана Забіли Петру I [1725 р.]. І. Забіла просить повернути с. Клишки, відібране І. Мазепою у його батька, яке потім було віддане князю Григорію Федоровичу Долгорукому. У кінці дописки І. Забіли про те, як І. Мазепа разом із шведами зруйнував його «отчину» с. Обтове.

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

«Нижайший раб сей моей челомбитной бунчуковий Иван Забѣла товариш руку приложил».

«Сия челомбитная в коллеѣю Малоросійскую подана году 1727: марта 20».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

№ 5. Лист Никифора Лукіяновича, господаря замку Батуринського, пану І. Забілі, військовому товаришу, 09.12.1699 р. Батурин⁹⁵. Пише, що гетьман відклав розгляд справи І. Забіли (мабуть, ідеться про повернення с. Клишки).

2^о, 32,4 х 20 см.

«Никифор Лукіянович господар замку Батуринского».

На звороті: «Моему велце мосц п[а]ну й зичливому пр[ия]телеви его м[и]л[о]сти п[а]ну Ивану Забѣле значному товаришови войсковому отдати належит».

Слід від печатки Н. Лукіяновича: овал, 22 х 19 мм.

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

№ 6. Чолобитна Івана Забіли. 1724 р⁹⁶. Викладає історію відібрання с. Клишки у його батька і передачу ніжинському полковнику Степану Забілі, позицію у цьому питанні І. Мазепи, вказує рік смерті батька (1701), просить повернути село, посилаючися на царську грамоту та руйнацію Мазепою с. Обтове під час «шведской руини».

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

На звороті 1 арк.: «К сей моей челомбитной нижайший раб Иван Забѣла бунчуковий товариш руку приложил».

«Сия челомбитная войсковой еeneralной канцелярѣи подане з духувницією и з лис-

тами господаря Никифора, супликами пана Кочубея судитъ енерального во свѣдѣтельство. Року 1724: марта 20: за правителей пана Левенця».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.
Є помітки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 7. Лист Івана Забіли гетьману І. Мазепі [1693 р.]⁹⁷. Пише, що він уже 4 роки очікує вирішення його справи, що «внуки отца моего, братаничѣ моѣ» володіють «не тилко маєтністю отцовскою», але й грунтами, двором, нивами, сіножатями й лісами ним придбаними. Просить все це йому повернути.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Ясне велможности вашей п[а]ну и добродѣви моему премилостивому найнижший слуга и подножок Іван Забѣла».

Мова українська. Помітка олівцем Ол. Лазаревського.

№ 8. Лист Івана Забіли гетьману І. Мазепі [1692 р.]⁹⁸. Пише, що звертається утретє, щоб йому повернули с. Клишки та інші угіддя, які незаконно перебувають у власності його брата Степана Забіли.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Ясне велможности вашей милостивому п[а]ну, превеликому й особливому добродѣви моему найповолнѣйший и найнижый слуга Іван Забѣла».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.
Є помітки олівцем Ол. Лазаревського.

№ 9. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Ганні Забілі від 10.03.1705 р. З Батурина⁹⁹. Поздоровляє з Великим постом, обіцяє допомогти у розв'язанні справи щодо клишківського млина.

4^о, 20 x 22,3 см.

«В[ашей] м[ил]ос[ти] м[осц] п[а]ней всего добра зичливий пр[ия]тел и служити готов Василий Кочубей судія енер. Войсковой».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Генерального суду, овальної форми, 33 x 28 мм, паперово-воскова. Зображення: жезл (?), інше нерозбірливе. Зображення обіймають 2 гілки. Напис: «+ ПЕЧА ВОСКА ЕГО Ц.... ..»

СУДУ ЕНЕРАЛ». Пошкоджена¹⁰⁰.

№ 10. Лист Василя Кочубея, генерального судді, Івану Забілі від 30.08.1701 р. З Батурина¹⁰¹. Сповіщає, що справу Забіли щодо повернення маєтностей гетьман буде розглядати після повернення з військового походу при наявності всіх осіб, зацікавлених у ній.

2^о, 32,4 x 20 см.

«В[ашей] м[ил]ос[ти] мо[сц] пану всего добра зычливый пріятел и служити готов Василий Кочубей судія енер.»

На звороті: «Моему велце ласкавому пріятелеви и свату его м[и]л[ости] Івану Забѣлѣ подати».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка генерального суду, овальної форми, 31 x 27 мм, паперово-воскова. Зображення: суддівський жезл, по боках якого угорі – 2 хрести, унизу – півмісяць і 6-променева зірка. Все зображення обіймають 2 гілки. Напис: «+ ПЕЧА ВОСКА ЕГО ЦА ПР ВЕЛЧ ЗАПО СУДУ ЕНЕРАЛЬНОГО»¹⁰².

№ 11. Лист Григорія Герцика Івану Забілі від 01.12.1728 р. З Москви. Сповіщає, що прикащик князя Олексія Григоровича Долгорукого буде покараний за ті образи, що він заподіяв Забілі.

2^о, 32,4 x 20 см.

«В[ашей] м[ил]ос[ти] м[осц] велце м[и]лосцѣвому пану и добродѣви найниший слуга и брат Григорий Герцик».

На звороті: «Моему в[е]лце м[ило]сцѣвому п[а]ну брату Івану Забѣли и моему в[е]

лце м[ил]осцѣвому п[а]ну и добродѣви покорне надлежит подать в Коропѣ».

Мова українська.

Залишки печатки Г. Герцика, сургучева.

№ 12. Лист Степана і Семена Забіл Ганні Забілі від 27.11.1704 р. З Борзни¹⁰³. Пишуть, що справу, про яку вона писала у своєму листі, вирішать коли будуть ближчим часом «в селах Засейских».

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«В[ашей] м[илости] мос[ц] п[а]ней и бл[а]годѣтелицѣ всего добра щирозичливие и ради служити Стефан и Семен Забѣли».

На звороті 2-го арк.: «Еи м[и]лости п[а]ней Аннѣ Іоановой Забѣлиной нам велце м[ил]ос[тливой] п[а]ней дядиной и бл[а]годѣтелицѣ пр[ия]телско подати».

Печатка Забіл, восьмикутна, 17 x 15 мм, паперово-воскова. Зображення: герб «Остоя», угорі по боках від руків'я меча літери «С Z».

№ 13. Лист Стефана і Семена Забіл Ганні Забілі від 19.04.1705 р. З Борзни¹⁰⁴. Пишуть, що сплатять за млин 800 золотих, як тільки потрібні гроші виручить їхній заліський дозорця за продаж горілки в Лучниках.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«В[ашей] м[и]л[ос]ти нашої велце м[о]сц п[а]ней и особливої ласкавой пр[ия]т[ел]цѣ и бл[а]годѣтелцѣ всего добра щирозичливие и слуги поволніе Стефан и Семен Забѣлы».

На звороті 2 арк.: «Нашой велце м[ило]сцѣвой п[а]ней зичливой приятелцѣ и ласкавой бл[а]годѣтелцѣ еи м[и]лости п[а]ней Аннѣ Іоановой Забѣлиной нашої велце мосц паней дядиной яко найпокорнѣй».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Залишки сургучевої печатки Забіл.

№ 14. Лист Степана Забілі Ганні Забілі. 1708–1713 рр. З Лучників¹⁰⁵.

Висловлює подив, що люди Г. Забілі руйнують його греблю. Пише, що «ручив сто червоних на ... пана гетмана».

2^о, 32,4 x 20 см.

«В[а]ш[ей] м[ил]осц мосц п[а]ней всего добразичливий приятел Стефан Забѣла на сей час в Лучниках застающий».

На звороті: «Еи м[и]лости п[а]ней Аннѣ Забѣлиной моеї мосц п[а]ней дядиной и добродѣйцѣ подати».

«Лист пана Стефана заручаючи глрѣбелки».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка С. Забіли, овальної форми, 14 x 12 мм, паперово-воскова. Зображення: ушиті, заокругленому унизу і увінчаному шоломом, зірка (?), під якою півмісяць рогами вгору. По боках від шолома літери: «С Z». Щит обрамляє рослинний орнамент.

№ 15. Універсал оборонний гетьмана І. Скоропадського Ганні Забілі від 03.01.1712 р. Даний у Глухові. Забороняє старшині глухівській, уряду крелевецькому залучати до виконання різних повинностей мешканців с. Обтове, це дозволяється робити лише коропському уряду – «до Коропа ... должны будут подлуг мѣры чинити помощь».

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звышъменованный гетман рукою власною».

На звороті 2 арк.: «Унѣверсал оборонный».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка гетьмана І. Скоропадського, кругла, діаметр 46 мм, паперово-воскова¹⁰⁶.

№ 16. Універсал гетьмана І. Мазепи Івану Забілі від 15.03.1695 р. Даний в Батурині. Дозволяє Забілі осадити слобідку¹⁰⁷ на ґрунті Остапівському «з млыном под мѣстом Коропом положенем будучим ч[е]л[о]в[е]ка з десятков ... однак не тих которіи маючи в мѣстѣ albo в яком селѣ осѣдлости и спровавши оніи мѣлбы туды на жите приходит, але тих волочахихся якіи жадных осѣдлостей у себе нигде не мают».

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звиш менований гетман рукою власною».

На звороті 2 арк.: «Унѣверсал на Остаповщину гетманский, на слободу».

Мова українська. Папір дуже пожовтів. Помітки олівцем В. Модзалевського (?).

Печатка гетьмана І. Мазепи. Тотожна № 1 (II).

№ 17. «Квитанція». Видана Івану Забілі від 17.10.1728 р. у Рихлівському монастирі. Йдеться про те, що у 1714 р. Забіла взяв у борг у монастирі «на ... домову потребу» 4000 золотих при ігумені Діонісії Добромеському, а 17.10.1728 р. повернув борг «бо-рошном и денгами».

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Іеромонах Силвестр ігумен обители Рихловской».

«Іеромонах Киприян намѣстник обители Рихловской».

«Іеромонах Илия [Стецина] духовник».

«Іеромонах Константин Герасимович».

«Іеромонах Гавриил уставник».

«Іеромонах Калѣст».

«Іеромонах Ісайя, писар м: Рыхловского».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка монастиря, овальної форми, 46 x 35 мм, паперово-воскова. Зображення: Св.Миколай в архієрейському вбранні, у лівій руці тримає жезл, у правій – хрест, навколо голови саяво, на рівні плечей напис – «СТЪ ХВЪ НИКОЛАЄ». Коловий напис: «ПЕЧАТЬ МОНАСТІРА СТОГО НИКОЛА² РИХЛОВСКОГО Ч҃ЮДОТВОРЦА».

№ 18. Декрет Генерального військового суду від 08.03.1704 р. Писано в Батурині. Розглядається скарга Василя Жураховського, військового товариша, на Ганну Забілу, яка не сплачує йому гроші за Корніївський млин, що на р. Мозирка у с. Обтове. Суд присуджує сплатити борг під загрозою штрафу 2000 талерів до скаргу військового.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Его царского пр[е]с[е]ветлого в[е]л[и]чества войска Запорожского еeneralный судия Василий Кочубей».

«Захария Шиікевич товариш войсковый».

«Семен Савич писар судов войсковых еeneralных».

«Подлуг сего декрету з суда войскового еeneralного виданого, я, Василий Жураховский, отобралем тысячу золотих сполна, от п[а]нѣ Ивановой Забѣлиной швагровой своей».

На звороті 2 арк.: «Писмо отданих грошах золотих тысячей три пану Жураховскому асавулови еeneralному».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Генерального військового суду, овальної форми, 32 x 28 мм, паперово-воскова. Тотожна № 22 (II).

№ 19. Купчий запис Данила Васильовича Забіли від 13.04.1696 р. В с. Реутинці.¹⁰⁸ Д. В. Забіла продав Івану Петровичу Забілі за 2000 золотих млин з ґрунтами на р. Реть біля с. Обтове, який свого часу купив за 1600 золотих у Василя Жураховського, ямпільського сотника, військового товариша.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Данило Василевич Забѣла рукою власною».

На 2 арк.: «На млин горѣшній куплений за двѣ тисеци».

Мова українська.

Печатка Д. Забіли, восьмикутна, 12 x 11 мм, сургучева. Зображення: у щиті складної форми герб «Остоя».

№ 20. «Церекграф» крелевецького уряду від 02.09.1700 р. В Крелевці. Йдеться про те, що у 1696 р. калужський купець Карло Кіндратович Шолканцов позичив у Івана Петровича Забіли 800 золотих. Він визнає свій борг, але просить перенести сплату на 2 роки, для чого і був виданий цей документ.

2 арк.: 2^о, 30 x 20 см.

На звороті: «А для певнѣйшого імовѣрства я Карп невмѣючий грамоти рукою своею крест приложил +».

«Григорий Иванович писар мѣский крелевецкий рукою».

«Свидѣтел колуженин Харитон Анѣшин руку приложил».

«Свидѣтел колужанин Козма Лапин руку приложил».

«Свидѣтел Алексей Пиминов руку приложил».

На звороті 2 арк.: «Облик на Карпа Маскаля».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка міста Крелевця, овальної форми, 40x33 мм, паперово-воскова¹⁰⁹. Печатка крелевського сотника Івана Маковського, восьмикутна, 13x13 мм, паперово-воскова¹¹⁰.

№ 21. Лист Карпа Кіндратовича Шолканцова Івану Петровичу Забілі від 03.05.1702 р. З Калуги¹¹¹. Йдеться про повернення боргу (див. док. № 20). Пише, що б Забіла прислав необхідні документи, за якими можна примусити Лаврентія Кириловича заплатити гроші.

2^о, 32,4 x 20 см.

«Карп Кіндрат».

Мова російська і українська. Папір дуже пожовтів.

№ 22. «Випис з книг мѣских ратуша Коропского» від 09.06.1692 р. В Коропі¹¹². Йдеться про купівлю Іваном Петровичем Забілою млина з 2 колами на р. Короп під Коропом з угіддями за 1500 золотих у Агафії Остапихи, обивательки коропської, з синами Петром, священиком, Яцком Немцем і Манком. Справу розглядав коропський уряд: Тихон Довкгел, сотник, Трохим Химич, отаман, Василь Манойленко, війт, Трохим Роков, бурмістр.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

На звороті: «Федор Кукѣль писар мѣский рукою».

На звороті 2 арк.: «Купчая на млин Остаповский. Купчая на млин Остаповский за повтори тисячѣ».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа¹¹³.

№ 23. Купчий запис коропського уряду Івану Петровичу Забілі від 30.08.1696 р. В Коропі¹¹⁴. Йдеться про продаж Марією Павлихою Гудимихою, зятем її Яцьком Слюсарем двору за 190 золотих у м. Короп Забілі. Справу розглядав уряд: Василь Касянович, сотник наказний і отаман городовий, Сидор Мильченко, війт, Павло Вовкошерстий і Василь Касенко, бурмістри.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звишменованный уряд меский коропский».

«Феодор Буцен писар меский».

На звороті: «Купчая на двор Гудимовский за сто девянтдесят золотих и к тому ж плещу Сопьсавского».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 24. Купчий запис коропського уряду Івану Петровичу Забілі від 27.04.1696 р. В Коропі¹¹⁵. Йдеться про продаж Григорієм Пантелеєвим «лѣсу з сѣножатю Тузиковский межи займищами з одной его ж м[и]лости п[а]на Забѣли а з другой стороны отца Іоанна Вознесенского с[вя]щенника лежащий за чотиринадцят коп» Забілі. Справу розглядав уряд: Дем'ян Кононович, сотник, Василь Касянович, отаман городовий, Антон Мануйлович, війт, Павло Вовкошерстий і Григорій Іванович, бурмістри.

2^о, 32,4 x 20 см.

«Звишменованный уряд мѣский короповский».

«Феодор Іванович Буцен писар мѣский короповский».

На звороті: «Купчая от Гриши Москаля на лѣс в Остапов: Тузиковский за чотирнадцат коп».

Мова українська. Папір дуже поживтів.
Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 25. Купчий запис коропського уряду Івану Забілі від 28.10.1696 р. В Коропі¹¹⁶. Йдеться про обмін Анастасією Процихою свого двору, який стояв між Сапсаївським та Гудимівськими дворами Забіли, у Коропі «на ринку пред ратушем» на «Мищенцьков плець» Забіли, за умови, що той перенесе за свій кошт сюди будинок Процихи, дасть ліс для будівництва погребя та залишить Процисі «коморку на Мищенцьковом дворѣ». Справу розглядав уряд: Дем'ян Кононович, сотник, Омелян Семенович, отаман городовий, Сидор Милченко, війт, Павло Вовкошерстий і Василь Касенко, бурмістри.

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

«Феодор Буцен писар меский».

На звороті: «Купчая на двор Процишин, на замену отдано».

Мова українська. Папір дуже поживтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 26. Купчий запис коропського уряду Івану Петровичу Забілі від 15.12.1696 р. В Коропі¹¹⁷. Йдеться про продаж Іваном Савенком, священиком Святоуспенським і намісником коропським гаю «з сѣножатею на сем боку Коропа взмежу егож панского гаю на Остаповщинѣ, а другий лѣсок на тамтѣм боку гребелки также, сѣножатю лежачий взмежу Гарасимовой вдови за сорок талярей з придатком девяти осмачок муки житной» Забілі. Склад уряду той самий, що і у № 25.

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

«Феодор Буцен писар мѣский».

На звороті 2 арк.: «Купчая на займище от попа пре[мес] за сорок талярей и за девят осмачок муки».

Мова українська. Папір дуже поживтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 27. Купчий запис коропського уряду Івану Забілі від 25.03.1696 р. В Коропі¹¹⁸. Йдеться про продаж Іллею, Василем Лаврененками та їхньою матір'ю Вовдею Лавренихою І. Забілі поля під хуторами Жихин та Табачний за 100 золотих. Справу розглядав уряд: Демян Кононович, сотник, Василь Касянович, отаман городовий, Антон Манойлович, війт, Павло Вовкошерстий і Григорій Іванович, бурмістри.

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

«Звышменованный уряд меский короповский».

На звороті 2 арк.: «Купчая на ниви Лаврѣнковой в Оста: золотих за сто».

Мова українська. Папір дуже поживтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 28. Купчий запис коропського уряду Івану Забілі від 23.03.1696 р. В Коропі¹¹⁹. Йдеться про продаж Гаврилою Загородченком, коропським міщанином, лісу з сіножаттю за греблею Остапівською, між Горбанівським і Холодовим займищами за 13 кіп литовських Забілі. Склад уряду той самий, що і у № 27.

2 арк.: 2^о, 32,4 х 20 см.

«Звышменованный уряд меский короповский».

На звороті: «Купчая на займище от Загородченка в Остаповщинѣ, куплено за тринадцат коп».

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 29. Купчий запис коропського уряду Івану Забілі від 11.06.1699 р. В Коропі¹²⁰. Йдеться про продаж Трохимом Химичем, військовим товаришем, солодовні «за мѣстом взмежу Дмитра Данченка з одной а з другой в змежу Яцка Дубины стороны над Коропом рекою стоячую за сто пятнадцат золотих» Забілі. Справу розглядав уряд: Дем'ян Кононович, сотник, Омелян Семенович, отаман городовий, Антон Васильович Будай,

війт, Данило Тимофійович Надточій, бурмістр.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

«Писал Феодор Буцен писар мѣский».

На звороті 2 арк.: «Облѣкг от Химича на солодовню купленую в року 1699. Куплено за сто золотих и пятнадцат золотих».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 30. Купчий запис коропського уряду Івану Петровичу Забілі від 28.08.1695 р. В Коропі¹²¹. Йдеться про продаж Параскою Горбачихою «по першому мужу, а по втором мужу Лесчиха», лісу «от конца греблѣ панской починаючихся понад Вѣтю стоячий, аж до межи Холодова леска кончаючихся» за 13 кіп литовських Забілі. Справу розглядав уряд: Дем'ян Кононович, сотник, Василь Касяненко, отаман городовий, Григорій Воронок, війт, Павло Лихошерстий і Василь Касяненко, бурмістри.

2^о, 31 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

На звороті: «Купчая на займище в Остапов. от Горбачихи. У Параски Горбачихи за тринадцат коп».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа¹²².

№ 31. «Облѣкг» (розписка) коропівського уряду Івану Забілі від 29.06.1699 р. В Коропі¹²³. Йдеться про те, що Іван Павленко Синьощокий винний Забілі 11 литовських кіп, а тому він віддає йому свій двір «стоячий за мѣстом взмежу Марка Коновала за осм коп», крім того він віддає «на услугу на полтора рока... братанича своего Грицка Олексѣнка... которие три копи повинен будет братанич мой отслужити ...». Склад уряду однаковий з № 29.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

На звороті: «Облѣкг на двор Синешокого куплений в року 1699 за коп одинадцат».

Мова українська. Папір дуже пожовтів. Є втрати.

Слід від печатки м. Коропа.

№ 32. Купчий запис коропського уряду Івану Петровичу Забілі від 21.10.1695 р. В Коропі¹²⁴. Йдеться про продаж Григорієм Сапсаєм двору «в мѣстѣ межи дворами Прощихи Лихошерстой против мѣской ратуши стоячий за двѣстѣ золотих» Забілі. Склад уряду однаковий з № 30.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский».

На звороті 2 арк.: «Купчая на двор Сапсаевский за двестѣ золотих».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 33. Купчий запис коропського уряду Івану Забілі від 24.03.1696 р. В Коропі¹²⁵. Йдеться про продаж Параскевією Дмитрихою Кгречихою гаїв «з двома грудями и лозою ... за двадцат талерей» Забілі. Склад уряду той самий, що у № 27.

2 арк.: 2^о, 32,4 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

На звороті 2 арк.: «Купчая на займище от Каха[нѣйки] за талерей двацят и чирво-них четири».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 34. Купчий запис Івана Тищенко, «сожителя обтовского», Петру Михайловичу Забілі, генеральному обозному, від 12.07.1675 р. В с. Обтове¹²⁶. Йдеться про продаж Забілі частини млина на р. Реть в с. Обтове з двором, полем і сіножатями «за полтретя ста

золотих», друга частина залишається у Яська мельника. Вказуються 4 ниви під с. Реутинці, 5 нив під с. Лукновим, 6 нив під с. Погорілівка, 2 сіножаті. Забіла зобов'язується «по половинѣ поле робочое подѣлити» із старшим братом Івана Захарком Супрунунком.

2^о, 32,4 x 20 см.

На звороті: «Дѣялося в Обтовѣ року и дня звышменованного при бытности велеб: г[оспо]д[и]на отца Леонтия священника, Леска Погрѣбенка атамана, Семена Ілченка войта обтовских».

«Устне прошений писар Іван Григорієвич».

«Іван Тишценко менший брат».

«При том был Андрей Ничипоренко».

«Тишко Мукосѣенко».

«Семен Іванович сотник короповский».

Мова українська. Папір дуже поживтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 35. «Випис» з книг уряду коропського від 27.03.1688 р. В Коропі¹²⁷.

Йдеться про продаж Марією Кунаховою Пархомихою, мельничихою, з сином, Петру Михайловичу Забілі 1 камня мучного «з двома ступами просяними, з єдиним гнѣздом суконним в млѣнѣ ниже Обтова на Куношовцѣ, на рѣцѣ Рет, будований пополам з Михайлем», а також «пляц з всѣми будинками на нем лежачими, гумно из овиною и городом, лѣсом из синожати, и займище березняк окопаное... свою власную част... за ... пѣнязей то ест лѣчби литовской золотих полпята ста». Справу розглядав уряд: Тихон Довгеля, сотник, Юрій Алексєєвич, отаман городовий, Василь Мануйлович, війт, Софон Микитич і Левко Михайлович, бурмістри.

2^о, 31 x 20 см.

На звороті: «Тихон Довгеля сотник короповский рука власная».

«Григорій Степанович Скіндер короповский писар».

«На млин Кунашевский. Купча за полпята ста золотих за один камен и ступи».

Мова українська. Папір дуже поживтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 30.

№ 36. «Випис» з книг уряду коропського від 20.10.1684 р. В Коропі¹²⁸. Йдеться про продаж Іваном Безвершенком, жителем обтівським, своєї частки млина «ниже Обтова, на рѣцѣ Рет, в Кулешовцѣ¹²⁹» за «литовской монети золотих чтири ста» Забілі. Друга частка млина залишається у Пархомихи. Склад уряду той самий, що у № 35, лише доповнюється Остапом Галатейком, ковалем.

2^о, 31 x 20 см.

«Тихон Довгеля, сотник короповский рука власная».

«Григорій Стефанович Скіндер писар короповский».

На звороті: «Запис на млин его мл п[а]ну обозному войсковому енералному от Івана Безвершенка обтовского, продал чѣтире сот золотих».

Мова українська. Папір дуже поживтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 30.

№ 37. «Випис» з книг «мѣских» глухівських від 06.05.1724 р. В Глухові. Йдеться про те, що Михайло Безверхий, житель обтівський, заявив свої претензії на млин Кунашівський Івана Забілі, бунчукового товариша, тому по указу правителів Генеральної військової канцелярії Івана Левенця і Івана Мануйловича глухівська ратуша заслухала свідка, якого представив Забіла – Кирила Безвершого, брата Михайла, а той підтвердив, що млин був проданий їхнім батьком ще старому Івану Забілі.

2 арк.: 2^о, 31 x 20 см.

Мова українська.

Печатка Глухова, паперово-воскова. Відбиток неякісний. Можливо, це імітація печатки або з якихось причин не приклали штемпель.

№ 38. «Випис» з книг «мѣских» Коропа від 29.05.1696 р. В Коропі¹³⁰.

Йдеться про купівлю Іваном Забілою млина на р. Реть між селами Обтове і Ре-

утинці у Данили Васильовича Забілі за 2000 золотих. Наводиться купчий запис Д. Забілі від 13.04.1696 р. про купівлю цього млина у Василя Журахівського, сотника іванпольського, за 1600 золотих. Справу розглядав уряд: Дем'ян Кононович, сотник, Василь Касянович, отаман городовий, Сидір Милченко, війт, Павло Вовкошерстий і Василь Касенко, бурмістри.

2 арк.: 2^о, 31 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

«Феодор Буцен писар мѣский».

На звороті 2 арк.: «Купчая на горѣшний млин от братанича Данили ревутинского що ми откупили у его».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 39. «Писмо» від 10.03.1676 р. В с. Обтове. Йдеться про те, що троюрідні брати Данюк Каленикович і Василь Степанович, обивателі с. Лучники, піддані Петра Михайловича Забілі, віддають йому своє озеро Бранець біля лісу Бранець за те, що той «пулпуда отчины на каждое лѣто даны от них не отбираючи вѣчными часы также пускаю».

2^о, 31 x 20 см.

«Я яко неумѣлих писати крест своею кладу з братом рукою +.

Данюк Каленникович и Василь Степанович».

«Дѣялося ... при бытности Семена Илченка воита обтовского, Авдѣя Федченка воита Лучников».

На звороті: «На озеро Бранець».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

№ 40. «Выпис с книг мѣских ратуша короповского» від 08.11.1674 р. В Коропі¹³¹. Йдеться про продаж Семеном Мартиновичем Білоусом, жителем кролевецьким, млина на р. Реть поблизу с. Обтове Петру Михайловичу Забілі, генеральному обозному, «за суму личбы полское золотых чотыры ста без двадцати». Справу розглядав уряд: Семен Іванович, сотник, Омелян Романович, отаман, Стефан Яковлевич, війт, Дмитро Якуб, бурмістр.

2 арк.: 2^о, 31 x 20 см.

На 2 арк.: «Федор Тимофѣевич Кукел писар мѣский рукою».

На звороті 2 арк.: «Купчая на млин Обтов: передний за чотириста без двадцети золотих увес».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 30.

№ 41. «Выпис с книг уряду короповского» від 27.07.1681 р. В Коропі¹³². Йдеться про продаж Іваном Безвершенком, жителем обтівським, млина на р. Мозирка «з ступами и фолюшами, й до него зо всѣми кгрунтами, нивами й цѣлинами, сѣножатми й займищами» Петру Михайловичу Забілі, генеральному обозному, за 600 золотих. Указуються попередні власники млина: Семен Якимович, Яско Станіславенко, Корній Супруненко; свідки купівлі: Кирило Бібікович, зять Петра, Федір Буцен, писар арматний. Справу розглядав уряд: Тихон Довкгелъ, сотник, Юрій Алексеевич, отаман, Василь Мануйлович, війт, Софон Микитич і Левко Михайлович, бурмістри.

2^о, 31 x 20 см.

На звороті: «Тихон Довкгела сотник короповский рука власная».

«Григорий Стефанович Скиндер писар короповский рука власная».

«Купчая Івана Безверхаго на млин Корниевский».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 30.

№ 42. Лист Никифора Лукіяновича, господаря замку Батуринського, Івану Забілі, від 21.10.1698 р. З Батурина¹³³. Повідомляє, що гетьман не може прийняти Забілу в його справі «же гдѣс бог дал бол у очах и иных трудностей ест много».

2^о, 28,7 x 18 см.

«В[ашей] м[и]лости м[осц] м[илостивому] п[а]ну во всем зичливый пр[ия]тел и рад служит Никифор Лукіянович господар замку Батуринского».

На звороті: «Моему велце мосц п[а]ну и зичливому пр[ия]телеви его м[и]лости п[а]ну Іоану Забѣлѣ знанному товаришови войсковому в Коропѣ отдати належит».

Мова українська.

Печатка господаря Н. Лукіяновича. Тотожна № 10 (II).

№ 43. Купчий запис від 17.04.1717 р. Йдеться про те, що Ігнатій Григорієвич продає свій власний «помѣрок против Курѣна, лѣс» Івану Забілі «за готовую суму монети лѣтовской коп за девят». Справу спочатку розглядав уряд вишенський: Христофор Юревич, прикажчик, Іван Рогашка, отаман, Семен Лавренко, війт, а затвердив її коропський уряд.

2^о, 31 x 18,5 см.

«Іван Федорович Порохонский сотник короповский».

«Кондрат Пѣсецкий атаман городской».

«Никифор Дмитрович войт».

«Савва Панченко бурмистр».

«Семен Стефанович Веприцкий писар мѣский коропов: рукою».

«Року и дня вишписанного за печатю».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа¹³⁴.

Печатка І. Григорієвича (?), восьмикутна, 15 x 14 мм, паперово-воскова. Зображення: серцеподібна фігура, яку поділяє стріла вістрям униз, по боках якого 2 зірки, навколо рослинний орнамент, угорі літери – «І Г».

№ 44. Купчий запис від 08.05.1692 р. В с. Райгородок, в Коропі¹³⁵.

Йдеться про продаж обивателями Райгородка Петром і Романом «из, курѣн из нитами й працу свою, також на речѣ, берег... за суму семдесят золотих личби литовской», Івану Забілі. Справу розглядали отаман Семен Романович, війт Тимоха, Семен Коваль і Сидор Хижняк з Райгородка, а затвердив її коропський уряд.

2^о, 32,5 x 20 см.

«Демиан Кононович, сотник короповский, Василий Касянович атаман городской, Сидор Милченко войт, Павел Вовкошерст і Василий Касенко бурмистр, Григорий Стефанович Скиндер писар короповский рукою власною».

На звороті: «Купчая на ѣз Райгородский, за симдесят золотих».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 30.

№ 45. Купчий запис від 08.07.1727 р. У Глухові. Йдеться про продаж Пелагією Семенівною, вдовою Григорія канцеляриста, жителькою глухівською, ґрунтів Тиницьких (степу, плецу з 2 хатами і з нивами) за 50 талярів Івану Забілі, бунчуковому товаришу. Справу розглядав глухівський уряд: Іван Мануйлович, правитель Генеральної канцелярії, глухівський сотник, Федір Омелянович, отаман, Олександр Іванович, війт, Никифор Шолутин і Василь Яковлевич, бурмістри.

2^о, 32 x 20 см.

«К сему купчому запису вмѣсто продавци Пелагии Семеновой Григориевой, по ей пр... Афанасий Жураковский подписал».

«Малороссийской войсковой еeneralной канцелярии правитель Иван Мануйлович».

«Федор Омелянович атаман городской глуховский».

«Писар сотнѣ Глуховской Естафий Ефремов».

На звороті: «Купчая на двор у Тиницѣ».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Мануйловича, овальної форми, 24 x 20 мм, паперово-воскова. Зображення: у щиті складної форми хрест (?), над щитом коронований шолом з пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери «І М С Г»¹³⁶.

№ 46. Купчий запис від 20.03.1719 р. В с. Курінь. Йдеться про продаж Микитою Лиленком, козаком тиницьким, «в Тиницѣ за рѣчкою Борзною от Голюнки помеж двора его м[и]лости п[а]на Симеона Чуйкевича плец з будовлею, то ест двома хатами рубленими по вѣтми и всею огорожою, его м[и]лости п[а]ну Григорию знатному канцеляристѣ войсковому ценою талярей за двадцят, монети доброй».

2⁰, 31 x 20 см.

«Семен Боровской сотник бахмацкий».

«Леонтий Брусиловец атаман курѣнский».

«Грицко Скрага атаман тиницкий».

«Писал сию купчую Феодор Дубнієвич писар сотенний бахмацкий».

На звороті: «Купчая пана Григория що купил у Тиницѣ двор».

Мова українська. Є глибокі розриви паперу.

Печатка сотника С. Боровського, овальної форми, 17 x 16 мм, паперово-воскова. Зображення: в овалі, який обіймають 2 гілки, сокира, повернута вліво; над овалом корона і літери – «S B», під овалом – «P».

№ 47. Купчий запис від 18.05.1720 р. В с.Тиниця. Йдеться про продаж Лук'яном, Зенком, Юском Дуленками, козаками тиницькими, «плецику» «близко егож п[а]нского дворца застаючий за чтири золотих» Григорію, канцеляристу військовому.

2⁰, 32 x 20 см.

«Мы Лукан, Сѣнец и Юско Дуленки козаки невмѣтнее писма руками своими написуем кр[е]ст + + +».

«Я Мартин Бѣлоцерковец атаман тиницкий невмѣтний писанем рукою своею подписую кр[е]ст +».

«Я Михайло Иваненко дяк тиницкий руку свою подписал».

На звороті: «Запис на двор Тиницкий», «Помощник и покровитель бысть мнѣ».

Мова українська.

№ 48. Запис коропського уряду від 07.06.1697 р. В Коропі¹³⁷.

Йдеться про затвердження «менового» запису від 24.06.1694 р. який затвердили обтівські отаман Трохим Волошиненко, війт Денис Майборода про обмін нив мешканців с.Обтов е(?) з Іваном Забілою біля сіл Погорілівка, Реутинці, Кунашівка, наводиться текст запису від 1694 р. із такими прізвищами: Семен Сахненко Дрозд, Роман Сахненко, Іван Сахненко, Андрій Купрієнко, Гаврило Крикун, Василь Скородко, Кіндрат Жученко, Федір Слесар, Семен Гончаренко, Іван Моргуненко, Федір Ступак, Андрій Калачник, Юско Хоменко, Яким Гломозда. Цей запис на затвердження представив Данило Савоско. Справу розглядав уряд: Юрій Алексєєвич, сотник наказний, Омелян Семенович, отаман, Антон Будай, війт, Павло Вовкошерстий і Григорій Іванович, бурмістри.

2⁰, 31,8 x 20 см.

«Звышменованный уряд мѣский короповский».

«Феодор Буцен писар мѣский».

На звороті: «Запис в замѣну нивкы обтовцом що небожик пан им подавал».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Коропа. Тотожна № 22.

№ 49. Купчий запис від 06.03.1715 р. В с. Дубовичі. Йдеться про продаж Гаврилом Руновським, священником дубовицької церкви, «кгрунта Дѣдовщина» Івану Забілі за 300 золотих. Свого часу цю землю Гаврило купив у покійної Г. В. Забіли. Свідками виступили Гнат Зінченко, отаман дубовицький, і Сава Лаврененко, війт.

4⁰, 16,5 x 20 см.

«Гавриил Руновский презвитер ц[е]ркви Дубовицкой».

На звороті: «Запис на Дѣдовщину от ей мл: паней Забѣлиной и сыновѣ ей, даний року 1711 м[е]сяца іюл 15 д[ня]».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

№ 50. Купчий запис від 12.12.1705 р. В Коропі. Йдеться про продаж Миколою Івановичем Гармашенком, жителем і товаришем сотні коропської, двору, саду і ставка

у с. Обтове пані Г.В.Забілі за 20 кп. Свідками виступили Василь Касяненко, староста с.Обтове, Михайло Жовченко, Данило Жаканий, житель і товариш сотні Коропської.

2^о, 29 x 20 см.

«Миколай Іванович Гармашенко рукою:».

На звороті: «Се купчая от Миколоая Дяченка на обтовский двор за золотих пятьдесят».

Мова українська.

Печатка Гармашенка овальної форми, 11x 9 мм, паперово-воскова. Зображення: у щиті – лебідь, повернутий управо, навколо щита рослинний орнамент, над щитом літери «М Г».

№ 51. Декрет від 21.04.1689 р. «Ведле Чорналузѣ на полю Стефановом». Йдеться про встановлення меж між угіддями жителів Вороніжа – Потія Калачника і Романа Стефановича, козака із Клишок – Хоми Ночовного, Андрія та Отроха; визнання Хоми Ночовного винним у порушенні володінь, про передачу у вічне володіння Потію Калачнику двох нивок, а мешканцям Клишок – однієї. Справу розглядали Лаврентій Лаврентієвич, від пана Івана Петровича Забіли, Василь Яковлевич, наказний сотник воронізький, Василь Вернигора, бурмістр, Опанас Мякота, отаман клишківський, Яків Шульженко, вїйт клишківський, та інші. Винний у порушенні декрету повинен сплатити гетьману 200 талярів, Забілі – 100 талярів, уряду воронізькому – 100 золотих, уряду клишківському – 20 кп.

2 арк.: 2^о, 31,8 x 20 см.

На звороті 1 арк.: «Андрѣй Матвѣевич писар мѣский воронижский рукою власною».

«Звишменов... особи».

На звороті 2 арк.: «Справа за поле Клишковское».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Печатка воронізького сотника Романа Лазаревича, овальної форми, 14 x 13 мм. Паперово-воскова. Зображення: у щиті – лук зі стрілою, повернутою вправо, обабіч якої 2 зірки, навколо щита рослинний орнамент та літери «Р Л С В», над щитом – шолом, увінчаний лілією.

№ 52. «Выпис с книг мѣских ратуша Батуринского права майдебурского» від 06.07.1671 р. В Батурині¹³⁸. Йдеться про продаж Семеном Кипоренком з дружиною Тетяною Солониновною, з посербицею Настею Сакаловною та Солохою Євхимихою Гречанинкою, з синами Романом і Василем, обивателями батуринськими, «двору жиловского» «стоячий в ринку батуринском на рогу улицы пробитой межной од двора Ли[нд]инского» Петру Михайловичу Забілі за 50 кп. Справу розглядав уряд: Іван Успенський, вїйт, Омелян Михайлович, бурмістр, райці, лавники.

2 арк.: 2^о, 31,8 x 20 см.

На звороті 1 арк.: «Андрѣй Василевич писар мѣский батуринский».

На звороті 2 арк.: «Запис купчий на двор од Семена Кипоренка и от Солохи Гречанинки двох участников его мл: п: Петровѣ Михайловичовѣ Забѣле на посессию выдан с книг року 1671 м[е]сяце июля 6 дня».

«Купча на двор Батурѣнский що пан Бурковский купив у старого Забѣли».

Мова українська. Папір дуже пожовтів. Печатка Батурина¹³⁹.

№ 53. «Выпис з книг мѣских ратуша коропского» від 08.03.1677 р. В Коропі¹⁴⁰. Йдеться про продаж Яском Станиславенком, обивателем обтівським, половини млина на р. Реть під с. Обтове за «золотих двѣсти и двадцет» Петру Михайловичу Забілі, генеральному обозному. Справу розглядав уряд: Семен Іванович, сотник, Степан Липський, отаман, Михайло Іванович, вїйт, Федько Емченко і Матвій, бурмістри.

2 арк.: 2^о, 31,8 x 20 см.

На звороті 1 арк.: «Федор Тимофѣевич Кукѣл писар мѣский рукою». «Корикговано с книгами».

На звороті 2 арк.: «За двѣстѣ золотих и двацят золотих».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Залишки печатки Коропа, тотожної № 30.

№ 54. «Выпис с книг мѣских ратуша коропского» від 28.11.1674 р. В Коропі¹⁴¹. Йдеться про продаж Іваном Тищенком, жителем обівським, млина на р. Реть поблизу с. Обтове «камен един» Петру Михайловичу Забілі, генеральному обозному «за певную и рукоданную суму личби полской золотих чтирыста без двацяти». Справу розглядав уряд: Семен Іванович, сотник, Омелян Ом[еляно]вич, отаман, Стефан Яковлевич, війт, Дмитро і Якуб, бурмістри.

2 арк.: 2^о, 31,8 x 20 см.

На звороті 1 арк.: «Федор Тимофѣевич Кукѣл писар мѣский рукою».

На звороті 2 арк.: «На млин Обтовский купчая за золотих чотириста без двацети золотих».

Мова українська. Папір дуже пожовтів.

Залишки печатки Коропа, тотожної № 30.

№ 54а ф. н. Лист Івана Полянського, ад'ютанта, Івану Івановичу Забілі від 08.05.1727 р. Сповідь, що він отримав 120 рублів, які Забіла був винний його батьку генерал-провіантмейстеру-лейтенанту Любиму Совѣтовичу. Просить вислати для генерал-лейтенанта Михайла Афанасієвича «гуслиста», яких «в Коропѣ довольно».

2 арк.: 4^о, 20 x 15 см.

На звороті 1 арк.: «Іван Полянской».

На звороті 2 арк.: «Г[осу]д[а]рю моему Івану Івановичу его бл[а]городию Забѣлѣ в Коропѣ».

Мова російська. Папір дуже пожовтів.

Печатка Полянського, кругла, діаметр 16 мм, сургучева.

Зображення: у щиті коронований шолом, інше не читається, навколо щита рослинний орнамент, угорі шолом (?), під щитом літери «ІПШ» (?).

№ 54б ф. н. Форзац нижньої кришки. Виписка «О взятиѣ Цариграда турками году 1453 мая 29». [20–30 рр. XVIII ст.]. Описується похід султана Магомета II на Константинополь, який почався у грудні 1452 р., а 14 лютого місто було взяте в облогу. Наводяться дані про втрати сторін, загибель імператора Костянтина Палеолога та в'їзд султана у місто.

2^о, 31,8 x 20 см.

Мова російська. Папір дуже пожовк.

Додаток

Документи, що не увійшли до книг Забіл

Решта документів, як ми зазначали у вступі, зберігається поза книгами Забіл, але за змістом пов'язані з ними. На них відсутні позначки Івана Забіли, але по краях залишилися сліди від клею. Ймовірно, вони входили до складу книг, які не збереглися (про що йшлося у вступі). З метою більш повного відтворення соціальних зв'язків родини Забіл, ми подаємо описи цих документів.

1. Лист архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Феодосія Углицького до Івана Забіли від 18.03.1691 р. З Чернігова. Просить не чіпати священника обтівської церкви Григорія, а якщо є до нього претензії, то вирішувати справу через духовний суд.

2-а аркуші: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Вм:м:м: пана всѣх добр сприяющій богомолец и рад служити Феодосий Углицкий ар: Елец: Чер:». На арк. 2зв.: «Моему мл: пану его мл: пану Іоану Забѣлѣ на Обтовѣ отдати належит».

Мова українська.

Папір дуже пожовк.

Печатка Єлецького монастиря (опис див. Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 33).

Інв. № Ал 160.

2. Лист ніжинського полковника Стефана Забіли до Івана Забіли від 27 [...] 1691 р. З Лучників. Просить приїхати до нього на раду в зв'язку з наміром гетьмана відвідати Короп і Горлівку.

1 аркуш: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Вм.м: п[а]на во всем зичливый брат Іх ц[а]рского прес: велич: Войска Запорожского нѣжинский полковник Стефан Забѣла». На звороті: «Его м[и]л[о]сти Івану Забѣлѣ моему м[ило]сц[и]вому п[а]ну и брату в отдане належит».

Мова українська.

Папір дуже поживк.

Печатка С. Забіли тотожна № 8 (II).

Інв. № Ал 501/9/13.

3. Лист стольника Івана Обидовського до Івана Забіли від 18.11.1697 р. З Батурина. Повідомляє, що борошно, яке надіслав Забіла до гетьмана, отримане.

1 аркуш: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Велце м[о]сцивого пана и ласкавого пріятеля жичливый пріятел Его царского пр[е]с[в]етлого величества столник Іоан Обѣдовский». На звороті: «Моему велце м[о]сци п[а]ну и ласкавому пріятелеви его м[и]л[о]сти пану Іоанну Забѣлѣ подати».

Мова українська.

Папір дуже поживк. Печатка стольника втрачена.

Інв. № Ал 501/9/24.

4. Лист гетьмана Івана Мазепи до значного військового товариша Івана Забіли від 18.01.1698 р. З Батурина. Вимагає повернути на «станцію» у Обтові піхотних товаришів, а винного товариша обіцяє покарати.

1 аркуш: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Вам зычливый Іван Мазепа гетман рукою власною». На звороті: «Моему ласкавому пану Івану Забѣлѣ значному товаришови войсковому подати».

Мова українська.

Папір дуже поживк.

Печатка І. Мазепи. Тотожна № 1 (II).

Інв. № Ал 501/9/26.

5. Лист Василя Борковського до Івана Петровича Забіли від 18.01.1698 р. З Батурина. Просить підготувати житло у Коропі для гетьмана та генеральної старшини, які мають намір відвідати місто.

1 аркуш: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Вам ласкавый Василий Борковский». На звороті: «Мнѣ милому синовѣ пану Іоанну Петровичу Забѣлѣ належит».

Мова українська.

Папір дуже поживк. Печатка В. Борковського втрачена.

Інв. № Ал 501/9/27.

6. Лист генерального писаря Василя Кочубея до Івана Забіли за січень 1698 р. З Батурина. Запрошує на весілля своєї доньки.

2-а аркуші: 4^о, 19,7 x 18 см.

«Вм.м. пана всего добра зычливый сват служити готов Василий Кочубей писар енеральный».

Мова українська.

Папір поживк.

Інв. № Ал 501/9/28.

7. Лист генерального судді Василя Кочубея до Ганни Забіли від 13.03.1705 р. З Батурина. Радить подати скаргу самому гетьману, бо інша сторона процесу знаходиться під його обороною.

2-а аркуші: 4^о, 19,7 x 18 см.

«Вм.м. п[а]неи всего добра зичливый пріятел и служити готов Василий Кочубей

судія енер. войсковый». На арк. 2зв.: «Моей велце м[о]сцѣвой п[а]ней и приятелѣ еи мил. п[а]ней Аннѣ Іоановой Забѣлиной вдовѣ належит подати».

Мова українська.

Папір поживк.

Печатка Генерального військового суду тотожна № 22 (II).

Інв. № Ал 501/9/48.

8. Декрет Генерального військового суду від 3.12.1706 р. В Батурині. Козелецький житель Стефан Зубченко зобов'язується сплатити 700 золотих боргу військовому товаришу Івану Забілі й залишити за собою хутір Стависький, а в разі не сплати хутір переходить до Забіли.

2-а аркуші: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Его царского пр[е]св[е]тлого в[е]л[и]ч[е]ства Войска Запорожского енералный судія Василий Кочубей».

«Семен Савич писар судов Войска Запорожских енералных».

«Декрет на фу. Ставиский».

Мова українська.

Папір дуже поживк.

Печатка Генерального військового суду тотожна № 22 (II).

Інв. № Ал 501/9/52.

9. Ордер наказного гетьмана Павла Полуботка та генерального бунчужного Якова Лизогуба знатному військовому товаришу Івану Забілі від 18.12.1722 р. З Глухова. Наказують їхати до Глухова, а потім з дорученням до Понурниці та Клишок.

1 аркуш: 2^о, 30,5 x 19 см.

«В[ашей] м[ило]сти зичливый Павел Полуботок полковник чернѣговский и наказ. гетман рукою власною».

«Яков Лизогуб енералний бунчучний». На звороті: «Н[а]шому зичливому пр[ия] телеви п[а]ну Івану Забѣлѣ знатному товаришеви войсковому пилно належит».

Мова українська.

Папір дуже поживк.

Печатка Генеральної військової канцелярії тотожна № 74 (I).

Інв. № Ал 501/11/1.

10. Паспорт бунчуковому товаришу Івану Скоропадському та його «швагру» Івану Забілі на проїзд з обозом до Москви від 8.02.1728 р. В Глухові.

2-а аркуші: 2^о, 30,5 x 19 см.

«Звишменованный гетман рукою власною»

Мова українська.

Папір дуже поживк.

Печатка гетьмана Д. Апостола тотожна № 74 (I).

Інв. № Ал 501/12/5.

11. Лист генерального судді Михайла Забіли знатному бунчуковому товаришу Івану Забілі від 20.05.1730 р. З Глухова. Просить вислати копію батьківського заповіту, щоб судитися за греблю Руднянську з Стефаном Забілою.

2-а аркуші: 4^о, 16,5 x 20 см.

«Вмм. п[а]ну всего добра зичливий брат и слуга Ея імператорского величества Воиска Запорожского судія енералний Михайло Забѣла». На арк. 2зв.: «Его м[и]л[о] сти п[а]ну Іоану Забѣлѣ знатному товаришу бунчуковому моему велце м[о]сцѣв[о]му п[а]ну и брату в Обтовѣ».

Мова українська.

Папір поживк.

Печатка М. Забіли тотожна № 65 (I).

Інв. № Ал 501/12/13.

ПОКАЖЧИК ПЕЧАТОК

- Апостол Данило, гетьман – 74, 77–85 (I), 67 (II), 1 (Додаток)
Апостол Данило, миргородський полковник – 1 (I)
Армашенко (Гармашенко) Миколай, товариш Коропської сотні – 58зв. (I), 50 (III)
Батурин, місто – 52 (III)
Боровський Семен, бахмацький сотник – 46 (III)
Військо Запорозьке Низове – 21, 23 (II)
Генеральний військовий суд – 22, 24–27, 34 (II), 9, 10, 18 (III), 7–8 (Додаток)
Генеральна військова канцелярія – 79, 85 (I), 67 (II), 9 (Додаток)
Глухів, місто – 37 (III)
Григорієвич Григорій, військовий канцелярист – 32 (II)
Григорієвич Ігнатій – 43 (III)
Дунін-Борковський Василь, генеральний обозний – 13–16, 18–19 (II)
Жураковський Василь, іванпольський сотник – 7 (II)
Забіла Данило, бунчуковий товариш – 51–53, 55–56, 58–60 (II), 19 (III)
Забіла Михайло, генеральний суддя – 65 (I), 11 (Додаток)
Забіла Петро Данилович – 57 (II)
Забіла Семен, племінник Ганни Забіли – 12–13 (III)
Забіла Степан, племінник Ганни Забіли – 12–14 (III)
Забіла Степан, ніжинський полковник – 8 (II), 2 (Додаток)
Київська метрополія – 46 (46)
Короп, місто – 59, 69 (I), 22–36, 38, 40–41, 43–44, 48, 53–54 (III)
Котельницький Теофанес, уставник – 35 (II)
Кочубей Василь, генеральний писар, суддя – 9, 11 (II)
Кролевець, місто – 70 (I), 20 (II)
Кузьменко Олексій, дяк с. Криски – 61 (I)
Кузьминич Дмитро, борзенський фактор – 58зв. (I)
Лазаревич Роман, воронізький сотник – 51 (III)
Ломиковський Іван, генеральний осавул, хорунжий – 28–29, 40–41, 43–44 (II)
Лук'янович Никифор, господар замку Батуринського – 10, 12 (II), 42 (III)
Мазепа Іван, гетьман – 1–6 (II), 4 (Додаток)
Макаренко Опанас, кролевецький отаман і наказний сотник – 50 (II)
Маковський Іван, кролевецький сотник – 20 (III)
Манкуз Михайло, шляхтич – 36 (II)
Мануйлович Іван, правитель Малоросійської військової генеральної канцелярії – 45 (III)
Миклашевський Михайло, стародубський полковник – 42 (II)
Михайлівський Золотоверхий монастир – 45, 47 (II)
Ніжинець Тимофій, іваницький наказний сотник – 89 (I)
Покотило Василь, бахмацький сотник – 71 (I)
Полуботок Павло, чернігівський полковник – 48 (II)
Полянський Іван, ад'ютант – 54а (III)
Поткинський Олександр, шляхтич – 37 (II)
Пуринський Самуель, адміністратор – 38–39 (II)
Рихлівський монастир – 17 (III)
Савич Семен, генеральний писар – 49 (II)
Сильвестр, ігумен – 66 (I)
Скоропадський Іван, гетьман – 15–16 (III)
Суд Коша Запорозького – 20 (II)
Чарниш Іван, військовий канцелярист, господар замку Батуринського – 31, 33 (II)
Чернігівський Єлецький монастир – 1 (Додаток)

Всього – 49 печаток (139 відбитків).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Алексеевич Юрій, отаман коропський – 35, 36, 41, 48 (III)
Андрій, житель клишківський – 51 (III)
Анешин Харитон, житель м. Калуги – 20 (III)
Анна Іоанівна, імператриця – 18зв. (I)
Апостол Данило, гетьман – 16–19, 23–25, 74, 77–78 (I), 10 (Додаток)
Апостол Данило, миргородський полковник – 75 (I)
Армашенко (Гармашенко, Дяченко) Микола Іванович, житель і товариш сотні Коропської – 57–58 (I), 50 (III), 72 (I), 36, 37, 41 (III)
Безверхий (Безвершенко) Кирей, Михайло, Мойсей, Іван, мешканці с. Обтів – 72 (I), 36, 37, 41 (III)
Безпалый Федір, дворовий чоловік – 6 (II)
Биховченко Михайло, підданий Д. Забіли – 60 (II)
Бібікович Кирило, житель с. Обтів – 41 (III)
Білименко Омелян, селянин – 60 (I)
Білоус Семен, житель м. Кролевець – 40 (III)
Білоцерковець Мартин – отаман тиницький 47(III)
Білоцерковець Семен, товариш «полку пехотного Максимового» – 3 (II)
Бірон Ернст, граф – 46 (I)
Бобровицький Федір, житель дубовицький – 60 (I)
Богданенко Василь, житель тиницький – 56зв. (I)
Борис, князь – 1 (I)
Боровський Семен, бахмацький сотник – 46 (III)
Брусиловець Леонтій, отаман корінський – 46 (III)
Брюховецький Іван, гетьман – 46 (I)
Будай Антон, коропський вїйт – 29, 31, 48 (III)
Буриковський, пан – 52 (III)
Бут (Бутенко) Іван, син Я. Бута – 76 (I)
Бут (Бутенко) Меланія, дружина Я. Бута – 76 (I)
Бут Яків, козак – 76 (I)
Бутович Іван, бунчуковий товариш – 78 (I)
Бутурлін Іван, дворянин – 20–21 (I)
Буцен Федір, коропський писар, писар арматний – 23–26, 29, 38, 41, 48 (III)
Василевич Андрій, батуринський писар – 52 (III)
Василієв Лука, осавул Переяславського полку – 16–17 (I)
Васильєв Прохір, кріпак – 6 (II)
Васильєв Сенько, кріпак – 6 (II)
Веприцький Семен, коропський писар – 43 (III)
Вернигора Василь, воронізький бурмістр – 51 (III)
Виговський Іван, гетьман – 46 (I)
Винник Яків, дворовий чоловік – 6 (II)
Влосковський Павло, бахмацький сотенний писар – 71 (I)
Вовк Лукіян, графський слуга – 83, 90 (I)
Вовкошерстий (Вовкошерст) Павло – коропський бурмістр – 23–28, 33, 38, 44, 48 (III)
Вовнянка Степан, житель с. Обтів – 60 (II)
Вознесенський Іван, коропський священик – 24 (III)
Волковецький Матвій, канцелярист – 67 (II)
Володимир, князь – 1–4 (I)
Володимир Мономах, князь – 1зв. (I)
Волошенко Трохим, отаман с. Обтів – 48 (III)
Воронок Григорій, коропський вїйт – 30, 32 (III)
Воропай Максим, коропський писар – 56 (I)
Ворушенко Овдій, селянин – 83, 90 (I)
Всеволод Ярославич, князь – 34зв. (I)
Гавриїл, коропський священик – 69 а (II)
Гавриїл, уставник – 17 (III)

Галатейко Остап, коваль – 36 (III)
 Галецький Семен, стародубський сотник – 15зв. (I)
 Гарасимова, удова – 26 (III)
 Генваровський Костянтин, кролевецький сотник – 70 (I)
 Герасимович Костянтин, ієромонах – 17 (III)
 Герцик Григорій – 11 (III)
 Гичка Марія – 68 (I)
 Гліб, князь – 1 (I)
 Гломозда Яким, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Гмиря Тимуш, бахмацький отаман – 71 (I)
 Головкін, граф – 15зв.(I)
 Гончаренко Семен, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Горб Павло, курінний роговський – 20 (II)
 Горбан Антон, житель корописький – 56 (I)
 Горбан Іван, житель корописький – 56 (I)
 Горбачиха Лесчиха Параска, корописька міщанка – 23 (III)
 Горленко Дмитро, прилуцький полковник – 90 (I)
 Граєвський Олександр, житель корописький – 73 (I)
 Гребенник Юхим, корописький міщанин – 57 (I)
 Гречанинка Солоха Євхимовна, обивателька батуринська – 52 (III)
 Гречиха (Коханенко) Дмитриха Параска, корописька міщанка – 33 (III)
 Григорах Григорій, іваницький сотник – 88, 90 (I)
 Григорієвич Гнат – 41 (III)
 Григорієвич Григорій, військовий канцелярист – 32 (II)
 Григорієвич Матвій, козак – 55зв. (I)
 Григорієвич Михайло, обозний Прилуцького полку – 87 (I)
 Григорій, знатний військовий канцелярист – 45–47 (III), 56зв., 68 (I)
 Григорій, священник с. Обтів
 Гудимиха Павлиха Марія, корописька міщанка – 23 (III)
 Данченко Дмитро, корописький міщанин – 29 (III)
 Данилович Федір, батуринський сотник – 68 (I)
 Дашков Олексій, дворянин – 110 (I)
 Денисов Дмитро, кролевецький бурмістр – 70 (I)
 Денисов Михайло, дяк реутинський – 60 (I)
 Демянова Якубовичева, пані – 85 (I)
 Діонісій, ієрей – 56 (I)
 Девієр Антон, дворянин – 20-21 (I)
 Димитрій, диякон – 62 (I)
 Дідовіченко Василь, селянин – 88 (I)
 Дмитро, корописький бурмістр – 54 (III)
 Дмитрович Никифор, корописький вїт – 43 (III)
 Добромеський Діонісій, ігумен – 17 (III)
 Довкгель Тихон, корописький сотник – 22, 35, 36, 41 (III)
 Долгорукий Григорій, князь – 4, 11 (III)
 Долгорукий Іван, дворянин – 20–21 (I)
 Домонтовський Федір, седнівський сотник – 14 (II)
 Дорошенко Петро, гетьман – 46 (I)
 Дрозд Сахненко Семен, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Дубина Яцько, корописький міщанин – 29 (III)
 Дубнієвич Федір, писар сотенний батуринський – 46 (III)
 Дуленко Лукіян, Zenko, Юско, тиницькі козаки – 47 (III)
 Дунін-Борковський Василь, генеральний обозний – 13–16, 18–19, 26 (II), 5 (Додаток)
 Дуніна-Борковська Ганна, донька Дуніна-Борковського В. – 18 (II)
 Дяченко Миколай, староста – 58 (I)
 Ємченко Федько, корописький бурмістр – 53 (III)
 Єфремов Євстратій, писар глухівської сотні – 45 (III)
 Єшер, «владетель Испаганский» – 75 (I)

Жаканий Данило, житель і товариш Коропської сотні – 50 (III)
 Жовченко Михайло – 50 (III)
 Жураковський (Жураховський) Василь, іванпольський сотник, військовий товариш – 7–8, 10 (II), 18–19, 38 (III)
 Жураковський Опанас – 45 (III)
 Жученко Кіндрат, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Забіла Василь, генеральний хорунжий – 54зв. (I)
 Забіла Ганна, дружина І. П. Забіли – 67 (I), 27, 31, 34 (II), 9, 12, 15, 18, 48–50 (III), 7 (Додаток)
 Забіла Данило, бунчуковий товариш – 54зв. (I), 51, 56, 58–60, 70–71 (II), 19, 38 (III)
 Забіла Іван Іванович, хорунжий генеральної військової артилерії, бунчуковий товариш, знатний військовий товариш – 26зв., 55–56, 58–63, 65–67, 69–75, 77–85, 87–89, 103–105 (I), 17, 37, 49–60, 67, 69–70 (II), 3–6, 11, 17, 37, 43, 45, 49, 54а (III), 2, 8, 9–11 (Додаток)
 Забіла Іван Петрович, значний військовий товариш – 1–2, 4–16, 18–19, 22, 24–26, 28–30, 32–36, 38–47 (II), 6–8, 10, 16, 19–33, 37–38, 44, 48, 51 (III), 1, 3–6 (Додаток)
 Забіла Михайло, ніжинський полковий суддя, генеральний суддя – 16–17, 65 (I), 11 (Додаток)
 Забіла Параска, дружина І. І. Забіли – 67 (II)
 Забіла Петро Данилович, бунчуковий товариш – 57–58 (II)
 Забіла Петро Михайлович, генеральний обозний – 53–54 (I), 18 (II), 34–36, 39–41, 52–54 (III)
 Забіла Семен, племінник Г. Забіли – 12–13 (III)
 Забіла Степан, ніжинський полковник – 54зв. (I), 8, 17–18 (II), 6, 8 (III), 2, 11 (Додаток)
 Забіла Стефан, племінник Г. Забіли – 12–14 (III)
 Забіла Тарас, борзенський сотник – 53 (I)
 Заборовський Рафаїл, архієпископ – 69 (II)
 Загородченко Гаврило, коропський міщанин – 28 (III)
 Закоморний Василь, отаман – 60 (I)
 Зінченко, підданий Д. Забіли – 54 (II)
 Зінченко Гнат, отаман дубовицький – 49 (III)
 Зражевський Климент, бахмацький священик – 71 (I)
 Зубченко Стефан, козелецький житель – 8 (Додаток)
 Іваненко Клим – 60 (I)
 Іваненко Михайло, тиницький дяк – 47 (III)
 Іванович Михайло, коропський війт – 53 (III)
 Іванович Олександр, глухівський війт – 45 (III)
 Іванович Семен, коропський сотник – 34, 40, 53–54 (III)
 Іванович Григорій, писар – 34 (III)
 Іванович Григорій, кролевецький писар – 20 (III)
 Іванович (Воронок ?) Григорій, коропський бурмістр – 24, 27–28, 33, 48 (III)
 Ігнат'єв Андрій, солдат – 14–15 (I)
 Іліч Яків, значковий товариш – 69 (II)
 Ільченко Семен, обтівський війт – 34, 39 (III)
 Ісайя, ієромонах – 17 (III)
 Казанович, ревізор – 77 (I)
 Калачник Андрій, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Калачник Потій, житель воронізький – 51 (III)
 Каленникович Данюк, обиватель с. Лучники – 39 (III)
 Каліст, ієромонах – 17 (III)
 Каменський Ілля, писар сотенний кролевецький – 70 (I)
 Касенко (Касяненко) Василь, коропський бурмістр – 23, 25–26, 30, 32, 38, 44 (III)
 Касяненко Василь, обтівський староста – 50 (III)
 Касянович (Касяненко) Василь, коропський наказний сотник і отаман – 23–24, 27–28, 30, 32–33, 38, 44 (III)
 Катерина І, імператриця – 14–15 (I)
 Кипоренки Семен і Тетяна, обивателі батуринаські – 52 (III)

Кирилович Лаврентій – 21 (III)
 Кияшиха Тетяна, жителька коропська – 73 (I)
 Кіндратович Йосип, воронізький священник – 62 (I)
 Кіпріян, намісник Рихлівського монастиря – 17 (III)
 Коваль Семен, мешканець с. Райгородок – 44 (III)
 Кукел Федір, коропський писар – 22, 40, 53–54 (III)
 Коломієць Степан і Герасим, жителі обтівські – 56зв. (I)
 Кононович Демян, коропський сотник – 24–33, 38, 44 (III), 59 (I)
 Кордов (Корда) Тимофій, священник – 63 (I)
 Корецький Петро, голова слідчої комісії – 90 (I)
 Корнилович Захарій, ігумен, намісник – 45–47 (II)
 Коробка Василь, житель сосницький – 9, 11, 20, 22, 24–27, 34 (II)
 Котельницький Теофан, уставник – 35 (II)
 Коханенка (Гречиха) Дмитриха Параска – див. Гречиха
 Кочубей Василь, генеральний писар, генеральний суддя – 9, 11, 20, 22, 24–27, 34 (II),
 6, 9, 10, 18 (III), 6–7 (Додаток)
 Кочубей Василь, полтавський полковник – 65 (I)
 Краснопольський Семен, мешканець Коропа – 58зв. (I)
 Крикун Гаврило, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Кудра Кирило, мешканець с. Обтів – 72 (I)
 Кузьминич Дмитро, фактор борзенський – 58зв. (I)
 Кузьменко Олексій, крисківський дяк – 61 (I)
 Кукуль Семен, «товариш и жител городовий короповский» – 69 (I)
 Конашевич-Сагайдачний Петро, гетьман – 8 (I)
 Купрієнко Андрій, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Курдюк Леско, обиватель коропський – 59 (I)
 Лаврін, підданий Д. Забіли – 59 (II)
 Лавринович Михайло, челядник – 38 (II)
 Лаврененко Вовдя, Ілля, Василь, селяни – 27 (III)
 Лаврененко Сава, дубовицький війт – 49 (III)
 Лавренко Семен, вишенський війт – 43 (III)
 Лаврентієвич Лаврентій, слуга І. П. Забіли – 51 (III)
 Лапин Козьма, калужський мешканець – 20 (III)
 Левенець Іван, правитель Генеральної військової канцелярії – 67 (II), 37 (III), 14,
 79–85 (I)
 Леонтій, обтівський священник – 34 (III)
 Леденко Микита, тиницький козак – 71 (I)
 Лизогуб Семен, бунчуковий товариш – 15зв. (I)
 Лизогуб Яків, генеральний бунчужний – 9 (Додаток)
 Липський Степан, коропський отаман – 53 (III)
 Лисенко Василь – 56зв. (I)
 Лисенко Опанас, селянин – 88 (I)
 Литвин Остап, мешканець Коропа – 31 (II)
 Лихошерста Проциха, мешканка Коропа – 32 (III)
 Лихошерстий Павло, коропський бурмістр – 30, 32 (III)
 Ліленко Микита, тиницький козак – 46 (III)
 Логвиненко, коропський мешканець – 32 (III)
 Ломиковський Іван, генеральний осавул, генеральний хорунжий – 28–29, 40–41,
 43–44 (II), 88, 90 (I)
 Лукашенко Левко, крелевецький мешканець – 58 (I)
 Лукіянович Никифор, господар замку Батуринського – 10, 12 (II), 5, 6, 42 (III)
 Лютай Іван, підданий І. І. Забіли – 54 (II)
 Магомет II, султан – 546 (III)
 Мазепа Іван, гетьман – 1–6 (II), 3–4, 6, 16 (III), 46 (I), 4 (Додаток)
 Майборода Денис, обтівський війт – 48 (III)
 Макаренко Опанас, отаман і наказний крелевецький сотник – 50 (II)
 Маковський Іван, крелевецький сотник – 20 (III)

Максимов, полковник – 3 (II)
 Манкуз Михайло, шляхтич – 36 (II)
 Манойленко (Мануйлович) Василь, коропський війт – 22, 35–36, 41 (III)
 Мануйлович Антон, коропський війт – 24, 27–28, 33 (III)
 Мануйлович Іван, правитель Генеральної військової канцелярії – 79–85, 110 (I), 67 (II), 37, 45 (III)
 Мартиненко Василь, реутинський козак – 70 (I)
 Мартиненко (Михайленко) Демян, реутинський козак – 60, 70 (I)
 Маркович Іван, суддя Прилуцького полку – 86 (I)
 Матвієвич Андрій, писар міський воронізький – 51 (III)
 Матвій, коропський бурмістр – 53 (III)
 Мачульський Мойсей – 58 (I)
 Мельник (Супруненко) Яско, селянин – 34 (III)
 Мельничиха Пархомиха Кунахова Марія, мешканка с. Обтів – 35–36 (III)
 Меншиков Олександр, князь – 46 (I)
 Микитич Софон, коропський бурмістр – 35–36, 41 (III)
 Микола, слуга І. П. Забіли – 21, 23 (II)
 Миколой, прикажчик парафієвський – 83, 88, 90 (I)
 Миклашевський Михайло, стародубський полковник – 42 (II)
 Милченко Сидор, коропський війт – 23, 25–26, 38, 44 (III)
 Миненко Савка, кріпак І. Забіли – 61 (I)
 Миралет Капича Баша, турецький посол – 110 (I)
 Михайло Афанасієвич, генерал – 54а (III)
 Михайло Святополк Ізяславич, князь – 34–35 (I)
 Михайлов Лукіян, корижський отаман – 56зв. (I)
 Михайлович Левко, коропський бурмістр – 35–36, 41 (III)
 Михайлович Омелян, батуринський бурмістр – 52 (III)
 Мойша Гиршович, коропський шинкар і фактор І. Забіли – 38–39 (II)
 Моргуненко Іван, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Мотуз Петро, наказний батуринський отаман – 68 (I)
 Мукосієнко Тишко – 34 (III)
 Мякота Опанас, отаман с. Клишки – 51 (III)
 Надточій Данило, коропський бурмістр – 29, 31 (III)
 Нарішкін Олександр, дворянин – 20–21 (I)
 Наумов Федір, таємний радник – 15зв., 16–17 (I)
 Нестеренко Михайло, мешканець Коропа – 58зв. (I)
 Нестеренко Михайло, злодій – 84, 87, 89 (I)
 Нестор, обиватель коропський – 20 (II)
 Ничипоренко Андрій – 34 (III)
 Ніжинець Іван, кролевецький війт – 70 (I)
 Ніжинець Тимофій, наказний іваницький сотник – 89 (I)
 Ніс, суддя Прилуцького полку, полковий обозний – 88, 89 (I)
 Ночовний Хома, житель клишківський – 51 (III)
 Обидовський Іван, стольник – 3
 Оболонський Демян, канцелярист – 25, 84 (I)
 Оболонський Яків, канцелярист – 25 (I)
 Олексієнко Грицько, мешканець Коропа – 31 (III)
 Олена, княжна – 4 (I)
 Омелянович Омелян, коропський отаман – 54 (III)
 Омелянович Федір, глухівський отаман – 110 (I), 45 (III)
 Остапиха Агафія, обивателька коропська – 22 (III)
 Отрох, житель клишківський – 51 (III)
 Павлов (Павлович) Прокопій, ієрей – 62, 67, 72 (I)
 Павлов (Павлович) Мартин, коропський бурмістр – 69 (I)
 Палеолог Костянтин, імператор – 54б (I)
 Пантелеєв (Москаль) Григорій, коропський мешканець – 24 (III)
 Панченко (Панков) Сава, коропський війт – 69 (I)

Пелагея Семенівна, глухівська жителька, удова Григорія канцеляриста – 45 (III)
 Песецький Кіндрат, коропський отаман – 43 (III)
 Петро, обиватель с. Райгородок – 44 (III)
 Петро I, цар – 10–13, 43 (I), 3–4 (III)
 Петро II, цар – 13зв., 14–17, 20–21, 23 (I)
 Пилатович Михайло, тесть І. П. Забіли – 50 (II)
 Пиминов Олексій – 20 (III)
 Пинкосова, обивателька старобихівська – 38, 39 (II)
 Пироцький, ніжинський полковий сотник – 110 (I)
 Писарєв, генерал – 20–21 (I)
 Пискуненко Яків – 55зв. (I)
 Пискуни, жителі воронізькі – 52 (II)
 Погрібненко Леско, обтівський отаман – 34 (III)
 Покорський Данило, старший канцелярист – 67 (II)
 Покотило Василь, бахмацький сотник – 71 (I)
 Полуботок Павло, чернігівський полковник, наказний гетьман – 48 (II), 9 (Додаток)
 Полянський Іван, ад'ютант – 54а (III)
 Понятовський, генерал – 45зв. (I)
 Порадченко Іван, «армаш» – 27 (II)
 Порекушка Грицько – 58зв. (I)
 Порохонський Іван, коропський сотник – 43 (III)
 Порядченко, обтівський коваль – 59 (II)
 Поткинський Олександр, шляхтич – 37 (II)
 Потребка Гречаний Федір, правитель Генеральної військової канцелярії – 79–85 (I)
 Прима Петро, кошовий отаман – 21, 23 (II)
 Прокопенко Трохим, крисківський війт – 61 (I)
 Проциха Настя, коропська міщанка – 25 (III)
 Пуренський Самуель, адміністратор – 38–39 (III)
 Радич, запорожець – 22 (II)
 Рагозинський Сава, власник с. Парафіївка – 90 (I)
 Рогашка Іван, вишенський отаман – 43 (III)
 Розумовські, граfi – 45зв. (I)
 Роков Трохим, коропський бурмістр – 22 (III)
 Роман, обиватель с. Райгородок – 44 (III)
 Романович Семен, отаман – 44 (III)
 Романович Омелян, коропський отаман – 40 (III)
 Рунович Гаврило, дубовицький священик – 48 (III)
 Савич Семен, писар Генерального військового суду – 18 (III), 8 (Додаток)
 Савич Семен, генеральний писар – 49 (II)
 Совоско (Савуський, Савошенко) Данило, староста с. Обтів – 57–58, 72, 97–104 (I), 48 (III)
 Сакаловна Настя, батуринська обивателька – 52 (III)
 Самойлович Іван, гетьман – 46 (I)
 Самойлович Семен, значковий товариш – 69 (II), 67 (I)
 Сапсай Григорій, мешканець Коропа – 32 (III)
 Сахненко Семен, Роман, Іван, мешканці с. Обтів – 48 (III)
 Сащенковський Вакула, писар – 77 (I)
 Седько Федір, козак – 86 (I)
 Семенович Микола, крисківський отаман – 61 (I)
 Семенович Омелян, коропський отаман – 25–26, 29–31, 48 (III)
 Семенович Федір, слуга – 38, 39 (II)
 Сивенко Іван, священик – 26 (III)
 Сильвестр, ігумен – 17 (III), 66 (I)
 Симеон, протопоп – 62 (I)
 Синьощокий Іван – 31 (III)
 Скиндер Григорій, коропський писар – 35–36, 41, 44 (III)
 Скорняков Григорій, дворянин – 20–21 (I)

Скородко Василь, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Скоропадський Іван, бунчуковий товариш, гетьман – 5, 8, 24, 45, 74 (I), 15 (III), 10 (Додаток)
 Скрага Грицько, тиницький отаман – 46 (III)
 Слесар Федір, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Слюсар Яцько, коропський міщанин – 23 (III)
 Советович Любим, генерал – 54а (III)
 Соломка Вакула, коропський отаман, наказний коропський сотник – 69, 263в. (I)
 Соляник Степан, коропський мешканець – 57 (I)
 Сорока, пан – 44 (II)
 Спиця Андрій, слуга – 67 (II)
 Станіславенко Ясько, обиватель с. Обтів – 41, 53 (III)
 Степанович Василь, обиватель с. Лучники – 39 (III)
 Стецина Ілля, духовник – 17 (III)
 Стефанович Іван, батуринський війт – 68 (I)
 Стефанович Роман, козак – 51 (III)
 Стижевський Мартин, гадяцький полковий суддя – 16–17 (I)
 Стороженко Григорій, ічнянський сотник – 16–17, 90 (I)
 Ступак Федір, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Суденко Самійло, значковий товариш – 67 (I)
 Суковкін Мокій, поручик – 79, 81, 83–85, 87–89 (I)
 Супруненко Іван, селянин – 34 (III)
 Супруненко Корній, житель с. Обтів – 41 (III)
 Татарка Стефан, селянин – 88 (I)
 Терещенко Гаврило, кролевецький отаман – 70 (I)
 Тимофеев Федір, коропський війт – 57 (I)
 Тимофійенко Лукіян, кошовий суддя – 20 (II)
 Тимофеев Іван, коропський міщанин – 57 (I)
 Тимофеев Олексій, наказний коропський війт – 57 (I)
 Тимофій, ієрей – 56 (I)
 Тимоха, війт – 44 (III)
 Тищенко Іван, житель с. Обтів – 34, 54 (III)
 Толстой Петро, дворянин – 20–21 (I)
 Топольницький Іван – 55 (I)
 Троцина Антон, срібнянський сотник – 153в. (I)
 Трофимов Григорій, коропський сотник – 69 (I)
 Тумченко (Тимофеев) Федір, коропський бурмістр – 69 (I)
 Тупицький Петро, коропський отаман – 57 (I)
 Углицький Феодосій, архімандрит – 1 (Додаток)
 Успенський Іван, батуринський війт – 52 (III)
 Ушаков Андрій, дворянин – 20–21 (I)
 Федченко Овдій, війт с. Лучники – 39 (III)
 Феодор, коропський священник – 56 (I)
 Хильченки Ісайя, Остап, Павло, Василь, жителі с. Тиниця – 71 (I)
 Химич Григорій – 25 (I)
 Химич Трохим, коропський отаман – 22, 29 (III)
 Хижняк Сидор, мешканець с. Райгородок – 44 (III)
 Хмельницький Богдан, гетьман – 14 (I)
 Хмельницький Венжик, гетьман – 5–7 (I)
 Хмельницький Юрій, гетьман – 28 (I)
 Хоменко Юско, мешканець с. Обтів – 48 (III)
 Хрущов Іван, ніжинський полковник – 22–24, 26 (I)
 Чарниш Іван, військовий канцелярист, господар замку Батуринського – 30–31, 33 (II)
 Часник, охочекомонний полковник – 76 (I)
 Черкасич Іван, селянин – 88 (I)
 Чорнацький Кирило, дозорець коропського дворця – 77 (I)
 Чуйкевич Семен, пан – 46 (III)

Чурківський Семен – 56зв. (I)
 Шаховський Олексій, князь – 18зв. (I)
 Шийкевич Захарій, військовий товариш – 18 (III)
 Шолканцев (Москаль) Карп, купець – 20–21 (III)
 Шолутин Никифор, крелевецький бурмістр – 45 (III)
 Шульженко Яків, війт с. Клишки – 51 (III)
 Юревич Христофор, прикажчик – 43 (I)
 Юрієвич Олександр, глухівський війт 110 (I)
 Явдоха Василівна, жителька жоравська – 85 (I)
 Ягозинський (Ягужинський), генерал – 45зв. (I)
 Якимович Семен, житель с. Обтів – 41 (III)
 Яковлевич Василь, глухівський бурмістр – 45 (III)
 Яковлевич Василь, наказний воронізький сотник – 51 (III)
 Яковлевич Стефан, коропський війт – 40, 54 (III)
 Якуб Дмитро, коропський бурмістр – 40, 54 (III)
 Якубовичева Демянова, пані – див. Демянова
 Яловенко Яків, селянин – 88 (I)
 Яременко Іван, крелевецький бурмістр – 70 (I)
 Ясилковський, компанійський полковник – 1 (II)
 Яцученко Андрій, мешканець с. Обтів – 31 (II)

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Азов, місто – 23 (I)
 Астрахань, місто – 25 (I)
 Батурин, місто – 68 (I), 1, 2, 4, 5, 6, 9–13, 15, 22, 24, 25, 27–32, 34, 40, 41, 43, 44, 50 (II),
 3, 5, 9, 10, 16, 18, 42, 52 (III), 3–8 (Додаток)
 Батуринський замок – 33 (II)
 Батуринський ринок – 52 (III)
 Бахмач, місто – 71 (I)
 Безрадиці, село – 76 (I)
 Березова лука – 58зв. (I)
 Биківська волость – 77 (I)
 Бихівцївщина, ліс – 51 (II)
 Богданівка, село – 106–109 (I)
 Борзенський ярмарок – 8 (II)
 Борзна, місто – 58зв. (I), 8 (II), 12, 13 (III)
 Борзна, річка – 46 (III)
 Бранець, ліс – 39 (III)
 Бранець, озеро – 39 (III)
 Буцький брід – 75 (I)
 Веть, річка – 30 (III)
 Вишеньки, село – 3, 48 (III)
 Вороніж, місто – 55зв., 106–109 (I), 43, 52 (II), 51 (III)
 Воронізька Свято-Михайлівська церква – 62 (I)
 Воронізька Свято-Покровська церква – 62 (I)
 Гадяч, місто – 24 (II)
 Гамаліївка, село – 106–109 (I)
 Гілян, провінція – 75–78 (I)
 Глухів, місто – 24, 27, 65, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 110 (I), 49, 51, 53, 54, 67, 68 (II), 15,
 37, 45 (III), 9–11 (Додаток)
 Глухівський Петропавлівський монастир – 7 (II)
 Голінка, село – 46 (III)
 Горбанівське займище – 28 (III)
 Горлівка, село – 2 (Додаток)
 Горохівщина, хутір – 103–104 (I)

Гребелка, сіножать – 71 (I)
 Гудимівський двір – 23 (III)
 Гутищі, слобода – 106–109 (I)
 Дербент, місто – 76 (I)
 Десна, ріка – 56, 69 (I)
 Дідівщина, ґрунт – 49 (III)
 Дубовичі, село – 60 (I), 3, 49 (III)
 Єсмань, річка – 70 (II)
 Жидівський двір – 52 (III)
 Жихін, хутір – 27 (III)
 Журавка, село – 85 (I)
 Задніпровське, село – 26зв., 27 (I)
 Засеймські села – 12 (III)
 Іваниця, містечко – 84, 88, 89, 90 (I)
 Калуга, місто – 21 (III)
 Карильське, село – 56зв. (I)
 Києво-Печерська лавра – 34–36 (I)
 Київ, місто – 1, 3–4, 34зв. (I), 35, 45, 47 (II)
 Київська метрополія – 46 (II)
 Київський Михайлівський Золотоверхий монастир – 45, 47 (II)
 Київський монастир Св. Софії – 35 (II)
 Клишки, село – 106–109 (I), 3, 4, 6, 8, 51 (III), 9 (Додаток)
 Клишківське поле – 51 (III)
 Клишківський млин – 9 (III)
 Коломак, річка – 75 (I)
 Корніївський млин – 18, 41 (III)
 Короп, місто – 26, 26зв., 55, 56, 57, 57зв., 59, 69, 103–104 (I), 10, 12, 15, 19, 25, 29, 31, 37, 69 (II), 11, 15, 16, 22, 23–33, 35, 36, 38, 40–44, 48, 50, 53, 54, 54а (III), 2, 5 (Додаток)
 Короп, річка – 55, 69, 73 (I), 22, 29 (III)
 Коропський двір – 77 (I)
 Крим – 21, 23 (II)
 Криски, село – 61 (I)
 Кролевець, місто – 58, 70 (I), 50 (II), 20 (III)
 Кубань – 23 (I)
 Кулішівка, хутір – 36, 48 (III)
 Кунашівка, хутір – 35 (III)
 Кунашівський млин – 37 (III)
 Курінь, село – 43, 44, 46 (III)
 Лаврененкова нива – 27 (III)
 Линдинський двір – 52 (III)
 Локотки, село – 106–109 (I)
 Лубенський полк – 78 (I)
 Лучники, село – 106–109 (I), 13, 14, 39 (III), 2 (Додаток)
 Макове, село – 106–109 (I)
 Малоросія – 6–7, 9, 14–15, 18, 24–25, 28–34, 39–44, 47–52 (I)
 Мартинівка, село – 53 (I)
 Мелешківщина, ліс – 51 (II)
 Міщенків «пляц» – 25 (III)
 Мозирка, річка – 18, 41 (III)
 Москва, місто – 10–13, 23, 25, 66, 74 (I), 11 (III), 10 (Додаток)
 Ніжин, місто – 22–23, 26 (I)
 Нові Млини, місто – 696 (II)
 Ображіївка, село – 106–109 (I)
 Обтівський двір – 50 (III)
 Обтівський млин – 40, 54 (III)
 Обтове, село – 62, 65, 72, 97–104 (I), 3, 4, 6, 27, 31, 50, 54 (II), 3, 4, 18, 19, 34–36, 38–40, 48, 50, 53, 54 (III), 4, 11 (Додаток)

Оржиця, село – 17 (II)
 Остапівська гребля – 28 (III)
 Остапівський ґрунт (Остапівщина) – 16, 24, 26, 27, 28, 30 (III)
 Остапівщина, хутір – 63, 103–104 (I)
 Остер, місто – 2 (II)
 Парафіївка, село – 88, 90 (I)
 Персія – 75–78 (I)
 Пирогівка, село – 86 (I)
 Погорілівка, село – 62, 97–104 (I), 3, 48 (III)
 Погорілівський ґрунт – 44, 45 (III)
 Понурниця, містечко – 9 (Додаток)
 Прилуки, місто – 87 (I)
 Прилуцький полк – 79–83 (I)
 Процишин двір – 25 (III)
 Пуста гребля – 53 (I)
 Райгородок, село – 3, 44 (III)
 Райгородоцький із – 44 (III)
 Реть, річка – 19, 34, 35, 36, 38, 40, 53, 54 (III)
 Реутинці, село – 60, 70 (I), 50–52, 55–60 (II), 19, 38, 48 (III)
 Решт, місто – 75–78 (I)
 Рихлівський монастир – 54, 66 (I), 17 (III)
 Росія – 2–3 (I)
 Руднянська гребля – 11 (Додаток)
 Салтикова Дівиця, містечко – 26 (I)
 Санкт-Петербург, місто – 20–21 (I)
 Сапсайвський двір – 25, 32 (III)
 Січ – 12, 20, 21, 23 (II)
 Собичи, село – 106–109 (I)
 Стависький хутір – 8 (Додаток)
 Старий Бихів, місто – 38, 39 (II)
 Стародуб, місто – 42 (II)
 Ступське, ліс та сіножать – 70 (I)
 Сулак, річка – 67–68 (II)
 Табачний, хутір – 27 (III)
 Татарка, річка – 19 (II)
 Тильця (Тича), село – 36 (II)
 Тиницький двір – 47 (III)
 Тиницький хутір – 3 (III)
 Тиницькі ґрунти – 45 (III)
 Тиниця, село – 56зв., 68, 71 (I), 45–47 (III)
 Тузиківський ліс – 24 (III)
 Туреччина – 110 (I)
 Україна – 9, 45зв. (I)
 Холодів ліс – 30 (III)
 Холодове займище – 28 (III)
 Царград, місто – 546 (III)
 Чапліївка, село – 106–109 (I)
 Черемшинки, ліс – 51 (II)
 Чернігів, місто – 14, 16, 18, 48 (II), 1 (Додаток)
 Чернігівський Єлецький монастир – 1 (Додаток)
 Чигирин, місто – 54 (I)
 Ямпіль, місто – 7, 26 (II)

1. Першодрук цієї книги див.: Ситий І. Книги Забіл (1645–1745 рр.). Книга 1 // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 521–543. Не з вини упорядника у цій публікації багато технічних помилок. Наприклад: літера «е» подана як «с» тощо.

2. Портрети гетьманів опубліковані, див.: Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 166–169.
3. Опубліковано, див.: Ситий І. До питання про великий герб України // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 109–110. Пізнішу репліку цього малюнку бачимо у копії 2 половини XVIII ст. літопису Грабянки (Hryhorij Hrabjanka's. The Great War of Bohdan Xmel'nyuc'kuj/Григорія Грабянки Действия презельной брани Богдана Хмельницкого. – Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University /Український науковий інститут Гарвардського університету, 1990. – V. 9/T. 9. – С. 14).
4. Опубліковано, див.: Ситий І. Универсал нежинского полковника по поводу военной тревоги 1728 г. // Вторые Кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2000. – С. 69–71.
5. Цей та всі інші універсали гетьманів опубліковані, див.: Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83–90; № 2. – С. 31–46; № 3. – С. 72–84; № 4. – С. 37–58; № 5. – С. 67–82; № 6. – С. 62–85.
6. Мається на увазі Іван Іванович Забіла.
7. Опубліковано, див.: Ситий І.М. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 166–169.
8. Коваленко О.Б., Ситий І. М. Вказ. праця. – С.5. Можна припустити, що було продовження історичних нотаток І. І. Забіли.
9. Киевская старина (далі – К.С.). – 1883. – Т. VI. – С. 508.
10. Модзалевський подає іншу дату його смерті – 1740 р. Див: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 79.
11. Опубліковано, див.: Ситий І.М. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 166–169.
12. Тепер с.Карильське Коропського району Чернігівської області.
13. Усі печатки описані у дисертації: Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів, 2002. Рукопис. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
14. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.В.В. Тарновського. Каталог // Упор. Ситий І. – Львів; Чернігів, 1995. – С. 8–9. – № 11 (далі – Міські печатки).
15. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського // Родовід. – Ч. 15. – К., 1997. – С. 101. – № 9–10 (далі – Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини).
16. К.С. – 1883. – Т. VI. – С. 538.
17. Ситий І. Герб Кролевця // Знак. – 1994. – Ч. 5. – С. 8–9; Міські печатки. – С. 10–11. – № 15.
18. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 123–124. – 1917. – № 9 (печатка І.Скоропадського, тип II).
19. Лист миргородського полковника Данила Апостола до Івана Забіли від 5.09.1723 р. «з табору при Коломаку от Буцкого броду». Бажає одужати та прибути до війська. 2^о, 31,4 x 20 см. «Его императорского пр[есве]тл[о]го в[е]л[и]ч[е]ства Войска Запор. полковник миргородский Данило Апостол». На звороті: «Мнѣ велце зичливому пр[ия]т[е]л[е]ви его мил: п[а]ну Івану Забѣлѣ знатному товаришеви войсковому подати». Мова українська. Папір пожовтів, утрати по правому краю. Печатка Д.Апостола (опис див. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – № 15. – С. 105). На приналежність до книги вказує позначка, яку зробив угорі І.Забіла: «75». З цим листом пов'язаний за змістом інший (інв. № Ал 501/11/4). Лист миргородського полковника Данила Апостола до Івана Забіли від 11.09.1723 р. «з табору при Коломаку от Буцкого броду». Бажає (повторно) одужати та прибути до війська і закінчити якусь функцію, покладену на Забілу. 2^о, 31,4 x 20 см. «Его императорского пр[есве]тл[о]го в[е]л[и]ч[е]ства Войска Запор. полковник миргородский Данило Апостол». На звороті: «Мнѣ велце зичливому пр[ия]т[е]л[е]ви его мил: п[а]ну Івану Забѣлѣ знатному товаришеви войско-

вому». Мова українська. Папір пожовтів, утрати по правому краю. Печатка Д.Апостола (опис див. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – № 15. – С. 105).

20. Мабуть, це помилка, треба «1725».

21. Л. Хозяйство украинского пана XVIII ст. //Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 7. – Ч. неоф. – С. 45–46.

22. Опубліковано, див.: Ситий І. Матеріали до історії українського міста і села: реєстр Воронізької сотні 1723 р. та ревізія м. Іваниця з околицями 1750 р. //Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 23–37.

23. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.526.

24. Нумизматический сборник. – М., 1971. – Ч.IV. – Вып.IV. – Табл.XXXI. – № 5 (печатка зразка 1690–1708 рр.).

25. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.525–526; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.17. – № 7.

26. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.35. – № 28.

27. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.526; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.22. – № 12.

28. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.526; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.22–23. – № 13.

29. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.19. – № 10.

30. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.23–24. – № 14.

31. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.25–26. – № 17.

32. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.105. – № 38–39.

33. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.528; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.27–28. – № 19.

34. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 14.

35. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.41–40. – № 37.

36. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.109. – № 109–111.

37. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.522; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.45–46. – № 42.

38. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 11.

39. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.529–530; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.40–41. – № 36.

40. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.531 (датує 1697 р.); Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.25. – № 16 (датує 1696 р.).

41. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.100. – № 1–3.

42. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.32. – № 25.

43. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.532; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.15–16. – № 5.

44. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 4.

45. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.33–34. – № 26.

46. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 5.

47. Лист ніжинського полковника Стефана Забіли до Івана Забіли, від 15.02.1693р. З Оржиці. Застерігає брата від зазіхань на його маєтності. 2 аркуші: 2^о, 30,5 x 19 см. «В[ашем]у м[ило]сти п[а]ну зичливий во всем брат Стефан Забѣла полковник нѣжинский рукою». На звороті 2-го арк.: «Моему велце роженому его м[и]л[ос]ти п[а]ну Івану Забѣлѣ ку пилному належит отдати». Мова українська. Втрачена печатка полковника. На приналежність до книги вказує позначка угорі «17», яку зробив І.Забіла.

48. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.11–12. – № 11; К.С. – 1883. – Т.VI. – С.513–514.

49. Лист генерального обозного Василя Борковського до Івана Петровича Забіли від 22.04.1689 р. «З табору над Татаркою». Висловлює співчуття з приводу смерті родича Забіли. 2^о, 30,5 x 19 см. «Вам ласкавый Василий Борковский обозный войсковый ене-ралний». На звороті: «Пану Івану Петровичу Забѣлѣ сынови моему в Коропѣ отдати». Мова українська. Численні розриви паперу. Печатка В.Борковського (опис див. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.100. – № 1–3). На приналежність до книги вказує позначка угорі «19», яку зробив І.Забіла.

50. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С. 52–53. – № 50.

51. Ситий І. Печатки Війська Запорозького Низового та печатка Коша суддівська на документах XVIII ст. // Друга наукова геральдична конференція: Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С.70.
52. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.38–39. – № 33.
53. Ситий І. Печатки Війська Запорозького низового. – С.70.
54. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.528–529; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.48. – № 46.
55. ЗНТШ. – Т.222. – Львів, 1991. – С.276; Печатка опублікована: Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 3.
56. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.39–40. – № 34.
57. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.44–45. – № 41.
58. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.37. – № 31.
59. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.49–50. – № 47.
60. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.57. – № 56.
61. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.527. Лист генерального осавула Івана Ломиковського до Івана Петровича Забіли від 16.11.1700 р. З Батурина. Повідомляє про указ гетьмана стосовно подачі скарг на сердюків. 2 арк.: 4^о, 19,7 x 18 см. «В[ашей] м[илостиво]м[у] п[а]ну зичливий кум Его царского пресвѣт. велич. Вой. Запор. асаул енералний Іван Ломѣковский». На арк. 2зв.: «Его милости п[а]ну Івану Петровичу Забѣлѣ моему м[о]сцѣ п[а]ну и кумовѣ оддат». Мова українська. Печатка І.Ломиковського (опис див. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 19–23). На приналежність до книги вказує позначка «28», на 1-му арк. угорі, яку зробив І.Забіла.
62. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.46. – № 43.
63. Малороссийский гербовник. – С.99; Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 19–23.
64. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.36. – № 30.
65. К.С.– 1883. – Т.VI. – С.533–534; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.51–52. – № 49.
66. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.109. – № 114.
67. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.42. – № 38.
68. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.530; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.43. – № 39.
69. Ситий І. Печатки генеральної і полкової старшини. – С.109. – № 115.
70. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.54. – № 51.
71. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.24. – № 15.
72. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 18.
73. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.527 (вказана помилкова дата); Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.17–18. – № 8.
74. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.105. – № 24.
75. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.40–41. – № 40.
76. Малороссийский гербовник. – С.111; Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.106. – № 55.
77. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.35–36. – № 29.
78. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.530; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.40. – № 35.
79. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.29–30. – № 21.
80. Ситий І. Печатка Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря // Знак. – 2001. – Ч. 25 (грудень). – С. 4.
81. Лист намісника Захарія Корниловича до Івана Забіли від 27.11.1696 р. «З катедри С[вя]тософийской». Йдеться про призначення парафіального священика у фільварку Забіли. Радить врахувати у цьому питанні позиції воронізького протопопа, парафіан, жордовського священика. 2-а арк.: 2^о, 30,5 x 19 см. «Вмщи пану и добродѣви мнѣ велце ласкавому поволний слуга и богомолец Захарія Корнилович памѣсник К. М. Софийск.». На арк. 2 зв.: «Мнѣ велце м[о]сци его м[и]л[о]сти пану Іванну Забѣлѣ моему ласкавому добродѣви покорне одати». Мова українська. Печатка менша Київської метрополії (опис див. І.Ситий. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 34). На приналежність до книги вказує позначка угорі «46», яку зробив І.Забіла.

82. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.30. – № 22.
83. Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до Ганни Забіли від 8.05.1713р. З Чернигова. Повідомляє, що не може приїхати на весілля її доньки, бо вирушає у похід. 2 арк.: 4^о, 19,7 x 18 см. «Вмми п[а]ней добра зычливый бажающий Его ц[а]рского пр[е]свѣтлого в[е]личества Войска Запорозкого полковник чернѣговский Павел Полуботок». На арк. 2 зв.: «Мнѣ велце м[о]сцѣвой п[а]ней и зычливой пріятелѣ ей мил: Аннѣ Ивановой Забѣлиной». Мова українська. Втрати паперу на 2-му арк. Печатка П.Полуботка (опис див. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.107. – № 60). На приналежність до книги вказує позначка «48», яку зробив І.Забіла.
84. Лист генерального писаря Семена Савича до військового товариша Івана Забіли від 21.11.1713 р. З Глухова. Дякує за рибу, що прислав Забіла. 2^о, 30,5 x 19 см. «В[ашей] м[ило]сти добра зичливим приятелем Его царского пр[е]свѣтлого в[е]л[и]ч[и]ства Войска Запорож: Писар еeneralній Семен Савич». На звороті: «Моему велце ласкавому пріятелевѣ пану Івану Забѣлѣ подати». Мова українська. Папір дуже поживк. Печатка С.Савича (опис див. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини. – С.101. – № 15). На приналежність до книги вказує позначка угорі «49», яку зробив І.Забіла.
85. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / За ред. О.І. Журби. – Дніпропетровськ: Ліра, 2009. – Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 441.
86. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 442.
87. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 443.
88. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 443–444.
89. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 444.
90. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 444–445.
91. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 445.
92. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 446.
93. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 447.
94. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії. – С. 447–448.
95. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.521; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.37–38. – № 32.
96. К.С. – 1883 – Т.VI. – С.518.
97. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.519.
98. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.520–521.
99. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.534; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.55. – № 53.
100. Печатка опублікована: Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 3.
101. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.46–47. – № 54.
102. Печатка опублікована: Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 3.
103. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.54–55. – № 52.
104. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.56–57. – № 55.
105. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.58. – № 57.
106. ЗНТШ. – Т.123–124. – 1917. – № 8.
107. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т.2. – С.76.
108. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
109. Міські печатки ... – С.10–11. – № 15.

110. Ситий І. Герб Кролевця // Знак. – 1994. – Ч.5. – С.8–9.
111. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.47–48. – № 45. Помилково приєднаний другий аркуш док. № 20.
112. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
113. Міські печатки. – С.8–9. – № 12.
114. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
115. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
116. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
117. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
118. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
119. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
120. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.524.
121. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
122. Міські печатки. – С.8–9. – № 11.
123. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.524.
124. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523. Невірно вказане прізвище «Савелій».
125. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
126. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.517.
127. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.517. Помилково вказана дата «1681».
128. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.517.
129. Помилка, треба «Кунишевиць».
130. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.523.
131. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.517.
132. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.517.
133. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. – С.34. – № 27.
134. Міські печатки. – С.10–11. – № 13.
135. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.524. Помилкова дата «1699».
136. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С.107. Описана печатка 1719 р.
137. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.524.
138. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.509.
139. Міські печатки. – С.6–7. – № 2.
140. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.517.
141. К.С. – 1883. – Т.VI. – С.516.

Среди многих коллекций Черниговского областного исторического музея им. В. В. Тарновского привлекает к себе внимание сборник рукописных книг XVI - XIX ст., потому что именно в них отображен уровень исторического сознания и общей культуры украинского общества, мировоззрение и ментальность его образованных представителей. Книги Забил хронологически охватывают период с 1671 г. по 1745 г. и знакомят нас с бытом казацкой старшины, с взглядами современников на исторические события XVII - XVIII ст., так сказать, изнутри, освещают личности таких деятелей, как И. Мазепа, В. Дунин-Борковский, В. Кочубей, И. Ломиковский, П. Забила, И. Забила и проч. Эти книги состоят из документов семейного архива, который был упорядочен Иваном Забилой в середине XVIII ст. и через посредничество известного историка Гетманицы А. Лазаревского попали в собрание украинских старожитностей Василия Тарновского.

Ключевые слова: Забила, архив, казацкая старшина, Гетманицина.

Books embrace Zabyli period from 1671 on 1745 and acquaint us with the way of life of elite, with the looks of contemporaries to the event of XVII - XVIII of century. An author gives maintenance of these documents

Keywords: Sabyli, archive, cossack petty officer.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 184 с.

З давніх пір існує максима, яка гласить: «Найкращий подарунок, який добро може зробити злу, – це мовчати про нього». Сили добра часто бувають поблажливими, не злопам'ятними, сором'язливими. Можливо, тому у нас порівняно мало наукових досліджень та науково-популярних видань про служителів зла, в даному випадку – безпосередніх виконавців злочинної політики радянської влади щодо українського селянства, включно з штучно організованим Голодомором.

Мабуть, не випадково книга розпочинається твердженням: «Частина українців, як і народів колишньої комуністичної імперії, а також країн Заходу, ще й тепер мають переконання, що еталоном абсолютного зла, злочинів проти людяності, геноциду є діяльність націонал-соціалістичної Німеччини під час Другої світової війни. Саме тому для багатьох в Україні та в світі було шоком усвідомлення жаху і масштабів тільки одного із багатьох злочинів комуністичного тоталітарного режиму – Голодомору-геноциду українського народу в 1932–1933 рр.» [с. 3]*. Це порівняння виступає своєрідним камертоном усього дослідження. Бо дійсно у випадку з нацистською Німеччиною сформувалися чіткі переконання, а от щодо політики СРСР поки що спостерігається шок, жах і певна розгубленість. Деякі сторінки праці С. Горобця й С. Бутка з описом звірств чернігівських активістів, зробленим на основі, підкресливо, радянських джерел, цілком порівнювані з відомими з літератури тортурами нацистів. Чітко орієнтована на з'ясування одного з найстрашніших злочинів проти людства й людяності настанова підкреслюється й вдалим оформленням книги. На першій обкладинці – фрагмент відомої картини В. Верещагіна «Апофеоз війни» націлює на сприйняття тексту як історії саме *війни*, а завершується видання типовим радянським агітаційним плакатом доби «побудови основ соціалізму»: «Сплошной коллективизацией бедняцко-средняцких хозяйств укрепим смычку пролетариата с крестьянством, ликвидируем кулачество как класс». Виділені і розміром (удвічі більші), і чорним кольором останні слова дають зрозуміти, які справжні цілі ставили перед собою більшовики, приступаючи до «суцільної колективізації». З ліквідацією «куркулів», а разом з ними мільйонів українських селян, вони впоралися успішно.

Дуже важливою, на нашу думку, є принципова позиція авторів щодо відмови від вживання традиційної «комуністичної термінології»: «яка була спрямована на ретельне маскування злочинної політики. Так, термін «колективізація» насправді був закріпаченням селян; «ліквідація куркульства як класу» означало фізичне знищення успішних селянських господарів [...]; «індустріалізація» насправді означала форсоване створення потужної військової промисловості для підготовки майбутньої загарбницької війни; «культурна революція» реально була створенням духовної в'язниці для суспільства». Масове тиражування цієї та їй подібної термінології стали суттєвим фактором «неперервної інформаційної війни проти власних громадян» [с. 5].

Варта уваги також теза авторів, що в суті своїй більшовицький режим виявився імперіалістичним, а його адепти – «звичайнісінькими імперіалістами» [с. 5].

У рамках цієї парадигми й аналізується на прикладі членів партосередку одного села найнижча ланка «цілого апарату насильства» – активістів с. Петрушин (тепер Чернігівського району). Головним джерелом для створення своєрідного групового портрету стали партійні документи осередків КП(б)У Чернігівського повіту, згодом однойменного району та спогади свідків. До речі, цей портрет можна вважати типовим. Якихось аж надто яскравих особистостей серед більшовицького активу

* Тут і далі в квадратних дужках вказані сторінки рецензованого видання.

даного села не спостерігалось. Найвидатнішим уродженцем села, мабуть, можна вважати письменника Володимира Дрозда, але ж його талант розвинувся всупереч політиці радянської влади в Україні. Перший розділ рецензованої книги називається **«Комуністична селекція (на прикладі Петрушинського компартійного осередку)»**. Автори, починаючи з 1919 р., ретельно прослідковують, як здійснювалася у селі селекція навиворіт, коли добиралися й цінувалися найгірші, а не кращі. Значну частину джерельної бази становлять протоколи розгляду їхніх посадових зловживань та аморальних вчинків (пияцтво, розпуста, привласнення чужого майна). Утім, серйозних покарань ці люди, зазвичай, не зазнавали. Їхніх керівників значно більше турбувала чистота класового походження, виконання релігійних обрядів, а не ділові чи моральні якості.

Отже, «головним хребтом сталінського режиму стали компартійні кадри». Визначальними особистісними рисами їхнього сукупного портрета, наголошують автори, є наступне: вони «безжальні, непохитні, схильні до насилля і без докорів совісті. Такі й пробилися нагору на початок 1930-х. Всім іншим в тодішніх органах влади чи партійному апараті робити було нічого» [с. 11]. Індивідуальні особливості, звичайно, вносять певні корективи, але не змінюють загалом не надто привабливої характеристики. Варто додати також низький освітній та культурний рівень нових керівників села, відсутність будь-яких згадок про прагнення до його підвищення, ігнорування української мови й «войовничий атеїзм», що знаходив втілення в руйнуванні церкви, цькуванні священиків. Про одну з таких «безжальних революціонерок» написано: «Вірогідно, саме вона топталася по церковних іконах, коли їх вилучали з церкви» [с. 50].

Прикладів безгосподарності й бездарності петрушинських «колективізаторів» можна наводити чимало. Тому й не піднявся в повітря їхній «Червоний літак» – таку претензійну назву отримав місцевий колгосп. Набагато краще у них виходило «розкуркулення», залякування та пограбування «твердоздатчиків», «контрактантів» та інших категорій одноосібників, вилучення продовольства у всіх селян підряд заради виконання непосильних планів, котрі спускалися зверху.

Друга частина книги називається **«Хроніки війни компартійного активу з народом»**. Географічні межі її значно розширені – йдеться про події часів Голодомору, що мали місце у багатьох селах Чернігівського району. Привертає увагу вдало, як на нас, підібрана форма подачі фактичного матеріалу – вона своєю конкретністю, стислістю й переконливістю дійсно чимось нагадує класичні хроніки середньовіччя, тим паче, що й зміст перегукується з подіями сивої давнини: грабунки, набіги, гвалтування, катування, вбивства – й майже повна безкарність тих, хто чинив ці злочини. Треба відзначити, що оприлюднені факти вилучені з фондів партійного обласного архіву. Наявність подібних джерел, з одного боку, засвідчує повну поінформованість влади та органів ДПУ про ситуацію в українському селі, свідомо поставленому на грань голодної смерті, а, з іншого, переконує у слушності спостережень авторів: «радянсько-комуністичний актив повсюдно проявляв себе достатньо одноманітно: хтось пиячив і бешкетував, інші безбожно крали і грабували, треті розмахували зброєю і знущалися над людьми. Якби всіх їх карали належним чином, то досить скоро не залишилося б кому вигрібати в людей хліб та забирати останнє продовольство. Тому для «своїх» вигадали достатньо оригінальні покарання: постійно перекидали з одного села в інше, з однієї керівної посади на другу». На кожному засіданні Чернігівського міськпарткому КП(б)У (а вони відбувалися кожні 10–14 днів) розглядалися кадрові питання, але суттєво вплинути на катастрофічну ситуацію керівники міста й району були не здатні, а швидше імітували бурхливу діяльність. Самі ж засідання перетворювалися на «справжній фарс» [с. 114], бо «щучку» неодмінно кидали в річку: злочинцям навіть вбивство сходило з рук.

Мабуть, варто погодитися з авторами дослідження, що на час новітнього закріпачення селян «абсолютними диктаторами на своїх територіях» [с. 105] стали бандити, люди з садистськими нахилами, грабіжники й злодії. Кремлівська влада свідомо пішла на цей ризикований крок, щоб здійснити сумнозвісну колективізацію і знищити українське село – кістяк нації, що народжувалася в боротьбі за незалежність і власну

державу. І якщо селяни, загнані до колгоспів «Червоний літак», «Червоний жовтень», «Червоний плугатар» та навіть імені Сталіна, так і не змогли за весь період існування СРСР забезпечити країну продовольством (питання, чи ставила сталінська кліка перед собою таку мету взагалі, залишається відкритим), то другу частину підступного плану, московські можновладці виконали майже повністю. Процес формування нації був нагло перерваний, в добу незалежності український народ змушений був вступати як постгеноцидне суспільство. Такі висновки можна зробити, ознайомившись з історією Чернігівського району початку 30-х рр. XX ст. Ще раз підкреслимо, вона типова для будь-якого району області й взагалі підрадянської України. Основи антиукраїнської політики розроблялися в Кремлі, слухняних виконавців підбирали ледь не з перших місяців більшовицької окупації.

І якщо вже автори задекларували своє неприйняття радянської термінології, то доречно було б оцінити злочинну діяльність сільських активістів і в рамках парадигми «агресія радянської Росії проти України», «окупація українських територій», якою поступово замінюється традиційна радянська «громадянської війни». Тоді «безпосередніх виконавців» на місцях можна схарактеризувати як своєрідних колаборантів. Якими б міркуваннями вони не керувалися – мріями про всесвітню комуну, шкурними інтересами чи просто через свою недалекоглядність і неписьменність перейшли на бік переможців, але об'єктивно ці люди, і їх було немало, виступили проти свого народу, брали участь в його пограбуванні, приниженні, фізичному знищенні. До речі, їхні господарі розглядали своїх покірних слуг як витратний матеріал, як силу, здатну забезпечити перемогу у війні з народом, і тільки. Ділитися владою навіть з цією частиною відданого й покірного їхній волі люду вони не збиралися. Неодмінною умовою потрапляння хоча б і до низових ланок партійно-радянської номенклатури було повне зречення свого українського походження.

У книзі привертають увагу й міркування про послідовників і наступників злочинців. Можливо, цієї дразливої теми не варто було б торкатися, коли б війна на Сході України не загострила до краю вічні проблеми патріотизму, зради й байдужості. Схоже, ні самі активісти, ні їхні духовні нащадки не покаялися в своїх гріхах перед народом, тим паче своїми односельцями. Відомі лише поодинокі випадки каяття, на яке, наприклад, спромігся автор автобіографічних записок «Червоний апокаліпсис». Тому епілог книги не викликає особливого оптимізму і змушує ще раз нагадати про нагальну потребу всебічного дослідження й засудження зла.

Селяни Чернігівщини боролися проти сваволі й насильства, як могли й уміли. Війни в «білих рукавичках» за умов такого кривавого протистояння бути не могло. Автори зафіксували цей аспект війни – опір селянства, але не розкривали його належним чином. Сподіваємося, що одна з наступних книг «Хроніки» буде присвячена саме цій проблемі, а ідеї, задекларовані у даній праці, знайдуть свій розвиток і продовження, втілюючись у масштабну серію досліджень, присвячену історії містечок та сіл Чернігівського району в XX ст.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Тимошик М. Село. Т. 1. Зійти з безпам'ятства. К., Ярославів Вал, 2017, – 420 с.

Тимошик М. Село. Т. 2. Трудний шлях відмосковлення. К., Ярославів Вал, 2017, – 580 с.

Дивну книгу написав Микола Тимошик — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри видавничої справи та мережених видань Київського національного університету культури та мистецтва, член Національних спілок письменників і журналістів, голова фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка). Як стверджує на початку книги автор, таким українське село в нашій літературі ще не поставало. Це не документальна історія і не краєзнавче дослідження. Йдеться про виклад нашої історії «знизу», крізь призму долі українського села в цілому. За основу ж взято рідне його село Данина, що на Ніжинщині.

Найаргументованішим джерелом оповідей є, звісно, архівні документи, при тому документи правдиві, ті, що відкрилися чверть століття тому, з набуттям незалежності України, і ще залишаються клондайком для пошуковця. Архіви ці надзвичайно цікаві...

Так, перший том, що має назву «Зійти з безпам'ятства», починається з розповіді про мешканця власника хутора поблизу села, відставного корнета Івана Тарасевича, який прожив 110 років і доводився праправнуком гетьмана Тараса Трясила. Факт незвичайний ще й тим, що автор простежує останніх нащадків гетьманського роду, що жили в Данині ще по закінченні Другої світової війни. Є у Тараса Шевченка поема про славного гетьмана «Тарасова ніч», а відтак Микола Тимошик роздумує, що, мабуть, не пощастило школярам Данинської школи (та й не лише Данинської) доторкнутися у такий спосіб до унікальної Шевченкової поеми, яку так легко і просто можна «заземлити» до історії села завдяки виявленню і пізнанню отого дивовижного гетьманового сліду.

А ось знайдений факт про візитацію Чернігівського і Ніжинського митрополита Серапіона в 1881 році в рідне село автора: «Церковні дзвони враз бадьоро задзвеніли, як тільки з-за рокитнянського вигону показалися перші кінні поліцейські-кавалеристи, що попереду і з двох боків супроводжували процесію. Не міг вразити всіх той дивовижний кінний поїзд, адже він складався із близько двох десятків бричок, карет та спеціально обладнаних возів. А найбільше — фаєтон самого митрополита на високих дрожках, із позолоченими вітйоватими візерунками, парчевими шторами на широкіх вікнах та чотирма каганцями-світильниками по боках. Фаєтон лиш зупинився навпроти храму, а дві вбрані в народний стрій дівчини із хлібом-сіллю на вишитому рушнику вже підходять туди разом з благочинним, священиком Петром Скориною. Вітають дорогого гостя не лише хлібом-сіллю, а й заздравною «Многая...» у виконанні Данинського церковного хору».

До речі, саме в тому році дописав свій роман «Старосвітські батюшки і матушки» наш класик Іван Нечуй-Левицький, де описав майже аналогічний епізод: «З-за гори виїжджали вози за возами. Попереду усіх катав на конях благочинний, за благочинним протопоп, за протопопом справник, за справником становий, а там далі три вози з півчимами, один з дияконами, один з протодияконом та з конторщиком. На кінці всього поїзду з'явилась блискуча карета, запряжена дванадцятьма мужичими шкапами. За каретою тягся довгий поїзд з панотцями, що супроводжували владика далі по тракту. Поїзд заставив увесь шлях коло церкви... Народ збігався до церкви й залив цвинтар, бо ще ніколи не бачив архієрея в Вільшаниці, одколи стоїть Вільшаниця». Певно, більше не ошасливило ніколи приїздом владика і село Данине.

Поруч із цікавезними історіями «Грецька доля в Данині» (як княжну, після трагічної загибелі її чоловіка, посватав заможний селянин, і яка залишила в місцевій церкві найдорожчий посаг — Афонську ікону Іверської Божої Матері) чи «Чотири посилення долі Петра Скорини» (про священика, який служив у селі майже піввіку, збудував новий храм і нову школу, благочинного округу, людини напрочуд добродісної і вели-

комученика за кращу долю села, іменем якого варто назвати вулицю Данини), чи, до прикладу, оповіддю «Селянин, який говорив віршами», в яку вплітає автор і зустрічі з ним, Микола Тимошик подає узагальнюючі розділи «Життя у волості», «Сторінки метричних книг», «Церковні школи», «Народні училища», «Селянські хвороби і ліки», «Волосний суд», «Благочинний округ», «Шинки і шинкарство», залучаючи до джерельної бази унікальні факти з життя не тільки рідного села, а й сусідніх сіл Шатури, Лосинівки, Володькової Дівиці та низки інших. А такий розділ, як «Прізвища і прізвиська одного села», з підзаголовками «Дещо з історії прізвищознавства», «Зоопаркове розмаїття», «Партійно-державні та літературні герої», «Кацапсько-бандерівський» слід», «Бе-Сандалі з Києва», заслуговує на окрему книжечку.

Другий том має назву «Трудний шлях відмосковлення» і присвячений ХХ століттю. У ньому, зокрема, переосмислюється низка сфальшованих сторінок історії збільшовиченого, а потім околгоспленого українського села. Тема болісна, бо ще жива історія тих подій. Власне, і цей двотомник автор присвячує світлій пам'яті своїх предків із прадавнього хліборобського роду Тимошиків-Мозгових-Вовкогонів-Дерезенків, усіх репресованих, замучених, знеславлених, убієнних, задушених голодомором, невідмолених, непростених, непізнаних, достойно не поцінованих досі добropорядних трударів сіл і містечок колишньої Ніжинської округи.

На прикладі однієї куркульської долі Івана Петровича Мозгового, а це батько матері автора, він показує чи не найтрагічніші сторінки сільської історії. «Не будь упертим, — казали йому сільські активісти, — підписуєш заяву до колгоспу і тебе відразу викреслюють із списку куркулів». Не погодився. Його забрали весняної пори 1933 року, коли земля-годувальниця пробудилася після зимової сплячки і просила дбайливого господаря. Його реабілітували лише через шість десятиліть. А тоді, після арешту, коли до колгоспу забрали «практично все: сарай, клуню, повітку, віялку, соломорізку, двоє коней, корову, віз і весь реманент для обробітки землі, відірвали й сіни від хати», дружина з трьома малолітніми дітьми та двома молодшими сестрами господаря залишилися без жодних засобів для існування. Втім, моторошні знущання над родиною не закінчилися. На все життя запам'ятала дружина слова енкаведиста в шкірянці, якого привів до обідраної хати голова сільради: «Ти, куркульська сволочь, ілі записиваєшся в калхоз сьогодні же, ілі вімітаєшся із дома вместе со свіми куркульськими щенками».

Того ж дня, не витримавши нервового потрясіння, неповнолітня сестра господаря Явдоха повісилася на старій шовковиці, що її посадив Петро, а його дружина тремтячими руками написала заяву про вступ до колгоспу.

У покоління тих, роздумує Микола Тимошик, хто пережив репресії тоталітарного режиму, хто втратив багатьох рідних у голодомор (у побутовому вжитку, до речі, називали тільки голод, і стосувалося лишень майбутнього: «Не доведи, Боже, щоб голод не настав», «Нехай наші діти голоду не зазнають»), зароджувався для себе й своїх нащадків генетичний страх говорити правду, боротися за неї. І може через це, продовжує він, я «дуже шкодую, що не здогадався приїхати спеціально в село, щоб піти вулицями із записником до старих данинців. Ще тоді, коли їх намало доживало віку в скособочених хатинках-глинянках, — вдів, одиноких стареньких, на плечах яких випала така тяжка чорна ноша власних років». Це ж стосується і розділів, де йдеться про автокефальний рух та місцевих «націоналістів».

Проте чимало залишилося й у власній пам'яті автора. Ось, скажімо, болісні епізоди закриття Троїцької церкви влітку 1961 року. «З пам'яті весь час зринає один і той же «ролик»: котиться церковною підлогою людський череп. Чиясь нога штурхає його в інший бік, звідти ще хтось доклався, спрямував у протилежний. І так викочується цей «м'яч» аж за поріг церкви. Далі розбивається навіпіл, падаючи з високих сходів, ніби втікаючи від наруги, ніби в безнадії шукаючи прихистку біля цвинтарної огорожі... Той череп був першим. За ним вилітали із підземелля інші кістки. Багато їх було потім... Перемішалися в тому безумному метанні зі склепу кістки будівничого цього храму та його вірної дружини». Свідку дитячих спогадів ішов лише шостий рік, але запам'яталося на все життя.

Тоді ж, на початку 60-років, почув він від рідної бабусі Олени переказ про походження назви рідного села. Мовляв, було це давно, ще за татар, які обложили село непосильною даниною. Село не справлялося збирати стільки, як чужинці хотіли. За це вони вбили чимало людей і не раз палили село. Ото за те, що не могли, як треба було, здавати данину татарам, і прозвали нас сусіди данинцями. А село Даниною стало...

З такою назвою село згадується у козацьких літописах і даних російських істориків та статистів. Але в радянських джерелах воно раптом стає мовним покручем — *Данине*, а згодом і *Даніно*. Потрібно було більше двох років, від листа Миколи Тимошика на адресу виконкому Даниниської сільської ради до постанови Верховної Ради України про перейменування села згідно із історичними і топонімічними традиціями. Впала ще одна стіна омосковлення.

У передмові письменник, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка Степан Колесник зазначає, що «автор у невпинних своїх пошуках ступив у благословенний для нього світ: він залюбки, з дорогою душею повернувся до батьківських порогів. Справді Данина — рідне село Миколи Тимошика. (Має отаку предивну, мабуть, праслов'янську назву). Данина — воістину, чарівний меридіан або головна вісь, навколо якої обертаються життєві пласти, так густо і благодатно представлені в книзі». Із цим твердженням не можна не погодитись.

Володимир САПОН

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 21.03.2017. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 21,25. Обл.-вид. арк. 27,63. Тираж 300 прим. Зам. 0053.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664